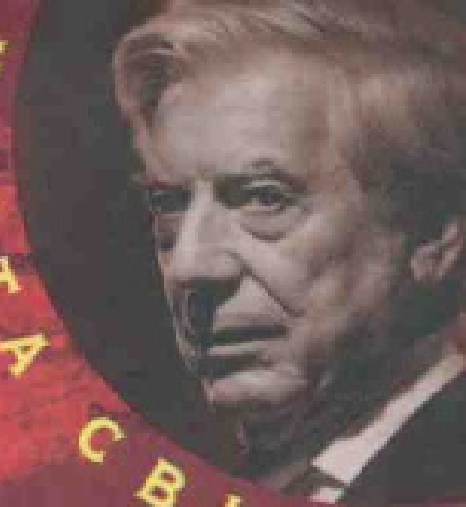

МАРІО ВАРГАС ЛЬОСА

КАРТА

СВІТУ

ЛАУРЕАТ
НОБЕЛІВСЬКОЇ
ПРЕМІЇ
2010 РОКУ

КЕГЛЫТА

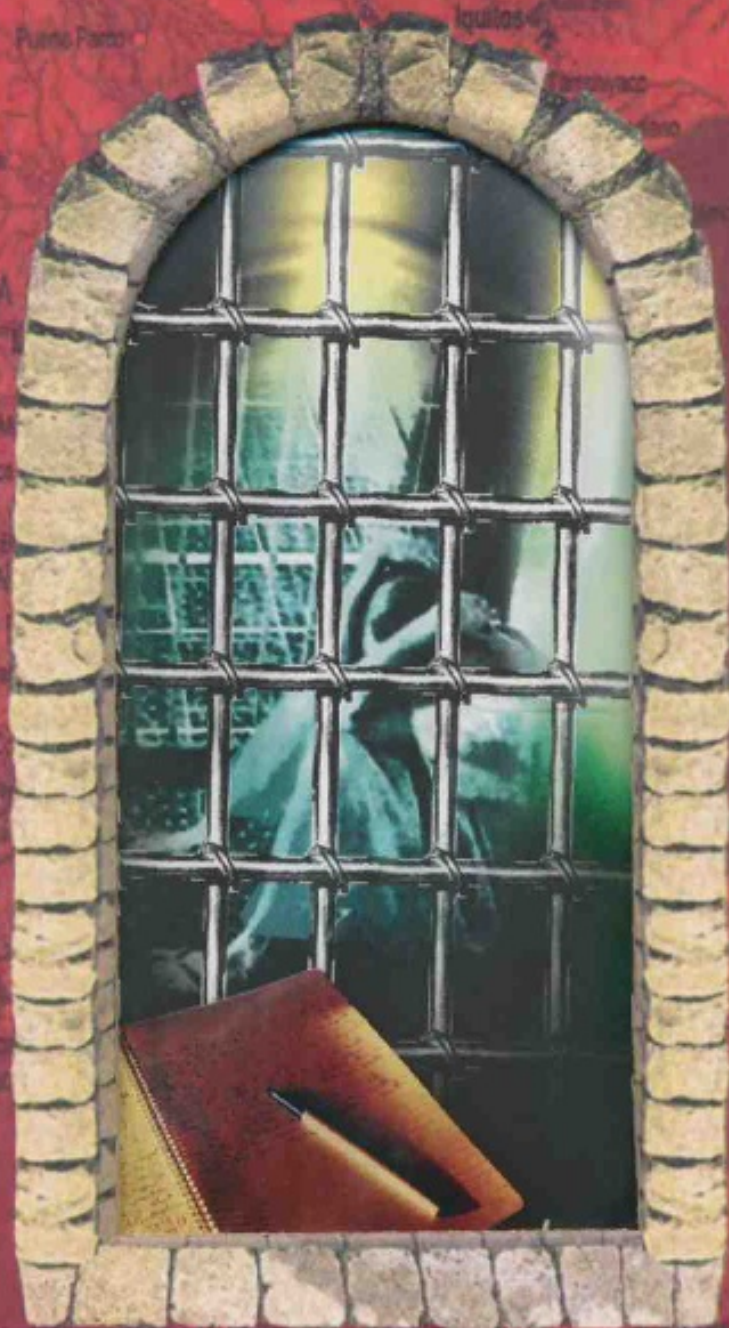
СОН

FOLIO

МАРІО ВАРГАС ЛЬОСА

КАРТА
СВІТУ

ЛАУРЕАТ
НОБЕЛІВСЬКОЇ
ПРЕМІЇ
2010 РОКУ

КЕЛЫТА

ARIZONA

MARC

SAN
BERTA

ANC

Homey v L

Paramon

Bamro

Hubb

Sa Vroca de G

Pisco

AYACUCHI

Cam

Casma

Chimbo

Chucabamb

Chuschi

Chuschi

Puerto Pardo

Saramon

ARIZONA

Ariz

echapoyes

Oca

Bancos

MARC

SAN

BERTA

Tela

Ariz

Cam

Castro

Em

ANC

Homey v L

Paramon

Bamro

Hubb

Sa Vroca de G

Pisco

AYACUCHI

Cam

Casma

Chimbo

Chucabamb

Chuschi

Chuschi

Chuschi

Chuschi

Chuschi

Chuschi

Chuschi

Chuschi

Chuschi

Chuschi

Chuschi

Chuschi

Chuschi

Puerto Pardo

Saramon

ARIZONA

Ariz

echapoyes

Oca

Bancos

MARC

SAN

BERTA

Tela

Ariz

Cam

Castro

Em

ANC

Homey v L

Paramon

Bamro

Hubb

Sa Vroca de G

Pisco

AYACUCHI

Cam

Casma

Chimbo

Chucabamb

Chuschi

Chuschi

Chuschi

Chuschi

Chuschi

Chuschi

Chuschi

Chuschi

Chuschi

Chuschi

Chuschi

Chuschi

Chuschi

Puerto Pardo

Saramon

ARIZONA

Ariz

echapoyes

Oca

Bancos

MARC

SAN

BERTA

Tela

Ariz

Cam

Castro

Em

ANC

Homey v L

Paramon

Bamro

Hubb

Sa Vroca de G

Pisco

AYACUCHI

Cam

Casma

Chimbo

Chucabamb

Chuschi

Chuschi

Chuschi

Chuschi

Chuschi

Chuschi

Chuschi

Chuschi

Chuschi

Chuschi

Chuschi

Chuschi

Chuschi

Puerto Pardo

Saramon

ARIZONA

Ariz

echapoyes

Oca

Bancos

MARC

SAN

BERTA

Tela

Ariz

Cam

Castro

Em

ANC

Homey v L

Paramon

Bamro

Hubb

Sa Vroca de G

Pisco

AYACUCHI

Cam

Casma

Chimbo

Chucabamb

Chuschi

Chuschi

Chuschi

Chuschi

Chuschi

Chuschi

Chuschi

Chuschi

Chuschi

Chuschi

Chuschi

Chuschi

Chuschi

Puerto Pardo

Saramon

ARIZONA

Ariz

echapoyes

Oca

Bancos

MARC

SAN

BERTA

Tela

Ariz

Cam

Castro

Em

ANC

Homey v L

Paramon

Bamro

Hubb

Sa Vroca de G

Pisco

AYACUCHI

Cam

Casma

Chimbo

Chucabamb

Chuschi

Chuschi

Chuschi

Chuschi

Chuschi

Chuschi

Chuschi

Chuschi

Chuschi

Chuschi

Chuschi

Chuschi

Chuschi

Puerto Pardo

Saramon

ARIZONA

Ariz

echapoyes

Oca

Bancos

MARC

SAN

BERTA

Tela

Ariz

Cam

Castro

Em

ANC

Homey v L

Paramon

Bamro

Hubb

Sa Vroca de G

Pisco

AYACUCHI

Cam

Casma

Chimbo

Chucabamb

Chuschi

Chuschi

Chuschi

Chuschi

Chuschi

Chuschi

Chuschi

Chuschi

Chuschi

Chuschi

Chuschi

Chuschi

Chuschi

Puerto Pardo

Saramon

ARIZONA

Ariz

echapoyes

Oca

Bancos

MARC

SAN

BERTA

Tela

Ariz

Cam

Castro

Em

ANC

Homey v L

Paramon

Bamro

Hubb

Sa Vroca de G

Pisco

AYACUCHI

Cam

Casma

Chimbo

Chucabamb

Chuschi

Chuschi

Chuschi

Chuschi

Chuschi

Chuschi

Chuschi

Chuschi

Chuschi

Chuschi

Chuschi

Chuschi

Chuschi

Puerto Pardo

Saramon

ARIZONA

Ariz

echapoyes

Oca

Bancos

MARC

SAN

BERTA

Tela

Ariz

Cam

Castro

Em

ANC

Homey v L

Paramon

Bamro

Hubb

Sa Vroca de G

Pisco

AYACUCHI

Cam

Casma

Chimbo

Chucabamb

Chuschi

Chuschi

Chuschi

Chuschi

Chuschi

Chuschi

Chuschi

Chuschi

Chuschi

Chuschi

Chuschi

Chuschi

Chuschi

Puerto Pardo

Saramon

ARIZONA

Марио Варгас Льоса

Сон кельта

КОНГО

I

Коли відчинили двері камери, то зі струменем світла та поривом вітру залетів також вуличний шум, який кам'яні мури приглушували, й Роджер прокинувся, наляканий. Кліпаючи очима, ще напівсонний, він розгледів у проїмі дверей силует шерифа. Його в'яле обличчя з рудими вусами та злими очіцями дивилося на нього з неприязню, якої він ніколи не намагався приховати. Це той чоловік, який страждатиме, якщо англійський уряд задовольнить його прохання про помилування.

— Візит, — промурмотів шериф, не відриваючи від нього погляду.

Він підвівся на ноги, потираючи собі лікті. Скільки часу він спав? Одним із катувань, запроваджених у Пентонвілській в'язниці, було те, що в'язні ніколи не знали, котра година. У Брикстонській в'язниці та в лондонському Тауері вони чули удар дзвону, який лунав через кожную годину й півгодини; тут товсті стіни не дозволяли почути всередині в'язниці ані бамкання дзвонів церков, що стояли на Каледоніан-роуд, ані гомін Іслінгтонського ринку, й вартові, що охороняли двері його камери, строго виконували наказ не перемовлятися з ним жодним словом. Шериф надів йому наручники й наказав вийти поперед нього. Можливо, його адвокат приніс якусь добру новину? Можливо, погляд шерифа, більш насичений зневагою, аніж будь-коли, означав, що йому пом'якшили вирок? Він ішов у довгому проході, вимуруваному з червоної цегли, почорнілої від вологи, між металевими дверима камер та безбарвними стінами, на яких через кожні двадцять або двадцять п'ять кроків було загразоване вікно, крізь яке проникав клапоть тьмяного світла. Чому так холодно? Не було причини, щоб липень — серце літа дихав таким холодом, що в нього волосся наїжувалося на шкірі.

Коли він увійшов до тісної кімнатки для візитів, настрої у нього вмить зіпсувався. На нього там чекав не його адвокат, метр Джордж Гейвен Дафі, а один із його помічників, рудий і довготелесий хлопець, з випнутими вилицями, одягнений як дженджик, якого він бачив

протягом тих чотирьох днів, поки тривав суд, — він підносив папери адвокатам захисту й забирав їх у них. Чому метр Ґейвен Дафі, замість прийти власною персоною, прислав одного зі своїх підручних?

Молодик подивився на нього холодним поглядом. У його очах читалися роздратування й огида. Що сталося з цим придурком? «Він дивиться на мене як на тварину», — подумав Роджер.

— Якись новини?

Молодик похитав головою. Набрив у груди повітря, перш ніж заговорити.

— На прохання про помилування ще відповіді немає, — сухо промурмотів він, скорчивши гримасу, від якої його шия витяглася ще більше. — Треба чекати, коли буде засідання Кабінету міністрів.

Роджера дратувала присутність шерифа та ще одного охоронця в невеличкій кімнаті для побачень. Хоч вони мовчали й не ворушилися, він знав: вони слухають усе, що говориться. Ця думка давила йому на груди й перешкоджала вільно дихати.

— Але беручи до уваги останні події, — додав рудий молодик, уперше закліпавши віями й перебільшено розтуляючи та стуляючи рот, — усе стало набагато важче, аніж було.

— До Пентонвілської в'язниці не доходять новини із зовнішнього світу. Що там відбулося?

А якщо німецьке Адміралтейство нарешті вирішило атакувати територію Великої Британії, висадивши свої війська на берегах Ірландії? Якщо омріяне вторгнення відбулося, й гармати кайзера помщаються в ці самі хвилини за ірландських патріотів, розстріляних англійцями після поразки повстання на Святому тижні? Якби війна вийшла на цей шлях, його плани здійснилися б, попри все.

— Тепер стало важко, майже неможливо домогтися успіху, — повторив помічник адвоката. Він був блідий, його мучило нетравлення шлунка, й Роджер міг роздивитися під блідою шкірою обриси черепа. Він відчував, що за його спиною шериф посміхається.

— Про що ви говорите? Пан Ґейвен Дафі був оптимістичним щодо прохання скасування смертної кари. Що сталося, аби він змінив свою думку?

— Ваші щоденники, — просичав молодик, знову скорчивши гримасу огиди. Він ще більше стишив голос, і Роджерові коштувало

чималих зусиль почути, що він каже, — Скотленд-Ярд знайшов їх у вашому будинку на Ібері-стрит.

Він зробив тривалу паузу, чекаючи, поки Роджер щось скаже. Та оскільки той німував, то він дав волю своєму обуренню, кривлячи рот.

— Як ви могли припуститися такої необережності, чоловіче Божий? — заговорив він із повільністю, що підкреслювала його лють. — Як могли переносити чорнилом на папір такі страхітливі речі? А якщо вже змогли, то чому не виявили елементарної обережності й не спалили ті щоденники, перед тим як організувати змову проти Британської імперії?

«Як сміє цей шмаркач називати мене „чоловіком Божим“? — подумав Роджер. — Це свідчить про його невихованість, адже я принаймні вдвічі старший за нього».

— Уривки з тих щоденників тепер ходять по всіх усюдах, — додав помічник адвоката спокійнішим голосом, хоч усе ще тоном огиди, тепер уже не дивлячись на нього. — В Адміралтействі помічник міністра капітан корабля Реджиналд Гол власною персоною передав копії десяткам газетярів. Вони розійшлися по всьому Лондону. Їх читають у парламенті, в палаті лордів, у клубах лібералів і консерваторів, у редакціях газет, у церквах. Ні про що інше в місті тепер не говорять.

Роджер не сказав нічого. Він стояв нерухомий. Його знову опанувало дивне відчуття, яке він переживав багато разів протягом останніх місяців від того сірого й дощового ранку у квітні 1916 року, коли його, закоцюблого від холоду, заарештували в руїнах форту Мак-Кенна на півдні Ірландії. Він був не він, це говорили про когось іншого, то був інший, із ким відбувалися всі ті події.

— Я знаю, що ваше приватне життя мене не стосується, не стосується воно й містера Гейвена Дафі, не стосується нікого, — провадив молодий помічник адвоката, силкуючись придушити гнів, який наповнював його голос. — Але тут ідеться про ситуацію суто професійного характеру. Містер Гейвен Дафі хоче, щоб ви усвідомили, наскільки вона серйозна. І щоб я вас попередив і остеріг. Прохання про помилування може зазнати непоправної шкоди. Сьогодні вранці деякі газети вже висловили проти нього протест, вони пишуть про зраду, посилаючись на зміст ваших щоденників. Публічна опінія, прихильна до вашого прохання, може змінити погляд. Хоч це, власне, тільки

припущення. Містер Гейвен Дафі триматиме вас у курсі подій. Ви хочете передати йому якесь послання?

Ув'язнений відповів заперечливо майже непомітним рухом голови. Потім круто обернувся обличчям до виходу з кімнати побачень. Шериф своїм мордатим обличчям подав якийсь знак охоронцеві. Той відімкнув важкий замок, і двері відчинилися. Повернення до камери здалося йому нескінченним. Долаючи довгий коридор зі стінами, вимуруваними з червоних цеглин, він мав таке відчуття, ніби в будь-яку мить спіткнеться, впаде ницьма на вологі плити й уже не підійметься. Підійшовши до металевих дверей камери, пригадав: у той день, коли його перевели до Пентонвілської в'язниці, шериф сказав йому, що всі злочинці, які сиділи в цій камері, всі без винятку, закінчили своє життя на шибениці.

— Можна мені сьогодні помитися? — запитав він, перш ніж увійти.

Гладкий тюремник заперечливо похитав головою, дивлячись на нього з тією самою огидою, яку Роджер помітив у погляді помічника адвоката.

— Ви не зможете помитися до самого дня страти, — сказав шериф, смакуючи кожне слово. — А в той день лише в тому випадку, коли це буде вашим останнім бажанням. Інші, замість помитися, воліють добре попоїсти. Це поганий вибір для містера Елліса, бо в такому разі, коли вони відчують на шиї мотузку, то випорожнюються. І залишають місце страти вимазані лайном із голови до п'ят. Містер Елліс — це кат, якщо ви не знаєте.

Коли відчув, як двері зачинилися в нього за спиною, то впав обличчям догори на вузькі нари. Заплющив очі. Було б приємно почути, як вода бризкає йому на шкіру й робить її голубою від холоду. У Пентонвілській в'язниці засуджені, за винятком засуджених до смертної кари, могли митися з милом один раз на тиждень під струменем холодної води. Й умови проживання в камерах були досить прийнятними. Натомість він із тремтінням пригадував бруд у Брикстонській в'язниці з її безліччю вошей та бліх, які кишіли в матраці на нарах і покривали укусами його спину, ноги та руки. Він намагався думати про це, проте знову й знову в його пам'яті виникало перекривлене обличчя та наповнений ненавистю голос рудого помічника адвоката, одягненого, як світський чепурун, що його метр

Ґейвен Дафі послав до нього замість прийти самому й принести йому погані вісті.

II

Про своє народження, 1 вересня 1864 року в Доїл-Котеджі, Лосон Терес, на передмісті Сендікоув у Дубліні, він не пам'ятав нічого, чому не слід дивуватися. Бо хоч він завжди знав, що прийшов на світ у столиці Ірландії, проте твердо собі з'явив те, в чому завжди переконував його батько, капітан Роджер Кейсмент, який прослужив вісім років із відзнакою у третьому полку легких драгунів в Індії: його справжня колиска — це графство Антрим, у самому серці Ольстеру, протестантської і пробританської Ірландії, де історія родоходу Кейсментів розпочалася з вісімнадцятого сторіччя.

Роджер виростав і виховувався як англіканець ірландської церкви, як і його сестра Агнес (Ніна) та брати Чарлз і Том — усі троє старші за нього, — але ще до того як він навчився раціонально мислити, він відчував, що у плані релігії не все в його родині було таким гармонійним, як в інших сферах життя. Навіть для дитини, яка мала лише кілька років віку, було неможливо не помітити, що його мати, коли перебувала в товаристві своїх сестер та кузин із Шотландії, то поводитися так, ніби мусила щось приховувати. Уже в підлітковому віці він відкрив: хоч для того щоб одружитися з його батьком, Анна Джефсон нібито навернулася до протестантства, таємно від свого чоловіка вона й далі була католичкою («папісткою», як сказав би капітан Кейсмент), ходячи до сповіді, слухаючи месу й причащаючись, і в найглибшій таємниці його самого охрестили як католика у віці чотирьох років, коли він та його сестра й брати поїхали з матір'ю на вакації в Рил, на півночі Велсу, де жили його тітки та дядьки по материнській лінії.

У ті роки, коли йому доводилося жити в Дубліні або в Лондоні, чи у Джерсі, релігія дуже мало цікавила Роджера, хоч для того, аби не дратувати батька, він ходив на недільні служби, де молився, співав і з повагою слухав відправу. Мати давала йому уроки гри на фортепіано, і його дзвінкий та лагідний голос здобував оплески на сімейних зустрічах, на яких вони співали стародавні ірландські балади. Що справді цікавило його в той час, так це історії, які розповідав капітан Кейсмент йому та його братам. Історії про Індію та Афганістан, а надто про битви проти афганців і сикхів. Ті екзотичні назви та

краєвиди, ті подорожі через гори й тропічні ліси, де ховалися скарби, дикі звірі, стародавні народи з дивними звичаями, варварські боги, розпалювали його уяву. Його братів ті розповіді іноді знуджували, але малий Роджер міг годинами і днями слухати про пригоди свого батька на далеких кордонах ілріерії.

Коли він навчився читати, то з великою втіхою поринав в історії про великих мореплавців, вікінгів, португальців, англійців та іспанців, які борознили океани планети, а найбільше подобалися йому міфи, згідно з якими, коли кораблі запливали надто далеко, морська вода починала кипіти, в ній розверзалися безодні, з яких виринали страховища, чиї пащі були спроможні проковтнути корабель. Захоплюючись читанням, Роджер, проте, завжди волів слухати розповіді про незвичайні пригоди з уст свого батька. Капітан Кейсмент умів захоплено розповідати, маючи багатий словниковий запас і натхнення, про дрімучі ліси Індії або скелі Кибер Пас в Афганістані, де його рота легких драгунів одного разу потрапила в засідку й була оточена величезним військом фанатиків у тюрбанах, яких браві англійські солдати спочатку зустріли кулями, потім багнетами й у кінцевому підсумку мусили битися з ними кинджалами та голими руками, поки не завдали їм нищівної поразки й примусили рятуватися втечею. Але не воєнні пригоди найбільше зачаровували уяву малого Роджера, а подорожі, мандрівки дорогами, яких ніколи не топтала біла людина, фізична спритність, яка допомагала долати перешкоди, створювані природою. Його батько був цікавим і веселим, коли розповідав про свої пригоди, але не вагався шмагати своїх дітей, коли вони поводитися погано, й не щадив навіть Ніну, дівчинку, бо саме так карали за будь-які провини у війську, а він на своєму досвіді переконався, що лише така форма покарання може дати позитивні результати.

Хоч Роджер і захоплювався батьком, але по-справжньому він любив свою матір, струнку жінку, що, здавалося, плаває, а не ходить, зі світлими очима й світлим волоссям, і чиї руки були такими ніжними, що коли вони гладили йому волосся або пестили йому тіло, миючи його у ванні, то він наповнювався щастям. Ще в дуже юному віці він зрозумів, — скільки він мав тоді років, п'ять чи шість? — що він міг кидатися в обійми матері лише тоді, коли капітана не було близько. Батько, вірний пуританським традиціям своєї родини, вважав, що дітей

не слід виховувати ласкою, бо це їх розніжить і зробить безпорадними в боротьбі за життя. У присутності батька Роджер намагався триматися на відстані від блідої й делікатної Анни Джефсон. Та коли той вирушав побачитися зі своїми друзями у клубі або просто прогулятися, він підбігав до неї, і вона вкривала його поцілунками та пестощами. Іноді Чарлз, Ніна й Том протестували: «Ти любиш Роджера більше, ніж нас». Мати переконувала їх, що ні, вона любить усіх однаково, але Роджер дуже маленький і потребує більше уваги та ласки, ніж її старші діти.

Коли його мати померла, в 1873 році, Роджерові було дев'ять. Він навчився плавати й бігав швидше за своїх ровесників і навіть дітей, старших від нього. На відміну від Ніни, Чарлза й Тома, які пролили багато сліз під час смерті та похорону Анни Джефсон, Роджер не заплакав жодного разу. У ті сумні дні оселя Кейсментів перетворилася на похоронну каплицю, заповнену людьми, одягненими в жалобу, що розмовляли тихими голосами й обіймали капітана Кейсмента та його чотирьох дітей із сумними личками, промовляючи слова співчуття. Протягом багатьох днів Роджер не міг сказати жодної фрази, так ніби онімів. Відповідав на запитання порухами голови або рук і залишався сумним із похиленою головою та невидючим поглядом, навіть уночі, в темній кімнаті, де він не міг заснути. Відтоді й протягом решти його життя постать Анни Джефсон навідувала його зі своєю ніжною усмішкою, відкриваючи йому обійми, в яких він ховався, почувавши себе захищеним і щасливим, коли тонкі пальці доторкалися до його волосся, до плечей, до щік, наповнюючи його відчуттям, яке обіцяло захистити від усього зла, що існувало на світі.

Його брати та сестра швидко втішилися. Роджер теж начебто заспокоївся. Проте, хоч до нього й повернулася мова, спогад про матір був темою, якої він ніколи не торкався. Коли хтось із родичів нагадував йому про неї, він замовкав і замикався у своєму німуванні, доки та особа не змінювала тему. Коли йому не спалося, він переживав відчуття, як крізь темряву сумно дивиться на нього обличчя нещасливої Анни Джефсон.

Але хто так і не зміг утішитися й знову стати самим собою, то це капітан Роджер Кейсмент. Позаяк він не був чоловіком темпераментним, і ні Роджер, ні його брати й сестра ніколи не бачили, щоб він виявляв якісь ознаки ніжності у ставленні до їхньої матері,

четверо дітей були здивовані тим, якою катастрофою обернулося для їхнього батька зникнення дружини. Він, раніше такий чепурун, тепер ходив одягнений абияк, із щетиною на обличчі, з насупленими бровами й таким неприязним поглядом, ніби діти були винні в його вдівстві. Невдовзі після смерті Анни він вирішив покинути Дублін і послав своїх чотирьох дітей до Ольстеру в Магерінтемпл-гауз, родовий будинок, у якому відтоді їхній двоюрідний дід по батьківській лінії Джон Кейсмент та його дружина Шарлотта взяли на себе обов'язок виховання братів і сестри, їхній батько, ніби бажаючи відокремитися від них, оселився за сорок кілометрів відтіля в готелі «Адер Армз» у провінції Баллімена, де, як іноді неохоче розповідав їхній двоюрідний дід Джон, капітан Кейсмент, «напівзбожеволівши від болю й самотності», присвячував свої дні та ночі спіритизмові, намагаючись увійти в контакт із мертвою дружиною за допомогою медіумів, карт та скляних куль.

Відтоді Роджер зустрічався з батьком дуже рідко й більше ніколи не чув, щоб той розповів бодай одну історію про Індію або Афганістан. Капітан Роджер Кейсмент помер від сухот 1876 року, через три роки після смерті дружини. Роджерові виповнилося тоді дванадцять років. У епархіальній школі провінції Баллімена, де він навчався три роки, він був учнем дуже неуважним і регулярно одержував добрі оцінки лише з латини, французької мови та античної історії, бо ці уроки йому подобалися. Він писав вірші, здавався завжди замисленим і поглинав книжки, в яких описувалися подорожі по Африці та на Далекому Сході. Займався спортом, віддаючи перевагу плаванню. У кінці тижня він навідував замок Галгорм, що належав родині Янг, куди його запрошував товариш по школі. Але Роджер проводив більше часу, аніж із ним, із Роуз Мод Янг, дівчиною вродливою, освіченою і схильною писати, яка мандрувала по рибальських і польових селах провінції Антрим, записуючи поеми, легенди та пісні гельською мовою. З її уст він уперше почув про епічні битви ірландської міфології. Замок, вимуруваний із чорних каменів із баштами, гербами, димарями та монументальним церковним фасадом, був збудований у сімнадцятому сторіччі Александром Колвілем, теологом із моторошно бридким обличчям, — як видно було на його портреті у вестибюлі, — котрий, як розповідали в Баллімені, уклав угоду з дияволом, і його привид блукав по навколишній місцевості. Тремтячи, кількома місячними

ночами Роджер наважувався шукати з ним зустрічі, блукаючи порожніми коридорами та кімнатами, проте жодного разу його не зустрів.

Лише через багато років він призвичаївся почувати себе затишно в Магерінтемпл-гаузі, родовому будинку Кейсментів, який раніше називався Черчфілд і був парафіяльним домом англіканської парафії Калфейгтрін. Бо протягом тих шістьох років, які він там жив, від дев'яти до п'ятнадцяти років свого віку, з двоюрідним дідом Джоном і двоюрідною бабусею Шарлоттою та іншими родичами по батьківській лінії, він завжди чув себе ніби чужинцем у тому великому особняку, вимуруваному з сірих каменів, з його трьома поверхами, високими шпилями, обвитими плющем стінами, дахами фальшиво готичного стилю та шторами, за якими, здавалося, ховаються привиди. Великі зали, довгі коридори і сходи з потертою оббивкою на дерев'яних перилах та скрипучими приступками поглиблювали його самотність. Натомість він щиро втішався свіжим повітрям між кряжистими в'язами, яворами й абрикосовими деревами, що чинили опір ураганним вітрам, невисокими пологими пагорбами, на яких паслися корови та вівці і з яких було видно містечко Баллікасл, море, спінені рифи біля острова Ретлін, об які розбивався морський прибій, а в ясні сонячні дні — розпливчастий силует Шотландії. Він часто ходив у сусідні села Кушендан і Кушендол, які здавалися сценою стародавніх ірландських легенд і дев'яти гленів Північної Ірландії, цих вузьких долин, оточених пагорбами, зі скелястими схилами, над вершинами яких описували кола в небі орли, видовище, яке вселяло йому відчуття відваги й екзальтованої радості. Його улюбленою розвагою були мандрі по тій суворій землі, населеній старими, як і той краєвид, селянами, декотрі з яких розмовляли між собою стародавньою ірландською мовою, з якої його двоюрідний дід Джон та його друзі жорстоко глузували. Ані Чарлз, ані Том не поділяли його ентузіазму до життя на свіжому повітрі й не втішались мандрівками ані у відкрите поле, ані на круті вершини арнімських скель; натомість Ніна його розуміла й тому, хоч і була на вісім років старша за нього, складала йому товариство, і з нею він завжди чувся найкраще. З Ніною він ходив у кілька мандрівок до затоки Мерло, оточеної гострими чорними скелями і з кам'янистим пляжем на початку долини біеншеск, спогад про яку супроводжуватиме його протягом усього життя і про яку він

завжди згадував у своїх листах до родини, називаючи її «отим куточком раю».

Але ще більше, ніж прогулянки в полях, Роджерові подобалися літні вакації, які він проводив у Ліверпулі, де жила його тітка Ґрейс, сестра матері, в чиєму домі він завжди почував себе жаданим гостем; жаданим і улюбленим небожем тітки Ґрейс, а також її чоловіка, дядька Едварда Бенністера, який багато мандрував світом і тепер їздив до Африки у справах. Він працював на пароплавній лінії «Елдер Демпстер», по якій перевозили вантажі та пасажирів між Великою Британією і Західною Африкою. Діти тітки Ґрейс та дядька Едварда, його брати й сестри в перших, були набагато кращими товаришами в іграх Роджера, аніж його рідні брати, а надто кухня Ґертруда Бенністер, Джі, з якою він приятелював від самого дитинства й їхня дружба не була заплямлена жодною сваркою. Вони були такими близькими, що Ніна іноді жартувала: «Зрештою ви одружитесь». Джі сміялася, а Роджер червонів до самих корінців волосся. Він не наважувався підняти погляд і белькотів: «Ні, ні, навіщо ти базикаєш дурниці».

Коли він перебував у Ліверпулі, в товаристві своїх братів у перших, Роджер іноді долав сором'язливість і просив дядька Едварда розповісти про Африку, материк, одна згадка про який наповнювала йому голову джунглями, лютими хижаками, пригодами й безстрашними людьми. Від дядька Едварда Бенністера він уперше почув про доктора Дейвіда Лівінґстона, лікаря й шотландського євангеліста, який протягом років досліджував африканський материк, мандруючи по річках, таких як Замбезі й Шир, освячуючи гори, невідомі країни та приносячи християнство племенам дикунів. Він був першим європейцем, який перетнув Африку від узбережжя до узбережжя, першим дослідив пустелю Калахарі й став найпопулярнішим героєм Британської імперії. Роджер бачив його у своїх снах, читав брошури, в яких описувалися його подвиги, і мріяв бути прийнятим бодай в одну з його експедицій, піти поруч із ним назустріч небезпекам, допомагати йому поширювати християнську релігію серед тих поган, які досі перебували в кам'яному віці. Коли доктор Лівінґстон, шукаючи витoki Нілу, зник, поглинутий африканськими джунглями, Роджерові було два роки. В 1872 році інший авантюрист і легендарний дослідник Генрі Мортон Стен лі,

газетяр, що походив з Велсу й працював на одну з нью-йоркських газет, вийшов із джунглів, повідомивши світу, що зустрів живим доктора Лівінгстона, Роджеру виповнилося вісім років. Малий переживав найновішу історію з подивом і заздрістю. І коли через рік стало відомо, що доктор Лівінгстон, який ніколи не хотів покинути африканський континент і повернутися до Великої Британії, помер, Роджер пережив таке відчуття, ніби помер один із його найближчих і найулюбленіших родичів. Коли він виросте, то теж стане дослідником, як ті титани, Лівінгстон і Стенлі, які розширяли кордони Заходу й кожен із яких прожив таке дивовижне й незвичайне життя.

Коли Роджерові виповнилося п'ятнадцять років, його двоюрідний дід Джон Кейсмент запропонував йому покинути навчання й знайти собі роботу, бо ані він, ані його брати й сестра не мали прибутків, на які могли б жити. Роджер охоче пристав на цю пропозицію. Усі погодилися на тому, що Роджер поїде в Ліверпуль, де було набагато більше можливостей знайти роботу, ніж у Північній Ірландії. І справді, через деякий час, як він приїхав до Бенністерів, дядько Едвард знайшов для нього місце в тій самій компанії, де він трудився так багато років. Роджер почав працювати учнем у корабельній компанії, коли йому виповнилося п'ятнадцять. Він здавався старшим. Високий, мав глибоко посажені сірі очі, стрункий, із чорним кучерявим волоссям, дуже світлою шкірою й досконало білими зубами, стриманий, тактовний, добре вдягнений, приятний і послужливий. Розмовляв англійською мовою з ірландським акцентом, що було предметом жартів для його двоюрідних братів.

Він був хлопцем серйозним, наполегливим, лаконічним, не дуже інтелектуально розвиненим, але сміливим і рішучим. До своїх обов'язків у компанії поставився дуже серйозно й був сповнений рішучості навчатися. Його направили в департамент управління та бухгалтерії. Спочатку він мав виконувати обов'язки кур'єра. Переносив документи з однієї контори в іншу й виходив у порт, щоб налагоджувати зв'язки між кораблями, митницями та складами. Начальство його цінувало. За чотири роки, протягом яких він працював на пароплавній лінії «Елдер Демпстер», він не подружився ні з ким через свою усамітненість та скромну невибагливість: неприхильно налаштований до вечірок, він майже не пив, і ніхто ніколи не бачив, щоб він відвідував бари або борделі в порту. Проте він

уже відтоді був заядлиим курцем. Його пристрасть до Африки і бажання домогтися визнання у своїй компанії спонукали його багато читати, заповнюючи своїми примітками брошури та публікації, які поширювалися в конторах, де йшлося про морську торгівлю між Британською імперією та Західною Африкою. Як наслідок він переймався ідеями, які наповнювали ті публікації. Перевозити до Африки європейські продукти й імпортувати сировину, яку виготовляла африканська земля, було не просто торговельною операцією, а діяльністю, спрямованою на прогрес народів, що затрималися в доісторії, загрузнувши в людожерстві й работоргівлі. Комерційна діяльність приносила туди релігію, мораль, закон, цінності сучасної, культурної, вільної та демократичної Європи, прогрес, який, у кінцевому підсумку, перетворить жалюгідних дітей диких племен у чоловіків і жінок нашого часу. У здійсненні цих заходів Британська імперія була авангардом Європи, й він пишався, що є її частиною і частиною тієї роботи, яку здійснювали на лінії судноплавства «Елдер Демпстер». Його товариші по службі обмінювалися насмішкуватими поглядами, запитуючи себе, чи юний Роджер Кейсмент повний придурок, якщо вірив у всі ці дурниці, чи він їх проголошує, щоб вислужитися перед начальством.

Протягом тих чотирьох років, коли він працював у Ліверпулі, Роджер і далі жив у своїх тітки й дядька, Грейс та Едварда, яким він віддавав частину своєї платні і які ставилися до нього як до сина. Він перебував у найкращих стосунках зі своїми двоюрідними братами, а надто з кузиною Гертрудою, з нею в неділю та на свята веслував і ловив рибу, якщо була добра погода, або залишався вдома й читав уголос, якщо йшов дощ. Він ставився до своєї двоюрідної сестри по-братському, без лукавства й без кокетства, Гертруда була першою людиною, якій він показав свої вірші, що їх писав потайки. Роджер знав, як свої п'ять пальців, усі подробиці діяльності своєї компанії й, ніколи не ступивши навіть ногою в африканські порти, говорив про них так, ніби все життя прожив між їхніми конторами, комерцією, судноплавством, звичаями та народами, що населяли ту місцевість.

Він відбув три подорожі на кораблі «СС Баунті», і цей досвід наповнив його таким ентузіазмом, що після третьої він звільнився зі своєї посади й повідомив братам, дядькам і кузенам, що вирішив поїхати до Африки. Він зробив це, як висловився його дядько Едвард,

«з не меншим ентузіазмом, аніж ті хрестоносці, що в середні віки відбували на Схід визволяти Єрусалим». Родина провела його в порт, і Джі та Ніна пролили кілька сльозинок. Роджерові виповнилося двадцять років.

III

Коли шериф відчинив двері камери й подивився на нього зневажливим поглядом, Роджер із соромом пригадав, що завжди був прихильником смертної кари. Він опублікував цей погляд кілька років тому у своїй «Доповіді про Путумайо» для Форін-Офісу^[1], яку назвав «Синьою книгою», вимагаючи для перуанця Хуліо Сесара Арани, каучукового короля в Путумайо, найвищої міри покарання: «Якби ми погодилися, щоб його принаймні повісили за ці жорстокі злочини, то це стало б кінцем нескінченних страждань, яких зазнають зацьковані ним нещасні тубільці». Тепер би він так не написав. І йому також прийшов у голову спогад про те, як він кепсько себе почував, коли заходив до чийогось дому й бачив у ньому клітку. Канарки, щиглики, папуги, що сиділи в тих клітках, здавалися йому жертвами непотрібної жорстокості.

— Візит, — пробурмотів шериф, дивлячись на нього зі зневагою в очах і в голосі. Поки Роджер підводився на ноги й обтрушував руками свою робу ув'язненого, той додав із глузливою посмішкою: — Сьогодні ви знову з'явилися на сторінках преси, містере Кейсмент. Не як зрадник своєї батьківщини...

— Моя батьківщина Ірландія, — урвав його він.

— ...а як мерзенний збоченець, — шериф клацнув язиком, ніби хотів сплюнути. — Зрадник і розпусник водночас. Яка гидь! Для мене буде великою втіхою побачити, як ви гойдаєтеся на мотузці, колишній сер Роджере.

— Кабінет міністрів розглядав моє прохання про помилування?

— Ще ні, — не забарився з відповіддю шериф. — Але він його відхилить. І його величність король також, у цьому можна не сумніватися.

— У нього я не стану просити помилування. Він ваш король, а не мій.

— Ірландія належить Британії, — пробурчав шериф. — А тепер більше, ніж будь-коли після придушення того боягузливого заколоту на Святий тиждень у Дубліні. То був удар кинджалом у спину проти країни, яка воює. Усіх його провідників я не став би навіть розстрілювати, а послав би на шибеницю.

Він замовк, бо вони вже прийшли до кімнати побачень.

Навідати його прийшов не отець Кейрі, католицький капелан Пентонвілської в'язниці, а Ґертруда, Джі, його кузина. Вона обняла його з усією силою, й Роджер відчув, як вона тремтить у його обіймах. Вона скидалася на охоплену жахом пташку. Як постаріла Джі після того, як його заарештували й засудили. Він згадав пустотливу й веселу дівчину з Ліверпуля, згадав про привабливу й люблячу жінку під час його життя в Лондоні, яку за її хвору ногу друзі називали Гоппі (кульгавенькою). Тепер це була бабуся, кульгава й хвора, а не здорова, сильна й упевнена в собі жінка, якою вона була лише кілька років тому. Ясне сяйво її очей погасло, її обличчя, шию та руки покрили зморшки. Одягнута вона була в чорному потертому вбранні.

— Від мене, певно, смердить, як від усіх свинарень світу, — пожартував Роджер, показуючи на свою синю шерстяну робу. — Мене позбавили права митися. Мені дозволять помитися лише один раз, перед самою стратою.

— Вони тебе не втраять, Кабінет міністрів прийме твоє прохання про помилування, — сказала Ґертруда, киваючи головою, щоб надати сили своїм словам. — Президент Вілсон заступиться за тебе перед британським урядом, Роджере. Він пообіцяв надіслати туди телеграму. Вони задовольнять твоє прохання, страти не буде, повір мені.

Вона проговорила це з такою напругою в голосі, що, здавалося, він от-от зламається, і Роджер відчув жаль до неї, як і до всіх своїх друзів, які в ті дні страждали від тієї самої тривоги й непевності. Йому хотілося запитати її про атаки в газетах, про які згадував його тюремник, проте він стримався. Президент Сполучених Штатів клопотатиметься за нього? То була ініціатива Джона Дівоя і ще кількох його друзів із організації «Клан на Гаел». Якби ж то вона вдалася! Але ще лишалася можливість, що Кабінет міністрів замінить йому міру покарання.

Сісти не було де, й Роджер та Ґертруда стояли дуже близько одне від одного, обернувшись спиною до шерифа та охоронця. Четверо людей перетворювали маленьку кімнату для побачень у клаустрофобний закапелок.

— Ґейвен Дафі розповів мені, що тебе викинули з коледжу Королеви Анни, — сказав Роджер тоном вибачення. — Це моя

провина. Я прошу в тебе тисячу пробачень, люба Джі. Завдавати тобі шкоди — останнє, чого мені хотілося б.

— Вони мене не викинули, вони попросили, щоб я погодилася на скасування мого контракту. І сплатили мені відшкодування в сумі сорока фунтів. Мені байдуже. Тепер я матиму більше часу, щоб допомагати Алісі Стопфорд Грін у її зусиллях, спрямованих на те, щоб урятувати тобі життя. Зараз це найважливіше наше завдання.

Вона взяла свого кузена за руку й ніжно стиснула її. Джі протягом багатьох років учителювала у школі шпиталю Королеви Анни в Кейвершемі, де дослужилася до заступниці директора. Їй завжди подобалася її робота, про яку вона розповідала веселі анекдоти у своїх листах до Роджера. А тепер через свою спорідненість із чумним вона стала безробітною. Чи матиме вона на що жити і хто зможе допомогти їй?

— Ніхто не повірив у ті підлі вигадки, які опублікували проти тебе, — сказала Гертруда, стишивши голос, щоб ті двоє чоловіків, які стояли поруч, не змогли почути її. — Усі пристойні люди обурені, що уряд удається до наклепів, аби принизити значення маніфесту на твій захист, під яким підписалося стільки поважних осіб, Роджере.

Вона урвала мову, ніби збиралася заплакати. Роджер знову обняв її.

— Я так любив тебе, Джі, моя кохана Джі, — прошепотів він їй на вухо. — А тепер я люблю тебе більше, ніж раніш. Я завжди дякуватиму тобі за вірність, яку ти мені зберігала і в щасті, й у нещасті. Тому твоя опінія одна з тих небагатьох, які мають для мене вагу. Ти ж віриш, що все, мною зроблене, я зробив для Ірландії, правда ж, віриш? Для тієї шляхетної і високої мети, якою для нас є Ірландія. Хіба не так, Джі?

Вона почала тихо схлипувати, притуливши обличчя до його грудей.

— Ви маєте десять хвилин, і вже минули п'ять, — нагадав їм шериф, не обертаючись, щоб подивитися на них. — Вам залишається ще п'ять.

— Тепер, коли я маю стільки часу на роздуми, — сказав Роджер на вухо своїй кузині, — я багато думаю про роки, прожиті в Ліверпулі, коли ми були такі молоді й життя нам усміхалося, Джі.

— Усі думали, що ми закохані одне в одного й незабаром одружимося, — прошепотіла Джі. — Я теж згадую про ті часи з глибоким смутком, Роджере.

— Ми були більше, аніж закохані одне в одного. Ми були братом і сестрою, були спільниками. Двома сторонами однієї, монети. Такими нероздільними. Ти була для мене багато чим. Матір'ю, яку я втратив у дев'ять років. Друзями, яких я ніколи не мав. З тобою я завжди почував себе краще, ніж зі своїми рідними братами. Ти дарувала мені довіру, впевненість у житті, радість. Згодом під час тих років, які я перебував у Африці, твої листи становили для мене єдиний міст, що поєднував мене зі світом. Ти не знаєш, яким щастям було для мене одержувати твої листи й як я їх читав і перечитував, моя люба Джі.

Він замовк. Не хотів, аби кузина відчула, що він сам ледве стримується від плачу. З молодих років він терпіти не міг — через своє пуританське виховання, безперечно, — прилюдні вияви сентиментальності, але в ці останні місяці він піддавався певним слабкостям, які так раніше зневажав, коли помічав їх у інших. Джі не сказала нічого. Вона обіймала Роджера, відчувала збуджене дихання, від якого роздimalися його груди.

— Ти була єдиною людиною, якій я читав свої вірші. Ти їх пам'ятаєш?

— Пам'ятаю, вони були дуже погані, — сказала Гертруда. — Але я так любила тебе, що завжди хвалила їх. Деякі навіть вивчила напам'ять.

— Я дуже добре усвідомлював, що вони тобі не подобаються, Джі. Богу дякувати, я ніколи так їх і не опублікував. А я мало не зробив цього, ти ж знаєш.

Вони подивились одне на одного й не змогли втриматися від сміху.

— Ми робимо все, все можливе, щоб допомогти тобі, Роджере, — сказала Джі, знову посерйознівши. Навіть голос її постарів; щойно він був твердим і дзвінким, а тепер невпевненим і тремтячим. — Бо ми тебе любимо, й нас багато. Аліса, звичайно, серед усіх найперша. Вона готова перекинути небо й землю. Вона пише листи, відвідує політиків, представників влади, дипломатів. Пояснює, просить. Буває в усіх портах. Вона докладає всіх зусиль, щоб побачитися з тобою. Але це дуже важко. Побачення дозволені лише родичам. Але Аліса особа дуже відома, вона має вплив. Вона здобуде дозвіл і прийде до тебе, побачиш. Ти знаєш, що під час повстання в Дубліні Скотленд-Ярд усе перелопатив у її домі. Вони забрали багато паперів. Вона любить тебе й захоплюється тобою, Роджере.

«Я знаю», — подумав Роджер. Він також любив Алісу Стопфорд Грін і захоплювався нею. Історик ірландського походження з англіканської родини, як і Кейсмент, чий дім був одним із найвідвідуваніших інтелектуальних салонів у Лондоні, центром вечірок та зустрічей усіх націоналістів та автономістів Ірландії, вона була для нього більше, аніж подругою та порадницею в політичних питаннях. Вона просвітила його й допомогла відкрити та полюбити минуле Ірландії, її тривалу історію та культуру, що процвітала, перш ніж була поглинута могутнім сусідом. Вона рекомендувала йому книжки, втягувала його в палкі диспути, заохочувала продовжувати вивчення ірландської мови, яку він, на жаль, так ніколи й не опанував. «Я помру, так і не заговоривши гельською мовою», — думав він. І згодом, коли він став радикальним націоналістом, саме Аліса першою стала називати його в Лондоні прізвиськом, яким нагородив його Герберт Ворд і яке так подобалося Роджерові, — Кельт.

— Десять хвилин, — проголосив шериф. — Час прощатися.

Він відчув, що кузина, обіймаючи його, тягнеться йому до вуха і що це їй не вдається, бо він набагато за неї вищий. Вона запитала, стишивши голос до такої міри, що він став майже нечутним:

— Усі ті жахливі речі, які розповідають про тебе газети, є обмовою і гидкою брехнею, чи не так, Роджере?

Це запитання було для нього таким несподіваним, що він затримався на кілька секунд, перш ніж відповісти:

— Я не знаю, що пишуть про мене газети, любя Джі. Вони сюди не доходять. Але, — провадив він, ретельно добираючи слова, — звичайно ж, вони пишуть брехню. Та я хочу, щоб ти завжди пам'ятала про одну річ, Джі. І щоб мені вірила. Я помилявся в житті багато разів, звичайно. Але я не маю чого соромитися. І ти, і всі мої друзі можуть не соромитися мене. Ти мені віриш, Джі?

— Звичайно, я тобі вірю, — і його кузина заплакала, затуляючи собі рот обома долонями.

Повернувшись у свою камеру, Роджер відчув, що очі йому наповнилися слізьми. Він зробив велике зусилля, щоб шериф не помітив їх. Було дивно, що в нього виникло бажання заплакати. Наскільки він пам'ятав, він жодного разу не плакав протягом цих місяців, після свого арешту. Ні під час допитів у Скотленд-Ярді, ні під час слухання своєї справи в суді, ні коли йому зачитали вирок, який

засуджував його до страти через повішення. Чому ж тепер він мало не заплакав. Через Гертруду. Через Джі. Побачивши, як вона страждає, які переживає сумніви, щонайменше означало, що для неї його особа та його життя є дорогоцінними. Отже, він не такий самотній, яким себе почуває.

IV

Подорож британського консула Роджера Кейсмента вгору по річці Конго, яка почалася 5 червня 1903 року і яка змінить його життя, мала би початися на рік раніше. Він запропонував цю експедицію Форін-Офісу зараз же, як 1903 року після своєї служби у Старому Калабарі (Нігерія), Лоренсо Маркесі (Мозамбік) та Сан-Пауло-де-Луанда (Ангола) був офіційно призначений консулом Великої Британії в Бомі, — можна сказати, в селі, — стверджуючи, що найкращий спосіб надіслати доповідь про становище тубільців у Незалежній Державі Конго — це піднятися від цієї далекої столиці до джунглів і племен Середнього та Верхнього Конго. Там здійснювалися дослідження, про які він інформував своє міністерство негайно, як прибув у цю місцевість. У кінцевому підсумку, зваживши міркування державної ваги, які не давали консулові спокою, хоч він їх і розумів, — Велика Британія була союзницею Бельгії і не хотіла, щоб ця країна кинулася в обійми Німеччини, — Форін-Офіс дав йому дозвіл вирушити в подорож по селах, станціях, місіях, промислових пунктах, таборах і факторіях, де добували каучук, чорне золото, якого тоді жадібно потребували в усьому світі для виробництва коліс та буферів для вантажівок і автомобілів та ще для тисячі промислових і домашніх потреб. Йому доручалося провести розслідування на тих територіях, розташованих у Конго, країні, що належала Його Величності Леопольдові Другому, королю Бельгії, на яких чинилися звірства проти тубільного населення згідно з повідомленнями «Товариства захисту аборигенів» з осідком у Лондоні та кількох баптистських церков і католицьких місій у Європі та в Сполучених Штатах Америки.

Він підготував подорож з притаманною йому ретельністю й ентузіазмом, приховуючи свої зусилля від бельгійських чиновників та поселенців і комерсантів Бомі. Тепер він зможе аргументовано довести своїм начальникам, дослідивши події та їхні причини, що тут робиться, й імперія, вірна своїм традиціям справедливості та *fair play* не зможе не взяти на себе лідерство в міжнародній кампанії, покликаний покінчити з цією ганьбою. Але тоді, в середині 1902 року, він пережив третю атаку малярії, ще тяжчу, аніж дві попередніх, що напали на нього після того, як у своєму пориві до ідеалізму та під

натиском пригодницьких мрій він вирішив у 1884 році покинути Європу й поїхати до Африки, щоб працюючи там, за допомогою комерції, проповіді християнства та утвердження суспільних і політичних інституцій Заходу визволити африканців од відсталості, хвороб і невігластва.

То були не просто слова. Він глибоко вірив у все це, коли у свої двадцять років прибув на Чорний континент. Перші напади болотяної пропасниці йому довелося пережити трохи пізніше. Нарешті здійснилася мрія його життя; його включили до експедиції, яку очолював найславетніший мандрівник по африканських землях Генрі Мортон Стенлі. Служити під командуванням дослідника, який під час легендарної подорожі, що тривала від 1874 до 1877 року, перетнув Африку від сходу до заходу, йдучи за течією річки Конго від її верхів'їв і до впадіння в Атлантичний океан! Супроводжувати героя, який зустрів зниклого доктора Лівінгстона! І тоді, наче боги захотіли пригасити його палкий порив, він пережив перший напад малярії. Його було не зрівняти з другим, який напав на нього через три роки, в 1887-му, а надто з третім, коли в 1902 році він уперше подумав, що помирає. Симптоми були вже йому знайомі, отож він знав, про що йдеться, коли одного ранку, в середині 1902 року, вже напхавши валізу своїми мапами, компасом, олівцями та зошитами своїх нотаток, відчув, розплющивши очі на високому поверсі свого будинку в Бомі, на передмісті поселенців, за кілька кроків від Губернаторства, який правив водночас за оселю та офіс консула, що тремтить від холоду. Він відсунув москітну сітку й побачив крізь вікна, які не мали ані шибок, ані штор, а лише густі металеві ґрати проти проникнення комах, погнуті зливою, брудні води великої річки й навколишні острови, покриті пишною рослинністю. Він не міг триматися на ногах. Вони йому підгиналися, наче були з ганчір'я. Джон, його бульдог, почав стрибати й гавкати, наляканий. Роджер упав на ліжко знову. Його тіло палахкотіло вогнем, а холод пронизував кістки. Він закричав, кличучи Чарлі та Мавуку, конголезьких дворецького та кухаря, які спали на нижньому поверсі, але ніхто не відгукнувся. Вони перебували зовні дому й, захоплені штормом, заховалися під гіллям якогось баобаба, чекаючи, поки вітер стихне. «Невже знову малярія?» — подумки вилаявся консул. І якраз напередодні експедиції? Діарея, кровотеча та

слабкість примусять його лежати прикутим до ліжка протягом днів і тижнів, з тремтінням у всьому тілі й тупим болем у голові.

Чарлі перший зі слуг повернувся додому, стікаючи водою.

— Піди поклич доктора Салаберта, але не французькою мовою, а місцевою говіркою.

Доктор Салаберт був одним із двох лікарів у Бомі, старовинному негритянському порту, — раніше він називався Мбома, — куди в шістнадцятому сторіччі прибували португальські торговці з острова Сан-Томе купувати рабів у племінних вождів зниклого королівства Конго, а тепер бельгійці перетворили його на столицю Незалежної Держави Конго. На відміну від Матаді, в Бомі не було шпиталю, а тільки амбулаторія для тяжких захворювань, де пацієнтів доглядали дві фламандські черниці. Лікар прийшов лише через дві години, тягнучи ноги й допомагаючи собі ціпком. Він був не таким старим, яким здавався, але тяжкий клімат, а передусім схильність до міцних трунків, зістарили його. Він здавався старезним дідом.

Одягався, як волоцюга. У його черевиках не було шнурків, а гудзики на куртці були незастебнуті. Хоч день для нього лише починався, його очі були вже запалені.

— Атож, мій друже, це малярія, хіба тут може бути щось інше? Вас нещадно трястиме. А як від цього лікуватися, ви вже знаєте: приймати хінін, пити багато рідини, дієтичний бульйон, бісквіти й треба добре накриватися, щоб виганяти інфекцію потом. Навіть не думайте, що вам пощастить піднятися з ліжка раніше, як через два тижні. І ні в які подорожі не вирушайте, навіть за найближчий ріг вулиці. Малярія руйнує організм, вам це відомо не гірше за мене.

Хвороба забрала в нього не два, а три тижні. Він утратив вісім кілограмів і першого дня, коли йому пощастило піднятися на ноги, ступив лише кілька кроків і впав на підлогу, відчуваючи таку слабкість, якої раніше ніколи не відчував. Доктор Салаберт, пильно дивлячись йому у вічі, глухим голосом, у якому бриніло щось подібне до чорного гумору, застеріг його:

— У вашому стані було б самогубством вирушити в цю експедицію. Ваше тіло перетворилося на руїну й не витримає навіть подорожі до перехрестя Кришталевих гір. А тим більше кілька тижнів життя в умовах негоди. Ви не дістанетеся навіть до Мбанза-Нгунгу. Існують набагато швидші способи вбити себе, пане консул: пустити

собі кулю в рот або зробити укол стрихніну. Якщо у вас виникне в цьому потреба, звертайтеся до мене. Я вже допоміг кільком людям вирушити в таку далеку подорож.

Роджер Кейсмент надіслав телеграму до Форін-Офісу про те, що стан здоров'я примушує його відкласти експедицію. А що незабаром тропічні зливи зробили джунглі та річку непрохідними, то експедиція у внутрішні райони Незалежної Держави Конго мусила чекати протягом кількох місяців, які розтяглися на цілий рік. Рік, протягом якого він повільно очуновав від пропасниці й намагався відновити втрачену вагу, знову взяв у руки тенісну ракетку, став плавати, грати в бридж або в шахи, щоб скоротити нескінченні ночі Боми, водночас виконуючи консульські обов'язки, від яких він нудився неймовірно; рахував кораблі, які прибували та відбували, переглядав товари, що вивантажувалися з торговельних суден Антверпена, — рушниці, набої, сигари, вино, гравюри, розп'яття, кольорові вітражі, — і ті товари, що їх вивозили до Європи, — величезні купи каучуку, слонову кістку та вироби з неї, шкури тварин. Такий був обмін товарами, який у його юнацькій уяві мав урятувати конголезців від канібалізму, від арабських купців Занзібару, які контролювали торгівлю рабами, й відкрити їм двері до цивілізації!

На три тижні його звалила з ніг болотна пропасниця, коли він лежав нерухомий, приймаючи краплі хініну, розбавлені настоянками з трав, які готували для нього Чарлі й Мовуку тричі на день — його шлунок міг терпіти лише гарячий бульйон, шматочки вареної риби або курчати, — та граючись із Джоном, своїм бульдогом і найвідданішим другом. Він не знаходив у собі навіть сили зосередитися на читанні.

У цій вимушеній бездіяльності він часто згадував експедицію, яка відбулася 1884 року під командуванням його героя Генрі Мортон Стенлі. Він жив тоді в джунглях, відвідуючи незліченні села тубільців, живучи в таборах, які вони розбивали на галявинах, оточених дерев'яними частоколами, за якими горланили мавпи й ревли хижі звірі. Він počував себе напруженим і щасливим попри люті укуси москітів та інших комах, проти яких мало допомагало натирання камфорним спиртом. Він любив плавати в лагунах та річках дивовижної краси, не боячись крокодилів, досі переконаний у тому, що роблячи те, що вони робили, він, чотириста африканських носіїв, провідників та помічників, двадцяттеро білих — англійців, німців,

фламандців, валонів і французів, — які склали експедицію, і, звичайно ж, сам Стенлі, вони перебували на вістрі прогресу в цьому світі, де щойно почався кам'яний вік, який Європа залишила позаду багато століть тому.

Через роки, перебуваючи у візіонерській маячній лихоманці, він червонів від сорому, думаючи про те, яким сліпим тоді був. Він навіть не розумів на початку, з якою метою була організована експедиція, очолена Стенлі й фінансована королем Бельгії, на якого, звичайно ж, він тоді дивився — так само схвально, як і на Європу, на Захід, на світ — як на гуманітарного монарха, сповненого рішучості покінчити з наслідками рабства та людожерства й визволити африканські племена від поганства й приниження, які утримували їх у стані згубних небезпек.

Залишався лише рік до того часу, коли великі західні держави подарують Леопольдові Другому на Берлінській конференції 1885 року цю Незалежну Державу Конго площею понад два мільйони квадратних кілометрів — у вісімдесят п'ять разів більшою за територію Бельгії, — але на той час король Бельгії уже почав управляти землями, які збиралися йому подарувати, щоб він міг випробувати на двадцятьох мільйонах конголезців, що, як вважали, їх населяють, свої спасенні принципи. Монарх із густою й довгою бородою найняв для цієї роботи великого Стенлі, бо вгадав, зі своєю дивовижною здатністю помічати людські слабкості, що знаменитий дослідник був спроможний не тільки на великі подвиги, а й на жахливі злочини, якщо винагорода була на рівні його апетитів.

Очевидною причиною експедиції 1884 року, в якій Роджер уперше випробував свою зброю дослідника, було підготувати спільноти, розкидані по берегах Верхнього, Середнього й Нижнього Конго на відстані тисяч кілометрів у дрімучих джунглях, ущелинах, під водоспадами й на горах, покритих густою рослинністю, до прибуття європейських торговців та чиновників, що їх Міжнародна асоціація Конго (МАК) на чолі з Леопольдом Другим пошле в ці регіони відразу, як тільки могутні західні держави нададуть їй концесію. Стенлі та його супутники повинні були пояснити тим напівголим вождям, татуйованим і прикрашеним перами, іноді з колючками, встромленими в обличчя та в руки, іноді з членами, прикритими лише жмутиками лепехи або очеретяних віників, добродійні наміри європейців: вони

прийдуть сюди, щоб покращити рівень їхнього життя, вилікувати їх від захворювань, таких, як смертельна сонна хвороба, просвітити їх і відкрити їм очі на істини цього світу та світу потойбічного, завдяки чому їхні діти та онуки почнуть жити життям пристойним, справедливим і вільним.

«Я тоді нічого не розумів, бо не хотів розуміти», — думав він тепер. Чарлі накрив його всіма плащами, які знайшлися в домі. Попри це та попри спеку, що стояла надворі, консул, скулений і холодний, тремтів під своєю москітною сіткою, мов клаптик тонкого паперу. Але гірше, аніж бути добровільним сліпим, було для нього знайти пояснення тим його вчинкам, за які будь-який неупереджений спостерігач назвав би його брехуном. Бо в усіх селах, куди заходила експедиція 1884 року, після того, як були роздані намистинки та всілякі дрібнички, й після мудрованих розтлумачень за допомогою перекладачів (багато з яких не могли домогтися, щоб тубільці їх зрозуміли) Стенлі примушував вождів та чаклунів ставити свої позначки під договорами, написаними французькою мовою, в яких вони зобов'язувалися надавати допомогу, житло, харчування та бути провідниками для чиновників і службовців МАК у тій діяльності, яку вони здійснюватимуть для реалізації тих планів, що їх надихали. Вожді та чаклуни підписувалися хрестиками, паличками, плямами, малюнками, нічого не запитуючи й не знаючи, під чим вони підписуються, милуючись намистами, браслетами й прикрасами з кольорового скла, які їм дарували, й перехиляючи по склянці горілки, якою Стенлі пропонував їм відсвяткувати укладення договору.

«Вони не знають, що роблять, але ми знаємо, що це для їхнього добра, й це виправдовує обман», — думав юний Роджер Кейсмент. Хіба можна було зробити це якимось інакше? Як надати легітимності майбутній колонізації у стосунках із людьми, які не розуміли жодного слова з тих «трактатів», у яких говорилося про їхнє майбутнє та про майбутнє їхніх нащадків? Було необхідно надати якоїсь законної форми діяльності, що її бельгійський монарх хотів здійснювати через переконання й діалог на відміну від тих, хто запроваджує свої плани в життя через кров і вогонь, через вторгнення, вбивства й грабунок. Чи не була така діяльність мирною й цивілізованою?

Через багато років — вісімнадцять їх минуло після експедиції, в якій він брав участь у 1884 році, — Роджер Кейсмент дійшов висновку,

що герой його дитинства та юності був одним із найбезчесніших шахраїв, яких Захід будь-коли посилав на африканський материк. Та попри це, як і всі, хто служив під його командуванням, він не міг не визнавати його харизму, його привабливість, його магію, ту суміш зухвалості й холодного розрахунку, з якою авантюрист здійснював свої подвиги. Він мандрував Африкою, сіючи, з одного боку, спустошення й смерть — спалюючи й грабуючи села, розстрілюючи тубільців, змережуючи спинах своїх носіїв батогами зі шкіри бегемота, які залишали тисячі рубців на тілах кольору ебенового дерева, — на всій географії африканського континенту, а з другого — відкриваючи дороги для торгівлі та евангелізації на величезних територіях, які кишили хижаками, екзотичними тваринами та епідеміями, що спонукало європейців шанувати його як одного з титанів Гомерових легенд та біблійних історій.

— Чи ви ніколи не відчували каяття, чи вас не мучила совість за те, що ми робимо?

Це запитання злетіло з губів юнака, який, либонь, поставив його неумисне, бо вже не міг стримувати в собі. Полум'я вогнища, розкладеного в центрі табору, тріщало, спалюючи сухий хмиз та необережних комах, що засмажувалися в ньому.

— Каяття? Совість? — нахмурих брови і скривив веснянкувате та напечене сонцем обличчя керівник експедиції, так ніби ніколи не чув нічого подібного й намагався вгадати, що можуть означати ці слова. — З якої причини?

— За ті угоди, які ми примушуємо їх підписувати, — сказав юний Кейсмент, долаючи своє збентеження. — Вони передають своє життя, свої села, усе, що мають, у руки Міжнародної асоціації Конго. І жоден не розуміє, що підписує, бо ніхто з них не розмовляє французькою мовою.

— Якби вони навіть знали французьку мову, вони все одно б не розуміли, що означають ці угоди, — засміявся великий дослідник африканських територій своїм щирим, відвертим сміхом, що був однією з його найсимпатичніших характеристик. — Навіть я не знаю, про що в них ідеться.

Він був чоловік сильний, але дуже низький на зріст, майже карлик, спортивного вигляду, ще молодий, із сірими очима, які метали іскри, густими вусами й наче скрученою в тугий жмут особистістю. Він

завжди носив високі чоботи, пістолет на поясі й світлу куртку з багатьма кишнями. Він знову засміявся, й десятники експедиції, які пили каву зі Стенлі й Роджером і курили, сидячи навколо вогню, також засміялися, щоб догодити начальникові. Але юний Кейсмент не засміявся.

Я знаю, хоч вони й справді написані абракадаброю, либонь, умисне, щоб їх не можна було зрозуміти, — сказав він, намагаючись говорити шанобливим тоном. — Усе там зводиться до досить простого змісту. Вони передають свої землі МАК за обіцянки соціальної допомоги. Зобов'язуються допомагати в будівництві доріг, мостів, причалів, факторій. Надавати робочі руки, яких їм бракує для обробітку полів та підтримання громадського порядку. Годувати чиновників і робітників, поки триватиме ця робота. Асоціація нічого не пропонує натомість. Ні платні, ні компенсацій. Я завжди вірив, що ми тут перебуваємо задля блага африканців, містере Стенлі. Я хотів би, щоб ви, ким я захоплювався відтоді, як навчився мислити, пояснили мені, що тут відбувається насправді, аби я далі міг вірити в те, що це справді так. Що угоди справді укладаються для їхнього добра.

Запала тривала тиша, порушувана тільки тріскотінням вогню та іноді гарчанням нічних звірів, які вийшли добувати собі харч. Дощ давно перестав накрапати, але повітря було просякнуте вологою й дуже густе, і здавалося, що все навколо випускає листя, росте й ущільнюється. Через двадцять вісім років по тому Роджер серед мішанини образів, які пропасниця утворювала в його голові, пригадував погляд — проникливий, здивований, іноді глузливий, яким тоді дивився на нього Генрі Мортон Стенлі.

— Африка не створена для людей слабких, — сказав він нарешті, так ніби розмовляв сам із собою. — Проблеми, які вас турбують, — ознака слабкості. У тому світі, в якому ми перебуваємо, я хочу сказати. А перебуваємо ми не в Сполучених Штатах, не в Англії, й це треба розуміти. В Африці люди слабкі живуть недовго. Вони стають жертвами комашиних укусів, пропасниці, отруєних стріл або мухи цеце.

Він походив із Велсу, проте, певно, тривалий час жив у Сполучених Штатах, бо його англійська мова була посякнута північноамериканськими інтонаціями, виразами та зворотами.

— Звичайно ж, усе, що ми робимо, ми робимо для їхнього добра, — додав Стенлі, кивнувши головою в бік конічних хатин села, біля якого вони розбили табір. — Сюди прийдуть місії, які визволять їх із тенет поганства й навчать їх, що християнин не повинен їсти свого ближнього. Лікарі, які зроблять їм щеплення від епідемій і лікуватимуть їх краще, аніж їхні чаклуни. Компанії, що забезпечать їх роботою. Тут відкриють школи, де їх навчать цивілізованих мов. Де вони навчатимуться вдягатися, молитися справжньому Богові, розмовляти по-християнському, а не тими мавпячими діалектами, якими вони розмовляють тепер. Поступово вони замінять свої варварські звичаї звичаями, притаманними сучасним освіченим людям. Якби вони знали, що ми для них робимо, вони цілували б нам ноги. Але їхній розум перебуває набагато ближче до розуму крокодила чи бегемота, аніж до вашого або мого. Тому ми самі вирішуємо, що для них краще, й примушуємо їх підписувати ці угоди, їхні діти та онуки подякують нам за них. І, думаю, мине не так багато часу, коли вони почнуть молитися Леопольдові Другому, як сьогодні моляться своїм фетишам та опудалам.

На якому місці біля великої річки було розбито цей табір? Він туманно споминав, що вони розбили його десь між Болобо й Чумбірі, а те плем'я належало до народу батеке. Але певності він не мав. Ці дані були записані в його щоденниках, якщо він міг так назвати купу нотаток, розкиданих по різних зошитах та окремих аркушах паперу протягом стількох років. Хай там як, а ту розмову він запам'ятав дуже добре. І той поганий настрій, із яким він ліг на своє розкладне ліжко після гострої розмови з Генрі Мортонем Стенлі. Чи не в ту саму ніч почала рватися на клапті його персональна трійця з трьох «С»? Доти він вірив, що колоніалізм знаходить своє виправдання в тих трьох «С»: християнство (cristianity), цивілізація (civilization) і комерція (commerce). Відтоді як став працювати скромним помічником бухгалтера на пароплавній лінії «Елдер Демпстер» у Ліверпулі, він зрозумів, що за поступ треба сплачувати певну ціну. Було неминуче, що творилися зловживання. У процесі колонізації брали участь не лише альтруїсти, такі як доктор Лівінгстон, а й усілякі ниці авантюристи, проте якщо підбити підсумки, то досягнення набагато перевищували втрати — так він тоді вважав. Але африканське життя

показало йому, що на практиці все відбувалося далеко не так просто, як у теорії.

Протягом того року, коли він працював під його командуванням, не перестаючи захоплюватися зухвальством та вмінням, із яким Генрі Мортон Стенлі здійснював свою експедицію по майже невідомій території, що її омивала річка Конго та міради її приток, Роджер Кейсмент зрозумів також, що дослідник був мандрівною таємницею. Усі розповіді про нього завжди перебували в суперечності одні з одними, в такий спосіб, що було неможливо зрозуміти, які були правдивими, а які вигаданими, і скільки було в деяких перебільшення та фантазії. Він належав до тих чоловіків, які не вміють робити різницю між реальністю й вигадкою.

Єдиною очевидністю була для нього переконаність у тому, що ідея великих благодіянь для тубільців не відповідала істині. Він довідався про це, наприклад, слухаючи десятників, які супроводжували Стенлі під час його подорожі в 1871–1872 роках, коли він вирушив на пошуки доктора Лівінгстона, вони розповідали, що та експедиція була набагато менш мирною, аніж ця, в якій він, безперечно, виконуючи інструкції самого Леопольда Другого, виявляв велику обережність у взаєминах із племенами, з чийми вождями — чотиреста п'ятдесятьма в загальній кількості — він мав підписати угоди про передачу їхніх земель та їхньої робочої сили. Події, про які розповідали брутальні чоловіки, які втратили людську подобу внаслідок тривалого перебування в джунглях, примушували волосся ставати дибом. Спалені села, вожді, яким відтинали голови або розстрілювали їхніх дружин та дітей, коли вони відмовлялися годувати учасників експедиції або надавати їм носіїв, провідників і мачетеро, що прорубували б їм дорогу в джунглях. Ці давні товариші Стенлі боялися його й вислуховували його догани мовчки та з опущеними очима. Але вони сліпо довіряли його рішенням і говорили з релігійною шанобливістю про його знамениту подорож тривалістю в дев'ятсот дев'яносто дев'ять днів між 1874 і 1877 роками, під час якої померли всі білі й велика частина африканців.

Коли в лютому 1885 року на Берлінській конференції, де не був присутній жоден конголезець, чотирнадцять головних держав, які брали там участь на чолі з Великою Британією, Сполученими Штатами, Францією та Німеччиною, великодушно подарували

Леопольдові Другому, поруч із яким невідлучно перебував Генрі Мортон Стенлі, два з половиною мільйони квадратних кілометрів Конго та двадцять мільйонів його жителів, для того, щоб він «відкрив цю територію для комерції, заборонив рабство й цивілізував поган, навернувши їх на християнство», Роджер Кейсмент, якому щойно виповнився двадцять один рік і який уже рік жив в Африці, вітав цю подію. Так само вітали її всі службовці Міжнародної асоціації Конго, які в передбаченні цього дару працювали вже певний час на тій території, закладаючи основи для проекту, який мав намір здійснити монарх. Кейсмент був хлопець дужий, високий, стрункий, з чорним волоссям і чорною борідкою, глибокими сірими очима, мало схильний до жартів, лаконічний, схожий на дорослого зрілого чоловіка. Його турботи бентежили його товаришів. Хто з них міг сприйняти всерйоз оту мрію про «цивілізаторську місію Європи в Африці», яка не давала спокою молодому ірландцеві? Проте його цінували, бо він був працьовитим і міг завжди допомогти кожному, хто попросить, замінивши його в якійсь роботі або в комісії. Крім куріння, він, схоже, не мав жодних вад. Майже не пив міцних трунків, і коли під час привалів язика розв'язувалися від випитого спиртного й чоловіки починали говорити про жінок, то помічали, що він соромиться й хоче піти. Він був невтомний у переходах по джунглях і любив плавати в річках і лагунах, енергійно вимахуючи руками перед сонними бегемотами. Любив собак, і його товариші пригадували, як під час експедиції в 1884 році, в той день, коли дикий кабан угородив ікла в його фокстер'ера на ім'я Спіндлер, побачивши, як тварина стікає кров'ю з роздertoго боку, він пережив нервову кризу. На відміну від решти європейців, які брали участь в експедиції, гроші його не цікавили. Його привела в Африку не мрія стати багатою людиною, а такі мало кому зрозумілі аргументи, як бажання принести прогрес дикунам. Він витрачав свою платню, що становила вісімдесят фунтів стерлінгів на рік, на частування товаришів. Сам він жив дуже скромно. Проте дбав про свій зовнішній вигляд, чепурився, мився й розчісував волосся під час привалів, так ніби перебував не в таборі, розбитому на галявині в лісі або на березі річки, а в Лондоні, Ліверпулі або в Дубліні. Він мав схильність до вивчення мов; опанував французьку та португальську й намагався засвоїти правильну вимову слів із африканських говірок у ті рідкісні дні, коли вони ставали табором біля

якогось племені. Завжди записував усе, що бачив, у свої шкільні зошити. Хтось відкрив, що він пише вірші. Коли на цю тему пожартували, то сором'язливість ледве дозволила йому промурмотіти спростування. Він признався, що коли був малий, то батько шмагав його батогом, тому він терпіти не міг, коли наглядачі шмагали тубільців, що впускали на землю вантаж або не виконували наказів. Вигляд у нього майже завжди був замріяний.

Коли Роджер, що дуже повільно одужував від малярії, згадував про Стенлі, його опановували суперечливі почуття. Шукач пригод із Велсу бачив в Африці лише привід для авантюрних подвигів і персонального грабунку. Але хто міг би заперечувати, що він був одним із людей, чії подвиги описані в міфах і легендах, людей, які зневажали смерть і лише завдяки своїй сміливості та амбіціям знаходили в собі сили, щоб прорватися за межі людських можливостей? Бачили, як він носив на руках дітей, чії личка й тіла пожерла віспа, як давав пити зі своєї фляги тубільним жінкам, що помирали від холери або сонної хвороби, так ніби ніщо не могло його заразити. Ким був насправді цей чемпіон Британської імперії та амбіцій Леопольда Другого? Роджер не мав сумніву, що ця таємниця не розкриється ніколи і його життя завжди залишиться захованим за густою павутиною вигадок. Яким було його справжнє ім'я? Генрі Мортонем Стенлі цього чоловіка назвав комерсант із Нового Орлеана, який у далекі й туманні дні його юності був до нього великодушний і, мабуть, його всиновив. Ходили чутки, ніби його справжнє ім'я Джон Роулендс, але він нікому цього не казав. Нікому він також не розповідав, що народився у Велсі й дитинство його минуло в одному із сирітських притулків, куди приймали дітей без батька й матері, яких працівники охорони здоров'я підбирали на вулиці. Схоже, ще дуже юним він подався до Сполучених Штатів як охоронець на одному з вантажних кораблів і протягом Громадянської війни спочатку воював там як солдат у лавах конфедератів, а потім у війську янки. Згодом, здається, він став журналістом і писав хроніки про походи першопрохідців на Захід і їхні битви з індіанцями. Коли газета «Нью-Йорк Геральд» послала його до Африки, на пошуки Дейвіда Лівінгстона, він не мав найменшого досвіду як дослідник. Як він зміг вижити, мандруючи дрімучими джунглями, схожий на людину, що шукає голку в сіні, і як йому вдалося знайти того, кого він шукав, в Уджіджі 10 листопада 1871 року, і хто, згідно з його хвалькуватою

розповіддю, був приголомшений привітанням: «Маю честь зустріти доктора Лівінгстона, так я думаю?»

Одним із досягнень Стенлі, яким Роджер Кейсмент найбільше захоплювався у своїй юності, навіть більше, ніж його експедицією від витоків річки Конго до її впадіння в Атлантичний океан, було прокладення між 1879 і 1881 роками караванного шляху. Караванний шлях відкривав дорогу для європейської комерції від впадіння великої річки до величезної річкової лагуни, яка з роками стане називатися так само, як і дослідник, Стенлі-Пул. Згодом Роджер відкрив, що це було ще однією з передбачливих операцій короля Бельгії з метою створення інфраструктури, яка після Берлінської конференції 1885 року дозволила йому здійснювати освоєння цієї території. Стенлі був символом і виконавцем його задуму.

— І я, — не раз казав Роджер Кейсмент, ще перебуваючи в Африці, своєму другові Гербертові Ворду, — мірою того як починав усвідомлювати, що б означала Незалежна Держава Конго, — був одним із його працівників від самої першої миті.

Хоч і не зовсім, бо коли Роджер прибув до Африки, Стенлі вже протягом п'ятих років відкривав караванний шлях, будівництво першої ділянки якого, від Віві до Ісангвілі, на вісімдесят три кілометри вгору по річці Конго, де панували дрімучі вологі джунглі, змережані глибокими ущелинами, — а там, де гілля могутніх дерев затуляло сонце, росли дерева, поїдені червою, і тяглися смердючі болота, — було завершене 1880 року. Звідти й до Муянги на відстані ста двадцятьох кілометрів річка Конго була судноплавною для досвідчених лоцманів, спроможних обминати водоверті, а коли починалися зливи й вода підіймалася, знаходити притулок на бродях та в печерах, щоб не налетіти на скелі, будучи підхопленими однією з бурхливих течій, які безперервно утворювалися та розпадалися. Коли Роджер почав працювати для Міжнародної асоціації Конго (МАК), яка починаючи з 1885 року перетворилася на Незалежну Державу Конго, Стенлі вже збудував, між Кіншасою і Додо, станцію, яку назвав Леопольдвіль. Був грудень 1881 року, за три роки до того, як Роджер прибув у джунглі, й чотири до легального утворення Незалежної Держави Конго. На той час це колоніальне володіння, найбільше в Африці, створене монархом, який ніколи не ступив ногою на його територію, було вже комерційною реальністю, до якої європейські

комерсанти могли добутися через Атлантичний океан, долаючи перешкоду Нижнього Конго, непрохідного через бурхливі течії, круті зміни рівня води, покручені лабіринти водоспадів Лівінгстона, завдяки дорозі завдовжки майже в п'ятсот кілометрів, яку збудував Стенлі між Бомою та Віві і яка тяглася до Леопольдвіля та Пула. Коли Роджер прибув до Африки, зухвалі торговці, аванпости Леопольда Другого, почали проникати в глиб конголезької території й вивозити звідти перші вантажі слонової кістки, звіриних шкур і кошики з каучуком із регіону, де росло безліч дерев, які виділяли чорний сік, доступний для кожного, хто хотів зібрати його.

У свої перші роки перебування в Африці Роджер Кейсмент кілька разів подолав караванний шлях, угору по річці, від Бомі та Віві до Леопольдвіля, а також униз по річці від Леопольдвіля до впадіння Конго в Атлантичний океан, де зелені й густі води розчинялися у воді солоній і де 1482 року каравела португальця Дієго Као уперше проникла в глиб конголезької території. Роджер дослідив Нижнє Конго краще, аніж будь-який інший європеєць із тих, котрі жили в Бомі або Матаді, на тих двох осях, із яких бельгійська колонізація проникала в глиб континенту.

Усю решту свого життя Роджер жалкував — він сказав про це й тепер, у 1902 році, в самому розпалі нападу пропасниці, — що віддав перші вісім років свого життя в Африці, працюючи, як пішак на шаховій дошці, будівництву Незалежної Держави Конго, присвятивши цьому свій час, своє здоров'я, свої зусилля, свій ідеалізм і вірячй, що в такий спосіб він трудиться задля здійснення філантропічного задуму.

Іноді, шукаючи виправдань, він себе запитував: «Хіба міг я зрозуміти, що відбувається на цих двох із половиною мільйонах квадратних кілометрів, працюючи наглядачем або командиром групи в експедиції Стенлі в 1884 році та в експедиції північноамериканця Генрі Шелтона Сенфорда між 1886 і 1888 роками на станціях і факторіях, щойно побудованих на караванному шляху?» Він був тоді лише дрібною деталлю велетенського апарата, який тільки-но почав утворюватися, і ніхто, крім його лукавого творця та невеличкої групи його помічників, не знав, для якої мети він створюється.

А втім, у двох своїх розмовах із бельгійським королем, які відбулися 1900 року, коли Форін-Офіс призначило його консулом у Бомі, Роджер Кейсмент відчув глибоку недовіру до цього здоровенного

чолов'яги, обвішаного орденами й медалями з довгою ретельно розчесаною бородою, грізним носом і очима пророка, який, знаючи, що він перебуває в Брюсселі в дорозі до Конго, запросив його на вечерю. Від розкішного інтер'єра того палацу з його м'якими килимами, кришталевими люстрами, схожими на павуків, дзеркалами в гравійованих рамах, східними статуетками в Роджера голова пішла обертом. Там було дванадцять запрошених, крім королеви Марії Енрікети та її дочки, принцеси Клементини і французького принца Віктора Наполеона. Монарх підтримував розмову до пізньої ночі. Він говорив як натхненний проповідник і коли описував жорстокість арабських комерсантів, які торгували рабами, що їх хапали на території Занзібару, в його суворому голосі лунали містичні ноти. Християнська Європа повинна покласти край цій торгівлі людською плоттю. Він висунув таку пропозицію, і вона стане внеском, який маленька Бельгія подарує цивілізації: вона визволить замучену людність аборигенів Африки від того жаху. Елегантні дами позіхали, принц Наполеон шепотів галантні компліменти на вухо своїй сусідці за столом, і ніхто не слухав музику оркестру, який виконував один із концертів Гайдна.

Наступного ранку Леопольд Другий покликав англійського консула, щоб вони могли поговорити віч-на-віч. Він прийняв його у своєму особистому кабінеті. Там було багато порцелянових дрібничок і статуеток із нефриту й слонової кістки. Суверен пахнув одеколоном і мав нафарбовані нігті. Як і вчора, Роджер фактично не міг сказати ні слова. Король Бельгії говорив про своє донкіхотське завдання і про те, як нападають на нього газетярі та невдоволені політики. Звичайно, його підлеглі припускалися помилок і навіть ексцесів. Причина? Було нелегко найняти достойних і гідних людей, які погодилися б на ризик працювати в далекому Конго. Він просив консула повідомляти йому персонально, якщо він виявить непорядки на місці свого нового призначення. Король Бельгії справив на Роджера враження персонажа помпезного й самозакоханого.

Тепер, у 1902 році, через два роки після тієї зустрічі, про короля Бельгії також говорили, що цей монарх наділений розумом холодним і макіавеллівським. Незабаром по заснуванні Незалежної Держави Конго Леопольд Другий ухвалив 1886 року декрет, який оголошував як *Domaine de la Couronne* (Власністю Корони) двісті п'ятдесят тисяч

квадратних кілометрів між річками Касаї й Руки, що, як повідомили королю його дослідники — головним чином Стенлі, — були багаті на каучукові дерева. Ця територія залишилася поза будь-якими концесіями та приватними підприємствами, призначена для експлуатації на користь суверена. Міжнародна асоціація Конго була замінена як законне територіальне утворення Незалежною Державою Конго, чийм єдиним президентом у trustee (довіреною особою) був Леопольд Другий.

Пояснивши міжнародній громадській opinii, що єдиний спосіб скасувати работоргівлю — це застосувати «сили правопорядку», король послав у Конго дві тисячі солдатів регулярного війська Бельгії, до якого мала бути додана міліція в десять тисяч тубільців, причому утримання тих сил мало взяти на себе конголезьке населення. Хоч більша частина того війська перебувала під командуванням бельгійських офіцерів, у його ряди, а надто в керівники міліції проникли люди найгіршого зразка: сутенери, колишні каторжники, авантюристи, зголоднілі за фортуною, що повиповзали з клоак і борделів половини Європи. Ця поліційна сила проникла, як проникає паразит у живий організм, у плетиво сіл, розкиданих в регіоні, територія якого дорівнювала території Європи, що простягалася від Іспанії до кордонів Росії, аби бути утримуваною спільнотою африканських аборигенів, яка не розуміла, що відбувається, крім того, що це лихо було чимось гіршим, аніж ловці рабів, сарана, червоні мурахи й заклинання, які навіювали сон смерті. Бо солдати та ополченці поліційної сили були жадібними, брутальними й ненаситними незалежно від того, чи йшлося про їжу, випивку, жінок, тварин, шкури, слонову кістку й загалом про все, що можна було пограбувати, з'їсти, випити, продати або з'валтувати.

Розпочавши в такий спосіб експлуатацію конголезців, гуманітарний монарх водночас почав роздавати концесії підприємствам, щоб згідно з іншим мандатом, який він одержав, «відкрити через комерцію дорогу до цивілізації для тубільців Африки». Деякі комерсанти померли від болотяної пропасниці, зміїних укусів або з'їдені хижакими через своє незнання джунглів, а інші, яких було не так багато, полягли від отруєних стріл і списів аборигенів, які наважувалися збунтуватися проти цих чужоземців зі зброєю, що гуркотіла, мов грім, або спалахувала, мов блискавка, які їм

пояснювали, що згідно з угодами, які підписали їхні вожді, вони повинні покинути свої засіяні поля, свою риболовлю, своє полювання, свої ритуали і свою повсякденну діяльність і перетворитися на провідників, носіїв, мисливців і збирачів каучуку, не одержуючи за це ніякої платні. Велика кількість концесіонерів, друзів і фаворитів бельгійського монарха, нажили за короткий час велике багатство, а надто він сам.

Згідно з режимом концесій, компанії накочувалися на Незалежну Державу Конго концентричними хвилями, проникаючи щоразу далі у величезний регіон, який омивався Середнім та Верхнім Конго й павутиною річок, що впадали в нього. На територіях своїх володінь вони втішались суверенною владою. Перебуваючи під заступництвом поліції, вони покладалися також на власну міліцію, на чолі якої завжди перебував колишній військовий, колишній тюремник, колишній в'язень або колишній утікач, декотрі з яких ставали знаменитими на всю Африку своїм жорстоким дикунством. За кілька років Конго перетворилося на першого світового виробника каучуку, який цивілізований світ вимагав у все більших кількостях, щоб поставити на колеса свої карети, автомобілі, залізничні вагони, — одне слово, щоб задіяти всі системи транспорту, щоб виробляти більше й більше одягу, прикрас, іригаційних споруд.

Про все це майже нічого не знав Роджер Кейсмент протягом тих вісьмох років — від 1884 до 1892, — коли, обливаючись потом, страждаючи від болотяної пропасниці, підсмажуючись на африканському сонці і здобуваючи шрами, подряпини та синці від рослинних колючок і тваринних пазурів, він тяжко трудився, створюючи комерційну та політичну систему Леопольда Другого. Завдяки чому він зрештою зрозумів, що емблемою колонізації на цих неозорих територіях був канчук.

Хто винайшов той делікатний, зручний і ефективний інструмент, призначений розбуркувати, залякувати й карати лінощі, незграбність і дурість двоногих істот ебенового кольору, які ніколи не навчилися працювати так, як чекали від них колоні затори, чи то йшлося про роботу на полі, чи про здачу маніоки (кванго), м'яса антилопи або дикого кабана та інших продуктів харчування, які колонізатори вимагали від кожного села й кожної родини, чи то про утримання робітників, що трудилися на користь уряду? Подейкували, що

винахідником був капітан поліційної сили, на прізвисько месє Канчук, бельгієць із першої хвилі, чоловік у всіх відношеннях практичний і наділений багатою уявою, обдарований гострою спостережливістю, бо зрозумів раніше, аніж будь-хто, що з неймовірно твердої шкіри бегемота можна виготовити канчук набагато міцніший і такий, що завдає набагато дошкульнішого болю, аніж ті, що їх раніше виготовляли з кишок морських їжаків та хижаків породи котячих, вузлувату мотузку, спроможну створювати більше опіків, крові, шрамів та болю, аніж будь-який інший інструмент покарання, і водночас легку й функціональну, бо, вставляючи її в маленьку рукоять із дерева, наглядачі, десятники, охоронці, керівники груп могли заткнути її собі за пояс або повісити через плече, майже не відчуваючи, що несуть її на собі — така легенька вона була. Одна її присутність у членів поліційної сили створювала ефект страху: очі у негрів розширювалися, негритянки та негритята, коли її помічали, то білки очей на їхніх кольорових або синіх обличчях перелякано блищали, уявляючи, як після кожної їхньої помилки або хибного кроку канчук розітне повітря зі свистом, який неможливо ні з чим сплутати, і впаде на їхні ноги, сідниці й плечі, витиснувши з них розпачливий зойк.

Одним із перших концесіонерів у Незалежній Державі Конго був північноамериканець Генрі Шелтон Сенфорд. Він був агентом і лобістом Леопольда Другого перед урядом Сполучених Штатів і головним виконавцем його стратегії, завдяки якій великі держави віддали йому Конго. У червні 1886 року було утворено Дослідницьку експедицію Сенфорда (ДЕС) для торгівлі слоновою кісткою, жувальною гумкою, каучуком, пальмовою олією і міддю на всій території Верхнього Конго. Іноземці, які працювали в Міжнародній асоціації Конго, такі як Роджер Кейсмент, були перекинуті в ДЕС, а на їхні посади призначені бельгійці. Роджер перейшов служити в Дослідницьку експедицію Сенфорда за платню в сто п'ятдесят фунтів стерлінгів на рік.

Він почав працювати у вересні 1886 року, як агент, якому було доручено опікуватися складами та транспортом у Матаді — мовою кіконго це слово означає «камінь». Коли Роджер там прилаштувався, ця станція, побудована на караванному шляху, була лише галявиною, прорубаною мачете в джунглях на берегах великої річки. Саме туди допливла чотири століття тому каравела Дієго Као, й португальський

мореплавець вирубав на скелі своє ім'я, яке досі можна було прочитати. Компанія німецьких архітекторів та інженерів почала будувати там перші будинки з дерева, доставленого з Європи — привозити дерево в Африку! — а також причали і склади, коли раптом одного ранку — Роджерові добре запам'яталися ті події — цю роботу урвав гуркіт, схожий на гуркіт землетрусу, й на галявину вибігло стадо слонів, які майже стерли з лиця землі ще недобудоване селище. Протягом шістьох, вісьмох, п'ятнадцятьох, вісімнадцятьох років Роджер Кейсмент спостерігав, як це маленьке селище, яке він почав будувати власними руками, щоб воно послужило складом товарів для Дослідницької експедиції Сенфорда (ДЕС), розширювало свої кордони, підіймаючись на пологі навколишні пагорби, як дерев'яні кубічні двоповерхові будинки поселенців обростали широкими терасами, дахами конічної форми, садками, вікнами, захищеними металевією сіткою, утворюючи вулиці, майдани та заповнюючись дедалі більшою кількістю людей. Крім невеличкої католицької церкви, в Кінканді існувала тепер, у 1902 році, набагато більша, церква Святої Діви Посередниці, а також баптистська місія, аптека, шпиталь із двома лікарями й кількома черницями, що працювали медичними сестрами, пошта, прегарна залізнична станція, комісаріат, суд, кілька митниць, які мали власні склади, велика пристань і крамниці, в яких продавали одяг, харчові продукти, консерви, капелюхи, черевики й інструменти для обробки землі. Навколо міста поселенців виросло барвисте передмістя баконго, хатин з очерету й глини. Тут, у Матаді, часто казав собі Роджер, набагато більшою мірою, ніж у столиці, Бомі, була присутня Європа цивілізації, сучасності та християнської релігії. Матаді вже мало невеличке кладовище на пагорбі Тундува, неподалік від місії. З цієї височини було добре видно обидва береги та звивисту смугу річки. Там ховали європейців. У місто та в порт допускалися лише тубільці, що працювали слугами або носіями й мали спеціальні перепустки. Будь-якого іншого аборигена, що наважувався перетнути ці кордони, навічно виганяли з Матаді, примусивши його заплатити штраф й оперезавши кількома ударами канчука. Ще в 1902 році головний губернатор міг похвалитися, що ані в Бомі, ані в Матаді не зареєстровано жодного грабунку, вбивства або зґвалтування.

З тих двох років, протягом яких він працював у Дослідницькій експедиції Сенфорда, Роджер Кейсмент назавжди запам'ятає два

епізоди: перевезення «Флориди» протягом кількох місяців із Банани, крихітного порту біля впадіння річки Конго в Атлантичний океан, і випадок із лейтенантом Франкі, якого Роджер, порушивши один раз досконалу врівноваженість свого духу, з якої так часто жартував його друг Герберт Ворд, мало не вкинув у водоверті річки Конго й від якого лише чудом не одержав кулю в лоб.

«Флорида» була важливим кораблем, який ДЕС перетягла до Боми, щоб використовувати його як торговельне судно на ділянках Середнього й Верхнього Конго, тобто по той бік Кришталевих гір. Водоспади Лівінгстона, тобто низка водоспадів, які відокремлювали міста Бома й Матаді від Леопольдвіля, закінчувалися водовертями, що їх називали Казаном Диявола. Починаючи звідти, в напрямку на схід, річка була судноплавною на тисячі кілометрів. Але в напрямку на захід вона втрачала тисячу футів висоти, спускаючись до моря, що на багатьох ділянках робило її несудноплавною. Щоб доставити «Флориду» по землі до Стенлі-Пула, корабель розібрали на сотні деталей, які, класифіковані й розкладені по ящиках, здійснили подорож на плечах тубільних носіїв на 478 кілометрів по караванному шляху. Роджерові Кейсменту було доручено перенесення найбільшої і найважчої частини корабля: його корпусу. Він усе зробив. Простежив за будівництвом величезного воза, на який був повантажений корпус і сам таки найняв сотню носіїв та мачетеро, що тягли через вершини й ущелини Кришталевих гір величезний вантаж, прорубуючи собі дорогу мачете. Він також наглядав за вирівнюванням схилів та будівництвом захисних насипів, розбивав табори, де можна було підлікувати хворих і покалічених, придушував бійки між представниками різних етнічних груп, організовував чергування й охорону, розподілення їжі та полювання й риболовлю, коли харчів не вистачало. То були три місяці ризику й занепокоєнь, але також ентузіазму й усвідомлення того, що ти твориш прогрес і успішно воюєш проти вороже налаштованої природи. І Роджер повторював собі багато разів у майбутні роки, що він тоді домігся таких успіхів, жодного разу не застосувавши канчук і не дозволяючи зловживати ним тим десятникам, яких називали «занзібарцями», бо вони прийшли сюди із Занзібара, столиці работоргівлі, й мали звичай поводитися з тією жорстокістю, яка притаманна тим, хто торгує рабами.

Коли «Флориду» доставили у велику річкову лагуну Стенлі-Пула, знову зібрали її й спустили на воду, Роджер відбув кілька подорожей на цьому кораблі по Середньому й Верхньому Конго, наглядаючи за вантаженням і перевезенням товарів Дослідницької експедиції Сенфорда до тих місць, які через багато років він знову відвідає протягом своєї подорожі до пекла в 1903 році: Болобо, Луколели, регіону Іребу й, нарешті, станції на екваторі, яку назвали Кокільватвіль.

Пригода з лейтенантом Франкі, який, на відміну від Роджера, не відчував ніякої відрази до канчука й охоче ним користувався, сталася під час повернення з подорожі до лінії екватора, десь за півсотні кілометрів угору по річці від Боми, в маленькому селі, що не мало назви. Лейтенант Франкі, який командував вісімкою солдатів Поліційної сили — усі вони були тубільцями, — здійснював каральну експедицію, намагаючись розв'язати вічну проблему чорноробів. Завжди бракувало людей, які погоджувалися б переносити товари експедиціям, що здійснювали подорожі від Боми-Матаді до Леопольдвіля-Стенлі-Пула та у зворотному напрямку. Позаяк племена чинили опір, не бажаючи надавати своїх людей для цієї виснажливої праці, то вряди-годи Поліційна сила, а іноді й приватні концесіонери організовували вторгнення в непокірні села, в яких вони не тільки хапали і зв'язували у вервечки чоловіків, спроможних працювати, а й спалювали по кілька хат, конфісковували шкури, слонову кістку і тварин, давали доброї хлости вождям, щоб у майбутньому вони ліпше виконували укладені домовленості.

Коли Роджер Кейсмент і його невеличка компанія з п'ятьох носіїв та одного «занзібарця» увійшли до села, три або чотири хати вже були перетворені на попіл, а місцеві жителі повтікали. Винятком був лише хлопчик; майже дитина, чиї руки й ноги були прив'язані до забитих у землю кілків, а по його спині гуляв канчук — так лейтенант Франкі виливав на нього своє невдоволення. Як правило, людей шмагали не офіцери, а солдати. Але лейтенант, безперечно, був розлютований тим, що всі чоловіки повтікали, й хотів помститися. Червоний від гніву, мокрий від поту, він гучно сопів за кожним ударом. Франкі не звернув ніякої уваги на появу Роджера з його групою. Обмежився лише тим, що нахилив голову у відповідь на його привітання і не урвав шмагання. Хлопець, мабуть, знепритомнів уже кілька хвилин тому. Його спина й ноги перетворилися на криваву масу, й Роджерові запам'яталася одна дрібниця: повз голе тіло повзла колона мурашів.

— Ви не маєте права цього робити, лейтенанте Франкі, — сказав він йому французькою мовою. — Годі, кінчайте!

Офіцер дрібного рангу опустил канчук і подивився на силует високого чоловіка, бородатого, незброєного, який тримав у руках палицю, що нею намацував твердий ґрунт і розгортав листя під час ходи. Біля його ніг метушився невеличкий собака. Від подиву кругле

обличчя лейтенанта втратило червоний колір і вкрилося блідістю, потім знову густо почервоніло.

— Хто вам це сказав? — заревів він.

Роджер побачив, як він випустив із рук канчука й засунув руку за пояс, звідки визирала рукоять револьвера. За одну секунду він зрозумів, що розлючений офіцер може вистрелити. Роджер відреагував дуже швидко. Перш ніж той устиг вихопити зброю, він схопив його за шию, а другою рукою вибив у нього револьвер, якого той уже стискав у пальцях. Лейтенант Франкі намагався вирватися з пальців, які здавили йому шию. Очі в нього вибалушилися, наче Е жаби.

Восьмеро солдатів Поліційної сили, які споглядали шмагання, покурюючи, не зворухнулися, але Роджер мав усі підстави думати, що, невдоволені побаченим, вони тримали руки на рушницях і лише чекали наказу начальника, щоб їх задіяти.

— Мене звати Роджер Кейсмент, я працюю на ДЕС, і ви дуже добре знаєте мене, лейтенанте Франкі, бо кілька разів ми грали з вами в покер у Матаді, — сказав Роджер, нахилившись, щоб підібрати револьвер, і повертаючи його лейтенантові спокійним жестом. — Те, як ви шмагали цього хлопця, є злочином, незалежно від його провини. Як офіцер Поліційної сили, ви це знаєте краще за мене, бо, поза всяким сумнівом, вам відомі закони Незалежної Держави Конго. Якщо цей хлопець помре від вашого шмагання, ваша совість звинуватить вас у вбивстві.

— Коли я вирушив до Конго, то про всяк випадок залишив свою совість у своїй країні, — сказав офіцер. Тепер у нього на обличчі був насмішкуватий вираз і, схоже, він запитував себе, хто перед ним такий: клоун чи божевільний. Його істерія розвіялася. — Вам пощастило, що ви діяли так швидко, бо інакше я пустив би вам кулю в лоб. Мене лише підвищили б на службі за те, що я вбив англійця. Хай там як, а я вам раджу не втручатися, як ви втрутилися тепер, у дії моїх колег із Поліційної сили. У них поганий характер, і з ними ви можете вклепатися в набагато серйознішу проблему, аніж зі мною.

Гнів йому минув, і тепер він здавався засмученим. Помурмотів, що хтось, либонь, попередив місцевих жителів про його прибуття. Тепер йому доведеться повернутися в Матаді з порожніми руками. Він не сказав нічого, коли Кейсмент наказав своїм підлеглим розв'язати хлопця, покласти його в гамак і, почепивши гамак між двома

жердинами, вирушив у напрямку Боми. Коли через два дні вони прийшли туди, то, попри свої рани та втрачену кров, хлопець не помер. Роджер залишив його на санітарному посту. Він звернувся в суд із позовом на лейтенанта Франкі за зловживання владою. Протягом двох наступних тижнів його двічі викликали, щоб він сформулював своє звинувачення, й під час тривалих і дурних допитів судді він зрозумів, що його позов здадуть в архів, а лейтенанта Франкі не буде навіть попереджено.

Коли нарешті суддя відхилив його позов за браком доказів і в зв'язку з тим, що жертва відмовилася підтвердити його звинувачення, Роджер Кейсмент покинув службу в Дослідницькій експедиції Сенфорда і знову став працювати під командою Генрі Мортон Стенлі — тепер кіконго регіону нагородили його прізвиськом Була Матаді (Руйнівник Каменів) — на залізниці, яку той почав будувати паралельно до караванного шляху, від Боми й Матаді до Леопольдвіля-Стенлі-Пула. Хлопець, якого відшмагали, залишився працювати з Роджером і став відтоді його служником, помічником і товаришем у мандрах по Африці.

А що він ніколи не міг сказати, як його звать, то Кейсмент нагородив його ім'ям Чарлі. Він мав тоді шістнадцять років.

Відмова Роджера Кейсмента служити в Дослідницькій експедиції Сенфорда стала наслідком суперечки з одним із керівників компанії. Проте він не нарікав, бо працюючи зі Стенлі на будівництві залізниці, — хоч ця робота й вимагала від нього величезної затрати фізичних сил, — він повернув собі ілюзію, з якою приїхав до Африки. Розчищати джунглі й підривати скелі, готуючи ґрунт для укладання шпал та рейок залізничної колії було тією працею першопрохідця, про яку він мріяв. Ті години, які він проводив в умовах негоди, смажачись під гарячим сонцем або мокнучи під тропічними зливами, керуючи працею чорноробів або мачетеро, віддаючи накази «занзібарцям», стежачи, щоб бригади добре виконували свою роботу, трамбуючи, розрівнюючи, укріплюючи ґрунт і розтягуючи на всі боки купи зрізаного та зрубаного гілля, були для нього годинами зосередженості й відчуття, що він виконує роботу, яка однаковою мірою принесе користь європейцям і африканцям, колонізаторам і колонізованим. Герберт Ворд сказав йому одного дня: «Коли я з тобою познайомився,

ти здався мені лише авантюристом, шукачем пригод. Але тепер я знаю, що ти містик».

Роджерові набагато менше подобалося виходити з лісу в села, намагаючись найняти там носіїв та мачетеро для роботи на залізниці. Нестача робочих рук стала проблемою номер один мірою того, як зростала Незалежна Держава Конго. Попри «угоди», які вони підписували, вожді тепер, коли зрозуміли, про що йдеться, не дозволяли жителям своїх сіл іти розчищати дороги, будувати станції і склади або збирати каучук. Роджер домігся, коли працював у Дослідницькій експедиції Сенфорда, щоб для подолання цього опору, попри відсутність законних зобов'язань, компанія давала своїм робітникам невеличку платню, переважно товарами. Інші компанії також почали це робити. Але навіть у такий спосіб наймати для роботи тубільців було дуже важко. Вожді заявляли, що не можуть відпустити людей, які їм потрібні для обробки полів та полювання й риболовлі, що давали їм засоби до існування. Дуже часто перед появою наймачів чоловіки працездатного віку ховалися в чагарях або в густій траві. Тоді держава стала вдаватися до каральних експедицій, насильницьких наймань і до практики замикати жінок у так званих *maisons d'otages* (будинках заручників), аби домогтися, щоб їхні чоловіки не ховалися й не втікали.

І в експедиції Стенлі, і в експедиції Генрі Шелтона Сенфорда Роджерові часто доручали перемовини з тубільними громадами про наймання аборигенів. Завдяки тій легкості, з якою йому давалися мови, він умів порозумітися на кіконго й лінгала, а згодом і на суахілі — хоч завжди з допомогою перекладачів. Коли тубільці чули, як він намагається говорити їхньою ламеною мовою, їхні серця завжди пом'якшувалися. Його лагідні манери, його терпіння, його шанобливе ставлення полегшували спілкування, не кажучи вже про ті подарунки, які він їм привозив: мотузки, ножі та інші речі домашнього використання, а також скляні прикраси, що так їм подобалися. Він мав звичай повертатися в табір із гуртом чоловіків, найнятих для розчистки лісу та перенесення вантажу. Він здобув собі славу «друга негрів», на яку декотрі з його товаришів дивилися співчутливо, тоді як іншим, насамперед офіцерам Поліційної сили, вона вселяла зневагу.

Ці відвідини племен завжди псували настрої Роджерові, а з роками все більше й більше. Спочатку він відвідував їх охоче, бо це давало

Йому змогу задовольняти свою цікавість і довідуватися більше про звичаї, мову, манеру вдягатися, діяльність, їжу, танці й співи, релігійну практику народів, що застоялися у глибині віків і в яких примітивна, чиста й простодушна невинність змішувалася зі звичаями жорстокими, такими, наприклад, як приносити в жертву дітей-близнят — традиція, що існувала в деяких племенах, — або вбивати певну кількість слуг, — майже завжди вони були рабами, — щоб ховати їх біля своїх вождів, і практика канібалізму, що існувала в деяких племенах, яких через це боялися й ненавиділи в решті спільнот. Після таких перемовин його опановувало дедалі сильніше почуття гіркого розчарування, відчуття того, що він грає у брудну гру з цими людьми з іншого часу, які попри всі свої намагання ніколи не зможуть зрозуміти його правильно, й тому, хоч як намагався він пом'якшити несправедливий характер цих домовленостей, його мучила совість, яка нагадувала йому, що він діє проти своїх переконань, проти моралі й «первісного принципу» — так він називав Бога.

Тому в кінці грудня 1888 року, не пробувши й року на будівництві залізниці Стенлі, він покинув ту роботу й пішов працювати в баптистську місію в Нгомбе Лютете, якою керувало подружжя місіонерів Бентлі. Він ухвалив своє рішення несподівано, після розмови, яка почалася в сутінки й тривала до світанку в одному з будинків кварталу поселенців у Матаді, з персонажем, який перебував там проїздом. Теодор Горт був колишнім офіцером британського військово-морського флоту. Він покинув британський флот, щоб стати баптистським місіонером у Конго. Баптисти перебували там відтоді, як доктор Дейвід Лівінгстон почав досліджувати африканський континент і проповідувати евангелізм. Вони відкрили свої місії в Палабалі, Банза-Мантеке, Нгомбе Лютете й нещодавно освятили ще одну в Стенлі-Пулі. Теодор Горт, гість цих місій, збавляв свій час, подорожуючи від однієї до іншої, допомагаючи пасторам і шукаючи можливість відкрити нові центри. Та розмова справила на Роджера Кейсмента враження, яке він пам'ятатиме протягом решти свого життя і яке в ті дні, коли він одужував від своєї третьої болотяної пропасниці, в середині 1902 року, він зміг пригадати в усіх її подробицях.

Ніхто не зміг би собі уявити, слухаючи, як говорить Теодор Горт, що він був бойовим офіцером і, служачи на флоті, брав участь у важливих воєнних операціях британського військово-морського флоту.

Він не говорив ані про своє минуле, ані про своє приватне життя. Це був п'ятдесятирічний чоловік елегантного вигляду, з інтелігентними манерами. У ту спокійну ніч у Матаді, без дощу й без хмар, із небом, усіяним зорями, віддзеркаленими у водах річки, й під уривчастий шум гарячого вітру, який ворухив їм волосся, Кейсмент і Горт, лежачи у двох поруч підвішених гамаках, повечерявши, розпочали розмову, що, як думав спочатку Роджер, триватиме лише доти, доки прийде сон, і буде лише тим обміном повсякденними думками, який швидко забувається. Проте як тільки почалася та розмова, щось примусило битися його серце сильніше, аніж зазвичай. Він відчув себе заколисаним делікатністю й теплотою голосу пастора Горта, йому закортіло поговорити з ним на теми, на які він ніколи не говорив зі своїми товаришами по роботі, — лише кілька разів із Гербертом Вордом, — а тим більше зі своїми начальниками. Свою стурбованість, свої тривоги й сумніви він звик приховувати, ніби йшлося про щось фатальне й заборонене. Чи мало все це якийсь глузд? Чи європейська авантюра в Африці була такою, про яку говорили, яку описували, в яку вірили? Чи принесла вона із собою цивілізацію, поступ, сучасні цінності через комерцію та євангелізацію? Чи можна назвати цивілізаторами тих звірів із Поліційної сили, які грабували все, що могли, під час своїх каральних експедицій? Скільки людей із тих, які приїхали колонізувати Африку — комерсанти, солдати, чиновники, авантюристи, — почували бодай найменшу повагу до тубільців і вважали їх своїми братами або, щонайменше, людськими створіннями? П'ять відсотків? Один на сотню людей? Істина полягала в тому, що за ті роки, які він тут прожив, можна було на пальцях порахувати європейців, що не ставилися б до негрів, як до тварин, позбавлених душі, тварин, яких можна обманювати, визискувати, шмагати, навіть убивати без найменшого каяття.

Теодор Горт мовчки вислухав вибух гірких почуттів молодого Кейсмента. Коли він заговорив, то не здавався здивованим тим, що тільки-но почув. Навпаки, він визнав, що його також уже багато років тому опанували глибокі сумніви. Але, принаймні в теорії, поняття «цивілізації» не позбавлене певного глузду. Хіба не є жорстокими обставини, в яких живуть тубільці? Рівень їхньої гігієни, їхні забобони, відсутність елементарних знань про людське здоров'я — хіба все це не призводить до того, що вони мруть, як мухи? Хіба не трагічне їхнє

життя, яке минає на межі простого виживання? Європа може багато чого їм дати, щоб вони вийшли зі свого примітивного стану. Щоб відмовилися від певних варварських звичаїв, наприклад, принесення в жертву хворих дітей, що має місце в багатьох спільнотах, від воєн, у яких вони вбивають одні одних, від рабства й людоджерства, що досі практикуються в певних місцевостях. І хіба не добре для них, що вони можуть пізнати правдивого Бога, замінити ідолів, яким вони поклоняються, християнським Богом, Богом співчуття, любові й справедливості? Звичайно, сюди звалося багато поганих людей, іноді найгірших покидьків Європи. Хіба цьому не можна запобігти? Треба домогтися, щоб сюди прийшли добрі люди й добрі речі зі Старого Континенту. Не жадібність торговців із брудною душею, а науки, закони, освіта, природжені права людини, християнська етика. Уже пізно повернутися назад, чи не так? Марно запитувати, добра колонізація чи погана, чи якщо дозволити конголезцям жити життям, яким вони жили досі, без європейців, то вони житимуть краще, аніж тепер. Коли події не можна повернути назад, то не має сенсу запитувати себе, чи було б ліпше, якби вони не відбулися. Буде набагато більше глузду в тому, щоб навести їх на добрий шлях. Завжди існувала можливість випрямити покручене. Хіба не цього навчав нас Христос?

Коли уже вранці Роджер Кейсмент запитав, чи можливо для такої світської людини, як він, що ніколи не була дуже релігійною, працювати в одній з місій, які баптистська церква відкрила в регіоні Нижнього й Середнього Конго, Теодор Горт лише засміявся.

— Гадаю, Бог нічого не має проти, — вигукнув він. — Подружжя Бентлі, які працюють у місії Нгомбе Лютете, потребують світського помічника, який допоміг би їм навести лад у бухгалтерії. А тепер запитайте мене, чи наша зустріч не була такою вже випадковою? Чи не була вона однією з тих пасток, які влаштовує іноді Бог, прагнучи нагадати нам, що Він завжди поруч і що ми ніколи не повинні втрачати надію?

Праця Роджера від січня до березня 1889 року в місії Нгомбе Лютете, хоч і тривала короткий час, була напруженою й дозволила йому вийти зі стану непевності, в якому він перебував протягом певного часу. Він заробляв лише десять фунтів на місяць, на які мусив жити, та коли він бачив, як містер Вільям Голмен Бентлі та його

дружина працюють від ранку до пізньої ночі з таким піднесенням та переконаністю, й поділяючи разом із ними життя місії, яка була не тільки релігійним центром, а й амбулаторією, місцем, де робилися щеплення, школою, крамничкою, де можна було купити всілякі товари, місцем новин, консультацій і порад, колоніальна авантюра здавалася йому менш брутальною, більш розумною і навіть цивілізаційною. Це почуття підкріплювалося також тим фактом, що навколо цього подружжя утворювалася невеличка африканська спільнота навернених до реформістської церкви, що як своїм одягом, так і хоровим співом, який щодня репетирували для недільної служби, а також своїми успіхами в навчанні грамоти та християнської доктрини, здавалося, залишили позаду життя в племені й починали жити новим життям, сучасним і християнським.

Його робота не обмежувалася підрахуванням прибутків і витрат місії. Це забирало в нього небагато часу. Він робив усе, починаючи від підмітання листя та скошування трави на невеличкій галявині навколо місії — то була повсякденна боротьба з рослинністю, що вперто намагалася відвоювати територію, яку в неї забрали, — до полювання на леопарда, який пожирав птицю в коралі. Він також перевозив усяку всячину по дорозі або по річці, в невеликому човні — хворих, інструменти, робітників і наглядав за діяльністю розташованої на території місії крамниці, де тубільці з навколишніх сіл могли продавати й купувати різні товари. Головним чином, там відбувався натуральний обмін, але знаходили застосування також бельгійські франки та фунти стерлінгів. Подружжя Бентлі глузувало з його неспроможності до торгівлі та його марнотратності, бо всі ціни здавалися Роджерові високими, і він хотів їх знизити, хоч у такий спосіб позбавляв місію невеликої різниці в цінах, яка дозволяла їй трохи покращувати свій убогий бюджет.

Попри приязнь, яку він став відчувати до Бентлі, та той мир у душі, який він відчував, працюючи з ними поруч, Роджер знав від самого початку, що його перебування в місії Нгомбе Лютете буде короткочасним. Його праця була достойною й альтруїстичною, але він мав відчуття, що його лише супроводжує віра, яка надихала Теодора Горта й подружжя Бентлі, віра, якої в нього не було, хоч він і намагався наслідувати її ритуали та вияви, слухаючи коментоване читання Біблії, відвідуючи уроки Святого Письма та недільні служби. Він не був ані

атеїстом, ані агностиком, був кимось набагато більш невизначеним, чоловіком байдужим, який не заперечував існування Бога — «первісного принципу», — але неспроможний почувати себе затишно в лоні церкви, бути поєднаним братерським почуттям з іншими вірними, частиною нерозлучної громади. Він намагався пояснити свою позицію в тій тривалій розмові в Матаді з Теодором Гортом, але чув себе тупим і спантеличеним. Колишній моряк заспокоїв його: «Я чудово розумію вас, Роджере. Бог має свої методи. Він уселяє в наші серця неспокій і тривогу, але ніколи не підштовхує нас. Аж поки навколо вас усе засяє — і ось Він перед вами. Це неодмінно станеться, ось побачите».

Протягом тих трьох місяців, принаймні, нічого такого не сталося. Тепер, у 1902 році, через тринадцять років по тому, він і далі перебував у релігійній непевності. Пропасниця його відпустила, він лише втратив чимало ваги й хоч іноді марив унаслідок слабкості, проте повернувся до своїх обов'язків консула в Бомі. Він зробив візит губернаторові та іншим представникам влади. Знову почав грати в шахи та в бридж. Сезон дощів був у повному розпалі й мав тривати багато місяців.

У кінці березня 1889 року, коли закінчився його контракт із превелебним Вільямом Голменом Бентлі й після п'ятих років відсутності, він уперше повернувся до Англії.

V

— Прийти сюди було одним із найтяжчих завдань, які мені довелося виконувати у своєму житті, — сказала Аліса замість привітання, простягаючи йому руку. — Я вже думала, мені це ніколи не вдасться. Але нарешті ось я перед тобою.

Аліса Стопфорд Грін зберігала вигляд особи холодної, раціональної, чужої будь-якій сентиментальності, але Роджер знав її надто добре, аби зрозуміти, що вона схвильована до нутра кісток. Він помітив легеньке тремтіння в її голосі, що його вона не змогла приховати, і швидке посіпування її ніздрів, яке з'являлося завжди, коли щось її турбувало. Вона вже наближалася до межі в сімдесят років, але зберегла дівочі форми тіла. Зморшки не стерли свіжості з її веснянкуватого обличчя та інтелігентності. Вона була вдягнена зі своєю стриманою елегантністю: у світлий костюм, легку блузку й черевики на високих підборах.

— Яку радість ти мені принесла, моя люба Алісо, яку радість, — сказав Роджер Кейсмент, узявши її за обидві руки. — Я вже не вірив, що мені пощастить знову з тобою зустрітися.

— Я принесла тобі кілька книжок, солодке печиво та дещо з одягу, але все у мене забрали охоронці на вході, — сказала вона, скрививши гримасу безпорадності. — Співчуваю тобі. Ти почуваєш себе гаразд?

— Так, так, — сказав Роджер, не змігши приховати тривоги в голосі. — Ти так багато робиш для мене останнім часом. Ще немає новин?

— Засідання Кабінету міністрів відбудеться в четвер, — сказала вона. — Мені відомо з надійних джерел, що твою справу поставлено першою в порядку денному. Ми робимо все можливе й навіть неможливе, Роджере. Під проханням близько півсотні підписів, їх поставили всі важливі люди. Вчені, митці, письменники, політики. Джон Дівой запевняє нас, що в будь-яку хвилину може надійти телеграма від Президента Сполучених Штатів Америки до англійського уряду. Усі наші друзі мобілізувалися, щоб знешкодити, я хочу сказати, щоб нейтралізувати ганебну кампанію в пресі. Тобі про неї відомо чи ні?

— Дуже туманно, — сказав Кейсмент із невдоволенням жестом. — Новини із зовнішнього світу сюди не доходять, і тюремники мають наказ не пропускати до мене жодного слова. Один шериф іноді це робить, але тільки для того, щоб допекти мені. Ти віриш у те, що сьогодні для мене існує якась можливість, Алісо?

— Звичайно, вірю, — твердо відповіла вона, але Кейсментові здалося, що це жаліслива брехня. — Усі мої друзі запевняють мене, що кабінет одностайно висловиться на твою користь. Якщо є бодай один міністр, який не хоче смертної кари, ти врятований. І схоже, твій колишній начальник у Форін-Офісі, сер Едвард Грей, налаштований проти. Не втрачай надії, Роджере.

Цього разу шериф Пентонвілської в'язниці не був присутній у кімнаті побачень. Лише молодий і стриманий охоронець стояв до них спиною і дивився в коридор крізь ґрати на дверях, удаючи, ніби йому зовсім нецікаво, про що там розмовляють Роджер та жінка-історик. «Якби всі тюремники в Пентонвілській в'язниці виявляли таку стриманість, то життя тут стало б набагато терпимішим», — подумав Роджер. Він згадав що досі не запитав Алісу про події в Дубліні.

— Я знаю, що коли відбулося повстання на Святий тиждень, Скотленд-Ярд обшукав твій дім на Гросвінор-роуд, — сказав він. — Бідолашна Аліса. Тобі довелося пережити дуже прикрі хвилини.

— Не такі вже й прикрі, Роджере. Вони забрали багато паперів. Особисті листи, рукописи. Сподіваюся, вони мені їх повернуть, не думаю, що вони їм згодяться, — сказала вона, зітхнувши. — Супроти того, що вистраждала Ірландія, мої проблеми — дрібниця.

Знову будуть тяжкі репресії? Роджер намагався не думати про розстріли, про мертвих, які полягли після того трагічного тижня. Але Аліса, певно, прочитала в його очах цікавість, яку йому хотілося задовольнити.

— Розстріли, схоже, припинилися, — сказала вона, скинувши поглядом на спину охоронця. — Близько трьох із половиною тисяч, згідно з нашими підрахунками, вкинули до в'язниць. Більшість утримують тут, а решту розподілили по всіх тюрмах Англії. Ми нарахували поміж в'язнями близько вісімдесяти жінок. Деякі асоціації нам допомагають. Багато англійських адвокатів погодилися брати участь у їхніх процесах безкоштовно.

Запитання тіснилися в голові Роджера. Скількох друзів нарахували вони серед убитих, серед поранених, серед заарештованих. Але він стримав свою цікавість. Навіщо розпитувати про події, які назад не повернеш, і вони лише погіршать його й так гіркий настрій.

— Знаєш, що я тобі скажу, Алісо? Одна з причин, які спонукають мене бажати, щоб мені пом'якшили покарання, полягає в тому, що коли вони цього не зроблять, то я помру, так і не вивчивши ірландську мову. Якщо ж міру покарання мені змінять, то я обіцяю тобі вивчити її до самої глибини, й у цій самій кімнаті для побачень ми з тобою іноді розмовлятимемо гельською мовою.

Вона кивнула головою й усміхнулася напівусмішкою.

— Гельська мова надзвичайно складна, — сказала вона, взявши його за лікоть. — Тобі знадобиться багато часу й терпіння, щоб вивчити її. Ти жив надзвичайно бурхливим життям, мій любий. Але не переживай, бо мало хто з ірландців зробив для Ірландії стільки, скільки зробив ти.

— Дякую тобі, люба Алісо. Я так багато завдячую тобі. Твоїй дружбі, твоїй гостинності, твоєму розумові, твоїй культурі. Тим безневним вечіркам на Гросвінор-роуд, у товаристві надзвичайних людей, у такій приємній атмосфері. То найкращі спогади з мого життя. Тепер я можу сказати тобі про це й подякувати тобі, моя дорога подруго. Ти навчила мене любити минуле й культуру Ірландії. Ти була щедрою вчителькою, яка збагатила моє життя великою мірою.

Він сказав усе те, що відчував завжди, й замовк, від сорому. Відколи він познайомився з нею, він був у захваті від Аліси Стопфорд Ірін — історика й письменниці, чії книжки й дослідження про історичне минуле, легенди й міфи Ірландії та гельської мови більше, аніж будь-що інше, допомогли Кейсментові розвинути в собі «гордість кельта», якою він хвалився з такою пристрастю, що іноді накликав на себе глузи власних друзів-націоналістів. Він познайомився з Алісою одинадцять чи дванадцять років тому, коли попросив у неї допомоги для Асоціації реформування Конго, яку Роджер заснував із Едмундом Д. Морелем. Ці талановиті друзі розпочали тоді публічну битву проти Леопольда Другого та його макіавеллівського створіння, так званої Незалежної Держави Конго. Ентузіазм, із яким Аліса Стопфорд Ірін підтримала кампанію, що засуджувала жахіття, які творилися в Конго, став вирішальною причиною того, що багато письменників і політиків,

її друзів, приєдналися до неї. Аліса перетворилася на вчительку й інтелектуального гіда Роджера, який тепер завжди, коли бував у Лондоні, щотижня навідував салон письменниці. На тих вечірках були присутні професори, журналісти, поети, художники, музиканти й політики, що загалом, як і вона, були критиками імперіалізму та колоніалізму і прихильниками Гоум-Рул або режиму автономії для Ірландії, а деякі навіть радикальними націоналістами, що вимагали повної незалежності для Ейре. В елегантних і наповнених книжками салонах будинку на Гросвінор-роуд, де Аліса зберігала бібліотеку свого покійного чоловіка Джона Річарда Гріна, Роджер познайомився з В. Б. Їтсом, сером Артуром Конан-Дойлом, Бернардом Шоу, Дж. К. Честертоном, Джоном Голсуорсі, Роджером Канінгемом і багатьма іншими модними письменниками.

— Я хочу запитати тебе про те, що вчора хотів запитати Джі, але не наважився, — сказав Роджер. — Чи підписався Конрад під проханням про скасування для мене смертної кари? Ані мій адвокат, ані Джі не згадали його ім'я.

Аліса заперечливо похитала головою.

— Я сама написала йому листа, просячи його підпису, — додала вона з гидливим виразом. — Його аргументи були неясними. Мовляв, він завжди уникав утручатися в політику. Можливо, будучи неповноцінним британським громадянином, він не почуває себе досить упевнено. З другого боку, як поляк він ненавидить Німеччину не менше, ніж Росію, бо саме ці держави розділили його країну на багато століть. Одне слово, я не знаю. Усі твої друзі глибоко засмучені його вчинком. Можна бути великим письменником і великим боягузом, коли йдеться про політику. Ти це знаєш краще, аніж будь-хто, Роджере.

Кейсмент кивнув головою. Він розкався, що поставив це запитання. Йому було б ліпше не знати. Відсутність цього підпису тепер мучитиме його так само, як повідомлення адвоката Гейвена Дафі про те, що відмовився підписати прохання про скасування для нього смертної кари Едмунд Д. Морел. Його друг, його брат, Бульдог! Його товариш у боротьбі за права тубільців Конго також не захотів підписувати прохання, пославшись на те, що в часи війни ми повинні зберігати вірність своїй батьківщині.

— Те, що Конрад не підписав прохання, мало що змінить, — сказала Аліса. — Його політичний вплив на уряд Аскіта дорівнює

нулю.

— Звичайно, не змінить, — погодився Роджер.

Можливо, його підпис і справді не мав ніякого значення для успіху чи провалу прохання, але для нього, для його внутрішнього уявлення про людську совість він мав велике значення. У ті хвилини, коли на нього, в його камері, навалювалися напади розпачу, йому приємно було б думати про те, що людина з такою славою, якою захоплюються стільки людей — і він теж, — підтримує його в його тяжкому становищі й через свій підпис передає йому послання співчуття й дружби.

— Ти давно його знав, чи не так? — запитала Аліса, наче вгадавши його думки.

— Яз ним познайомився двадцять шість років тому, якщо бути точним. У червні 1890 року, в Конго. Він тоді ще не був письменником. Хоча, якщо не помиляюся, він мені сказав, що почав писати роман. То було, безперечно, «Божевілля Альмаєра», перша книжка, яку він опублікував. Він надіслав її мені з посвятою. У мене десь зберігається той примірник. Раніше він ще нічого не публікував. Він був моряком. Його англійську мову ледве можна було зрозуміти, такий сильний мав він польський акцент.

— Його досі важко зрозуміти, — усміхнулася Аліса. — Він досі розмовляє англійською з тим жахливим акцентом. Наче жує камінці, каже Бернард Шоу. Але це чудова й екзотична говірка, подобається вона нам чи ні.

Пам'ять повернула Роджера в той день у червні 1890 року, коли, задихаючись від вологої літньої спеки, яка щойно починалася, й замучений укусами москітів, що люто бенкетували на шкірі чужоземця, прибув у Матаді цей молодий капітан британського торговельного флоту. Тридцятирічний чоловік із відкритим чолом, чорною борідкою, кремезним тілом і глибоко посадженими очима, він мав ім'я Конрад Корженевський і був поляком, який здобув англійську національність кілька років тому. Найнятий на службу «Анонімним Бельгійським товариством для торгівлі з Верхнім Конго», він став служити капітаном на одному з невеличких пароплавів, які перевозили товари й комерсантів між Леопольдвілем-Кіншасою й далекими водоспадами Стенлі в Кінсангані. Тоді вперше він був призначений капітаном корабля, і це наповнювало його ілюзіями й проектами. Він

прибув у Конго, просякнутий усіма фантазіями й міфами, якими Леопольд Другий прикрасив свою постать великого гуманітарія й монарха, сповненого рішучості цивілізувати Африку й визволити конголезців від рабства, поганства та інших виявів варварського світогляду. Попри його тривалий досвід мандрів морями Азії й Америки, його дар до вивчення мов та їхніх літератур, було в полякові щось невинне й дитяче, що приваблювало Роджера Кейсмента з першого погляду. Почуття симпатії було взаємним, і від того самого дня, коли вони познайомилися, протягом трьох тижнів, поки Корженевський збирався вирушити в компанії тридцятьох носіїв караванним шляхом до Леопольдвіля-Кіншаси, де він мав прийняти капітанське управління над кораблем «Король Бельгії», вони зустрічалися вранці, вдень і ввечері.

Вони прогулювалися навколо Матаді, до міста Віві, яке вже не існувало, першої і скороминущої столиці колонії, від якої не залишилися навіть руїни, й доходили до самого впадіння річки Мпозо, де, згідно з легендою, урвища та водоверті водоспадів Лівінгстона та Казана Диявола зупинили португальця Дієго Као чотири століття тому. На рівнині Луфунді Роджер Кейсмент показав молодому полякові місце, де дослідник і мандрівник Генрі Мортон Стенлі побудував свою першу оселю, яку згодом знищила пожежа. Але насамперед вони розмовляли, розмовляли дуже багато й про дуже багато речей, головним чином про те, що відбувалося в цій новоспеченій Незалежній Державі Конго, куди Конрад уперше ступив ногою і де Роджер прожив уже шість років. За небагато днів їхньої дружби польський моряк мав уже дуже виразне уявлення про ту країну, в якій мав намір працювати. І як він сказав Роджерові, коли зібрався попрощатися з ним у суботу 28 червня 1890 року, відпливаючи до Кришталевих гір, «заповнив усі свої клітини». Так він йому сказав зі своїм скрипучим і повнозвучним акцентом: «Ви заповнили мені всі клітини, Кейсмент. Ті, що призначалися для Леопольда Другого, ті, що призначалися для Незалежної Держави Конго. А може, й ті, що призначалися для життя». І повторив із драматичними відтінками в голосі: «Заповнили мені всі клітини».

Вони бачилися ще кілька разів, під час подорожей Роджера до Лондона, й обмінялися кількома листами. Через тринадцять років після їхньої першої зустрічі, у червні 1903 року, Кейсмент, який тоді

перебував в Англії, одержав запрошення від Джозефа Конрада (тоді він уже називався так і був славетним письменником) провести кінець тижня в Пент-Фармі, його замиському будиночку в Гайті, графство Кент. Автор романів жив там із дружиною й сином життям скромним і самотнім. Роджер зберіг палкий спогад про ті два дні, проведені в товаристві письменника. Тепер він мав нитки сивини у волоссі й густу бороду, здобув і розвинув певну інтелектуальну зухвалість у своїй манері висловлювати думки. Але з ним він був надзвичайно щирим. Коли Роджер привітав його з романом, написаним на конголезьку тему, «Серце темряви», який він щойно прочитав і який — так він йому сказав — перевернув йому нутроці, бо там із надзвичайною силою були описані жахіття, які творилися в Конго, Конрад підняв обидві руки, щоб урвати його захоплену мову.

— Вас можна вважати співавтором цієї книжки, Кейсмент, — сказав він, плеснувши його по плечах. — Я ніколи не написав би її без вашої допомоги. Ви мені тоді відкрили очі. На Африку, на Незалежну Державу Конго. Й на хижака в людській подобі.

Коли вони сиділи вдвох після вечері — тактовна пані Конрад, жінка дуже скромного походження, й малий син пішли спочивати, — письменник після другого келиха портвейну сказав Роджерові: за те, що він робить для конголезьких тубільців, він заслуговує називатися «британським Бартоломе де лас Касас»^[2]. Роджер почервонів до вух, почувши таку похвалу. Як стало можливим, що чоловік, який цінував його так високо, який допомагав йому та Едмундові Д. Морелу в їхній кампанії проти Леопольда Другого, відмовився підписати документ, у якому було лише висловлено прохання, щоб йому замінили страту іншим покаранням? Яким чином цей підпис міг скомпрометувати його перед урядом?

Пригадалися йому й інші короточасні зустрічі з Конрадом під час його візитів до Лондона. Одного разу вони зустрілися у Веллінгтон-Клубі на Гросвінор-плейс, де Роджер спілкувався з колегами з Форін-Офісу. Письменник тоді наполог, щоб Роджер залишився з ним випити чарку коньяку, коли він попрощався з друзями та колегами. Вони пригадали, в якому пригніченому стані духу через півроку після свого перебування в Матаді моряк знову повернувся туди. Роджер Кейсмент досі працював там, на складах і на транспорті. Конрад Корженевський не був схожий навіть на тінь молодого ентузіаста, сповненого ілюзій,

якого Роджер зустрів півроку тому. Він здавався старшим на багато років, мав натягнуті нерви й проблеми зі шлунком із вини паразитів. Безперервна діарея змусила його втратити багато кілограмів. Наповнений гіркотою й песимізмом, він мріяв лише про те, щоб якомога швидше повернутися до Лондона й віддати себе в руки справжніх лікарів.

— Бачу, що джунглі були до вас немилосердними, Конраде. Не тривожтеся. Малярія не поспішає розлучитися з вами, хоч вас уже й не трусить.

Вони розмовляли після вечері на терасі будиночка, який був житлом і конторою Роджера. Не було ані місяця, ні зірок, ніч Матаді була непроникно чорною, але дощ не йшов, і шарудіння комах їх заколисувало, поки вони курили й пригублювали трунки з келихів, що їх тримали в руках.

— Найгіршим були не джунглі, не паскудний клімат, не лихоманка, через яку я майже не повертався до свідомості протягом близько двох тижнів, — скаржився поляк, — ні навіть жахлива дизентерія, яка примушувала мене випорожнюватися кров'ю протягом п'ятьох днів поспіль. Найгіршим, Кейсмент, було постійно бачити ті жахіття, які щодня відбуваються у клятій країні. Які витворюють чорні демони й білі демони, хоч би куди ти обернув погляд.

Конрад зробив рейс туди й назад на маленькому пароплаві компанії, на який його призначили капітаном, «Король Бельгії», від Леопольдвіля-Кіншаси до водоспадів Стенлі. Усе складалося в нього погано в цьому рейсі до Кісангані. Він мало не втопився, коли перекинулося каное, в якому недосвідчені веслярі потрапили у водозверть поблизу від Кіншаси. Малярія примусила його впасти на свою маленьку койку, і його трусило так, що він не міг підвестися. Потім він довідався, що колишній капітан «Короля Бельгії» був убитий стрілами під час суперечки з тубільцями в одному із сіл. Службовець «Анонімного Бельгійського товариства для комерції з Верхнім Конго», якого він підібрав у далекому селищі, де він збирав слонову кістку й каучук, помер від невідомої хвороби під час їхньої подорожі. Але не трагедії фізичного характеру довели до нестями польського моряка.

— Моральна розбещеність і продажність, розбещеність душі наповнюють цю країну, — сказав він безвиразним, похмурым голосом, наче перед ним постало апокаліптичне видіння.

— Я намагався підготувати вас, коли ми познайомилися, — нагадав йому Кейсмент. — Певно, я не досить детально вам розповів, з чим ви зустрінетеся там, у Верхньому Конго.

Що його так вразило? Відкриття того, що дикунські звичаї, такі як людоджерство, досі існують у деяких спільнотах?

Що в племенах і в комерційних пунктах досі торгували рабами, яких оцінювали по кілька франків за душу? Що люди, які називали себе визволителями, піддавали конголезців ще жорстокішим формам пригноблення й рабства? Можливо, його вразило видовище тубільних спин, змережаних смугами від ударів канчуками? А може, вперше у своєму житті він побачив, як білий шмагає чорного, поки не перетворює його тіло на кросворд із ран? Він не став просити в нього уточнень, але, безперечно, капітан «Короля Бельгії» був свідком якихось справді жахливих подій, якщо відмовився від трьох років укладеного контракту, щоб якомога раніше повернутися до Англії. Крім того, він розповів Роджерові, що в Леопольдвілі-Кіншасі по своєму поверненні від Водоспадів Стенлі він мав палкий диспут із директором «Анонімного Бельгійського товариства для комерції з Верхнім Конго», Камілем Делькомюном, що його він назвав «варваром у камізельці й капелюсі». Тепер він хотів повернутися до цивілізації, яка для нього означала Англію.

— Ти читала «Серце темряви»? — запитав Роджер в Аліси. — Вважаєш справедливим такий погляд на людське створіння?

— Думаю, що ні, — відповіла жінка-історик. — Ми обговорювали той роман одного четверга, коли він вийшов друком. Це притча, згідно з якою Африка перетворює на варварів тих європейців, що до неї приходять. Твій «Звіт про становище в Конго» показав протилежне, й дуже переконливо. Що саме ми, європейці, приносимо туди найгірше варварство. Крім того, ти перебував двадцять років в Африці й не перетворився на дикуна. Ти повернувся звідти навіть цивілізованішим, аніж той, яким ти був, коли подався туди, вірячи в чесноти колоніалізму та імперії.

— Конрад стверджує, що в Конго моральна розбещеність людини виходить на поверхню. І в білих, і в чорних. Мені «Серце темряви» не раз не давало заснути. Мені здається, ця книжка описує не Конго, не реальність, не історію, а пекло. Конго — лише привід для змалювання жорстокого світогляду, яким наділені певні католики абсолютного зла.

— Я мушу урвати вас, — сказав охоронець, обертаючись до них. — Минуло вже п'ятнадцять хвилин, а на візит дають лише десять. Вам треба попроситися.

Роджер подав руку Алісі, але вона, на його превеликий подив, розкрила йому обійми. Вона палко стиснула його. «Ми й далі робитимемо все, все, щоб урятувати тобі життя, Роджере», — прошепотіла вона йому на вухо. Він подумав: «Якщо Аліса дозволяє собі такий вияв почуттів, то вона, мабуть, переконана, що прохання буде відхилено».

Повертаючись до своєї камери, він відчував смуток. Чи доведеться йому ще коли-небудь побачити Алісу Сопфорд Грін? Як багато вона означала для нього! Ніхто так не втілював у собі його палку любов до Ірландії, останню з його пристрастей, найсильнішу, найнезламнішу, пристрасть, яка його пожирає й, певно, забере в нього життя. «Я не стану журитися», — повторив він собі. Багато століть гноблення спричинили стільки болю в Ірландії, стільки несправедливості, що варто принести себе в жертву задля шляхетної справи її визволення. Його спроба, безперечно, зазнала невдачі. Так ретельно опрацьований план прискорення визволення Ейре, об'єднавши свою боротьбу з боротьбою Німеччини, розпочавши національне повстання водночас із наступом сухопутних та військово-морських сил кайзера проти Англії, був задіяний зовсім не так, як він передбачив. Він також не спромігся зупинити повстання, приречене на невдачу. І тепер Шин Макдермот, Патрик Пірс, Еамон Сеант, Том Кларк, Джозеф Планкет і багато інших розстріляні. Сотні товаришів гнитимуть у тюрмах, один Бог знає, протягом скількох років. Принаймні, ми подали приклад, як сказав у Берліні відчайдушний Джозеф Планкет. Приклад самовіддачі, любові, пожертви за справу, схожу на ту, яка спонукала його боротися проти Леопольда Другого в Конго, проти Хуліо С. Арани й проти каучукових плантаторів Путумайо в Амазонії. Приклад справедливості, боротьби скривджених проти насильства можновладців і деспотів. Чи зможе кампанія, що проголосила його виродком і зрадником, стерти все інше? Та, зрештою, яка різниця? Головне вирішуватиметься там, на небі, останнє слово буде за тим Богом, який після тривалої перерви нарешті почав йому співчувати.

Коли він упав на своє ліжко і заплющив очі, то знову згадав про Джозефа Конрада. Чи почував би він себе краще, якби колишній моряк

підписав супліку? Можливо, так, а можливо, й ні. Що він хотів сказати в ту ніч у своєму будиночку в Кенті, коли заявив: «Перш ніж я поїхав у Конго, я був не більше, як жалюгідною твариною». Та фраза справила на Роджера велике враження, хоч він і не зрозумів її цілком. Що вона означала? Можливо, те, що він робив, що перестав робити, те, що бачив і чув у Середньому й Верхньому Конго, пробудило в ньому набагато глибші й трансцендентніші тривоги про покликання людини, про прабатьківський гріх, про зло, про Історію? Роджер міг зрозуміти це дуже добре. Його також Конго гуманізувало, якщо бути гуманним означало пізнати ті крайнощі, яких можуть досягти жадібність, скупість, забобони, жорстокість. Моральна розбещеність справді означала саме це: щось таке, чого не існує у світі тварин, виключну властивість людей. Конго відкрило йому, що ці речі утворюють частину життя. Воно відкрило йому очі. «Заповнило всі клітини», як і полякові. Потім він пригадав, що подався до Африки у свої двадцять років, ще непорочним. Хіба було несправедливим те, що преса, як сказав йому шериф Пентонвілської в'язниці, звинувачує лише його, з усього людського роду, що він належить до покидьків, до шлаку?

Щоб подолати розпач, який почав опановувати його, він спробував уявити собі втіху, яку пережив би, миючись у ванні, де було б багато води й мила, і притискаючи до свого тіла інше голе тіло.

VI

Він виїхав із Матаді 5 червня 1903 року залізницею, побудованою Стенлі, на будівництві якої він і сам працював у роки своєї молодості. Протягом двох днів, які забрала в нього повільна подорож до Леопольдвіля, він думав, не маючи змоги позбутися цих думок, про те, яким він тоді був спритним і безстрашним; він був першим білим, який наважився плавати в найбільшій річці караванного шляху між Ман'янгою та Стенлі-Пулом: у Нкіссі. Він плавав також, не думаючи про небезпеку в менших річках Нижнього й Середнього Конго, у Квіло, Лукунгу, Мпозо та Лунзаді, де теж водилися крокодили, й нічого йому не сталося. Але Нкіссі була більшою й бурхливішою, мала близько ста метрів завширшки, й у ній було багато водовертей через близькість великого водоспаду. Тубільці застерегли його, що плавати в цій річці було б великою необачністю, його могло затягти вглиб або розбити об камені. І справді, лише кілька разів змахнувши руками, Роджер відчув, як його ноги затягує до центру двох течій, які зустрічалися між собою, і попри енергійні рухи його рук і ніг він не міг визволитися з того потоку. Коли його сили вже вичерпалися й він кілька разів ковтнув води, він спромігся наблизитися до берега, де його перекинуло хвилюю. Там він ухопився за камені, як тільки зміг. Коли видерся вгору по схилу, то був весь у подряпинах. Серце йому мало не вискакувало з грудей.

Подорож, у яку він нарешті вирушив, тривала три місяці й десять днів. Згодом Роджер думав, що той період змінив його манеру буття й він перетворився на іншого чоловіка, проникливішого й більш реально мислячого, який зовсім інакше став думати про Конго, про Африку, про людей, про колоніалізм, про Ірландію і життя. Але той досвід також перетворив його на створіння, схильне почуватися нещасливим. Протягом тих років, які йому залишалося прожити, він часто собі казав у хвилини занепаду духу, що для нього було б ліпше, якби він не вирушав у ту подорож до Середнього й Верхнього Конго, аби переконатися в тому, що відповідали дійсності звинувачення в жорстокому ставленні до тубільців, які проголошували в Лондоні певні церкви та отой журналіст Едмунд Д. Морел, який, здавалося,

присвятив своє життя критиці Леопольда Другого та Незалежної Держави Конго.

На першому етапі подорожі, між Матаді й Леопольдвілем, його вразила безлюдність краєвиду, бо такі села, як Тумба, де він перебував ніч, і ті, що всіювали долини Нселе і Ндоло, які раніше вирували людьми, були тепер напівпорожні, з примарними старими, які волочили ноги в пилуці або сиділи навпочіпки, опираючись спинами на стовбури дерев, із заплющеними очима, наче були мертві або спали.

У ті три місяці й десять днів враження навколишнього безлюддя, враження того, що населення кудись зникло й позникали села та поселення, де йому доводилося ночувати, торгувати п'ятнадцять або шістнадцять років тому, виникало в нього знову й знову, як кошмарний сон, у всіх регіонах на берегах річки Конго та її приток або на внутрішніх територіях, куди Роджер заходив, щоб зібрати свідчення місіонерів, чиновників і солдатів Поліційної сили, а також свідчення тубільців, яких він міг опитувати мовами лінгала, кіконго або суахілі, або їхніми рідними мовами, користуючись послугами перекладачів. Куди подівся народ? Пам'ять не могла його обманути. Саме тут він спостерігав штовханину людей, юрми дітлахів, жінок, татуйованих чоловіків із відшліфованими порізами, намистами із зубів, іноді зі списками й у масках, які раніше оточували його, роздивлялися, доторкалися до нього. Як стало можливим, що вони зникли, стерлися за так мало років? Деякі села були знищені, в інших населення скоротилося наполовину або до третьої чи навіть десятої частини. У деяких місцевостях йому вдавалося добути точні цифри. Луколела, наприклад, у 1884 році, коли Роджер навідався сюди вперше, була численною спільнотою, мала понад п'ять тисяч населення. Тепер тут налічувалося лише 352 чоловіки. І більшість були в жалюгідному стані, через похилий вік або хвороби, тож не дивно — після своєї інспекції Кейсмент дійшов висновку, що тільки 82 з тих, хто вижив, ще зберігали спроможність працювати. Як змогли випаруватися понад чотири тисячі жителів Луколели?

Пояснення, які давали йому чиновники уряду, службовці компаній, що видобували каучук, та офіцери Поліційної сили, були завжди одні й ті самі: негри мруть, як мухи, від сонної хвороби, від віспи, тифу, від застуди, від запалення легенів, від болотяної пропасниці та інших недуг, які винищують ці організми, ослаблені внаслідок поганого

харчування й неспроможні чинити опір захворюванням. Справді, епідемії завдавали великої шкоди. Сонна хвороба, що її розносила, як було доведено кілька років тому, муха цеце, атакувала кров і мозок, спричиняла у своїх жертв параліч членів і летаргію, з якої вони ніколи не виходили. Але в ті дні своєї подорожі Роджер Кейсмент розпитував про причини вилюднення Конго не в пошуках відповідей, а для того, аби остаточно переконатися в тому, що брехня, яку він вислуховував, була інструкцією, яку повторювали всі. Він дуже добре розумів, де треба шукати справжню причину: хворобами, які винищували добру частину конголезців Середнього й Верхнього Конго, були жадібність, жорстокість, каучук, нелюдська суть системи, нещадна експлуатація африканців європейськими колонізаторами.

У Леопольдвілі він вирішив, що, аби зберегти свою незалежність і не бути підпорядкованим владі, він не користуватиметься жодним засобом офіційного транспорту. З дозволу Форін-Офісу він найняв корабель Американської місіонерської баптистської спілки «Генрі Рід» разом із його командою. Переговори тривали довго, як і заготівля дерева та провізії для подорожі. Його перебування в Леопольдвілі-Кіншасі тривало від 6 червня до 2 липня, коли вони вирушили вгору по річці. Їхня затримка виявилася корисною. Свобода, яку надавала їм можливість подорожувати власним кораблем, швартуватися й висаджуватися, де їм хотілося, дозволила їм з'ясувати речі, яких вони ніколи б не відкрили, якби були підпорядковані колоніальним інституціям. І ніколи не змогли б вони так вільно розмовляти із самими африканцями, які наважувалися підходити до них лише в тому випадку, коли переконувалися в тому, що їх не супроводжує жоден бельгійський військовий або представник влади.

Леопольдвіль набагато виріс після того, як Роджер побував тут востаннє, шість чи сім років тому. Він був заповнений будинками, складами, місіями, конторами, судами, митницями, інспекторами, суддями, бухгалтерами, офіцерами, солдатами, крамницями та ринками. Повсюди було видно священиків і пасторів. Дещо в цьому нещодавно народженому місті не сподобалося йому від першої хвилини. Зустріли його тут непогано. Губернатор, комісар поліції, судді та інспектори, протестантські пастори й католицькі місіонери, усі ті люди, яких він мав за обов'язок навідати, приймали його щиро й привітно. Усі вони охоче надавали йому інформацію, яку він просив,

хоч насправді вони були, як йому пощастило з'ясувати наступними тижнями, ухильними або нахабно брехливими. Він відчував, як щось вороже й гнітюче насичувало повітря й наповнювало ті обриси, яких набувало місто. Натомість Браззавіль, сусідня столиця французького Конго, яка будувалася на протилежному березі річки, куди він переправився двійко разів, справила на нього менш гнітюче й навіть приємне враження. Можливо, через свої відкриті й добре вимощені вулиці та добрий гумор тамтешнього люду. У тому місті він не помітив таємно згубної атмосфери Леопольдвіля. За майже чотири тижні, які він там був, виторговуючи оренду «Генрі Ріда», він роздобув багато відомостей, але завжди його змагало відчуття, що ніхто не хотів проникати в глиб речей, що навіть люди з найкращими намірами щось приховували від нього й самі ховалися, боячись постати перед жахливою і звинувачуваною правдою.

Його друг Герберт Ворд казав йому згодом, що все це було чистим упередженням, що побачене й почуте ним протягом наступних тижнів негативно наклалося на його спогад про Леопольдвіль. А втім, у його пам'яті збереглися не лише погані спогади про його перебування в місті, яке заснував Генрі Мортон Стенлі в 1881 році. Одного дня після тривалої прогулянки, яку він здійснив, скориставшись ранковою прохолодою, Роджер дійшов до самої пристані. Там несподівано його увага зосередилася на двох темношкірих і напівголих хлопцях, які розвантажували кілька човнів, співаючи. Вони здавалися дуже юними. Хлопці були лише в пов'язках на стегнах, які не приховували форму їхніх сідниць. Обидва були стрункими, гнучкими, і їхні ритмічні рухи, якими вони розвантажували тюки, створювали враження здоров'я, гармонії і краси. Він довго на них дивився. Шкодував, що не взяв із собою фотоапарат. Він хотів би їх сфотографувати, аби потім згадувати, що не все було бридким і брудним у щойно народженому місті Леопольдвіль.

Коли 2 липня 1903 року «Генрі Рід» знявся з якоря й перетнув величезну річкову лагуну Стенлі-Пула з її гладенькою поверхнею, Роджер почув себе зворушеним: на французькому березі в прозорому ранковому повітрі виразно виокремлювалися два піщані пагорби, які нагадали йому білі стрімчаки Дувра. Ібіси з широкими крильми летіли над лагуною, елегантні й величні, виблискуючи на сонці. Протягом доброї частини дня краса краєвиду зберігалася незмінною. Вряди-годи

його перекладачі, носії й мачетеро збуджено показували в багнюці сліди слонів, бегемотів, буйволів та антилоп. Джон, його бульдог, якому подорож принесла велику радість, перебігав від борту до борту корабля, несамовито гавкаючи. Та коли вони прибули до Чумбірі, де пришвартувалися, щоб повантажити дрова, Джон, у якого несподівано змінився настрій, розлютився й за кілька хвилин покусав свиню, козу та сторожа в садочку, який пастори Баптистського місіонерського товариства насадили біля своєї маленької місії. Роджер мусив залагодити цю неприємну подію подарунками.

Коли другого дня вони продовжили свою подорож, то стали розминатися з пароплавами та човнами, які перевозили кошики з каучуком і спускалися по річці Конго до Леопольдвіля. Це видовище супроводжувало їх протягом усієї решти ігороджі, як і стовпи телеграфних ліній, що будувалися й виринали на березі з густих хащів, та дахи сіл, із яких, побачивши їхнє наближення, жителі розбігалися, ховаючись у лісі. Надалі, якщо Роджер хотів опитати тубільців якогось села, він спочатку послав туди перекладача, який пояснював аборигенам, що британський консул їде сам-один, без жодного бельгійського офіцера або чиновника, щоб розпитати про їхні проблеми й про те, чого вони потребують.

На третій день подорожі, в Болобо, де також була місія Баптистського товариства місіонерів, він натрапив на першу несподіванку з тих, які на нього чекали. У групі баптистів-місіонерів, хто найбільше вразив його своєю енергією, інтелігентністю та симпатичністю, була докторка Ділі де Гайлес.

Висока, невтомна, аскетична, балакуча, вона прожила в Конго вже чотирнадцять років, розмовляла кількома тубільними мовами й керувала шпиталем для аборигенів, з великою відданістю й ефективністю. Її заклад був визнаний офіційно. Поки вони оглядали гамаки, ліжка й мати, на яких лежали хворі, Роджер ненароком запитав у неї, чому тут лежить стільки людей із ранами на сідницях, ногах і плечах. Міс Гайлес подивилася на нього поблажливим поглядом.

— Це жертви пошесті, яка називається канчук, пане консул. Жертви звіра, кривавішого й небезпечнішого, аніж лев або кобра. Хіба в Бомі й Матаді канчуків немає?

— Їх застосовують не так щедро, як тут.

Докторка Гайлес, певно, в молодості мала руде волосся, але з роками в ньому ставало все більше сивини, й тепер лише кілька золотих пасом вибивалися з-під хустки, якою вона накривала голову. Сонце припало її худе обличчя, шию й руки, але зелені очі залишилися молодими й жвавими, з непереможною вірою, що пульсувала в них.

— А якщо ви запитаете, чому в стількох конголезців забинтовані руки та статеві органи, то я теж можу вам це пояснити, — з викликом у голосі додала Лілі де Гайлес; — Тому що солдати Поліційної сили повідрізали їм пальці на руках і члени або розтовкли їх ударами мачете. Не забудьте написати про це у своєму звіті. Про це в Європі не мають звичаю повідомляти, коли говорять про Конго.

У той день, після того як він протягом кількох годин розмовляв із пораненими та хворими шпиталю в Болобо, Роджер не зміг вечеряти. Він не сів за один стіл із пасторами місії, зокрема й з докторкою Гайлес, які засмажили курку на його честь. Попросив пробачення, сказавши, що почуває себе зле. Він був переконаний, що коли візьме в рота бодай найменший шматочок, то виблює його на своїх гостинних господарів.

— Якщо від побаченого у вас розладнання, то вам не варто зустрічатися з капітаном Масаром, — порадив йому керівник місії. — Щоб його вислухати, треба мати надзвичайно міцний шлунок.

— Саме для цього я прибув у Середнє Конго, панове.

Капітан П'єр Масар із Поліційної сили служив не в Болобо, а в Мбонго, де стояв гарнізон і був табір тренування для африканців, що мали стати солдатами корпусу, якому було доручено зберігати порядок і безпеку. Він відбував інспекційну подорож і звелів напнути для себе невеличкого намета поблизу від місії. Пастори запросили його поговорити з британським консулом, застерігши Роджера, що капітан відомий своїм запальним характером. Тубільці прозвали його Малу Малу й серед моторошних подвигів, які приписували йому, розповідали про випадок, коли він убив трьох неслухняних африканців однією кулею, поставивши їх одного за одним. Тому було б необачністю дратувати його, бо від нього можна було чекати чого завгодно.

Це був здоровенний чолов'яга низького зросту, з квадратним обличчям і недбало обстриженою бородою, з пожовклими від нікотину

зубами й холодною посмішкою на обличчі. Він мав маленькі й дещо витріщені очі й тонкий, майже жіночий голос. Пастори приготували стіл, на який поклали млинці з маніоки та поставили сік манго. Вони не вживали спиртних напоїв, але не заперечували, щоб Кейсмент приніс із «Генрі Ріда» пляшку бренді й ще одну з вином кларете. Капітан церемонно простягнув усім руку, віддавши Роджерові химерний уклін і назвавши його «Ваша ексцеленціє, месьє консул». Підняли келихи, випили й запалили сигарети.

— Якщо дозволите мені, капітане Масар, я хотів би поставити вам одне запитання, — сказав Роджер.

— Як добре ви розмовляєте французькою мовою, пане консул. Де ви її вивчили?

— Я почав вивчати її ще молодим в Англії. Але передусім тут, у Конго, де я перебуваю багато років. Либонь, я розмовляю з бельгійським акцентом, так мені здається.

— Ставте мені запитання, які вам захочеться поставити, — сказав Масар, перехиливши наступний келих. — Ваше бренді чудове, не можу утриматися, щоб цього не сказати.

Четверо баптистських пасторів сиділи там, спокійні й мовчазні, наче закам'янілі. Це були північноамериканці, двоє молодиків і двоє літніх чоловіків. Докторка Гайлес пішла до шпиталю. Почало смеркатися, й уже чулося дзижчання нічних комах. Щоб відігнати москітів, розпалили багаття, яке тихо потріскувало й іноді починало диміти.

— Я скажу вам з усією відвертістю, капітане Масар, — мовив Кейсмент, не підвищуючи голосу, дуже повільно. — Ті розтовчені руки й відтяті пеніси, які я бачив у шпиталі Болобо, здаються мені неприйнятним дикунством.

— Це справді так, — відразу визнав офіцер із гидливим жестом. — І найгірше, пане консул, що це марнотратство. Ті покалічені чоловіки вже не зможуть працювати або працюватимуть погано, й користь від них буде невелика. Щодо відрубаних рук, то це справжній злочин. Приведіть до мене солдатів, які повідрубували ті руки й пеніси, і я накажу шмагати їх доти, доки в них не залишиться крові в жилах.

Він зітхнув, пригнічений тим, до якого рівня дурості докотився світ. Відпив ще один ковток бренді й глибоко затягся сигаретою.

— Чи дозволяють закони й ваші військові правила калічити тубільців? — запитав Роджер Кейсмент.

Капітан Масар захихотів, і його квадратне обличчя від сміху округлилося, й на ньому з'явилися комічні ямочки.

— Вони забороняють такі знущання й забороняють категорично, — відповів він, змахнувши рукою, ніби хотів щось відігнати в повітрі. — Але спробуй-но розтлумачити цим двоногим тваринам, що існують закони й існують правила. Ви їх не знаєте? Якщо ви пожили стільки років у Конго, то повинні знати. Набагато легше чогось навчити гієну або кліща, ніж конголезця.

Він знову засміявся, але несподівано розлютився. Тепер вираз його обличчя став твердим, а банькати очиці майже зникли під розпухлими повіками.

— Я поясню вам, що відбувається, й ви тоді зрозумієте, — додав він, зітхаючи, наперед стомлений необхідністю пояснювати такі прості речі, як той факт, що Земля кругла. — Усе починається з очевидної необхідності, — сказав він, знову змахнувши рукою в повітрі й уже з більшою люттю відганяючи невидимого крилатого ворога. — Поліційна сила не може марнотратити набої. Ми не можемо дозволити, щоб солдати витрачали кулі, які ми їм роздаємо, стріляючи в мавп, змій та в інших паскудних істот, яких вони люблять запихати собі в живіт у сирому вигляді. В інструкції їх навчають, що набої можна використовувати лише для самозахисту, коли накажуть офіцери. Але цих негрів можна навчити шанувати накази лише канчуками. Тому й був виданий такий наказ. Ви мене розумієте, пане консул?

— Ні, я вас не розумію, капітане, — сказав Роджер. — Про який наказ ідеться?

— Що кожен, хто вистрелить, повинен відрубати руку або пеніс тому, в кого він вистрелив, — пояснив капітан. — Аби домогтися, щоб вони не витрачали кулі на полювання. Досить розумний спосіб уникнути розтринькування набоїв, чи не так?

Він знову зітхнув і зробив ще один ковток бренді. Сплюнув у порожнечу.

— Але так ми нічого не домоглися, — поскаржився капітан, розлютившись знову. — Бо поганці придумали, як знехтувати наказ. Здогадуєтеся, як?

— Не маю найменшого уявлення, — сказав Роджер.

— Дуже просто. Вони відтинають руки й пеніси живим, щоб переконати нас, ніби вони стріляли в людей, тоді як насправді вони стріляли у мавп, у змії та в іншу гидоту, яку вони поглинають. Тепер ви розумієте, чому у шпиталі стільки бідолах без рук і без прутнів?

Він зробив велику паузу й допив бренді, яке ще залишалося в його келиху. Схоже, він засмутився й навіть скривив гримасу, ніби збирався заплакати.

— Ми робимо все, що можемо, пане консул, — сказав капітан Масар зажуреним голосом. — Але це не легко, запевняю вас. Бо крім схильності до насильства та брутальної поведінки, дикуни народилися брехунами. Вони брешуть, обманюють, їм бракує почуттів і бракує принципів. Навіть страх не прочищає їм мозок. Запевняю вас, що покарання в Поліційній силі, передбачені для тих, котрі відтинають руки й прутні в живих чоловіків, щоб одурити начальство й далі гайнувати набої, які видає їм держава, дуже суворі. Відвідайте наші пости, й ви в цьому переконаєтеся, пане консул.

Розмова з капітаном Масаром тривала доти, доки не згасло вогнище, яке потріскувало біля їхніх ніг, протягом двох годин щонайменше. Коли вони попрощалися, то всі чотири пастори-баптисти давно пішли спати. Офіцер і консул випили бренді й кларете. Вони трохи сп'яніли, але Роджер Кейсмент зберіг ясність розуму. Через кілька місяців і навіть років по тому він у всіх подробицях міг пригадати брутальні зізнання, які йому довелося вислухати, і про те, як наливалася кров'ю квадратна пика капітана Масара від поглинутого алкоголю. Протягом наступних тижнів він мав багато інших розмов з офіцерами Поліційної сили: бельгійцями, італійцями, французами й німцями, — й вислуховував від них жахливі речі, але в його пам'яті назавжди збереглася як найкричущіша, як символ конголезької реальності ота балачка в нічний час у Болобо, з капітаном Масаром. Від якоїсь миті офіцер став сентиментальним. Признався Роджерові, що дуже нудьгує за дружиною. Він уже не бачився з нею два роки й одержував від неї мало листів. Можливо, вона завела коханця. Дивуватися тут нема чому. Таке траплялося з багатьма офіцерами та чиновниками, які, щоб служити Бельгії та Його Величності королю, застрягали в цьому пеклі, де підхоплювали погані хвороби, де їх кусали отруйні змії і де їм доводилося жити без найелементарніших зручностей. І заради чого? Заради жалюгідної платні, з якої їм майже

нічого не вдавалося відкласти. Чи хтось їм коли-небудь подякує за ті жертви, які вони принесли тут, у Бельгії? Навпаки, в метрополії ставляться з глибоким упередженням до так званих «колонізаторів». Офіцерів та службовців, які повертаються з колоній, піддають дискримінації, їх намагаються уникати, ніби, так довго живучи серед дикунів, вони й самі перетворилися на дикунів.

Коли капітан П'єр Масар став балакати на сексуальні теми, Роджерові захотілося якнайшвидше попрощатися. Проте його співрозмовник був п'яний, і щоб не образити його й не наразитися на сварку, доводилося терпіти його балаканину. Тим часом як, долаючи нудоту, Роджер його слухав, він переконував себе в тому, що перебуває в Болобо не для того, аби когось тут судити, а для того, щоб дослідити реальність і зібрати інформацію. Чим точнішим і повнішим буде його звіт, тим ефективнішим стане його внесок у боротьбу проти інституалізованого зла, на яке перетворилося Конго. Капітан Масар висловив співчуття молодим лейтенантам та сержантам бельгійського війська, які прибули сюди, сповнені ілюзій, щоб навчити цих невірних бути солдатами. А як же їхнє сексуальне життя? Вони мусили покинути в Європі своїх наречених, дружин і коханок. А що тут? Навіть повій, гідних так називатися, немає на цих землях, забутих Богом. Лише брудні вошиві негритянки, й треба бути дуже п'яним, щоб злягтися з ними, ризикуючи заразитися кліщами, здобути собі понос або сифіліс. Йому самому довелося нелегко. Він зазнав невдачі, Господи! Такого з ним ніколи не траплялося в Європі. Щоб він, П'єр Масар, та зазнав невдачі в ліжку! До того ж існує реальна небезпека, що ці негритянки, — а багато з них мають звичай гострити собі зуби, — зненацька відкусять вам що-небудь і перетворять вас на євнуха.

Він схопився за ширіньку й зареготав, скрививши морду в безсоромній гримасі. Скориставшись із веселого настрою Масара, Роджер підвівся на ноги.

— Я мушу йти, капітане. Завтра мені дуже рано вставати, і я хотів би відпочити трохи.

Капітан потиснув йому руку машинальним жестом, але не перестав базікати, не підводячись зі стільця, слабким голосом і зі скляними очима. Коли Роджер пішов, він почув, як у нього за спиною той

бурмоче, що обрати кар'єру військового було великою помилкою, яка зіпсує всю решту його життя.

Наступного ранку він відплив на «Генрі Ріді» в напрямку на Луколелу. Він перебував там три дні, розмовляючи вдень і вночі з людьми всіх категорій: службовцями, поселенцями, десятниками, тубільцями. Потім вирушив до Ікоко, де проник у озеро Мантумба. Поблизу від нього лежала величезна територія землі, яку назвали Власністю Корони. Навколо діяли головні приватні компанії, які заготовляли каучук, компанія Лулонга, компанія АВІА і «Антверпенське комерційне товариство в Конго», які володіли великими концесіями в усьому регіоні. Він відвідав десятки сіл, одні на берегах величезного озера, а інші — на внутрішніх територіях. Щоб дістатися до цих останніх, треба було пересідати в невеличкі човни, в яких вони пересувалися на веслах або відштовхувалися жердиною, й не одну годину пробиватися крізь чагарі або густу траву, темну й вологу, крізь яку тубільці прокладали дорогу мачете, де іноді йому доводилося бр'юхати по пояс у воді на затоплених рівнинах та по смердючих болотах поміж хмарами москітів та між мовчазними силуетами кажанів. Протягом усіх цих тижнів він долав утому, природні труднощі та нещадні витівки погоди, не піддаючись ані слабкості, ані страху, ніби перебуваючи у стані духовної лихоманки, ніби зачаклований, бо щодня, щогодини йому здавалося, що він усе глибше й глибше поринає у страждання та зло. Можливо, перед ним те саме пекло, яке Данте описав у своїй «Божественній комедії»? Він не читав цієї книжки й у ті дні запрягнувся прочитати її, як тільки один із її примірників потрапить йому до рук.

Тубільці, які на самому початку його подорожі втікали, щойно побачивши, як до них наближається «Генрі Рід», думаючи, що пароплав перевозить солдатів, незабаром стали виходити йому назустріч і посилати своїх людей, які просили навідати їхні села. Між тубільцями поширилася чутка, що британський консул подорожує по регіону, вислуховуючи їхні скарги та прохання, і тоді вони стали приходити до нього зі свідченнями та історіями, кожна гірша за іншу. Вони вірили, що він має владу виправити те, що було спотворене в Конго. Даремно він намагався їм пояснити: він не має ніякої влади. Він повідомить про всі несправедливості та злочини, й Велика Британія та її союзники зажадають від бельгійського уряду, щоб він поклав край

зловживанням та беззаконню і покарав мучителів і злочинців. Оце й усе, що він може зробити. Чи розуміли вони його? Він навіть не був переконаний, що вони його слухали. Вони надто прагнули виговоритися, розповісти йому про те, що довелося їм пережити, й майже не звертали на нього уваги. Вони говорили покvapно, затинаючись, переповнені розпачем і гнівом. Тлумачі мусили перепиняти їх, просили говорити повільніше, щоб вони могли добре виконувати свою роботу.

Роджер слухав, роблячи примітки. Потім цілими ночами писав на своїх картках та у своїх зошитах те, що йому довелося почути, аби нічого не проминути увагою. Він майже не їв, не пив. Він так боявся, що списані ним папери можуть десь загубитися, що вже не знав, де їх ховати, яких заходів остороги вживати для їхнього збереження. Він вирішив носити їх із собою на плечах у носія, який дістав наказ ніколи не відходити від нього.

Він майже не спав, і коли втома долала його, на нього навалювалися кошмари, примушуючи його переходити від страху до непритомності, до сатанинських видінь, переповнених таким розпачем і смутком, у яких усе втрачало сенс і резон буття: його родичі, його друзі, його ідеї, його країна, його почуття, його праця. У такі хвилини він більше, аніж будь-коли, нудьгував за своїм другом Гербертом Вордом і за його заразним ентузіазмом до всіх виявів життя, за його оптимістичною веселістю, якої ніщо й ніхто не могли б загасити.

Потім, коли цю подорож було завершено і він написав свій звіт і покинув Конго, а його двадцять прожитих у Африці років перетворилися на пам'ять, Роджер Кейсмент не раз казав собі, що якби існувало одне слово, яке лежало б у основі всіх тих жахливих подій, що там відбувалися, то цим словом була б «жадібність». Жадібне прагнення заволодіти чорним золотом, яке, на лихо тамтешньої людності, у великих кількостях добувалося в конголезьких джунглях. Це багатство було прокляттям, яке впало на тих нещасних, і якби усе тривало так і далі, то вони зникли б з лиця землі. До цього висновку він прийшов за ті три місяці й десять днів: якщо запаси каучуку не вичерпаються раніше, то вичерпаються і зникнуть конголезці, ставши жертвами системи, яка винищувала їх сотнями й тисячами.

Про ті тижні, коли він увійшов у води озера Мантумба, спогади в нього перемішалися, наче колода перетасованих карт. Якби він не

записував у свій зошит детальний перелік дат, місцевостей, свідчень та спрстерезень, усе це геть переплуталося б у його пам'яті. Він заплющував очі, й у карколомній круговерті знову й знову виникали перед його внутрішнім зором ті тіла ебенового кольору з червоними шрамами, які, наче гадюки, змережували їм плечі, сідниці та ноги, кукси дітей і старих з обрубаними руками, зі змарнілими обличчями трупного кольору, з яких, здавалося, було висмоктане життя, жир, м'язи й залишилися тільки шкіра й застигла гримаса, яка виражала більше, ніж біль, — приголомшений подив перед тим, що відбувалося з ними. І скрізь повторювалося те саме, у всіх селах і хуторах, куди ноги приносили Роджера Кейсмента з його записниками, олівцями та фотоапаратом.

Усе починалося з простого й зрозумілого. На кожне село накидалися точно визначені зобов'язання: щотижня або кожні два тижні постачати харчові продукти — маніоку, домашню птицю, м'ясо антилоп, диких кабанів, кіз або качок — для годування гарнізону Поліційної сили й тих робітників, які прокладали дороги, ставили телеграфні стовпи й будували пристані та склади. Крім того, кожне село мусило поставити певну кількість каучуку в кошиках, сплетених із ліан самими тубільцями. Покарання за невиконання цих зобов'язань були різними. За постачання меншої кількості, ніж вимагалось, харчових продуктів або каучуку карали канчуками — ніколи не менше двадцятьох ударів, а іноді й п'ятдесят або сто. Багато покараних стікали кров'ю й помирали. Тубільці, які втікали — таких було мало, — приносили в жертву свою родину, бо в цьому випадку їхніх дружин забирали в *maisons dotages* — дома заручників, — які Поліційна сила мала в кожному зі своїх гарнізонів. Там дружин чоловіків, що втекли, шмагали, піддавали тортурам голоду й спраги, а іноді й такому витонченому знуцанню, як примушення їсти власні екскременти або екскременти охоронців.

Навіть розпорядження колоніальної влади — чи то приватними компаніями, чи то чиновниками, які працювали на короля, — не шанувалися. У всіх місцевостях система порушувалася й погіршувалася тими ж таки солдатами та офіцерами, яким було доручено приводити її в дію, бо в кожному селі військові та агенти уряду збільшували квоти з тим, щоб залишати собі частину харчів і кошиків із каучуком, із яких вони мали певний прибуток, продаючи їх.

У всіх селах, у яких побував Роджер, нарікання вождів були однаковими: якщо всі чоловіки збиратимуть каучук, то як вони зможуть виходити на полювання й вирощувати маніоку та добувати інші харчі для годування представників влади, начальників, охоронців і будівельних робітників? Крім того, каучукових дерев ставало все менше, що примушувало збирачів ходити все далі й далі в незнайомі й непривітні місцевості, де на багатьох нападали леопарди, леви й отруйні змії. Було неможливо виконувати всі накинуті на них вимоги, хоч би яких зусиль вони докладали.

1 вересня 1903 року Роджерові Кейсменту виповнилося тридцять дев'ять років. Вони пливли по річці Лопорі. Учора вони залишили позаду село Ісі Ісуло, розташоване на пагорбах, які дерлися на гору Бонганданга. Той день його народження назавжди закарбувався в його пам'яті, так наче Бог, а може, диявол, хотіли, аби саме цей день показав йому, що людська жорстокість не має меж, що завжди можна винайти нові способи катувати ближнього.

День видався захмарений, насувалася гроза, але дощ так і не пішов, і протягом усього ранку атмосфера була насичена електрикою. Роджер наготувався поснідати, коли натрапив на несподіваний причал, де «Генрі Рідові» допоміг пришвартуватися чернець-траппіст, що належав до місії, яку цей орден тримав у місцевості під назвою Кокільатвіль: отець Юто. Він був високий і худий, як персонаж із картини Ель Греко, з довгою сивою бородою і очима, в яких застиг вираз чи то гніву, чи то жаху, чи переляку, чи всіх трьох почуттів разом.

— Я знаю, що ви робите на цих землях, пане консул, — сказав він, подаючи Роджерові Кейсменту руку, схожу на руку скелета. Він розмовляв французькою мовою, спотикаючись у ній від владної потреби висловити щось украй йому необхідне. — Я прошу вас пройти зі мною до села Валья. Я лише півтори години, як вийшов звідти. Ви повинні побачити це на власні очі.

Він говорив так, ніби його тіпала болотяна пропасниця.

— Гаразд, отче, — погодився Кейсмент. — Але спочатку сідайте, з'їжте чого-небудь, а потім ми вип'ємо з вами кави.

За сніданком падре Юто розповів консулові, що траппісти Кокільатвільської місії попросили, щоб орден дозволив їм порушити строгий режим замкнутості, що його вони дотримувалися в інших місцях, бо вони хотіли допомогти тубільцям, які «дуже потребували

їхньої допомоги на цих землях, де Вельзевул, схоже, одержував перемогу над Господом».

У ченця тремтів не тільки голос, а й очі, руки та дух. Він безперервно кліпав очима. На ньому була груба туніка, покрита плямами й волога, а обліплені грязюкою й подряпані ноги були взуті в сандалі, сплетені зі смужок шкіри. Падре Юто прожив близько десятих років у Конго. Він підіймався на вершину гори Бонганданга й зовсім близько бачив леопарда, який замість стрибнути на нього зійшов зі стежки, на якій вони зустрілися, виляючи хвостом. Він навчився розмовляти тубільними мовами і здобув довіру аборигенів, а надто жителів села Валья, цих мучеників.

Вони вирушили в дорогу вузькою стежкою поміж високими й густолистими деревами, яку іноді перетинали вузькі струмочки. У гіллі щебетали невидимі птахи, й іноді згряя папуг зі свистом пролітала над їхніми головами. Роджер звернув увагу на те, що чернець ішов через ліс легко й невимушено, не спотикаючись, так ніби мав великий досвід у цих переходах крізь високу траву й густі чагарі. Падре Юто розповідав йому про те, що відбувалося у Вальї. Як її населення, що дуже зменшилося, не змогло ані віддати останню квоту харчів, каучуку та дерева, ані надати стільки робочих рук, скільки вимагала влада, й тоді до села увійшли тридцять солдатів Поліційної сили під командуванням лейтенанта Танвіля, з гарнізону Кокільатвіля. Побачивши, як вони наближаються, усі жителі села втекли в ліс. Але тлумачі знайшли їх і переконали в тому, що вони можуть повернутися. Мовляв, нічого з ними не станеться, лейтенант Танвіль лише розповість їм про нові розпорядження й укладе нову угоду із селом. Вождь наказав їм повернутися. Щойно вони з'явилися, як солдати накинулися на них. Чоловіків і жінок прив'язали до дерев і відшмагали. Одна вагітна жінка, яка відійшла помочитися, дістала кулю від солдата, який подумав, що вона втікає. Інших десятих жінок відвели в *maison d'otages* Кокільатвіля як заручниць. Лейтенант Танвіль надав тиждень часу чоловікам Вальї, щоб вони виконали накладену на них квоту, пригрозивши, що інакше всі десятеро жінок будуть розстріляні, а село спалене.

Коли через кілька днів після цієї події падре Юто прийшов до Вальї, він побачив жахливу картину. Щоб виконати накладені на них квоти, родини села продали своїх дітей, хлопчиків і дівчаток, а двоє з

чоловіків своїх дружин мандрівним торговцям, які купували рабів нишком від влади. Чернець вважав, що проданих у рабство дітей і жінок було щонайменше вісім, але, можливо, й більше. Тубільці були охоплені жахом. Вони віддали виторгувані гроші за каучук та харчі, щоб покрити свій борг, але не були певні, що тих грошей вистачить.

— Ви можете повірити, що таке може діятися на цьому світі, пане консул?

— Так, отче, можу. Тепер я вірю в усе погане та жахливе, що мені розповідають. Якщо я чогось і навчився в Конго, то це того, що немає лютішого й кривавішого звіра, аніж людина.

«Я не побачив, щоб хтось плакав у Вальї», — думатиме згодом Роджер Кейсмент. Також він не почув, аби хтось нарікав. Здавалося, село населене автоматами або привидами, які блукали між тридцятьма хатинами, що були зроблені з дерев'яних паличок і мали гостроверхі дахи з листя пальми, то в один бік, то в протилежний, нічого перед собою не бачачи, не знаючи, куди їм іти, забувши, хто вони такі, де перебувають, так ніби якесь прокляття впало на село, перетворивши його жителів на привидів. Але плечі й сідниці в тих привидів були вкриті свіжими рубцями, деякі з них досі кровоточили.

З допомогою отця Юто, який вільно розмовляв мовою племені, Роджер виконав свою роботу. Він опитав кожного селянина й кожну селянку, слухаючи, як вони повторюють те саме, що він уже чув і ще почує багато разів. Тут, у Вальї, він також здивувався, що ніхто з цих бідолашних створінь не поскаржився на головне: за яким правом прийшли сюди чужинці, що захопили їхню землю, визискують їх і знущаються з них? Вони думали тільки про найближче, найбезпосередніше — про квоти. Вони були надмірними, не існувало такої людської сили, яка могла б зібрати стільки каучуку, здати стільки харчів і надати стільки робочих рук. Вони не скаржилися також на те, що їх шмагають і беруть у заручники. Вони просили тільки, щоб їм трохи знизили квоти, щоб вони мали змогу виконувати їх і домогтися, щоби влада була задоволена жителями села Валья.

У ту ніч Роджер заночував у селі. Наступного ранку він забрав свої зошити, заповнені примітками та свідченнями, й попрощався з отцем Юто. Він вирішив змінити свій наперед установлений маршрут. Роджер повернувся на озеро Мантумба, сів на «Генрі Ріда» і вирушив до Кокільатвіля. То було велике селище з покрученими не мощеними

вулицями й будинками, розкиданими між пальмовими гаями та невеличкими ділянками обробленої землі. Щойно зійшовши з корабля, він пішов до гарнізону Поліційної сили, досить примітивні будівлі якого були обгороджені частоколом із жовтих стовпів.

Лейтенант Танвіль був у відрядженні, куди покликали його службові обов'язки. Але Роджера прийняв капітан Марсель Жюньє, командир гарнізону й офіцер, відповідальний за всі пости та місця перебування Поліційної сили в регіоні. Це був високий, стрункий і мускулистий чоловік із засмаглою на сонці шкірою й уже сивим, недбало підстриженим волоссям. На шиї в нього висів образок Святої Діви, а нижче ліктя виднілося татуювання якогось звіряти. Він повів його до простого сільського кабінету, де на стінах було закріплено кілька прапорців і висіла фотографія Леопольда Другого в парадному однострої. Він запропонував йому філіжанку кави. Запросив сісти навпроти свого маленького робочого столу, де лежали зошити, лінійки, мапи й олівці, в дуже легенькому малому кріслі, яке загрожувало розвалитися від кожного руху Роджера Кейсмента. У дитинстві капітан жив в Англії, де його батько володів торговельним закладом, і добре розмовляв англійською мовою. Він був кадровим офіцером, який добровільно зголосився поїхати в Конго п'ять років тому, «щоб послужити батьківщині, пане консул». Він промовив ці слова з ядуchoю іронією.

Його мали підвищити у званні, й він збирався повернутися в метрополію. Він вислухав Роджера, не урвавши його жодного разу, з дуже серйозним виглядом, і, здавалося, був глибоко стурбований тим, що почув. Вираз його обличчя, поважний і непроникний, жодного разу не змінився, незалежно від того, які подробиці викладав йому Роджер. Роджер був точний і намагався не проминути жодної деталі. Він виклав і те, про що йому розповідали, й усе те, що бачив на власні очі: змережані кривавими рубцями спини й сідниці, розповіді тих, кому довелося продати своїх дітей, щоб заплатити квоти, які вони неспроможні були зібрати. Він повідомив, що уряд Його Величності буде поінформований про ці жахіття, але крім того, він вважає за свій обов'язок висловити ім'ям уряду, який він репрезентує, свій власний протест проти діянь Поліційної сили, що несе відповідальність за ті страхотливі знущання, які її солдати влаштували, зокрема у Вальї. Він бачив на власні очі, як те село перетворилося на маленьке пекло. Коли

він замовк, обличчя капітана Жюньє залишалося незворушним. Мовчанка тривала довго, але він терпляче чекав. Нарешті, зробивши легкий рух головою, капітан лагідно йому відповів:

— Як вам, певно, відомо, пане консул, ми, тобто Поліційна сила, не диктуємо закони. Ми лише стежимо за тим, щоб вони виконувалися.

Його погляд був ясным і безневинним, без жодної ознаки ані почуття незручності, ані роздратування.

— Я знаю закони й правила, які регулюють життя в Незалежній Державі Конго, капітане. Жоден із них не дозволяє калічити тубільців, шмагати їх доти, доки вони почнуть стікати кров'ю, перетворювати жінок на заручниць, щоб їхні чоловіки не втікали, й визискувати села до такої міри, щоб матерям доводилося продавати своїх дітей, аби мати змогу виконати ті квоти на їжу та каучук, які ви на них накинули.

— Ми накинули? — із явно перебільшеним подивом вигукнув капітан Жюньє. Він енергійно похитав головою, і коли він нею хитав, то звірятко на його руці заворушилося. — Ми не накидаємо нікому нічого й нічого ні від кого не вимагаємо.

Ми одержуємо накази й їх виконуємо, ото й усе. Поліційна сила не встановлює ці квоти, пане Кейсмент. Їх призначають політичні власті та директори концесійних компаній. Ми лише виконавці політики, в яку ми абсолютно не втручаємося. Ніхто ніколи не запитував нашої думки. Якби вони запитали, то, можливо, такого безладу не було б.

Він замовк і, здавалося, на хвилину замислився. Крізь великі вікна з металевими ґратами Роджер побачив прямокутне поле без дерев, де марширував підрозділ африканських солдатів, що були босі, в полотняних штаних і з голими грудьми. Вони змінили напрямок руху, почувши наказ унтер-офіцера, який був у черевиках, одностросвій сорочці й мав кашкета на голові.

— Я накажу провести розслідування. Якщо лейтенант Танвіль припустився надмірностей або їм потурав, його буде покарано, — сказав капітан. — Буде покарано й солдатів, якщо вони надміру захопилися шмаганням. Це все, що я вам можу пообіцяти. Усе інше перебуває поза моєю досяжністю, воно стосується системи правосуддя. Змінити цю систему — завдання не для військових, а для суддів і політиків. Для Верховного уряду. Думаю, вам це відомо.

У його голосі несподівано пробилися нотки жалю.

— Ніщо не втішило б мене більше, ніж якби ця система змінилася. Мені також гидко дивитися на те, що тут відбувається. Те, що ми змушені робити, суперечить моїм принципам, — він торкнувся образка, що висів у нього на шиї. — Моїй вірі. Я людина глибоко віддана католицтву. Там, у Європі, я завжди намагався не робити нічого, що суперечило б моїй вірі. Тут, у Конго — це неможливо, пане консул. Така сумна правда. Тому я дуже задоволений, що повертаюся до Бельгії. Більш ніколи ноги моєї не буде в Африці, запевняю вас.

Капітан Жюньє підвівся з-за столу, підійшов до одного з вікон. Обернувшись до консула спиною, він досить довго мовчав, спостерігаючи за тими рекрутами, яким ніяк не вдавалося марширувати в ногу, які, знай, спотикалися й ламали стрій.

— Якщо ви сказали правду, то ви могли б дещо зробити, аби покласти край цим злочинам, — промурмотів Роджер Кейсмент. — Не для того ми, європейці, прийшли до Африки.

— Не для того? — капітан Жюньє обернувся, щоб подивитися на нього, й консул помітив, що офіцер трохи зблід. — А для чого ж тоді ми сюди прийшли? Правда, я вже знаю для чого: принести сюди цивілізацію, християнство й вільну комерцію. Ви ще в це вірите, пане Кейсмент?

— Уже ні, — відразу відповів Роджер Кейсмент. — Раніше вірив. Усім серцем вірив. Вірив протягом багатьох років, з усією наївністю хлопця-ідеаліста, яким я був. Вірив, що Європа прийшла до Африки рятувати життя й душі, цивілізувати дикунів. Тепер я знаю, що помилявся.

Капітан Жюньє змінив вираз, і Роджерові здалося, що зненацька нерухома маска, що затуляла обличчя офіцера, стала іншою, значно людянішою. Він навіть подивився на нього з тією жалісливою симпатією, з якою дивляться на ідіотів.

— Я намагаюся спокутувати цей гріх своєї молодості, капітане. Тому й прийшов сюди, в Кокільатвіль. Тому й задокументовую з такою скрупульозністю злочини, що творяться тут в ім'я так званої цивілізації, яку ми сюди принесли.

— Бажаю вам успіху, пане консул, — з насмішкуватим виразом сказав капітан Жюньє. — Але якщо ви дозволите мені говорити відверто, то, боюся, ви його не досягнете. Немає такої людської сили, яка могла б змінити цю систему. Надто пізно для цього.

— Якщо не заперечуєте, то я хотів би відвідати карцер і maison dotages, де ви тримаєте жінок, яких пригнали з Вальї, — сказав Роджер, несподівано різко змінивши тему розмови.

— Ви можете відвідувати все, що захочете, — погодився офіцер. — Почувайтесь тут, як дома. Цими словами я хочу нагадати вам те, що вже сказав. Не ми винайшли Незалежну Державу Конго. Ми лише допомагаємо їй функціонувати. Іншими словами, ми також її жертви.

Карцер був бараком із дерева й цегли без вікон, із єдиними дверима, що охоронялися двома тубільними солдатами з гвинтівками. Там було близько дванадцяти чоловіків, кілька дуже старих, напівголих, вони лежали на підлозі, а двоє були прив'язані до кілець, закріплених у стіні. Не так пригнічені або позбавлені всякого виразу обличчя тих живих мовчазних скелетів його вразили, коли він переходив від одного краю цього хліва до протилежного, як гострий сморід сечі та екскрементів.

— Ми намагалися привчити їх, щоб вони справляли свої природні потреби в ці відра, — вгадав його думки капітан, показуючи на одне з них. — Але вони до цього не звикли. Воліють випорожнитися й мочитися на підлогу. Так їм простіше. Сморід їх не турбує. Мабуть, вони його й не відчують.

Maison dotages був хлівом меншого розміру, але видовище там було драматичніше, бо він був настільки переповнений жінками, що Роджер міг ледве пропхатися між їхніми напівголими тілами. Приміщення було таким вузьким, що багато жінок не могли ані сісти, ані лягти й мусили стояти на ногах.

— Це випадок винятковий, — сказав капітан Жюньє, показуючи на ув'язнених. — Ще ніколи їх не було стільки. Сьогодні ввечері, щоб вони могли спати, ми перекинемо половину в одну з кімнат у солдатській казармі.

Тут також сморід сечі та екскрементів був нестерпним. Деякі з жінок були дуже юні, майже дівчатка. Усі мали погляд розгублений, лунатичний, радше схожий на погляд створінь потойбічного світу, який Роджер бачив у стількох конголезок протягом своєї подорожі. Одна із заручниць тримала на руках щойно народжене немовля, таке маленьке, що здавалося неживим шматочком плоті.

— Яким критерієм ви користуєтеся, щоб відпускати їх на волю? — запитав консул.

— Це вирішую не я, а магістрат, добродію. У Кокільатвілі їх троє. Критерій один: коли чоловіки віддають квоти, які вони заборгували, вони можуть забрати своїх жінок.

— А якщо вони цього не зроблять?

Капітан стенув плечима.

— Деяким щастить утекти, — сказав він, не дивлячись на Роджера, стишеним голосом. — Інших забирають солдати й роблять їх своїми жінками. Таким щастить більше. Кілька з них божеволіють і накладають на себе руки. Інші помирають від знущань, холери та голоду. Як ви бачили, вони нічого не мають їсти. Можливо — це наша провина. Тих харчів, які я одержую, не вистачає навіть для прогодування моїх солдатів.

А тим більше для в'язнів. Іноді ми збираємо невеличкі пожертви від офіцерів, щоб покращити спільний казан. Ситуація є такою. Я найперший готовий нарікати на те, що ми не можемо запропонувати нічого кращого. Якби ви змогли домогтися якогось покращення, Поліційна сила вам би подякувала.

Роджер Кейсмент пішов навідати трьох бельгійських магістратів у Кокільатвілі, але тільки один погодився його прийняти. Двоє інших під різними приводами відмовилися зустрітися з ним. Метр Дюваль, п'ятдесятирічний чоловік, гладкий і пихатий, який навіть попри тропічну спеку носив камізельку, накладні манжети й сурдут із ланцюжком, навпаки, запросив його до свого скромного кабінету й запропонував філіжанку чаю. Він вислухав його чемно, обливаючись потом. Раз у раз витирав обличчя хусточкою, що була вже мокра. Іноді його обличчя ставало засмученим, і він кивав головою, слухаючи те, що розповідав йому консул. Коли Роджер завершив свою розповідь, він попросив, щоб той виклав її письмово, в усіх подробицях. У такий спосіб він зможе внести до трибуналу, до якого належить, запит із проханням провести формальне розслідування цих прикрих подій. Хоча, уточнив свою думку метр Дюваль, замислено підперши підборіддя пальцем, либонь, буде ліпше, якщо пан консул також подасть свій рапорт до Верховного трибуналу, який організували в Леопольдвілі. Це тепер найвища й найвпливовіша інстанція, яка з великою ефективністю може діяти на всій території колонії. Вона може не тільки виправити ситуацію, а й надати економічні компенсації родинам жертв і самим жертвам. Роджер Кейсмент сказав йому, що так і зробить. Він попрощався, глибоко переконаний, що метр Дюваль не ворухне й пальцем, і Верховний трибунал у Леопольдвілі також. Але хай там як, а письмовий звіт він підготує.

Увечері, коли він уже збирався покинути Кокільатвіль, прийшов тубілець і передав йому, що ченці місії траппістів хочуть із ним

побачитися. Там він знову зустрівся з отцем Юто. Ченці — їх було шестеро — попросили, щоб він потай забрав на свій пароплавчик утікачів, яких вони ховали у своїй місії вже протягом кількох днів. Вони всі були із села Бонжінда, вище по річці Конго, де за невиконання квот зібраного каучуку Поліційна сила здійснювала каральну експедицію, не менш жорстоку, ніж у Вальї.

Місія траппістів у Кокільатвілі була великим будинком із глини, каменю й дерева на два поверхи, який зовні здавався укріпленим дотом. Його вікна були зачинені. Абат, дон Джезуальдо, португальського походження, був уже дуже старий, так само як і два інші ченці, худі й ніби загублені у своїх білих туніках, у чорних рсях, підперезані грубими шкіряними пасами. Лише найстарші тут були ченцями, інші — мирянами. Усі, як і отець Юто, виблискували напівскелетною худорбою, яка здавалася емблемою місцевих траппістів. Усередині приміщення було світле, бо тільки каплиця, їдальня й дортуар ченців були накриті дахом. Вони мали сад і город. Була загородка для птиці, цвинтар і велика піч.

— Який злочин учинили ті люди, що їх ви просите вивезти звідси потай від влади?

— Вони були бідними, пане консул, — засмучено промовив дон Джезуальдо. — Ви це добре знаєте. Адже ви були у Вальї й бачили, що означає бути бідним, приниженим і конголезцем.

Кейсмент згідно кивнув головою. Безперечно, допомогти людям, за яких просили його траппісти, буде гуманним учинком. Але він вагався. Будучи дипломатом, таємно вивозити втікачів від правосуддя, нехай і звинувачених несправедливо, було ризиковано, могло скомпрометувати Велику Британію і повністю спотворити ту інформаційну місію, яку він виконував для Форін-Офісу.

— Ви дозволите мені побачитися й поговорити з ними?

Дон Джезуальдо ствердно кивнув головою. Отець Юто вийшов і майже відразу повернувся з групою. Їх було семеро, усі чоловіки, між ними троє малих. У всіх ліву руку було відтято або розтовчено прикладом. Були й сліди від канчуків на грудях і спині. Вождя групи звали Мансунда, й він мав на голові плюмаж із кількох пер і кілька намист із зубів тварин; його обличчя блищало від шрамів — ті порізи він зробив собі під час давніх ритуалів ініціації у своєму племені. Отець Юто був тлумачем. Село Бонжінда двічі поспіль не змогло

виконати свої квоти по каучуку — дерева в ближній місцевості вже були висмоктані і втратили каучуковий сік, — накладені на них емісарами компанії Лулонга, яка володіла концесією в цій місцевості. Тоді африканські охоронці, залишені в селі Поліційною силою, почали шмагати людей і відрубувати їм руки та ноги. Стався вибух гніву, й село, збунтувавшись, убило одного охоронця, тоді як інші врятувалися втечею. Через кілька днів у село Бонжінда увійшла колона солдатів Поліційної сили, які підпалили всі будинки, повбивали чимало жителів, чоловіків і жінок, багатьох спалили живцем у їхніх хатинах, а решту вкинули до карцеру Кокільатвіля та в maison dotages. Вождь Мансунда вважав, що їм пощастило втекти тільки завдяки ченцям-траппістам. Якби Поліційна сила зловила їх, то вони, як і інші, стали б жертвами жорстокого покарання, бо в усьому Конго повстання тубільців завжди карали знищенням усієї громади.

— Гарзд, отче, — сказав Кейсмент. — Я заберу їх на «Генрі Ріда» й відвезу далеко звідси. Але тільки до найближчого французького берега.

— Бог вам за це заплатить, пане консул, — сказав отець Юто.

— Не знаю, отче, — відповів консул. — І ви, і я в цьому випадку порушуємо закон.

— Закон людей, — поправив його траппіст. — Ми порушуємо його тільки для того, щоб зберегти вірність закону Бога.

Роджер Кейсмент розділив із ченцями їхню скромну вегетаріанську вечерю. Він довго з ними розмовляв. Дон Джезуальдо пожартував, що в його честь траппісти порушили правило мовчанки, яке панувало в ордені. Ченці й миряни здавалися йому придушеними й переможеними цією країною, як і він сам. «Як могло дійти до такого?» — міркував він перед ними вголос. І розповів їм, що дев'ятнадцять років тому приїхав до Африки, сповнений ентузіазму, переконаний у тому, що колоніальна епопея подарує африканцям достойне життя. Як стало можливим, що колонізація перетворилася на цей жахливий грабунок, на цю моторошну жорстокість, коли люди, що називають себе християнами, піддають тортурам, калічать, убивають безпорадні створіння і знущаються з них так нещадно, не роблячи винятку ані для дітей, ані для людей похилого віку? Хіба ми, європейці прийшли сюди не для того, щоб покласти край торгівлі рабами і принести релігію милосердя

та справедливості? Чому те, що тут відбувається, є чимось набагато гіршим, аніж торгівля рабами, ви зі мною згодні?

Ченці дали йому виговоритися, не розтуливши ротів. Чи не тому, що, всупереч сказаному абатом, вони не хотіли порушувати закон мовчанки? Ні, вони були не менш розгублені й не менше жаліли Конго, ніж він.

— Шляхи Бога невідомі для таких грішників, як ми з вами, пане консул, — зітхнув дон Джезуальдо. — Найважливіше — не впадати в розпач. Не втрачати віру. Те, що тут існують такі люди, як ви, нас підбадьорює, повертає нам надію. Ми бажаємо успіху вашій місії. Ми молитимемося Богові, щоб Він дозволив вам щось зробити для цієї нещасливої людності.

Семеро втікачів піднялися на борт «Генрі Ріда» вранці наступного дня на закруті річки, коли пароплав був уже далеко від Кокільатвіля. Протягом трьох днів, які вони залишалися з ним, Роджер був напружений і стривожений. Він дав своїй команді вельми туманне пояснення, чому на борту присутні семеро покалічених тубільців, і йому здалося, що люди йому не повірили й дивилися з підозрою на групу, з якою зовсім не спілкувалися. Навпроти Іребу «Генрі Рід» наблизився до французького берега річки Конго, й у ту ніч, коли команда спала, семеро мовчазних силуетів зійшли з корабля й зникли в прибережних чагарях. Ніхто потім не запитав у консула, що з ними сталося.

У ті дні подорожі Роджер Кейсмент став почувати себе погано. Не лише в моральному та психологічному плані. Також його тіло страждало від безсоння, від укусів комах, від надмірних фізичних зусиль, а найдужче, либонь, від того стану духу, в якому він перебував, коли на зміну деморалізації приходила лють, бажання виконати свою роботу змінювалося передчуттям, що його звіт теж нічого не змінить, бо там, у Лондоні, бюрократи з Форін-Офісу та політики, що перебувають на службі в уряді Його Величності, вирішать, що було б необачним перетворити на свого ворога такого союзника, як Леопольд Другий, що публікація звіту з такими серйозними звинуваченнями матиме згубні наслідки для Великої Британії, бо це все одно, що кинути Бельгію в обійми Німеччини. Хіба інтереси імперії не важливіші, аніж жалібні нарікання кількох напівголих дикунів, які поклоняються великим звірам та зміям і пожирають своїх ближніх?

Докладаючи надлюдських зусиль, щоб подолати напади зневіри, головний біль, нудоту, розпад тіла, — він відчував, що худне, бо йому доводилося проколювати нові дірки в поясі, — він і далі відвідував села, пости, станції, розпитуючи селян, чиновників, службовців, охоронців, збирачів каучуку й накладаючи, як міг, ті розповіді на щоденне видовище змережаних канчуками тіл, відтятих рук і тяжких історій про вбивства, ув'язнення, шантаж і зникнення. Йому почало здаватися, що це повсюдне страждання конголезців насичує повітря, річку та рослинність, які оточували його, особливим запахом, смородом не тільки фізичним, а також і духовним, метафізичним.

«Схоже, я втрачаю глузд, моя люба Джі, — писав він своїй кузині зі станції в Бонганданга того дня, коли вирішив зробити напівоберт і повернутися в Леопольдвіль. — Сьогодні я надумав повернутися в Бому. Згідно з моїми попередніми планами я мав подорожувати по Верхньому Конго ще протягом двох тижнів. Але, правду кажучи, я вже зібрав матеріалу більше, аніж треба, аби показати у своєму звіті, що там відбувається. Боюся, коли я почну докопуватися, до яких крайнощів може дійти зло й нищість людських створінь, то в мене не стане снаги навіть написати свій звіт. Я перебуваю на межі божевілля. Нормальна людина не може бути зануреною протягом стількох місяців у це пекло, не втративши здорового глузду, не ставши жертвою психічного розладу. Іноді вночі я прокидаюся й дослухаюся до того, що відбувається у мене всередині. Щось розпадається в моєму мозку. Я живу в стані безперервної тривоги. Якщо я й далі штовхатимуся серед того, що тут відбувається, то й сам почну шмагати людей канчуком, відрубувати руки й убивати конголезців від сніданку до вечері без того, щоб це пробуджувало в мені найменші докори сумління або відбирало в мене апетит. Бо щось подібне відбувається з європейцями в цій приреченій країні».

Щоправда, в цьому довжелезному листі йшлося не стільки про Конго, скільки про Ірландію. «Можливо, моя люба Джі, мої наступні слова здадуться тобі новим симптомом божевілля, але ця подорож у глиб Конго допомогла мені відкрити мою власну країну. Зрозуміти її становище, її долю, її реальність. У цих джунглях я не тільки зустрівся зі справжнім обличчям Леопольда Другого. Я там зустрівся також зі своїм справжнім „я“: невиправним ірландцем. Коли ми знову побачимося, Джі, тебе чекає великий сюрприз. Тобі доведеться

докласти чимало зусиль, щоб упізнати свого брата в перших Роджера. Я маю таке враження, що не тільки змінив шкуру, як змінюють її певні змії, а й змінив свою психіку й навіть душу».

То була правда. Протягом усіх тих днів, які забрала в «Генрі Ріда» подорож униз по річці Конго до Леопольдвіля-Кіншаси, де він надійно пришвартувався 15 грудня 1903 року, консул не обмінявся майже жодним словом зі своєю командою. Залишався зачиненим у своїй вузькій каюті або, якщо дозволяла погода, лежав у гамаку на кормі з вірним Джоном, який згортався в клубочок біля його ніг, спокійний і уважний, так ніби важка атмосфера, в яку провалювалася його душа, заражала й собаку.

Лише думки про країну свого дитинства та юності, за якою протягом тієї подорожі його огорнула глибока туга, витісняли йому з голови картини конголезького жаху, що вперто намагалися зруйнувати його морально й порушити його психічну рівновагу. Він пригадував свої перші роки в Дубліні, коли перебував під ласкавою опікою матері, свої роки навчання в коледжі в Баллімені і свої відвідини замку, по якому блукав привид Ґалґорма, свої прогулянки із сестрою Ніною по північній долині в провінції Антрим (долині з такими м'якими обрисами, якщо порівнювати її з африканськими) і ту радість, яку приносили йому екскурсії до вершин, що оточували долину Ґленшеск, його улюблену серед дев'ятох Ґленів графства, тих вершин, над якими пролітали вітри, що іноді приносили із собою орлів із великими розпростертими крильми, чий гребінь стримів угору, кидаючи виклик небу.

Чи ж не була Ірландія також колонією, як і Конго? Хоч він протягом багатьох років і не визнавав цієї істини, яку його батько і стільки ірландців родом з Ольстеру відкидали зі сліпим обуренням. Чому те, що погано для Конго, має бути добрим для Ірландії? Хіба англійці не вторглися в Ейре? Не приєднали її до імперії силоміць, не питаючи згоди в захопленого народу, як не питалися бельгійці згоди в конголезців? З плином часу це насильство згладилося, але Ірландія й далі була колонією, чия суверенна незалежність зникла, розчавлена сильнішим сусідом. Це реальність, яку багато ірландців не хочуть бачити. Що сказав би його батько, якби почув, що він говорить подібні речі? Ухопився б за маленький батіг? А його мати? Чи обурилася б Анна Джефсон, якби довідалася, що в самотині Конго її син

навернувся якщо не до націоналістичної діяльності, то принаймні до націоналістичних думок? У ті самотні вечори, оточений брунатними водами річки Конго, на яких плавало листя, гілля та стовбури дерев, Роджер Кейсмент ухвалив рішення: як тільки він повернеться до Європи, то почне збирати добру колекцію книг, присвячених історії та культурі Ейре, що їх він знав так погано.

Він був у Леопольдвілі лише три дні, ні з ким не шукаючи зустрічей. У тому стані, в якому він перебував, він не мав настрою відвідувати представників влади та своїх знайомих і розповідати — брешучи їм, звичайно — про свою подорож до Середнього та Верхнього Конго і про те, що він бачив протягом тих місяців. Він послав телеграму до Форін-Офісу, повідомляючи, що має досить матеріалу, який підтверджує звинувачення, висунуті проти бельгійської влади та місцевих компаній про погане ставлення до тубільців. Він попросив дозволу перебраться до найближчих португальських володінь, щоб написати свій звіт у більш спокійній атмосфері, ніж у Бомі, де консульська служба зможе чинити на нього тиск.

І написав довгу викривальну супліку, адресовану в прокуратуру Верховного трибуналу в Леопольдвілі-Кіншасі, про події в селі Валья, просячи провести розслідування й покарати винних. Особисто відніс і передав усе, що написав, у прокуратуру. Стриманий і серйозний чиновник пообіцяв, що негайно передасть його супліку прокуророві, метрові Левервілю, як тільки той повернеться з полювання на слонів разом із директором Бюро торговельного реєстру міста, месьє Клотаром.

Роджер Кейсмент сів у потяг, що йшов до Матаді, в якому переночував лише одну ніч. Звідти він добувся до Бомі на вантажному пароплаві. У консульському офісі на нього чекала висока купа листів і телеграма від його начальників, де йому дозволяли поїхати до Луанди, щоб відредагувати свій звіт. Він мусив написати його якнайшвидше й з усіма подробицями. В Англії набувала великого розголосу кампанія звинувачень проти Незалежної Держави Конго, в якій брали участь найголовніші газети, що підтверджували або заперечували «звірства». До викривальних повідомлень баптистської церкви нещодавно приєдналися звинувачувальні матеріали британського журналіста французького походження Едмунда Д. Морела, потаємного друга й

однодумця Роджера Кейсмента. Його публікації спричинили великий шарварок у палаті громад, як і в громадській opinio. Уже відбувалися дебати на цю тему в парламенті. Форін-Офіс та канцлер лорд Ленсдаун особисто з великим нетерпінням чекали свідчень Роджера Кейсмента.

У Бомі, як і в Леопольдвілі-Кіншасі, Роджер унікав, як тільки міг, зустрічатися з людьми уряду, навіть порушуючи протокол, чого він не робив протягом усіх тих років, коли перебував на консульській службі. Замість відвідати губернатора, він написав йому листа, попросивши пробачення за те, що не передав йому своє вітання персонально, пославшись на проблеми здоров'я. Він не зіграв жодної партії ані в теніс, ані в більярд, ані в карти, нікого не запрошував і сам не приймав запрошень ані на обіди, ані на вечері. Він навіть не виходив рановранці плавати в затоках річки, хоч раніше робив це майже щодня, навіть у погану погоду. Він не хотів бачитися з людьми, не хотів жити світським життям. А надто йому не хотілося, щоб його розпитували про подорож, не хотів, щоб його примушували брехати. Він був переконаний, що ніколи не зміг би щиро й відверто розповісти своїм друзям та знайомим у Бомі, що він думає про все ним побачене й почуте в Середньому та Верхньому Конго за останні чотирнадцять тижнів.

Він присвятив майже весь свій час розв'язанню найнагальніших консульських проблем і підготовці до подорожі в Кабінду й Луанду. Він мав надію, що, виїхавши з Конго, хоч то й буде інша колонія, він почує себе менш пригніченим, більш вільним. Кілька разів намагався написати чернетку свого звіту, проте не зміг. І не тільки поганий настрій був йому перешкодою; праву руку йому звело в судомі, як тільки перо стало бігати по паперу. Йому став знову докучати геморої. Він майже нічого не їв, і двоє слуг, Чарлі й Мавуку, бачачи його таким занехаяним, наполягали, щоб він викликав лікаря. Та хоч він і сам був стурбований своїм безсонням, відсутністю апетиту та поганим фізичним станом, викликати лікаря він не став, бо зустріч із доктором Салабертом означала б необхідність говорити, згадувати, розповідати про все те, про що він у даний момент хотів би забути.

28 вересня він відплив на кораблі до Банани, а там наступного дня пересів на інший пароплав, який доставив його та Чарлі до Кабінди. Джон, бульдог, залишився з Мовуку. Проте навіть протягом чотирьох днів, перебутих у цьому населеному пункті, де він мав знайомих, із

якими вечеряв і які, наче вони нічого не знали про його подорож до Верхнього Конго, не примушували його говорити про те, про що він не хотів говорити, він не відчував себе спокійнішим і впевненішим. І тільки в Луанді, куди він прибув 3 жовтня, він почав почуватися краще. Тамтешній англійський консул, містер Брісклі, чоловік прямий і послужливий, надав у його розпорядження невеличкий кабінету своєму офісі. Там нарешті він почав працювати і вранці, і в другій половині дня, викладаючи на папері головні лінії свого звіту.

Проте він відчув, що став почувати себе набагато краще, ніж раніше, через три чи чотири дні після того, як приїхав до Луанди, коли десь ополудні сидів за столом старовинної кав'ярні «Париж», куди прийшов чогось попоїсти, після того як працював цілий ранок. Він саме переглядав стару лісабонську газету, коли помітив за вікном на вулиці кількох напівголих тубільців, які розвантажували великого воза з якимсь сільськогосподарським продуктом, можливо, бавовною. Один із них, наймолодший, був дуже гарний. Високий і атлетично збудований, за кожним його зусиллям м'язи випинали в нього на спині, ногах і руках. Його темна шкіра із синюватим відтінком блищала від поту. За кожним рухом, який він робив, переносячи вантаж на плечах від воза до складу, клапоть легкої тканини, яка обгортала його стегна, розкривався й дозволяв побачити пеніс, рожевий, обвислий і більший за нормальний. Роджера охопило палке й нагальне бажання сфотографувати вродливого вантажника. Таке бажання не навідувало його вже кілька місяців. Несподівана думка підняла йому настрій: «Я, схоже, стаю самим собою». У невеличкому щоденнику, який завжди носив із собою, був такий запис: «Дуже гарний і дуже великий. Я йшов за ним, і я його переконав. Ми цілувалися, сховані у велетенській папороті на відкритій місцевості. Він належав мені, я — йому. У мене вихопився зойк». Він глибоко зітхнув, затремтівши, як у лихоманці.

Того ж таки вечора містер Брісклі передав йому телеграму від Форін-Офісу. Канцлер, лорд Ленсдаун, особисто наказував йому повернутися до Англії і відредагувати в самому Лондоні «Звіт про становище в Конго». До Роджера повернувся апетит, і в той вечір він добре повечеряв.

Перш ніж сісти на «Заїр», який відпливав із Луанди до Англії, із зупинкою в Лісабоні, 6 листопада, він написав великого листа Едмундові Д. Морелу. Він таємно листувався з ним уже протягом

півроку. Особисто він не був із ним знайомий. Знав про його існування спочатку з листа Герберта Ворда, який захоплювався цим журналістом, а потім чуючи, як у Бомі бельгійські чиновники та випадкові люди коментували його надзвичайно гострі статті, наповнені критикою на адресу Незалежної Держави Конго, що їх Морел, який жив у Ліверпулі, публікував, тавруючи жорстокі зловживання, жертвами яких були тубільці тієї африканської колонії. Дотримуючись усіх заходів обережності через свою кузину Гертруду, він роздобув кілька брошур, які опублікував Морел. Вражений серйозністю його звинувачень, Роджер наважився написати йому листа, попрохавши Джі, щоб вона його переслала. Він повідомляв йому, що вже багато років прожив у Африці й міг би надати йому інформацію з перших рук для його справедливої кампанії, з якою він цілком солідарний. Він не міг зробити цього відкрито з огляду на своє становище британського дипломата, й тому їм треба дотримуватися певної обачності у своєму листуванні, аби ніхто не міг з'ясувати, хто постачає його інформацією з Боми. У листі, який він надіслав Морелу з Луанди, Роджер підбивав підсумки свого останнього досвіду й повідомляв, що як тільки приїде до Європи, то неодмінно сконтактується з ним. Нічого він так не прагнув, як особисто познайомитися з єдиним європейцем, що, схоже, правильно зрозумів, яку провину взяв на себе Старий Континент, перетворивши Конго на пекло.

Під час подорожі до Лондона до Роджера повернулися енергія, ентузіазм, надія. Він знову повірив у те, що його звіт буде вельми корисним для того, щоб покласти край жорстоким звірствам, свідком яких йому довелося бути. Про це свідчило те нетерпіння, з яким Форін-Офіс чекав на його звіт. Події, про які він доповість, були такими страхітливими, що британський уряд муситиме діяти, зажадати радикальних змін, вплинути на своїх союзників, відкликати безглузду концесію, яку вони надали персонально Леопольдові Другому на цілий континент, яким було Конго/Попри бурі, які налетіли на «Заїр» між СанТоме й Лісабоном і через які половина команди страждала від морської хвороби, Роджер Кейсмент їх витримав і не припиняв редагувати свій звіт. Дисциплінований, як і раніше, він віддавався своїй роботі, можна сказати, з апостольським натхненням, намагався викладати свої спостереження з максимальною точністю і тверезою об'єктивністю, не скочуючись ані до сентиментальності, ані до

суб'єктивних міркувань, переносячи на папір лише те, що був спроможний довести. Чим точніше й лаконічніше він писав, тим переконливішими й ефективнішими здавалися його аргументи.

Роджер прибув до Лондона в морозний день 1 грудня. Він ледве встиг окинути поглядом холодне, полите дощем і примарне місто, бо тільки-но покинувши екіпаж біля свого департаменту на Філбіч-Гарденз у кварталі Ерлз-Корт і зиркнувши очима на листи, які там для нього були відкладені, мусив бігти до Форін-Офісу. Протягом трьох днів відбулося кілька зборів і зустрічей. Роджер був неабияк вражений. Не випадало сумніватися: Конго було найактуальнішою проблемою, після того як відбулися дебати в парламенті. Викриття баптистської церкви та кампанія Едмунда Д. Морела справили враження на громадськість. Усі вимагали, щоб уряд виступив із протестом. Але перш ніж це зробити, уряд чекав, коли надійде його звіт. Роджер Кейсмент відкрив, що хоч він і не прагнув цього й не знав про це, обставини перетворили його на важливого чоловіка. Під час двох своїх виступів — кожен тривав годину — перед чиновниками міністерства, — на одному з них були присутні директор департаменту африканських справ і заступник міністра, — він звернув увагу на те, яке враження справляли його слова на слухачів. Після того як він відповідав на запитання, наводячи нові подробиці, на обличчях, які спочатку виражали недовіру, з'являвся вираз огиди й жаху.

Йому надали кабінет у спокійному кварталі, в районі Кенсингтон, і друкаря, молодого й працьовитого, містера Джо Пардо. Він почав диктувати йому свій звіт у четвер, 4 грудня. Поширилася чутка, що британський консул у Конго прибув до Лондона, й до нього зверталися з проханням дати інтерв'ю агенція Рейтере, газети «Спектейтор», «Тайме» і кілька кореспондентів із газет Сполучених Штатів. Але він, у згоді зі своїми начальниками, усім відповідав, що розмовлятиме з пресою лише після того, як уряд висловиться на цю тему.

Наступними днями він тільки те й робив, що працював над своїм звітом уранці й пополудні, доповнюючи, скорочуючи й переробляючи текст, знову й знову перечитуючи свої записники з нотатками про подорож, які він уже знав напам'ять. У середині дня з'їдав лише сандвіч і щовечора вечеряв дуже рано у своєму клубі «Веллінгтон». Іноді до нього приєднувався Герберт Ворд. Йому було приємно побазікати зі старим другом. Одного дня Герберт затяг Роджера до

свого кабінету на Честер-сквер, 53 і розважив його, показавши йому свої останні скульптури, що надихалися Африкою. Іншого дня, щоб він міг забути на кілька годин про свою одержимість складанням звіту, Герберт силоміць вивів його до міста й примусив купити один із модних жакетів із картатої матерії, а також кашкета на французький манір і черевики зі штучним підйомом білого кольору. Потім повів його обідати до улюбленого закладу лондонських інтелектуалів і митців, ресторану «Ейфелева вежа». Це були його єдині розваги в ті дні.

Відразу по своєму прибутті він попросив дозволу у Форін-Офісі зустрітися з Морелем. Як привід висунув необхідність обговорити з журналістом деякі з тих інформацій, які він привіз. 9 грудня він одержав дозвіл. І наступного дня Роджер Кейсмент і Едмунд Д. Морел зустрілися вперше. Замість подати один одному руку вони обнялися. Вони поговорили, повечеряли разом у «Комедії», пішли в департамент Роджера на Філбіч-Гарденз, де перебули решту ночі, базикаючи, курячи та дискутуючи, аж поки помітили крізь жалюзі, що вже настав новий день. Вони проговорили без перерви дванадцять годин. Обидва потім казали, що та зустріч була найважливішою подією в житті кожного з них.

Важко було уявити двох чоловіків, таких несхожих один на одного. Роджер був дуже високий і дуже тендітний, а Морел — низенький, кремезний і мав схильність набирати тіла. Щоразу, коли він із ним зустрічався, у Кейсмента виникало враження, що одяг на його другові йому тісний. Роджерові виповнилося тридцять дев'ять років, але, незважаючи на те, що його здоров'я було підірване африканським кліматом та болотяними пропасницями, він здавався, можливо, тому, що дбав про свій одяг, молодшим, ніж Морел, який мав лише тридцять два роки віку й хоч молодим був гарний, але тепер уже постарів зі своїм підстриженим і вже сивим волоссям, вусами, схожими на вуса тюленя, й палкими й трохи вибалушеними очима. Їм було досить побачитися, щоб порозумітися й — таке слово не здалося б їм перебільшенням — полюбити один одного.

Про що вони розмовляли протягом тих дванадцятьох годин без перерви? Багато про Африку, само собою зрозуміло, але також про свої родини, своє дитинство, свої мрії, ідеали та прагнення своєї юності і про те, як, самі того не усвідомлюючи, вони виявили, що Конго

проникло в їхні серця і змінило їх з голови до ніг. Роджер неабияк здивувався, що чоловік, який ніколи там не був, міг так добре знати ту країну. Її географію, її історію, її народ, її проблеми. Він зачаровано слухав, як уже багато років тому дрібний службовець пароплавної лінії «Елдер Демпстер» (тієї самої, на якій Роджер у дні своєї юності працював у Ліверпулі), яким був Морел і якому було доручено в Антверпенському порту реєструвати кораблі й здійснювати фінансову ревізію їхніх вантажів, запідозривши, що вільна торгівля, яку нібито відкрив Його Величність Леопольд Другий між Європою й Незалежною Державою Конго, була не тільки несправедливою, а й очевидним обманом. Як можна було назвати вільною комерцією таку торгівлю, коли кораблі, що приходили з Конго, вивантажували у великому фламандському порту тонни каучуку та великі кількості слонової кістки, пальмової олії, мінералів та шкур і завантажували, щоб відвезти туди, тільки рушниці, канчуки та ящики з кольоровим склом.

Ось тоді Морел і зацікавився Конго і став розпитувати всіх, хто їхав туди або повертався звідти до Європи, — комерсантів, чиновник, туристів, пасторів, священиків, авантюристів, солдатів, полісменів, і читати все, що потрапляло йому до рук, про ту величезну країну, чії проблеми він тепер знав, як свої п'ять пальців, так ніби здійснив туди з десяток інспекційних подорожей, схожих на подорож Роджера Кейсмента по територіях Середнього й Верхнього Конго. І тоді, ще не відмовляючись від своєї посади в компанії, він почав писати свої статті й публікувати їх у газетах і журналах Бельгії та Англії, спочатку підписуючи їх псевдонімом, а потім і власним прізвищем, засуджуючи те, про що йому стало відомо, і спростовуючи фактами та свідченнями ідилічний образ Конго, який писаки, що були на службі в Леопольда Другого, пропонували світові. Він займався цією діяльністю вже багато років, публікуючи статті, брошури та книжки, виголошуючи промови в церквах, культурних центрах, політичних організаціях. Ця кампанія захопила його цілком. Тепер йому допомагало багато людей. «Це також Європа, — багато разів думав після зустрічі 10 грудня Роджер Кейсмент. — Не тільки ті поселенці, політики та злочинці, яких ми послали до Африки. Європа — це також кришталево чистий дух: Едмунд Д. Морел».

Відтоді вони стали зустрічатися часто й продовжували свої розмови, які надихали й збуджували обох. Вони стали називати один одного приятними прізвиськами: Роджер був Тигром, а Едмунд — Бульдогом. Під час однієї з їхніх розмов виникла ідея створити фундацію «Асоціація реформ у Конго». Обидва були здивовані тією широкою підтримкою, яку здобула їхня ініціатива, надавши їм чимало прихильників і охочих допомогти. Насправді дуже мало хто з політиків, журналістів, письменників, священнослужителів і відомих людей, до яких вони зверталися, відмовляв надати їм допомогу. У такий спосіб Роджер Кейсмент познайомився з Алісою Стопфорд Гріш. Її відреккомендував йому Герберт Ворд. Аліса була однією з перших осіб, які дали гроші, своє ім'я та свій час Асоціації. Джозеф Конрад також це зробивши багато інтелектуалів та митців наслідували його. До них приєднувалися фундації, відомі імена, й дуже скоро стали відбуватися публічні заходи в церквах, культурних та гуманітарних центрах, де наводилися свідчення, організовувалися дебати та друкувалися публікації, щоб відкрити очі громадській opinio на справжню ситуацію в Конго. І хоч Роджер Кейсмент, з огляду на свою дипломатичну службу, не міг брати участь в управлінні Асоціацією, він присвятив їй увесь свій вільний час, після того як нарешті передав свій звіт до Форін-Офісу. Він віддав Асоціації частину своїх заощаджень та свою платню і писав листи, відвідував багатьох людей і домігся, що велика кількість дипломатів і політиків стали підтримувати справу, яку захищали він та Морел.

Через багато років, коли Роджер Кейсмент згадував ті гарячкові тижні кінця 1903 року та початку 1904-го, він казав собі, що найважливішим для нього було не домогтися популярності, яку він мав ще до того, як уряд Його Величності опублікував його «Звіт», а ще більшу славу він здобув потім, коли агенти, що перебували на службі в Леопольда Другого, почали таврувати його в пресі як ворога Бельгії та наклепника на її політику, а те, що завдяки Морелу, Асоціації та Гербертові він познайомився з Алісою Стопфорд Грін, бо відтоді він став її близьким другом і, як любив похвалитися, учнем. Від першої хвилини їхнього знайомства між обома виникло почуття порозуміння й симпатії, яке з плином часу дедалі поглиблювалося.

На другий чи третій раз, коли їм випало бути на самоті вдвох, Роджер відкрив серце своїй палкій подрузі, як зробив би чоловік

глибокої віри перед своїм сповідником. Їй, жінці, що, як і він, походила з протестантської ірландської родини, він наважився сказати те, про що досі нікому не говорив: там, у Конго, живучи поруч із несправедливістю й насильством, він відкрив, якою великою брехнею був колоніалізм, і саме там він почав відчувати себе ірландцем, тобто громадянином окупованої країни, яку нещадно визискувала імперія, що знекровила Ірландію й позбавила її душі. Він відчував сором за багато речей, які відчував і в які вірив, повторюючи науку своїх батьків. І він був сповнений рішучості спокутувати свою провину. Тепер, коли завдяки Конго він відкрив Ірландію, він хоче бути справжнім ірландцем, хоче пізнати свою країну, зробити своїми власними її традицію, її історію й її культуру.

Ласкава, з дещо материнським почуттям — Аліса була на сімнадцять років старша за нього, — іноді дорікаючи цьому сорокарічному малюкові за надто бурхливі спалахи ентузіазму, Аліса, проте, з великою готовністю стала допомагати йому порадами, книжками, розмовами, коли вони пили чай із галетами або млинцями, намащеними сметаною й мармеладом. У ті перші місяці 1904 року Аліса Стопфорд Грін була його подругою, його вчителькою, його провідницею в стародавнє минуле, в якому історія, міф і легенда — реальність, релігія і художня вигадка — змішувалися, щоб утворити традицію народу, який зумів зберегти себе, попри антинаціональний тиск імперії, зберегти свою мову, свою манеру буття, свої звичаї, щось таке, чим кожен ірландець, протестант чи католик, віруючий чи атеїст, ліберал чи консерватор, мусить пишатися й мати за обов'язок боронити його. Ніщо так не допомогло Роджерові заспокоїти свій дух, вилікувати його від тих моральних ран, яких завдала йому подорож до Верхнього Конго, як дружба з Морелем і з Алісою. Одного дня, прощаючись із Роджером, який, попросивши у Форін-Офісі відпустку на три місяці, готувався виїхати в Дублін, Алісаісторик йому сказала:

— Ти собі усвідомлюєш, що ти перетворився на знаменитість, Роджере? Усі говорять про тебе тут, у Лондоні.

Власне кажучи, він майже не помічав своєї популярності, бо ніколи не був марнославним. Але Аліса сказала правду. Публікація його «Звіту» британським урядом відбилася грандіозним відлунням у пресі, в парламенті, в політичних колах і в громадській opinio. Нападки на нього в офіційних публікаціях Бельгії та в статтях англійських

газетярів, пропагандистів політики Леопольда Другого лише підсилювали його образ великого борця за справедливість. У нього брали інтерв'ю представники преси, його запрошували виступити на публічних зустрічах і в приватних клубах, на нього дощем посипалися запрошення до ліберальних і антиколоніальних салонів, повсюди друкувалися статті, в яких підіймали на захмарну височину його «Звіт» і його відданість справі справедливості та свободи. Кампанія на захист Конго здобула новий імпульс. Преса, церкви, найпередовіші прошарки англійського суспільства, нажахані відкриттями «Звіту», вимагали, щоб Велика Британія попрохала своїх союзників скасувати постанову західних держав про передачу Конго королю Бельгії.

Розгублений від такої несподіваної слави — люди впізнавали його в театрах і ресторанах і з симпатією показували на нього пальцем на вулицях, — Роджер Кейсмент виїхав до Ірландії. Кілька днів побув у Дубліні, але незабаром подався до Ольстеру, до провінції Північний Антрим, у Магерінтемпл-гауз, родовий будинок його дитинства та юності. Будинок успадкував його дядько й тезко Роджер, син його двоюрідного діда Джона, який помер 1902 року. Тітка Шарлотта досі була жива.

Вона прийняла його з великою приязню, як і інші його родичі, двоюрідні брати й сестри та племінники й племінниці. Але він відчував, що між ним і його батьківською родиною виросла невидима стіна, адже всі вони залишалися переконаними патріотами Англії. А проте краєвид, що оточував Магерінтемпл, великий будинок, вимуруваний із сірих каменів, оточений яворами, які чинили впертий опір просякнутому морською сіллю вітрам, хоча більшість із них були задушені плющем, тополі, в'язи та абрикосові й персикові дерева, що височіли над луками, де паслися вівці, а з протилежного боку море, видовище острова Ретлін та містечка Баллікасл з його білими будиночками схвилювали його до нутра кісток. Стайні й сад за будинком, великі будівлі з оленячими рогами на стінах, а також стародавні села Кушендан і Кушендол, де були поховані багато поколінь предків, розбудили спогади його дитинства й наповнили його ностальгією. А його нові уявлення й почуття щодо своєї країни сприяли тому, що це перебування, яке триватиме кілька місяців, перетвориться для нього на ще одну велику авантюру. Авантюру приємну, на відміну від його подорожі у Верхнє Конго, яка

збадьорювала його й давала йому відчуття, що, переживаючи її, він змінює шкіру.

Він привіз із собою чимало книг, граматик та нарисів, які рекомендувала йому Аліса, й присвячував багато годин читанню про ірландські легенди й традиції. Намагався вивчити гельську мову, спочатку самостійно, але зрозумівши, що ніколи не зможе так її опанувати, знайшов учителя, який давав йому уроки двічі на тиждень.

Але насамперед він почав знайомитися з новими людьми графства Антрим, які, хоч і уродженці Ольстеру та протестанти, як і він, не були юніоністами. Навпаки, вони намагалися зберегти особливість стародавньої Ірландії, боролися проти англізації країни. Закликали повернутися до стародавньої ірландської мови, до традиційних пісень і звичаїв, висловлювали протест проти вербування ірландців до англійського війська і мріяли про Ірландію усамітнену, відгороджену від новітнього руйнівного індустріалізму, Ірландію, яка жила б сільським буколічним життям, незалежну від Британської імперії. Саме тоді Роджер приєднався до Гельської ліги, яка боронила ірландську мову й культуру Ірландії. Її девізом стало «Син Файн» («Ми самі-одні»). Коли Лігу було засновано в Дубліні, в 1893 році, її президент Дуглас Гайд нагадав аудиторії у своїй вступній промові, що на той час було опубліковано гельською мовою лише шість книжок. Роджер Кейсмент познайомився з наступником Гаїда, Еойном Мак-Нейлом, професором стародавньої й середньовічної історії Ірландії в університетському коледжі, з яким він заприятелював. Він почав ходити на лекції, конференції, літературні концерти, марші, конкурси у школах та будівництва пам'ятників національним героям, які відбувалися за ініціативою «Син Файн». І він почав писати політичні статті, захищаючи ірландську культуру, підписуючись псевдонімом Shan van Vocht (Убога бабуся), який запозичив зі стародавньої ірландської балади, що її мав звичай наспівувати. Водночас він зблизився з групою жінок, серед яких були іспанка Галгорм Роуз Мод Янг, Ада Макнейл і Маргарет Доббз, котрі подорожували по селах провінції Антрим, записуючи стародавні легенди ірландського фольклору. Завдяки їм він послухав сеаннаю або мандрівного оповідача, на одному з народних ярмарків, хоч ледве міг зрозуміти одне або два слова з того, що він розказував.

Якось увечері в одній із суперечок в Маґерінтемпл-гаузі зі своїм дядьком Роджером Кейсмент, розпалившись, заявив: «Я переконаний ірландець, і тому я ненавиджу Британську імперію».

Наступного дня він одержав листа від дюка де Арджил, який повідомляв, що уряд Його Величності вирішив нагородити його орденом Лицаря Святого Михаїла і Святого Георга за його відмінну службу консулом у Конго. Роджер попросив пробачення, що не може бути присутнім на церемонії, пославшись на те, що захворювання коліна не дасть йому змоги опуститися навколішки перед монархом.

VII

— Ви мене ненавидите й не можете цього приховати, — сказав Роджер Кейсмент.

Шериф на мить розгубився, але потім кивнув головою, скорчивши гримасу, яка на мить спотворила його розпухле обличчя.

— Я не маю причин це приховувати, — промурмотів він. — Але ви помиляєтесь. Я не відчуваю ненависті до вас. Я вас зневажаю. Зрадники на більше не заслуговують.

Вони йшли по цегляному коридору в'язниці до кімнати побачень, де на злочинця чекав католицький капелан падре Кейрі. Крізь заграбовані віконця Кейсмент бачив клапті роздутих і темних хмар. Чи там зовні падає дощ на Каледонську та Римську дороги, по яких багато століть тому, певно, йшли крізь ліси, що кишіли ведмедями, перші легіони римлян? Він уявив собі товари на лотках і прилавках сусіднього ринку посеред великого Іслінгтонського парку, политих дощем і поперекиданих бурєю. Відчув, як опановує його заздрість, коли він подумав про людей, які щось купують і продають, захищені від дощу плащами та парасольками.

— Ви мали все, — бурмотів шериф у нього за спиною. — Дипломатичні доручення. Урядові нагороди. Король зробив вас дворянином. А ви продалися німцям. Яка підлість! Яка невдячність!

Він зробив паузу, й Роджерові здалося, що він зітхнув.

— Щоразу, коли я думаю про свого бідолашного сина, який загинув в окопах, я кажу собі, що ви один із його вбивць, пане Кейсмент.

— Я співчуваю вам, що ви втратили сина, — відповів Роджер, не обертаючись. — Знаю, ви мені не повірите, але я не вбив ще жодної людини.

— У вас уже не буде часу, щоб когось убити, — сказав шериф. — Богу дякувати.

Вони підійшли до дверей кімнати для побачень. Шериф залишився зовні, біля охоронця. Лише візити капеланів були приватними, під час будь-яких інших у кімнаті побачень завжди був присутній або шериф, або охоронець, або обидва. Роджер зрадів, коли побачив стрункий силует священика. Отець Кейрі підійшов до нього й потис йому руку.

— Ви зробили запит, і я вже маю відповідь, — повідомив він йому, всміхаючись. — Ваш спогад був точним. Вас і справді хрестили дитиною в парафії Рил, у Велсі. Вас записано до книги реєстрацій. На хрестинах були присутні ваша мати і дві ваші тітки з материнського боку. Ви не маєте потреби знову вступати до католицької церкви. Ви завжди перебували в ній.

Роджер Кейсмент ствердно кивнув головою. Отже, давній спогад, який супроводжував усе його життя, був правдивим. Мати охрестила його потай від батька під час однієї із своїх подорожей до Вел су. Він зрадив, що ця таємна подія встановлює особливі взаємини між ним і Анною Джефсон. І зрадив ще й тому, що в такий спосіб почувався більше у згоді із самим собою, зі своєю матір'ю, з Ірландією. Так ніби це його наближення до католицької релігії було природним наслідком усього того, що він робив і намагався робити в ці останні роки, включно з його помилками та невдачами.

— Я читаю Томаса де Кемпіса, падре Кейрі, — сказав він. — Досі мені було дуже важко зосередитися на читанні. Але в останні дні мені це вдається. Я читаю протягом кількох годин у день. «Наслідування Христа» — чудова книжка.

— Коли я навчався в семінарії, ми багато читали Томаса де Кемпіса, — погодився з ним священик. — «Наслідування Христа» — найбільше.

— Я почувуюся набагато спокійнішим, коли мені щастить заглибитися в ці сторінки, — сказав Роджер. — Так ніби я відокремлююся від цього світу й переходжу в інший, без жодних труднощів проникаю в суто духовну реальність. Падре Кротті мав слушність, коли рекомендував мені цього автора там, у Німеччині. Хоч я навіть уявити собі не можу, за яких обставин я міг би натрапити на його улюбленого Томаса де Кемпіса.

Перед їхньою зустріччю в кімнаті побачень поставили невеличку лавку. Вони сіли. Їхні коліна доторкалися. Отець Кейрі прослужив понад двадцять років капеланом у лондонських в'язницях і провів в останню дорогу багатьох засуджених на смерть. Постійне контактування з в'язнями не зробило його характер жорстким. Він був розсудливим і уважним, і Роджер Кейсмент відчув до нього симпатію з першої їхньої зустрічі. Він ніколи не чув із його уст нічого такого, що могло б завдати йому болю. Навпаки, коли він хотів поставити йому

якесь запитання або поговорити з ним, його делікатність була надзвичайною. Поруч із ним Роджер завжди почував себе добре. Падре Кейрі був високий, кощавий, майже схожий на скелет, із дуже білою шкірою й гострою сивою борідкою, яка покривала частину його підборіддя. Він мав завжди вологі очі, так ніби щойно плакав, навіть у ті хвилини, коли сміявся.

— Як там поживає отець Кротті? — запитав він. — Бачу, ви мали добрі знайомства там, у Німеччині.

— Якби не отець Кротті, я, певно, збожеволів би за ті місяці в Лімбурзькому таборі, — погодився Роджер. — Фізично він зовсім на вас не схожий. Нижчий, кремезніший, а обличчя в нього на відміну від вашого, блідого, майже червоне й ставало зовсім червоним після першого випитого кухля пива. Але з іншого погляду, він дуже схожий на вас. У загальному плані, я хочу сказати.

Падре Кротті був ірландським ченцем-домініканцем, якого Рим послав у табір військовополонених, що його німці облаштували в Лімбурзі. Його дружба багато означала для Роджера в ті місяці 1915–1916 років, протягом яких він намагався набрати серед військовополонених добровольців для Ірландської бригади.

— Він не знав, що таке занепад духу, — сказав Роджер. — Я його супроводжував, коли він навідував хворих, коли сповідав або соборував військовополонених у Лімбурзі, читав їм молитви. Він теж був націоналістом. Хоч і менш палким, аніж ви, отче Кейрі.

Отець Кейрі усміхнувся.

— Не думаю, щоб отець Кротті намагався навернути мене на католицьку віру, — докинув Роджер. — Він був надзвичайно обережний у наших розмовах, щоб я навіть не подумав, ніби він хоче переконати мене. Я сам до цього прийшов, ось тут, — він доторкнувся до своїх грудей. — Я ніколи не був вельми релігійним, я вже вам казав. Після того як померла моя мати, релігія стала для мене чимось механічним і вторинним. І тільки після 1903 року, після тієї подорожі тривалістю в три місяці й десять днів у внутрішні регіони Конго, про яку я вам розповідав, я знову став молитися. Коли подумав, що можу втратити розум, побачивши стільки страждань. Саме тоді я зрозумів, що людина не може жити без віри.

Він відчув, що голос у нього може зламатися, і замовк.

— Це від нього ви довідалися про Томаса де Кемпіса?

— Він цінував його дуже високо, — підтвердив Роджер. — Він подарував мені свій примірник «Наслідування Христа». Але тоді я не міг читати його. Не міг зосередитися, бо мав надто багато турбот у ті дні. Я залишив той примірник у Німеччині, у валізі з одягом. Нам не дозволили взяти на субмарину якийсь вантаж. Я дуже радий, що ви мені подарували іншого примірника. Боюся, мені не вистачить часу, щоб дочитати його.

— Англійський уряд поки що нічого не вирішив, — повідомив його священик. — Не втрачайте надії. Поза стінами вашої в'язниці є багато людей, які вас люблять і докладають неймовірних зусиль, щоб до вашої супліки про зміну міри покарання дослухалися.

— Я про це знаю, отче Кейрі. Але хай там як, я хотів би, щоб ви підготували мене. Щоб Лрийняли мене до церкви з дотриманням усіх формальностей. Хочу прилучитися до таїнств. Висповідатися. Причаститися.

— Тому я й прийшов сюди, Роджере. Запевняю вас, ви готові до всього цього.

— Мене дуже мучить один сумнів, — сказав Роджер, знизивши голос, ніби хтось інший міг почути його. — Чи не здається вам, що моє навернення до Христа спричинене страхом? Правду кажучи, отче Кейрі, я справді боюся. Дуже боюся.

— Він мудріший за вас і за мене, — сказав священик. — Не думаю, щоб Христос бачив щось погане в тому, що чоловік боїться. Я певен, він боявся, коли його вели на Голгофу. А він найгуманніший із людей, чи не так? Усі ми схильні відчувати страх, бо такими нас створено. Досить лише трохи почуття, щоб ми іноді почували себе безпорадними й наляканими. Ваш прихід до церкви є чистим, Роджере. Я це знаю.

— Досі я ніколи не боявся смерті. Я бачив її близько багато разів. У Конго, під час своїх експедицій у дикі місцевості, що кишіли хижаками. В Амазонії, на бурхливих річках, де по берегах блукали злочинці. Зовсім недавно, коли ми висадилися із субмарини, біля міста Трейлі, на пляжі Бенна-Стренд, коли наш човен пішов на дно й ми мало не потопилися. Багато разів я знав, що смерть зовсім поруч. І не відчував страху. Але тепер я його відчуваю.

Він урвав мову й заплющив очі. Ось уже кілька днів ці напади жаху, здавалося, заморожували йому кров, зупиняли серце. Усе тіло починало йому тремтіти. Він докладав зусиль, щоб заспокоїтися, але

марно. Чув, як цокотять зуби, а тепер до паніки додався й сором. Коли розплющив очі, то побачив, що падре Кейрі сидить зі з'єднаними руками й заплющеними очима. Він мовчки молився, ледь ворущачи губами.

— Усе минулося, — промурмотів він, спантеличений. — Прошу пробачення.

— Вам не слід почувати себе ніяково зі мною. Відчувати страх, плакати — властиво людям.

Тепер він знову заспокоївся. У Пентонвілській в'язниці панувала глибока тиша, так ніби ув'язнені та тюремники у трьох її величезних корпусах померли або поснули.

— Дякую вам за те, що ви мене нічого не запитали про ту гидоту, яку, схоже, розповідають про мене, отче Кейрі.

— Я нічого не читав, Роджере. Коли один чоловік намагався мені розповісти про це, я примусив його замовкнути. Я не знаю й не хочу знати, про що там ідеться.

— Я також не знаю, про що там написано, — усміхнувся Роджер. — Тут немає змоги читати газети. Помічник мого адвоката сказав, що то публікації надзвичайно скандального характеру й вони ставлять під небезпеку мою супліку про зміну покарання. Схоже, там ідеться про щось неймовірно гидке.

Падре Кейрі слухав його з притаманним йому спокійним виразом обличчя. Під час їхньої першої розмови в Пентонвілській в'язниці він розповів Роджерові, що його дід і бабуся по батьківській лінії розмовляли між собою гельською мовою, але перейшли на англійську, коли стали виховувати своїх дітей. Священик теж не спромігся вивчити стародавню ірландську мову.

— Думаю, ліпше не знати, в чому мене звинувачують. Аліса Стопфорд Грін думає, що це провокація, здійснена урядом, аби применшити симпатію до моєї супліки про зміну покарання, яка виникла в багатьох прошарках суспільства.

— Нічого не можна виключати у світі політики, — сказав священик. — Це далеко не найпростіший вид людської діяльності.

Почувся обережний стукіт у двері, вони відчинилися, і з'явилася одутла пика шерифа.

— Залишилося п'ять хвилин, падре Кейрі.

— Начальник в'язниці надав мені півгодини. Він не повідомив вас про це?

Шериф зробив здивовану фізіономію.

— Якщо ви це кажете, я вам вірю, — вибачився він. — Тоді пробачте за втручання. Вам залишається ще двадцять хвилин.

Він зник, і двері знову зачинилися.

— Ви маєте якісь новини з Ірландії? — запитав Роджер дещо несподівано, ніби раптом захотів змінити тему.

— Схоже, розстріли припинилися. Громадська опінія не лише там, а й тут, в Англії, вельми неприхильно сприйняла масові покарання. Тепер уряд оголосив, що всі, кого затримано за участь у повстанні на Святому тижні, будуть віддані під трибунал.

Увага Роджера Кейсмента розвіялася. Він подивився на заґратоване віконце у стіні. Побачив лише крихітний квадратик сірого неба й подумав про великий парадокс: його осудили за доставку зброї для повстання, що мало на меті домогтися насильницького відокремлення Ірландії, а насправді він здійснив цю ризиковану, майже абсурдну подорож від Німеччини до берегів Трейлі, щоб спробувати зупинити повстання, що, як він знав, готувалося й було приречене на неминучу поразку. Чи це й є історія? Та, яку він вивчав у коледжі? Та, яку пишуть історики? Створюючи більш або менш ідилічну картину того, що в брутальній і грубій реальності є хаотичною і довільною мішаниною планів, несподіванок, інтриг, випадкових збігів, численних інтересів, які спровокували зміни, безлад, ривки вперед і відступи назад, завжди раптові й непередбачені для тих, котрі чекали чогось іншого й жили зовсім інакше.

— Вельми ймовірно, що я увійду в історію, як один із винуватців повстання на Святому тижні, — сказав він з іронією. — А ви й я знаємо, що я приїхав сюди, ризикуючи життям, щоб зупинити те повстання.

— Атож, ви й я, і ще хтось, — засміявся отець Кейрі, показавши пальцем угору.

— Тепер нарешті я почуваюся краще, — у свою чергу засміявся Роджер. — І напад паніки минув. У Африці я бачив багато разів, як і чорні, й білі переживали кризу розпачу. Посеред чагарів або високої трави, коли ми збивалися з дороги. Коли проникали на територію, яку африканські носії вважали ворожою. Посеред річки, коли перекидався

човен. А іноді й у селах під час церемоній зі співами й танцями, якими керували чаклуни. Тепер я знаю, що таке галюцинації, спричинені страхом. Чи таким є і транс містиків? Цей стан, коли ти відчуваєш себе підвищеним, коли в тобі оживають усі тілесні рефлекси, які розбуджує зустріч із Богом?

— Можливо, й так, — сказав падре Кейрі. — Можливо, це той самий шлях, яким проходять містики й усі ті, хто переживає такий транс. Поети, містики, чаклуни.

Вони довгий час мовчали. Іноді куточком ока Роджер дивився на священика й бачив, що той сидить нерухомий, із заплющеними очима. «Він молиться за мене, — подумав. — Він чоловік співчутливий. Мабуть, жахливо прожити все життя, допомагаючи людям, які мають загинути на шибениці». Ніколи не побувавши ані в Конго, ані в Амазонії, отець Кейрі, певно, знав, як і він, про ті карколомні хвилини в житті людей, коли розпач і безнадія досягають своєї найвищої точки.

— Протягом багатьох років я був байдужий до релігії, — сказав Роджер дуже повільно, ніби розмовляючи сам із собою, — але ніколи не переставав вірити в Бога. У загальний принцип життя. Не заперечую, отче Кейрі, що багато разів я себе з жахом запитував: «Як може дозволити Бог, щоб відбувалися такі речі? Що то за Бог, який терпить, щоб стільки тисяч чоловіків, жінок і дітей переживали такі жахіття?» Важко зрозуміти такого Бога, правда ж? Ви, що бачили стільки жаху у в'язницях, не ставите собі іноді таких запитань?

Падре Кейрі розплющив очі й слухав його з притаманною йому уважністю, не погоджуючись і не заперечуючи.

— Ті бідолахи, яких шмагають, калічать, ті діти з відрубаними ручками й ніжками, що помирають від голоду та хвороб, — став перелічувати Роджер. — Ті створіння, доведені до стану вимирання, яких іще й убивають. Тисячі, десятки й сотні тисяч. І все це чинять люди, які одержали християнське виховання. Я бачив, як вони ходять до меси, моляться, причащаються до й після того, як творять Ці злочини. Протягом багатьох днів я думав, що збожеволію, отче Кейрі. Можливо, в ті роки, в Африці, в Путумайо, я справді втратив здоровий глузд. І все те, що відбувалося зі мною потім, було справою рук людини, яка, хоч і не усвідомлювала собі цього, була божевільною.

Капелан знову нічого не відповів. Він слухав його з тим самим приязним виразом на обличчі й із тим терпінням, за яке Роджер завжди

був йому глибоко вдячний.

— Дивно, але думаю, саме в Конго, коли я переживав періоди глибокого занепаду духу й запитував себе, як може Бог дозволяти такі злочинства, я почав знову цікавитися релігією. Можливо, єдиними людьми, які зберегли тоді ясність думки й нормальний психічний стан, були кілька баптистських пасторів і кілька католицьких місіонерів. Щоправда, не всі. Чимало з них не хотіли бачити те, що творилося під самим їхнім носом. Але кілька з них робили все, що могли, аби зупинити несправедливість. То були справжні герої.

Він замовк. Згадувати про Конго й Путумайо було йому тяжко: він загрузав у багнюці свого духу, викопував звідти образи, які вкидали його в тривогу.

— Несправедливість, тортури, злочини, — промурмотів отець Кейрі. — Хіба не пережив їх Христос на власному тілі?

Він спроможний зрозуміти ваш стан, Роджере, краще, аніж будь-хто. Ясно, зі мною іноді відбувається те саме, що з вами. Та й з усіма, хто вірує, я в цьому переконаний. Певні речі зрозуміти буває важко, й нічого дивного тут нема. Спроможність нашого розуміння обмежена. Ми слабкі, недосконалі. Але дещо я можу сказати вам. Ви багато разів помилялися, як і всі людські створіння. Але щодо Конго чи Амазонії ви ні в чому не можете собі дорікнути. Ваша праця була великодушною й гідною похвали. Ви відкрили очі багатьом людям, допомогли виправити чимало несправедливостей.

«Усе те добре, що я зробив, руйнує кампанію, спрямовану на те, щоб зашкодити моїй репутації», — подумав він. Це була тема, якої він не хотів торкатися і яка втікала від його свідомості щоразу, коли туди поверталася. Перевага візитів отця Кейрі була в тому, що з капеланом він розмовляв лише про те, про що йому хотілося розмовляти. Тактовність священика була абсолютною, й здавалося, він угадував усе, що могло засмутити Роджера, й уникав таких тем. Іноді вони сиділи довгий час, не обмінюючись жодним словом. Навіть у таких випадках присутність отця Кейрі приносила йому полегкість. Коли вони розлучалися, Роджер протягом кількох годин залишався спокійним і умиротвореним.

— Якщо мою супліку буде відхилено, ви залишитесь зі мною до кінця? — запитав він, не дивлячись на нього.

— Звичайно, — відповів отець Кейрі. — Не думайте про це. Ще нічого не вирішено.

— Я знаю, отче Кейрі. Я не втратив надію. Але для мене важливо знати, що ви будете поруч зі мною. Ваше товариство додає мені мужності. Я не влаштую сцену розпачу. Обіцяю вам.

— Хочете, щоб ми помолилися разом?

— Поговорімо ще трохи, якщо ви не проти. Це буде останнім запитанням, яке я вам поставлю на цю тему. Якщо мене стратять, то чи можу я просити, щоб моє тіло перевезли до Ірландії й поховали там?

Він відчув, що капелан вагається, й подивився на нього. Отець Кейрі був блідіший, ніж звичайно. Він похитав головою з виразом смутку.

— Ні, Роджере. Якщо це станеться, то вас поховують на цвинтарі в'язниці.

— На ворожій землі, — прошепотів Кейсмент намагаючись пожартувати, але це в нього не вийшло. — У країні, яку я став ненавидіти так само сильно, як любив її й захоплювався нею в юності.

— Ненависть нічого не дає, — зітхнув отець Кейрі. — Політика Англії може бути поганою. Але є багато англійців порядних і гідних поваги.

— Я знаю, падре. Але завжди собі повторюю, що я сповнений ненависті до цієї країни. Це сильніше за мене. Можливо, таке зі мною відбувається тому, що малим хлопцем я сліпо вірив в імперію, у те, що Англія цивілізує світ. Ви посміялися б, якби знали мене тоді.

Священик кивнув головою, і в Роджера вихопився короткий сміх.

— Кажуть, люди навернені поведуться найгірше, — додав він. — Мені часто дорікали в цьому мої друзі. Що я надто палкий.

— Невиправний ірландець із народних казок, — сказав отець Кейрі, усміхаючись. — Так говорила мені мати, коли я поводився погано малим. «З тебе вже утворився невинуватий ірландець».

— Якщо хочете, тепер ми можемо помолитися, падре.

Отець Кейрі кивнув головою. Він заплющив очі, з'єднав руки й тихим голосом став проказувати «Отче наш», а потім «Аве Марія». Роджер заплющив очі й теж став молитися, але його голосу не було чути. Протягом кількох хвилин він робив це машинально, не зосереджуючись, тоді як різні образи виникали й зникали в його голові. Потім потроху він дозволив собі втягтися в молитву. Коли

шериф постукав у двері кімнати для побачень і ввійшов попередити, що їм залишилося п'ять хвилин, Роджер був цілком зосереджений на молитві.

Щоразу, коли молився, він згадував про свою матір, струнку постать у білій сукні, в солом'яному капелюсі з широкими крисами й синьою стрічкою, яка танцювала на вітрі, — вона йшла під деревами, в полі. Де вони тоді були — у Велсі, в Ірландії, в Антриме, в Джерсі? Він не знав, де, але краєвид там був такий самий гарний, як і усмішка на обличчі Анни Джефсон. Яким гордим почувався тоді малий Роджер, тримаючи у своїй ручці ту м'яку й лагідну руку, що давала йому відчуття безпеки й радості! Така молитва була для нього чудодійним бальзамом, Нона повертала його в дитинство, де завдяки присутності матері усе було прекрасним і щасливим у його житті.

Падре Кейрі запитав у нього, чи не хотів би він послати комусь листа, чи не міг би він принести йому щось під час свого наступного візиту, через два дні.

— Усе, чого я хочу, то це знову побачити вас, падре. Ви собі не уявляєте, яка для мене радість розмовляти з вами й слухати вас.

Вони розлучилися, потиснувши один одному руку. У довгому й вогкому коридорі Роджер сказав шерифові — він сам не помітив, як у нього вихопилися ці слова:

— Я дуже вам співчуваю, що ви втратили сина. У мене дітей не було. Я думаю, що немає в житті більшого горя.

У шерифа щось зашаруділо в горлі, проте він не відповів. У своїй камері Роджер упав на ліжко й узяв у руки «Наслідування Христа». Проте не міг зосередитися на читанні. Літери стрибали в нього перед очима, а в голові спалахували спогади, утворюючи якусь безумну круговерть. Образ Анни Джефсон з'являвся кілька разів.

Як би склалося його життя, якби його мати, замість померти такою молодою, жила б і далі, поки він не досяг би підліткового віку, не став дорослим чоловіком? У такому разі він, либонь, не подався б у свою африканську авантюру. Залишився б в Ірландії або в Ліверпулі, зробив би кар'єру чиновника й жив достойним, нікому не відомим і зручним життям із дружиною та дітьми. Він усміхнувся: ні, такий спосіб життя йому не підходив. Те, яке він прожив, з усіма його напастями, було набагато кращим. Він побачив світ, його обрії неймовірно розширилися, він став розуміти краще життя, людську реальність,

характер колоніалізму, трагедію стількох народів, що стали жертвою цього відхилення в історії людства.

Якби примарна Анна Джефсон досі жила, він ніколи не відкрив би сумну й прекрасну історію Ірландії, ту, якої його не навчали в школі Баллімени, ту історію, яку досі приховують від дітей і підлітків Північного Антриму. Їх і тепер навчають, що Ірландія була варварською країною без минулого, гідного пам'яті, що її привели до цивілізації окупанти, що її просвітила й модернізувала імперія, яка примусила її зректися своєї традиції, своєї мови і свого суверенітету. Усе це він зрозумів у Африці, де він ніколи не прожив би кращі роки своєї молодості та своєї першої зрілості, не зміг би відчувати таку гордість за країну, в якій народився, і такий гнів за те, на що її перетворила Велика Британія, якби його мати досі була жива.

Чи були виправдані жертви, які йому довелося принести протягом двадцяти африканських років, семи років життя в Південній Америці, року з лишком у серці амазонської сельви, півтора року самотності, хвороб і розчарувань у Німеччині? Ніколи для нього не були важливими гроші, але хіба не абсурд, що після того як він стільки працював протягом усього свого життя, він тепер бідний як церковна миша? Коли він востаннє підбивав свій банківський рахунок, на ньому залишалося десять фунтів стерлінгів. Він ніколи не вмів заощаджувати гроші. Усі свої прибутки витрачав на інших — на своїх трьох братів, на гуманітарні асоціації, такі, як Асоціація реформ у Конго, й на націоналістичні ірландські інституції, як, наприклад, школа Святого Енди та Гельська ліга, яким він протягом тривалого часу віддавав усю свою платню. Щоб мати змогу витратити гроші на ці справи, він намагався жити дуже скромно, оселяючись, наприклад, у найдешевших пансіонах, які були не на рівні його рангу (про це йому мали звичай нагадувати колеги з Форін-Офісу). Ніхто не згадає про його пожертви, дари, його допомогу тепер, коли він зазнав краху. У пам'яті людей залишиться лише його кінцева поразка.

Але не це було найгірше. На нього знову падало прокляття, з яким йому доводилося боротися все життя. Виродження, розбещеність, порок, людські нечистоти. Ось що хотів накинути йому англійський уряд. Не ті хвороби, якими він заразився в суворому кліматі Африки, не жовтуху й болотяну пропасницю, які підірвали його організм, не артрит, не операції на геморої, не проблеми в задньому проході, від

яких він стільки настраждався і яких так соромився, коли йому довелося оперувати свищ у прямій кишці в 1893 році. «Вам треба було прийти раніше, тепер вам доведеться терпіти біль місяців три-чотири після операції. Тепер це дуже складна проблема». «Я живу в Африці, докторе, в Бомі, такому місці, де мій лікар є невиправним алкоголіком, чії руки тремтять від білої гарячки. Невже я міг дозволити, щоб мене оперував доктор Салаберт, чия медична освіта нижча за науку чаклуна з племені баконго?» Він страждав від цього майже протягом усього свого життя. Лише кілька місяців тому в німецькому таборі для військовополонених у Лімбурзі він мав кровотечу, на яку наклав шви військовий лікар, похмурий і брутальний. Коли він вирішив узяти на себе відповідальність і розслідувати жорстокості, які чинили добувачі каучуку в Амазонії, він був уже дуже хворою людиною. Він знав, що ці зусилля заберуть у нього місяці й можуть тільки ускладнити проблему, а проте наважився їх докласти, сподіваючись, що зробить послугу правосуддю. Ця його діяльність також не залишиться в пам'яті людей, якщо його стратять.

Чи й справді отець Кейрі відмовився читати скандальні публікації про нього, що з'явилися на сторінках преси? Капелан був чоловіком добрим і співчутливим. Якщо йому судилося померти, то його присутність допоможе йому зберегти гідність до останньої миті.

Занепад духу навалився на нього з голови до ніг. Він перетворив його на створіння таке безпорадне, як ті конголезці, укушені мухою цеце, яким сонна хвороба не дозволяє поворухнути руками, ногами, губами й навіть повіками — щоб розплющити очі. Чи вона перешкоджає їм також думати? Йому, наприклад, ці напади песимізму підсилювали гостроту думки, перетворювали його мозок на тріскуне полум'я. Ті сторінки з його щоденника, які Адміралтейство передало в пресу й які так нажахали рудого помічника метра Гейвена Дафі, були реальними чи сфальсифікованими? Він подумав про дурість, яка утворювала центральну частину людської природи, зокрема й природи Роджера Кейсмента. Він був надзвичайно скрупульозним і як дипломат мав славу не виявляти жодної ініціативи, не ступити бодай одного кроку, не передбачивши всі можливі наслідки. І ось він потрапляє в дурну пастку, яку він сам же таки налаштував протягом усього свого життя для себе самого, щоб дати своїм ворогам зброю, яка кине його в неславу.

Зненацька його опанував переляк — він зловив себе на тому, що гучно регоче.

АМАЗОНІЯ

VIII

Коли в останній день серпня 1910 року Роджер Кейсмент прибув в Іквітос після шістьох із гаком тижнів виснажливої подорожі, яка перенесла його та членів Комісії від Англії до самого серця перуанської Амазонії, то загострилися як давня інфекція, від якої йому свербіли очі, так і артрит та загальна слабкість його здоров'я. Але вірний своєму стоїчному характеру (Герберт Ворд називав його «учнем Сенеки»), він жодного разу від початку й до кінця подорожі не поскаржився на свої недуги й навіть докладав усіх зусиль, щоб підняти дух своїх товаришів і допомогти їм подолати страждання, які їх мучили. Полковник Бертр, жертва дизентерії, мусив повернутися до Англії на середині шляху, від проміжного порту Мадейри. Найкраще тримався Луїс Барнес, знавець африканського сільського господарства, бо він жив у Мозамбіку. Ботанік Волтер Фолк, фахівець із каучуку, страждав від спеки та від нападів невралгії. Сеймур Белл боявся зневоднення й не розлучався з пляшкою води, яку тримав у руці і з якої постійно відсьорбував. Генрі Філгалд уже побував в Амазонії рік тому як посланець від компанії Хуліо С. Арани і тепер давав поради, як захиститися від москітів та від «поганих спокус» Іквітоса.

А таких спокус вистачало, в цьому сумніватися не випадало. Здавалося неймовірним, щоб у такому маленькому й такому непривабливому місті, схожому на один брудний квартал із примітивними сільськими будівлями з дерева та цегли-сирцю, накритими пальмовим листям, і кількома будівлями з доброго матеріалу під цинковим дахом та освітленими особняками, фасади яких були оздоблені синіми кахлями, завезеними з Португалії, розплодилося стільки барів, таверн, будинків розпусти і гральних закладів, а повії всіх кольорів і рас виставляли свої тіла з такою безсоромністю на високих стежках ще з раннього ранку. Краєвид тут був надзвичайно гарний. Іквітос стояв на березі однієї з приток Амазонки, річки Нанай, оточеної пишною рослинністю, височеними деревами, постійним шумом листя та дзюрчанням річкових вод, які змінювали колір при переміщеннях сонця. Але мало вулиць були заасфальтовані чи принаймні мали втоптані стежки, по них дзюрчали струмки, що переносили екскременти й сміття, тут висів сморід, який

уночі ставав іще густішим, спричиняючи нудоту, а музика, що лунала з барів, борделів та гральних закладів, не замовкала протягом усіх двадцяти чотирьох годин доби. Містер Стірс, британський консул, який зустрів їх на пристані, повідомив, що Роджер оселиться в його домі. Компанія приготувала резиденцію для членів Комісії. Цього ж таки вечора префект Іквітоса, сеньйор Рей Лама, мав намір організувати вечірку на їхню честь.

Було трохи за полудень, і Роджер, сказавши, що замість обіду хотів би відпочити, пішов до своєї оселі. Йому приготували просте приміщення, де зі стін звисали тубільні тканини з геометричними малюнками, з невеличкою терасою, звідки було добре видно ділянку річки. Шуму з вулиці було майже нечутно. Він ліг, навіть не скинувши ані піджак, ані черевики, й умить заснув. Його опанувало відчуття спокою, якого він не знав протягом півтора місяця подорожі.

Йому не снилися чотири роки консульської служби, які він щойно завершив у Бразилії — у Сантосі, Пара та Ріо-де-Жанейро, — йому снилися півтора року, які він прожив в Ірландії між 1904 і 1905 роками після тих місяців божевільного збудження, коли британський уряд готував публікацію його «Звіту про становище в Конго», й того скандалу, що перетворив його на героя й на зачумленого, на якого водночас сипалися похвальні відгуки ліберальної преси та гуманітарних організацій і гостра критика та прокляття з боку писак, які перебували на службі в Леопольда Другого. Щоб утекти від цієї слави, поки Форін-Офіс вирішував його подальшу долю — після публікації «Звіту» було немислимо знову послати в Конго «чоловіка, найненависнішого для Бельгійської імперії», — Роджер Кейсмент подався до Ірландії, в пошуках анонімності. Йому не вдалося зникнути, проте він звільнився від тієї агресивної цікавості, яка в Лондоні не дозволяла йому жити приватним життям. Ті місяці означали для нього нове відкриття своєї країни, занурення в Ірландію, про яку він довідувався з розмов, фантазій і читання і яка була зовсім іншою, аніж та, в якій він жив малою дитиною разом із батьками або підлітком із дядьком і тіткою, що доводилися йому дідом і бабусею, Ірландію, яка не була тінню Британської імперії, яка боролася, щоб повернути свою мову, свої традиції і звичаї. «Любий Роджере, ти перетворився на ірландського патріота», — написала йому в одному зі

своїх листів його кузина Джі. «Я надолужую згаяний час», — відповів він їй.

У ті місяці він здійснив тривалу прогулянку по графствах Донеґол і Ґолвей, намагаючись прослухати пульс географії своєї захопленої в полон батьківщини, закоханими очима милуючись її пустельними полями, її дикими узбережжями і розмовляючи з її рибалками, створіннями позачасовими, фаталістичними, незламними, та з її селянами, стриманими й лаконічними. Він познайомився з багатьма ірландцями «з протилежної сторони», католиками, й кількома протестантами, такими, як Дуглас Гайд, засновник Національного літературного товариства, які сприяли відродженню ірландської культури, хотіли повернути тубільні назви місцевостям і селам, відродити стародавні пісні Ейре, старовинні танці, традиційне прядиво та вишивку твіду й льону. Коли його призначили консулом у Лісабон, він відтягував свій від'їзд до нескінченності, посилаючись на проблеми зі здоров'ям, бо йому хотілося бути присутнім на Беїв пап Сіеапп (фестивалі ґленів) в Антримі, на який з'їхалося близько трьох тисяч людей. У ті дні Роджер кілька разів відчував, як йому зволожуються очі, коли чув веселі мелодії, які виконувалися хорами під музику волинок, або слухаючи — і не розуміючи, що вони кажуть — оповідачів, які декламували ґельською мовою романси та легенди, які поринули в середньовічну ніч. На тому фестивалі, де навіть грали в герлінґ, стародавню ірландську гру, схожу на хокей, Роджер познайомився з політиками та письменниками націоналістичного спрямування, такими як Горас Планкет, Балмер Гобсон, Стівен Ґвін, і знову зустрівся з подругами, що, як і Аліса Стопфорд Ґрін, вважали своєю боротьбу за ірландську культуру: Адою Макнейл, Маргарет Доббз, Алісою Міліґен, Аґнес О'Фареллі й Роуз Мод Янг.

Відтоді він став віддавати частину своїх заощаджень та прибутків асоціаціям та коледжам братів Пірс, які навчали ґельської мови, та націоналістичним часописам, у яких він друкувався під псевдонімом. Коли в 1904 році Артур Ґрифіц заснував «Син Файн», Роджер Кейсмент налагодив із ним контакти, запропонував співпрацювати з ним і передплатив усі його публікації. Ідеї цього журналіста збігалися з ідеями Балмера Гобсона, який став другом Роджера. Треба було створювати, поруч із колоніальними інституціями, інфраструктуру ірландську (коледжі, підприємства, банки, фабрики), яка потроху

витісняла б інфраструктуру, яку нав'язала Англія. У такий спосіб ірландці набуватимуть свідомість своєї власної долі. Треба було бойкотувати британську продукцію, відмовлятися від сплачування податків, замінювати англійські види спорту, такі як крикет і футбол, національними видами, те саме можна було сказати про літературу й театр. У такий спосіб Ірландія мирно звільнятиметься від своєї колоніальної залежності.

Роджер не тільки багато читав про минуле Ірландії під керівництвом Аліси, він знову намагався почати вивчення гельської мови й найняв учительку, але успіхи його були вельми скромними. У 1906 році новий міністр зовнішніх відносин, сер Едвард Ґрей, член Ліберальної партії, запропонував йому консульську посаду в Сантосі, Бразилія. Хоч і без особливої радості Роджер мусив прийняти цю пропозицію, бо його проірландське меценатство покінчило з його невеличким статком, він жив на позичках і мусив заробляти собі на життя.

Мабуть, той скромний ентузіазм, із яким він повернувся на дипломатичну службу, перетворили його чотири роки в Бразилії — 1906–1910 — на змарнований досвід. Він так і не зміг звикнути до цієї країни з її неозорою територією, попри красу її природи й тих добрих друзів, яких він знайшов у Сантосі, Пара й Ріо-де-Жанейро. Найбільше пригнічувало його те, що, на відміну від Конго, де, незважаючи на труднощі, він завжди мав відчуття, що працює для чогось вічного, що виходило за рамки його консульської служби, у Сантосі його головною діяльністю було здійснювати нагляд за п'яними британськими матросами, які вплутувалися в різні халепи і яких він мусив витягувати з в'язниць, сплачувати їхні штрафи й повертати їх до Англії. У Пара він уперше почув, як розповідають про насильство в каучукових регіонах. Але міністерство наказало йому зосередитися на інспекції портової та комерційної діяльності. Його робота обмежувалася реєстрацією руху кораблів і полегшенням становища англійців, які прибували туди з наміром купувати або продавати. Найгірше він почував себе в Ріо-де-Жанейро, в 1909 році. Тамтешній клімат загострив усі його хвороби й доповнив їх алергічними реакціями, які не давали йому заснути. Йому довелося знайти собі житло за вісімдесят кілометрів від столиці, у Петрополісі, розташованому на висотах, де спека й вологість були меншими, а ночі були

прохолодними. Але щоденні поїздки до офісу в поїзді перетворилися для нього на справжній кошмар.

Уві сні він постійно згадував, що у вересні 1906 року, перед тим як поїхати до Сантоса, написав велику епічну поему під назвою «Сон кельта», де йшлося про міфічне минуле Ірландії, і політичний памфлет, у співавторстві з Алісою Стопфорд Грін і Балмером Гобсоном, «Ірландці в англійському війську», де висловлювався протест проти того, щоб ірландців набирали в британську армію.

Укуси москітів розбуджували його, вихоплюючи з приємної сієсти й занурюючи в амазонські сутінки. Небо перетворювалося на райдугу. Він став почувати себе краще: в очах йому пекло менше, а болі від артрити були не такими гострими. Митися під душем у будинку містера Стірса було досить складною операцією: трубка з поливалкою стриміла з бака, куди служник наливав воду, приносячи її відрами, тоді як Роджер намілювався й ополіскувався. Коли він спустився на перший поверх, консул чекав його у дверях, щоб повести в дім префекта Рея Лами.

Їм довелося пройти пішки кілька квадр^[3] крізь хмари пилюки, які примушували Роджера тримати очі напівзаплющеними. Вони спотикалися в сутінках, бо на вулиці були ями, каміння та всіляке сміття. Шум і крики посилювалися. Щоразу, коли вони проминали двері бару, музика лунала гучніше й чулися тости, звуки бійки та крики п'яних. Містер Стірс, чоловік уже літній, удівець без дітей, прожив в Іквітосі років з п'ять і здавався стомленим і без ілюзій.

— Яке ставлення в місті до цієї Комісії? — запитав Роджер Кейсмент.

— Відверто вороже, — відразу відповів консул. — Ви, певно, вже знаєте, що половина Іквітоса живе коштом сеньйора Арани. Точніше кажучи, з підприємств сеньйора Хуліо С. Арани. Народ підозрює, що Комісія має погані наміри проти того, хто дає їм роботу та їжу.

— А чи можемо ми сподіватися на якусь допомогу від влади?

— Проти вас усі перешкоди світу, сеньйоре Кейсмент. Власті Іквітоса також залежать від сеньйора Арани. Ні префект, ні судді, ні військово начальство не одержують платню від уряду вже багато місяців. Якби не сеньйор Арана, вони померли б від голоду. Майте на увазі, що Ліма лежить далі від Іквітоса, ніж Нью-Йорк і Лондон, через

відсутність транспорту. До столиці звідси два місяці подорожі в найкращому випадку.

— Тут усе набагато складніше, аніж я собі уявляв, — прокоментував Роджер.

— Ви й панове з Комісії повинні бути дуже обачними, — додав консул, цього разу помітно стишивши голос. — Не тут, в Іквітосі. А там, у Путумайо. У тій глушині з вами може статися що завгодно. То є варварський світ, без законів і без будь-якого порядку. Думаю, нічим не кращий, аніж той, який ви бачили в Конго.

Префектура Іквітоса була на Пласа-де-Армас, великому голому майдані без дерев і без квітів, де консул показав йому на дивну споруду із заліза, схожу на гру-конструктор, у якій була лише наполовину споруджена Ейфелева вежа («Так, це справді Ейфелева вежа з Парижа»). Успішний каучуковий промисловець купив її в Європі, привіз розібраною в Іквітос, і тепер її тут збирали, щоб побудувати найкращий громадський клуб у місті.

Префектура мала майже півквадри завдовжки. Це була велика брудна будівля, одноповерхова, що не мала ані грації, ані форм; її великі приміщення мали заґратовані вікна, й вона була поділена на два крила, в одному були розташовані офіси, а в другому — резиденція префекта. Сеньйор Рей Лама, високий, сивий чоловік із великими вусами, натертими на кінчиках воском, був у чоботях, штанях для верхової їзди, сорочці, застебнутій на шії, і химерному піджаку з вишивкою. Він трохи розмовляв англійською мовою й вітав Роджера Кейсмента з надмірною сердечністю, з пишномовною риторикою. Члени Комісії були вже всі там, спливаючи потом у своїх вечірніх костюмах. Префект відрекомендував Роджерові інших запрошених: суддів із Верховного суду, полковника Арнаеса, командира гарнізону, отця Уррутія, настоятеля августинців, сеньйора Пабло Сумаету, головного управителя Перуанської Амазонської компанії, і чотирьох чи п'ятьох комерсантів, шефа митниці, директора фірми «Орієнталь». Серед гостей не було жодної жінки. Було чути, як відкорковують пляшки з шампанським. Гостям запропонували келихи з білим пінистим вином, яке, хоч і тепле, здавалося трунком доброї якості, безперечно, французьким.

Вечерю подали у великому патію, освітленому масляними лампами. Безліч тубільних слуг, босих і у фартухах, розносили трунки й тарілки

з їжею. Ніч була лагідна, й у небі мерехтіли кілька зірок. Роджера здивувало, що він із такою легкістю розумів говірку лоретанців, трохи синкоповану й музикальну іспанську мову, в якій він упізнавав чимало бразильських виразів. Роджер відчув полегкість: він зрозуміє багато з того, що почує під час своєї подорожі, й це допоможе його розслідуванню, навіть якщо він матиме перекладача. Навколо нього за столом, де щойно подали жирний черепаховий суп, який йому було нелегко ковтати, точилися розмови водночас кількома мовами — англійською, іспанською, португальською, в присутності перекладачів, що уривали співрозмовників, створюючи паузи мовчанки. Несподівано префект, який сидів навпроти Роджера й чийі очі вже блищали після випитого вина та пива, плеснув у долоні. Усі замовкли. Префект проголосив тост за тих, котрі сьогодні прибули. Він побажав їм щасливого перебування, успішного здійснення своєї місії і щоб вони вдосталь натішилися амазонською гостинністю.

— Гостинністю жителів провінції Лоретана, а надто міста Іквітос, — докинув він.

Коли він сів, то звернувся до Роджера достатньо гучним голосом, щоб припинилися всі окремі розмови й розпочалася інша за участю всіх двадцятьох присутніх.

— Ви дозволите поставити вам одне запитання, шановний сеньйоре консул? Яку мету переслідує ваша подорож і навіщо створено вашу Комісію? Що ви хочете тут з'ясувати? Не вважайте моє запитання виявом зухвальства. Навпаки. Моїм бажанням і бажанням усіх представників влади є всіяко допомагати вам. Але ми повинні знати, навіщо вас сюди прислала Британська Корона. Це, зрештою, велика честь для Амазонії, й усі ми хочемо бути гідними такої честі.

Роджер Кейсмент зрозумів майже все, що сказав Рей Лама, але терпляче чекав, поки перекладач відтворить його слова англійською мовою.

— Як вам, безперечно, відомо, в Англії, у Європі, лунають протести проти жорстокого ставлення до тубільців, — спокійно пояснив він. — Тортури, вбивства — звинувачення дуже тяжкі. Сподіваюся, вам відомо, що головна каучукодобувна компанія вашого регіону, яка перебуває під управлінням сеньйора Хуліо С. Арани, Перуанська Амазонська компанія, це компанія англійська, зареєстрована на Лондонській біржі. Ані уряд, ані громадська думка

Великої Британії не стануть терпіти, щоб одна з англійських компаній так брутально порушувала закони, людські й божественні. Мета нашої подорожі — дослідити і з'ясувати, чи є правда в цих звинуваченнях. Комісію послала сюди сама Компанія сеньйора Хуліо С. Арани. Мене — уряд Його Величності.

Крижана тиша запанувала над патіо, як тільки Роджер Кейсмент розтулив рота. Здавалося, стих і вуличний шум. Було помітно зацікавлену нерухомість, так ніби всі ці сеньйори, які лише хвилину тому рухалися й вимахували руками, зненацька стали жертвами несподіваного паралічу. Роджер відчував, що всі на нього дивляться. Клімат остраху й несхвалення прийшов на зміну атмосфері щирості й дружби.

— Компанія Хуліо С. Арани налаштована співпрацювати з вами на захист свого доброго імені, — майже викрикнув сеньйор Пабло Сумаета. — Нам немає чого приховувати. Корабель, який ми вам надамо для подорожі в Путумайо, це найкращий корабель нашої компанії, ви там матимете всі зручності, щоб на власні очі могли переконатися в наклепництві цих чуток.

— Ми вам дуже вдячні, сеньйоре, — сказав Роджер Кейсмент.

І в цю ж таки мить, під впливом незвичного для себе пориву, він вирішив піддати своїх гостинних господарів одному випробуванню, яке, безперечно, викличе в них реакцію, що багато чого підкаже йому та членам Комісії. Найприроднішим голосом, яким він користувався, коли говорив про теніс або дощ, він запитав:

— До речі, сеньйори. Вам відомо, чи журналіст Бенхамен Салданья Рока, сподіваюся, я правильно назвав його ім'я та прізвище, перебуває в Іквітосі? Я зможу поговорити з ним?

Його запитання пролунало для присутніх, як вибух бомби. Вони обмінялися поглядами подиву й огиди. Тривала мовчанка запала по його словах, так ніби ніхто не хотів доторкатися до такої колючої теми.

— Але як! — нарешті вигукнув префект, театралью підкреслюючи свій жах і обурення. — То навіть у Лондоні вже знають ім'я цього шантажиста?

— Так, сеньйоре, знають, — підтвердив Роджер Кейсмент. — Викриття сеньйора Салданья Рока та інженера Волтера Гарденберга спричинили у Лондоні вибух скандалу про становище на каучукових плантаціях у Путумайо. Але ніхто з вас не відповів на моє запитання:

чи сеньйор Салданья Рока перебуває в Іквітосі? Чи я зможу зустрітися з ним?

Знову запала довга мовчанка. Розгубленість і збентеження присутніх були очевидними. Нарешті озвався настоятель августинців:

— Нікому не відомо, де він є, сеньйоре Кейсмент, — сказав падре Уррутія досконалою літературною іспанською мовою, яка чітко відрізнялася від говірки лоретанців. Його Роджерові було найважче зрозуміти. — Він зник із Іквітоса певний час тому. Кажуть, ніби він перебуває в Лімі.

— Якби він не втік, жителі Іквітоса його лінчували б, — сказав якийсь старий чоловік, люто вимахуючи кулаком.

— Іквітос — земля патріотів! — вигукнув Пабло Сумаета. — Ніхто не подарує тому суб'єктові, що він вигадує таку мерзоту, аби підірвати престиж Перу й зруйнувати підприємство, яке принесло прогрес в Амазонію.

— Він це зробив, бо йому не вдався грабунок, який він замислив, — докинув префект. — Вас інформували, що Салданья Рока, перед тим як опублікувати свої підлі вигадки, намагався виманити гроші в Компанії сеньйора Арани?

— Коли ми відмовили йому, він опублікував свої вигадки про становище в Путумайо, — підтвердив Пабло Сумаета. — Його осудили за написання пасквілю, наклепи та примус людей до брехні, і його чекає в'язниця. Тому він і втік.

— Немає кращого способу про все довідатися, як побувати на місці подій, — прокоментував Роджер Кейсмент.

Окремі розмови прийшли на зміну розмові загальній. На вечерю далі подали страву, зготовлену з амазонських риб, одна з яких, що називалася гамітана, надзвичайно сподобалася Кейсментові своїм делікатним і приємним смаком. Але приправа була надто пекучою.

Коли вечеря закінчилася, то, попрощавшись із префектом, він коротко обмінявся думками зі своїми друзями з Комісії. Сеймур Белл сказав, що Роджер припустився необережності, так несподівано зачепивши тему журналіста Салданья Рока, що так роздратовала відомих людей Іквітоса. Але Луїс Барнес підтримав його, бо в такий спосіб, мовляв, вони змогли з'ясувати, з якою ненавистю ці люди ставляться до бунтівного журналіста.

— Дуже шкода, що ми не зможемо поговорити з Салданы Рока, — сказав Кейсмент. — Мені хотілося б познайомитися з ним.

Вони попрощалися, і Роджер та консул повернулися в дім цього останнього тією самою дорогою, якою сюди прийшли. Гамір, бенкети, співи, танці, тости та бійки стали ще інтенсивнішими, й Роджера здивувала кількість хлопчаків — обшарпаних, напівголих, босих, — які попрутулялися до дверей барів та борделів, спостерігаючи з лукавими личками, що там відбувається всередині. Було також багато собак, які нишпорили в купах сміття.

— Не гайте часу, шукаючи його, бо ви його не знайдете, — сказав містер Стірс. — Думаю, що Салданья Рока мертвий.

Роджер Кейсмент не здивувався. Він також підозрював, побачивши, яку зливу гнівних слів спричинило само ім'я журналіста, що його зникнення було остаточним.

— А ви його знали?

Консул мав круглу лисину, і череп у нього так виблискував, ніби був покритий крихітними крапельками води. Він ішов повільно, обмацуючи розмоклу землю своїм ціпком, наче боявся наступити на змію або пацюка.

— Ми розмовляли з ним двічі або тричі, — сказав містер Стірс. — Він був чоловік низенький і трохи сутулий. Тут таких людей називають чоло або чоліто. Тобто метис. Чоло мають звичай бути лагідними й церемонними. Але Салданья Рока таким не був. Він був різким, дуже впевненим у собі. Він дивився на людей тим пильним поглядом, яким дивляться люди глибоко релігійні та фанатики і який, правду кажучи, мене завжди примушує нервувати. Я маю зовсім інший темперамент. Я не відчуваю великого захвату перед мучениками, містере Кейсмент. Ані перед героями. Ці люди, які приносять себе в жертву істині або справедливості, часто завдають більше шкоди, аніж приносять користі тій справі, яку вони прагнуть поліпшити.

Роджер Кейсмент нічого на це не сказав: він спробував уявити собі того низенького чоловіка з фізичними вадами і з серцем та волею, схожими на серце та волю Едмунда Д. Морела. Схоже, він справді був мучеником і героєм. Він уявив, як той своїми власними руками накладає металеві пластини, друкуючи свої тижневики «Плющ» і «Санкція». Він друкував їх у невеличкій кустарній друкарні, яка, безперечно, була розташована в одному із закутків його домівки. Та

скромна оселя була, певно, також редакцією та адміністрацією його двох газет.

— Сподіваюся, ви не образитеся на мої слова, — попросив пробачення британський консул, несподівано розкаявшись у тому, що сказав. — Сеньйор Салданья Рока був дуже мужнім чоловіком, якщо він наважився на такі викриття. Його сміливість була самогубною, коли він звернувся до суду, звинувативши Компанію Арани в тортурах, викраденнях людей, шмаганні на каучукових плантаціях Путумайо. Він не був людиною наївною. Він дуже добре знав, що з ним станеться.

— І що з ним сталося?

— Сталося те, що мало статися, — сказав містер Стірс без найменших емоцій у голосі. — Йому спалили друкарню на вулиці Морона. Ви ще можете побачити її обгорілі рештки. Його дім обстріляли. Сліди від куль досі видно на вулиці Просперо. Він мусив забрати свого сина зі школи ченців-августинців, бо однокласники зробили його життя нестерпним. Йому довелося відіслати свою родину в якесь потаємне місце, ніхто не знає, куди він її відіслав, бо його життя опинилося в небезпеці. Йому довелося закрити свої дві газети, бо ніхто не погоджувався надавати йому будь-які матеріали й усі друкарні Іквітоса відмовилися друкувати їх. Двічі в нього стріляли на вулиці, щоб залякати його. Обидва рази він урятувався чудом. Після одного із замахів він став кульгати, бо куля влучила йому в литку, де й застрягла. Останній раз я бачив його на набережній в лютому 1909 року. Його штовхали до річки. Обличчя йому розпухло від ударів, які він одержав від цілої банди людей. Його примусили сісти на корабель, який відходив до Юрімангваса. Після цього про нього не було жодної чутки. Можливо, йому пощастило втекти до Ліми. Дай Боже! Але найімовірніше, йому зв'язали руки й ноги і скинули його закривавлене тіло в річку, щоб піраньї покінчили з ним. Якщо сталося так, то його кістки, а лише кісток ці хижі риби не їдять, уже, певно, допливли до Атлантичного океану. Думаю, він не розповів би вам нічого такого, про що ви не знаєте. У Конго ви спостерігали такі самі або й гірші історії.

Вони прийшли до будинку консула. Цей останній запалив лампочку в невеличкій залі біля входу й запропонував Кейсментові випити по келиху портвейну. Вони сіли під самою терасою й закурили. Місяць сховався за небагатьма хмарами, але в небі ще світилися кілька зірок.

До далекого шуму, який долинав від вулиць, домішувалося дзижчання комах і плюскіт хвиль, що накочувалися на гілля дерев та прибережний очерет.

— Яку користь принесла така велика мужність бідолашному Бенхаменові Салданы Рока? — міркував консул, стенувши плечима. — Ніякої. Він приніс нещастя своїй родині й, імовірно, втратив життя. А ми втратили дві місцеві газети «Плюц» і «Санкцію», які розважали нас щотижня, бо там друкувалися всі чутки та плітки.

— Не думаю, що його жертва була цілком марною, — лагідно заперечив йому Роджер Кейсмент. — Якби не Салданы Рока, то ми сюди не приїхали б. Якщо, звичайно, ви не думаєте, що наша поява тут також нічого не дасть.

— Боже, я цього не хотів би! — вигукнув консул. — Ви маєте рацію. Адже якби не викривальні статті Салданы Рока, то не вибухнув би такий скандал у Сполучених Штатах і в Європі. А потім з'явилися ще й статті Волтера Гарденберга. Я сказав дурницю. Я сподіваюся, ваш приїзд принесе користь і щось тут зміниться. Пробачте мені, містере Кейсмент. Я стільки років прожив в Амазонії, що це почасти перетворило мене на людину, яка скептично дивиться на прогрес. Живучи в Іквітосі, чоловік зрештою перестає вірити геть у все. А надто в те, що одного дня справедливість примусить відступити несправедливість. Можливо, настане час, коли я зможу повернутися до Англії і скупаюся в англійському оптимізмі. Я бачу, що ви, служачи Короні в Бразилії стільки років, не перетворилися на песиміста. Я вам заздрю.

Коли вони сказали один одному «на добраніч» і пішли у свої кімнати, Роджер довго не міг заснути. Чи правильно він учинив, погодившись узяти на себе це доручення? Коли кілька місяців тому сер Едвард Грей, міністр зовнішніх відносин, викликав його у свій кабінет і сказав йому: «Скандал про злочини в Путумайо далі терпіти не можна. Громадська опінія вимагає від уряду вжити якихось заходів. Немає кращої кандидатури, ніж ви, хто може туди поїхати. Поїде туди також комісія з незалежних людей, яка здійснить розслідування і яку вирішила послати туди сама ж таки Перуанська Амазонська компанія. Але я хочу, щоб ви, хоч і поїдете з ними, підготували особистий звіт для уряду Великої Британії. Ви маєте великий престиж за те, що ви зробили в Конго. Ви фахівець із жорстокого ставлення до людей. Ви не

можете відмовитися від цього доручення», — його першою реакцією було знайти слушний привід і таки відмовитися. Потім, після тривалих роздумів він сказав собі, що саме з огляду на те, що він зробив у Конго, його моральний обов'язок — прийняти це доручення. Чи правильно він зробив? Скептицизм містера Стірса здався йому поганим провістям. Знову й знову слова Едварда Грея, який назвав його «фахівцем із жорстокого ставлення до людей», відлунювали йому в голові.

На відміну від консула, він вірив у те, що Бенхамен Салданья Рока зробив велику послугу для Амазонії, для своєї країни, для людства. Звинувачення журналіста, опубліковані в газеті, що виходила двічі на тиждень і мала назву «Санкція. Газета комерційна, політична й літературна», були першою інформацією про становище на каучукових плантаціях у Путумайо, що її він прочитав після своєї розмови із сером Едвардом, який дав йому чотири дні на роздуми, чи він погоджується поїхати з Комісією розслідування. Форін-Офіс негайно передав у його розпорядження свою папку з документами, в яких були прямі свідчення людей, що побували в тому регіоні: статті північноамериканського інженера Волтера Гарденберга в лондонському тижневику «Труте» і статті Бенхамена Салданья Рока, частина яких була перекладена англійською мовою для Товариства захисту рабів і аборигенів, гуманітарної інституції.

Його першою реакцією була недовіра: той журналіст, відштовхуючись від реальних фактів, перебільшив зловживання в такий спосіб, що його статті дихали нереальністю і навіть, можна сказати, уявою, в якій було щось садистське. Але Роджер відразу пригадав, що саме такою була реакція багатьох англійців, європейців та північноамериканців, коли він та Морел опублікували матеріали про жорстокі діяння в Незалежній Державі Конго: недовіра. Так людина захищалася проти всього того, що свідчило про те, до якої жорстокості могла вона докотитися, підштовхувана жадобою та своїми поганими інстинктами у світі, в якому не існує закону. Якщо такі жахіття відбувалися в Конго, то чому вони не могли відбуватися в Амазонії?

Замучений тривою, він підвівся з ліжка й сів на терасі. Небо було чорне, й позникали навіть зірки. У напрямку міста було менше світла, але гамір не стихав. Якщо викривальні матеріали Салданья Рока були правдивими, то дуже ймовірно, що, як вважав консул, журналіст

закінчив тим, що його вкинули в річку, закривавленого, зі зв'язаними руками й ногами, щоб розбудити апетит у піраній. Фаталістичний і цинічний погляд містера Стірса дратував його. Так ніби це відбувалося не тому, що на світі існують жорстокі люди, а внаслідок фатальних діянь долі, як ото рухаються в небі світила або накочуються на суходіл припливи. Салданью Рока називали «фанатиком». Фанатиком справедливості? Так, безперечно. Він був відчайдухом. Чоловіком скромним, без грошей і без впливу. Амазонським Морелем. Можливо, його можна назвати чоловіком віри? Він робив те, що робив, бо вірив, що світ, суспільство, життя не зможуть існувати, якщо триватиме ця ганьба. Роджер подумав про свою юність, коли спостереження зла та страждань в Африці наповнили його тим войовничим відчуттям, тим невтримним бажанням зробити усе можливе, аби світ став кращим. Його опанувало почуття братерської приязні до Салданы Рока. Він хотів би потиснути йому руку, стати його другом, сказати йому: «Ви зробили щось дуже гарне й шляхетне у своєму житті, сеньйоре».

Чи довелося йому побувати там, у Путумайо, у величезному регіоні, де діяла Компанія Хуліо Арани? Чи наважився він засунути голову в пащу вовка? У його статтях про це не йшлося, але точні називання імен, місцевостей, дат указували на те, що Салданья Рока бачив на власні очі все, про що він розповідав. Роджер стільки разів перечитував свідчення Салданы Рока та Волтера Гарденберга, що іноді йому здавалося, ніби він побував там власною персоною.

Він заплющив очі й побачив величезний регіон, поділений між станціями, найголовнішими серед яких були «Чоррера»^[4] й «Ель Енканто», причому кожна з них мала свого шефа. «Або, якщо висловитися точніше, своє страховище». Лише так можна було назвати людей зразка Віктора Маседо й Мігеля Лоайси. Обидва здійснили десь всередині 1903 року свій найвідоміший подвиг. Близько восьмисот окайнів^[5] прийшли на «Чорреру», щоб віддати кошики з кульками каучуку, зібраного в лісі. Після того як заступник головного адміністратора «Чоррери» Фідель Веларде зважив і прийняв товар, він показав своєму шефові Віктору Маседо, який стояв там із Мітеlem Лоайсою, шефом станції «Ель Енканто», на двадцятьох п'ятьох окайнів, які не принесли мінімальної норми зібраного хебе — тобто латексу або каучуку, — який були зобов'язані здати. Маседо й Лоайса вирішили дати добру науку дикунам. Звернувшись до своїх наглядців

— негрів із Барбадосу, — які утримували своїми маузерами решту окаянів за лінією, вони наказали «хлопцям» запхати двадцять п'ять окаянів у мішки, намочені в бензині. Потім звеліли підпалити їх. Розпачливо зойкаючи, перетворені на живі смолоскипи, деякі з нещасних змогли погасити полум'я, качаючись по землі, але залишилися з жахливими опіками. Ті, хто ризикнув стрибнути в річку, як живий болід, відразу пішли на дно. Маседо, Лоайса й Веларде пристрілювали поранених зі своїх револьверів. Щоразу, коли перед ним поставала ця сцена, Роджер відчував запаморочення голови.

Салданья Рока вважав, що начальники робили це з метою зразкового покарання, але також і для розваги. Їм подобалися такі розваги. Знущатися з людей, змагатися в жорстокості — то був порок, який вони розвинули в собі, так часто практикуючи шмагання, биття, тортури. Майже щоразу, коли напивалися, вони шукали привід для цієї кривавої гри. Салданья Рока цитував листа від адміністратора Компанії до Мігеля Флореса, начальника станції, докоряючи йому, що той «убиває індіанців задля спортивної розваги», знаючи, що робочих рук бракує, й закликаючи його вдаватися до таких заходів лише у випадку «необхідності». Відповідь Мігеля Флореса була промовистішою, ніж звинувачення: «Протестую, оскільки за останні кілька місяців на моїй станції померло лише близько сорока індіанців».

Салданья Рока перелічував різні види покарання для тубільців за їхні провини: шмагання, застосування колодок або «кобили», відтинання вух, носа, рук і ніг, навіть убивство. Людей вішали, стріляли, спалювали або топили в річці. На станції «Матансас», стверджував він, було більше останків індіанців, аніж на будь-якій іншій станції. Зробити точний підрахунок не було можливості, але кістки свідчили про сотні, а може, й тисячі жертв. Відповідальним за станцію «Матансас» був Армандо Норманд, молодик болівійсько-англійського походження, якому ледве виповнилося двадцять три роки. Він запевняв, що навчався в Лондоні. Його жорстокість стала пекельним міфом у середовищі індіанців-вітото, з яких він знущався немилосердно. На станції «Абіссінія» Компанія оштрафувала начальника Абельяро Агверо та його заступника Августо Хіменеса за те, що вони стріляли в індіанців, знаючи, що в такий спосіб безвідповідально приносили в жертву робочі руки, необхідні для виробництва.

Хоч ці країни й перебували так далеко одна від одної, проте, знову подумав Роджер Кейсмент, Конго й Амазонія були з'єднані однією пуповиною. Жахіття повторювалися там і тут, мало чим відрізняючись, натхнені прагненням до наживи та прабатьківським гріхом, які супроводжують людину від самого її народження, спонукаючи її до нескінченних виявів зла. Чи, може, існує ще якась причина? Чи, може, диявол виграв свою одвічну битву?

Завтра на нього чекав дуже напружений день. Консул виявив в Іквітосі трьох негрів родом із Барбадосу, які мали британське громадянство. Вони працювали протягом трьох років на каучукових плантаціях Арани й погодилися дати свідчення Комісії за умови, що їх негайно відправлять на батьківщину.

Хоч він спав дуже мало, проте прокинувся вдосвіта. Почував себе непогано. Умився, одягся, надів на голову британське сомбреро, узяв свій фотоапарат і вийшов із будинку консула, не побачившись ані з ним, ані зі слугами. Сонце зійшло над вулицею в безхмарному небі, й починалася спека. Опівдні Іквітос перетвориться на піч. На вулиці були люди й котився по рейках невеличкий, але дуже торохкотючий трамвай, пофарбований у червоний і синій кольори. Вряди-годи мандрівні індіанські торговці з китайськими рисами обличчя та жовтою шкірою, чії руки й обличчя були розмальовані геометричними фігурами, пропонували йому фрукти, трунки, живих тварин — мавпочок, папуг і маленьких ящірок — або стріли, кувалди та духові рушниці. Багато барів і ресторанів повідкривалися ще вночі, але відвідувачів було мало. П'яні чоловіки вилежувалися під дахами з пальмового листа, а собаки нишпорили в купах сміття. «Це місто схоже на огидну й смердючу яму», — подумав він. Він пройшов чималий шлях немощеними вулицями, перетнувши Пласа-де-Армас, де впізнав префектуру, й звернув на набережну з кам'яним парапетом, чудовий бульвар для прогулянок, із якого можна було милуватися прегарною річкою з її плавучими островами, й було видно, як у далечі виблискує на сонці низка високих дерев, що стояли на протилежному березі. У кінці набережної, там, де вона зникала під густим гіллям і починався схил, зарослий деревами, біля підніжжя якого була пристань, він побачив кількох хлопців, босих і в коротеньких штанцях, які заганяли в землю кілки. На головах у них були паперові капелюшки, щоб захиститися від сонця.

Вони здавалися не просто індіанцями, а індіанцями цивілізованими. Один із них, якому, схоже, не було ще двадцятьох років, мав гармонійний торс, його м'язи округлялися за кожним ударом молота. Після хвилинного вагання Роджер підійшов до нього з фотоапаратом.

— Ви дозволите мені сфотографувати вас? — запитав він португальською мовою. — Я заплачу вам.

Хлопець дивився на нього, нічого не розуміючи.

Він двічі повторив прохання своєю поганою іспанською мовою, поки нарешті хлопець усміхнувся. Потім сказав кілька слів іншим, яких Роджер не зрозумів. Нарешті обернувся до нього й запитав, клацнувши пальцями:

— Скільки?

Роджер понишпорив у кишенях і витяг жменю монет. Очі хлопця стали роздивлятися їх, рахуючи.

Він зробив кілька знімків під сміх і глузування його друзів, попросивши, щоб той скинув капелюха з паперу, підняв руки, напружив м'язи, став у позу дискобола. Щоб поставити його в таку позу, він мусив на мить доторкнутися до руки хлопця. Відчув, що долоні в нього спітніли від нервів і спеки. Він перестав знімати, коли побачив, що оточений обшарпанними хлопчиськами, які дивилися на нього як на якогось рідкісного звіра. Віддав хлопцеві монети й покwapно повернувся до консульства.

Його друзі з Комісії, сидячи за столом, снідали з консулом. Він приєднався до них, пояснивши їм, що завжди починає день із доброї прогулянки. Поки пив каву, водянисту й нудотно-солодку, містер Стірс розповів йому, хто такі ті негри родом із Барбадосу. Він визнав за потрібне попередити членів Комісії, що всі троє працювали в Путумайо, але зрештою посварилися з Компанією Арани. Вони вважали, що Перуанська Амазонська компанія обдурила й обшахрувала їх, і тому їхні свідчення будуть забарвлені роздратуванням і досадою. Консул запропонував, щоб барбадосці не з'являлися перед усіма членами Комісії водночас, бо вони можуть злякатися й не розкрити рота. Тому вони вирішили говорити з ними по двоє або по троє.

Роджер Кейсмент утворив пару із Сеймуром Беллом, котрий, як і слід було сподіватися, через короткий час після початку інтерв'ю з

першим барбадосцем, пославшись на свою проблему зі зневодненням, сказав, що почуває себе зле, й пішов, залишивши його наодинці з колишнім наглядачем Компанії Арани.

Його звали Епонім Томас Кемпбел, і він точно не знав, скільки йому років, хоч і був певен, що не більше як тридцять п'ять. Це був негр із довгим кучерявим волоссям, у якому блищало кілька сивих волосин. На ньому була злиняла блуза, розстебнута на грудях до самого пупа, холоші штанив із грубої тканини, зав'язаних на поясі мотузкою, діставали йому лише до литок. Він був босий, і його величезні ступні з широкими нігтями й багатьма струпами здавалися витесаними з каменю. Його англійська мова була наповнена розмовними виразами, які Роджерові було не так легко зрозуміти. Іноді він домішував до цієї розмовної мови португальські та іспанські слова.

Намагаючись говорити якомога простішою мовою, Роджер запевнив барбадосця, що його свідчення буде конфіденційним і в жодному разі ніхто не знатиме про те, що він тут розповість. Він навіть не збирався нічого записувати, мав намір вислухати його усно. Лише попросив, щоб той правдиво розповів йому про те, що відбувається в Путумайо.

Вони сиділи на невеличкій терасі, що прилягала до спальні Кейсмента, й на столику перед лавою, на якій вони сиділи обидва, стояв глек із соком папаї та дві склянки. Епоніма Томаса Кемпбела найняв на службу близько семи років тому в Бриджтауні, столиці Барбадосу, разом із вісімнадцятьма його земляками сеньйор Лісардо Арана, брат дона Хуліо Сесара, працювати наглядачем на одній зі станцій у Путумайо. Й уже тоді почався обман, бо коли з ним уклали контракт, то ніхто йому не сказав, що добру частину свого часу доведеться присвячувати «набігам».

— Поясніть мені, що таке «набіги», — запитав Кейсмент.

Це означало вирушати на ловитву індіанців по їхніх селах, щоб примусити їх збирати каучук на землях Компанії. Усіх, на кого вони натрапляли: вітото, окаймів, муйнанів, нонуя, андоків, ресігаро або бора. Бо всі вони без винятку не хотіли збирати каучук. Доводилося примушувати їх силоміць. «Набіги» вимагали тривалих експедицій і часто були марними. Вони приходили в село, а село було порожнє. Його жителі повтікали. А бувало й так, що, на щастя, вони захоплювали їх у селі. Вони стріляли, щоб налякати їх і відбити в них

охоту захищатися, проте аборигени захищалися своїми мачете та духовими рушницями. Спалахувала справжня битва. Після чого вони гнали їх, наче худобу, з мотузками на шиї, гнали всіх, хто був спроможний іти, чоловіків і жінок. Найстарших і новонароджених залишали, щоб вони не гальмували перехід. Епонім ніколи не вдавався до тих невинувато жорстоких заходів, які любляв Армандо Норманд, хоч і працював під його керівництвом протягом двох років у «Матансасі», де сеньйор Норманд був управителем.

— Невинувато жорстоких заходів? — урвав його Роджер. — Наведіть кілька прикладів.

Епонім, збентежений, засовався на лаві. Його великі очі танцювали в білих очницях.

— Сеньйор Норманд мав свої крайнощі, — промурмотів він, відводячи погляд від співрозмовника. — Коли хтось поведився погано. Одне слово, поведився не так, як сподівалися від нього. Він топив його дітей у річці, наприклад. Сам же він їх і топив. Власними руками, я хочу сказати.

Він зробив паузу й пояснив, що ексцентричні витівки сеньйора Норманда примушували його нервувати. Від такої екстравагантної особи можна було сподіватися чого завгодно, наприклад, що якогось дня йому заманеться випустити всю обойму в того, хто стоятиме до нього найближче. Тому він попросив, щоб його перевели працювати на іншу станцію. Коли його перекинули на станцію «Останній притулок», де начальником був сеньйор Альфредо Монт, Епонім став спати спокійніше.

— Вам доводилося вбивати індіанців під час виконання своїх обов'язків?

Роджер побачив, що очі барбадосця подивилися на нього, ковзнули вбік і знову подивилися на нього.

— Я мусив виконувати свою роботу, — зізнався він, стеновши плечима. — Роботу наглядачів і «хлопців», яких називають також «розумниками». У Путумайо проливається багато крові. Люди зрештою звикають до всього. Убивати або помирати — таке там життя.

— Ви скажете мені, скількох людей довелося вам убити, сеньйоре Томас?

— Я ніколи їх не рахував, — швидко відповів Епонім. — Я робив ту роботу, яку мусив робити. Я добре її виконував. Тому я вважаю, що

Компанія повелася несправедливо зі мною.

Він скотився до тривалого й плутаного монологу, в якому звинувачував своїх колишніх роботодавців. Його звинуватили в тому, що він скомпрометував себе, продавши півсотні вітото на каучукову плантацію колумбійців, сеньйорів Іріарте, з якими Компанія сеньйора Арани завжди воювала за робочі руки. Це брехня. Епонім клявся та божився, що він не мав нічого спільного зі зникненням тих вітото з «Останнього притулку», котрі, як стало згодом відомо, опинилися на плантаціях колумбійців. Хто їх продав насправді, так це начальник станції Альфредо Монт. Чоловік жадібний і скупий. Щоб приховати свою провину, він звинуватив у ній і Дейтона Крентона та Симбада Дугласа. Брехня й наклеп. Але Компанія йому повірила, й усім трьом наглядачам довелося втікати. Їм довелося подолати тяжкі труднощі, перш ніж пощастило дістатися до Іквітоса. Начальники Компанії там, у Путумайо, віддали наказ «розумникам» убити трьох барбадосців там, де вони їх зустрінуть. Тепер Епонім та його товариші живуть в убогості та перебиваються випадковими заробітками. Компанія відмовилася оплатити їм квитки для повернення на Барбадос. Їх звинуватили в тому, що вони покинули роботу, й суддя Іквітоса, звичайно ж, визнав справедливими претензії фірми Арани.

Роджер пообіцяв йому, що британський уряд посприє поверненню на батьківщину його та його товаришів, позаяк вони британські громадяни.

Він упав, виснажений, на своє ліжко відразу по тому, як попрощався з Епонімом Томасом Кемпбелом. Він укритися потом, усе тіло йому боліло, і він відчував, як потроху змагає його хвороба, як поширюється вона, переходячи з органу на орган, з голови до ніг. Конго. Амазонія. То невже немає межі для людських страждань? Світ кишить такими анклавними дикунствами, який чекає його в Путумайо. Скільки їх? Сотні, тисячі, мільйони? Чи можна завдати поразки цій гідрі? Її відрубують голову в одному місці, а вона з'являється в іншому, ще кривавіша й бридкіша. Зрештою він заснув.

Йому приснилася мати в одному з озер Велсу. Лагідні промені сонця пробивалися крізь листя високих дубів, і, тремтячи від збудження, він побачив, як перед ним з'явився мускулистий хлопець, якого він сьогодні вранці фотографував на пристані в Іквітосі. Що він робив у тому велському озері? Чи то було ірландське озеро, в Ольстері? Стрункий силует Анни Джефсон зник. Його тривога пояснювалася не смутком і жалістю, які породила в ньому поневолена людність у Путумайо, а відчуттям, що хоч він і не бачить її, Анна Джефсон мандрує околицями, дивлячись на нього з-поза вершин високих дерев. Його страх, проте, не пом'якшило дедалі сильніше збудження, з яким він дивився, як наближається до нього хлопець із Іквітоса. Торс у нього був забризканий водою озера, з якого він виринув, наче озерний бог. За кожним кроком його м'язи підстрибували, а на його обличчі була зухвала усмішка, від якої він здригався й тремтів уві сні. Коли прокинувся, то з огидою виявив, що в нього виверглося сім'я. Він помився й перевдягнув штани й труси. Він відчував сором і невпевненість у собі.

Він зустрівся з членами Комісії, приголомшеними тими свідченнями, які вони одержали від барбадосців Дейтона Крентона та Симбада Дугласа. Колишні десятники дали не менш брутальні свідчення, ніж Епонім дав Роджерові Кейсменту. Найбільше їх жахало те, що як Дейтон, так і Симбад були насамперед одержимі тим, щоб довести свою непричетність до продажу тих кількох десятків вітото на колумбійські каучукові плантації.

— Вони анітрохи не переймаються ні шмаганням, ні каліченням, ні вбивствами, — повторював ботанік Волтер Фолк, що, здавалося, не мав уявлення, до якого лиха може довести людину жадібність. — Усі ті жахіття здавалися їм чимось найприроднішим у світі.

— Я не зміг дослухати до кінця все свідчення Симбада, — признався Генрі Філгалд. — Мусив вибігти з кімнати, щоб виблювати.

— Ви всі читали документацію, яку надав нам ФорінОфіс, — нагадав їм Роджер Кейсмент. — Ви думали, що звинувачення Салданы Рока та Гарденберга — чисті фантазії?

— Не фантазії, але перебільшення, — відповів йому Волтер Фолк.

— Після цього аперитиву я запитую себе, що ми побачимо в Путумайо, — сказав Луїс Барнес.

— Вони вжили застережних заходів, — припустив ботанік. — Вони покажуть нам прикрашену картину.

Консул урвав їхню розмову, повідомивши, що сніданок подано. Крім нього, — він з апетитом поїв риби із пальмовим салатом, загорнутої в листя маїсу, — члени комісії ледве доторкнулися до їжі. Вони мовчали, поглинуті спогадами про свої недавні інтерв'ю.

— Ця подорож буде спусканням до пекла, — проголосив Сеймур Белл, який щойно приєднався до групи. Він обернувся до Роджера Кейсмента. — Ви вже крізь це пройшли. Ви зможете вижити.

— Рани так швидко не затягуються, — не погодився з ним Роджер.

— Не переживайте так, панове, — намагався підняти їм дух містер Стірс, який снідав із почуттям гумору. — Після доброї лоретанської сіести ви відразу почувете себе краще. Спілкування з начальниками Перуанської Амазонської компанії буде для вас приємнішим, ніж із неграми, ось побачите.

Замість лягти спати під час сіести Роджер, сівши за маленький круглий столик у своїй спальні, записав до свого нотатника все, що пам'ятав зі своєї розмови з Епонімом Томасом Кемпбелом, і туди ж таки записав резюме свідчень, які члени Комісії взяли в інших двох барбадосців. Потім на окремому аркуші занотував запитання, які мав намір поставити увечері префектові Рею Ламі та управителю Компанії Пабло Сумаєті, котрий, як відкрив йому містер Стірс, був зятем Хуліо С. Арани.

Префект прийняв Комісію у своєму кабінеті й запропонував їм по кухлю пива, фруктові соки та каву у філіжанках. Він звелів принести крісла й роздав їм кілька віял із соломи, щоб вони могли обмахуватися ними, захищаючись від спеки. Префект мав на собі ті самі штани для верхової їзди та чоботи, в яких був присутній на вчорашньому вечорі, але тепер уже на ньому не було піджака з вишивкою, а лише жакет із білого льону й сорочка, застебнута до самої шиї на російський манір. Він мав імпозантний вигляд зі своїми сивими скронями та елегантними манерами. Сказав їм, що має досвід дипломатичної служби. Кілька років він служив у Європі й очолив цю префектуру на особисте прохання президента республіки — він показав його фотографію на стіні, маленького й елегантного чоловічка, вдягненого у фрак і з котелком на голові, зі стрічкою на грудях — Аугусто Б. Легію.

— Який через моє посередництво передає вам свої найщиріші вітання, — додав він.

— Як добре, що ви розмовляєте англійською мовою і ми можемо обійтися без перекладача, сеньйоре префект, — відповів йому Кейсмент.

— Я розмовляю по-англійському дуже погано, — з кокетливою скромністю урвав його Рей Лама. — Вам доведеться бути поблажливими.

— Уряд Великої Британії шкодує, що його звернення до уряду президента Легії здійснити розслідування з приводу звинувачень проти порушення людських норм і законів працівниками Перуанської Амазонської компанії залишилося без відповіді.

— Нині відбувається судове розслідування, сеньйоре Кейсмент, — урвав його префект. — Мій уряд не потребував підказки від уряду Його Величності, щоб розпочати його. Для цього процесу призначений спеціальний суддя, який уже вирушив в Іквітос. Це визначний магістрат, суддя Карлос А. Валькарсель. Вам відомо, що відстань між Лімою та Іквітосом величезна.

— Але в такому разі навіщо посилати сюди суддю з Ліми? — втрутився до розмови Луїс Барнес. — Хіба немає суддів в Іквітосі? Учора під час вечері, на яку ви нас запрошували, ви нам відрекомендували кількох магістратів.

Роджер Кейсмент помітив, що Рей Лама скинув на Барнеса жалісним поглядом — так дивляться на дитину, яка ще не досягла розумного віку, або на людину, що втратила глузд.

— Це в нас розмова конфіденційна, чи не так, сеньйори? — нарешті запитав він.

Усі кивнули головами. Префект ще трохи повагався, перш ніж відповісти.

— Те, що мій уряд посилає суддю з Ліми, аби розслідувати цю справу, свідчить про його щире прагнення розв'язати проблему, — пояснив він. — Набагато легше було б доручити справу місцевому судді. Але в такому випадку...

Він замовк, ніби збентежений.

— Хто вміє слухати, тому не треба зайвих слів, — додав він.

— Ви хочете сказати, що жоден суддя в Іквітосі не наважиться виступити проти Компанії сеньйора Арани? — обережно запитав

Роджер Кейсмент.

— Тут ми маємо не культурну Англію з її процвітанням, сеньйори, — сумно промурмотів префект. Він узяв склянку з водою й спорожнив її одним ковтком. — Якщо людині треба кілька місяців, щоб приїхати сюди з Ліми, то платня суддів, представників влади, військових, чиновників затримується ще надовше. А буває й так, що не приходять ніколи. І на що жити цим людям, які чекають, коли прийде їхня платня?

— Зі щедрот Перуанської Амазонської компанії? — припустив ботанік Волтер Фолк.

— Не вкладайте в мої уста слова, які я не говорив, — заперечив Рей Лама, піднявши руку. — Компанія сеньйора Арани виплачує чиновникам гроші у вигляді позики. Ці суми принципово мають бути повернуті з поміркованими відсотками. Це не подарунок. І не підкуп, це почесний договір із державою. Але навіть за таких обставин судді, які виживають завдяки таким позикам, не можуть бути неупередженими, коли йдеться про Компанію сеньйора Арани. Ви мене розумієте, правда ж, розумієте? Уряд послав суддю з Ліми для того, щоб він здійснив тут цілком незалежне розслідування. Хіба це не найпереконливіше свідчення того, що уряд сповнений рішучості з'ясувати істину?

Члени Комісії пили воду або пиво зі своїх склянок, збентежені й деморалізовані. «Скільки з них шукатимуть тепер будь-який привід, щоб повернутися до Європи?» — подумав Кейсмент. Вони нічого такого, безперечно, не передбачали. За винятком, можливо, Луїса Барнеса, який жив у Африці, інші не мали найменшого уявлення, що в решті світу не все відбувається так само, як у Британській імперії.

— Чи є представники влади в тому регіоні, який ми збираємося навідати? — запитав Роджер.

— Крім інспекторів, яких посилають туди після смерті єпископа, немає нікого, — сказав Рей Лама. — То дуже віддалений регіон. Лише кілька років тому там була первісна сельва, населена лише дикими племенами. Яких представників влади міг послати туди уряд? І навіщо? Щоб їх там пожерли канібали? Якщо тепер там відбувається комерційна діяльність, є робота, якісь початки модерного життя, то це повністю заслуга Хуліо С. Арани та його братів. Ви повинні це також узяти до уваги. Вони були першими, хто підкорив ті перуанські землі

для Перу. Якби не Компанія, то все Путумайо було б уже захоплене Колумбією, яка претендує на той регіон. Ви не повинні брати до уваги цей аспект, сеньйори. Путумайо — не Англія. Це світ усамітнений, далекий, де живуть погани, які, коли в них народжуються близнюки або діти з певними фізичними каліцтвами, топлять їх у річці. Хуліо Арана був першопроходцем, він доставив туди кораблі, ліки, католицьку релігію, одяг, іспанську мову. Зловживання треба карати, в цьому немає сумніву. Але не забувайте, що йдеться про землю, яка розбуджує жадібність. Вам не здається дивним, що у звинуваченнях сеньйора Гарденберга усі перуанські добувачі каучуку зображені страховищами, а колумбійці — архангелами, що наповнені співчуттям до тубільців? Я читав статті в журналі «Труто». Вам вони не здалися дивними? Як могло статися, що колумбійці, які прагнуть захопити ці землі, зустріли захисника в особі сеньйора Гарденберга, який бачить насильство і зловживання лише серед перуанців і не виявив жодного подібного випадку серед колумбійців. Він працював, перш ніж приїхати до Перу, на залізниці колумбійського департаменту Каука, не забувайте. Можливо, він просто шпигун?

Він засапався, перевтомлений, і перехилив ковток пива. Подивився по черзі на кожного, ніби хотів запитати: «Очко на мою користь, ви згодні?»

— Шмагання, калічення, насильство, вбивства, — промурмотів Генрі Філгалд. — То ви це називаєте принести в Путумайо модерне життя, сеньйоре префект? Не тільки Гарденберг давав свідчення. Їх давав також Салданья Рока, ваш співвітчизник. Троє наглядачів із Барбадосу, яких ми допитали сьогодні вранці, підтвердили ці жахіття. Вони визнають, що й самі їх чинили.

— Тоді їх треба було покарати, — заявив префект. — І їх би покарали, якби в Путумайо були судді, поліція, представники влади. Але зараз там немає нічого, крім варварства. Я не намагаюся захищати нікого. Нікого не виправдовую. Їдьте туди. Побачте все на власні очі. Судіть самі. Мій уряд міг заборонити вам в'їзд на територію Перу, бо ми суверенна держава, й Велика Британія не повинна втручатися в наші внутрішні справи. Проте він цього не зробив. Навпаки, мені було дано інструкції всіляко сприяти вашій діяльності. Президент Легія — великий шанувальник Англії, сеньйори. Він прагне, щоб Перу одного

дня стало великою країною, як та, в якій живе ви. Тому ви й тут, вільні поїхати куди завгодно і розслідувати все, що вам заманеться.

Полив дощ як із відра. Світло потьмяніло, а величезні краплі так торохтіли по цинковому даху, що, здавалося, дах обвалився і струмені зливи тепер поливали їх. Обличчя Рея Лама набуло меланхолійного виразу.

— Я маю дружину й четверо дітей, яких палко люблю, — сказав він із сумною усмішкою. — Ось уже рік, як я з ними не бачився, й одному Богові відомо, чи мені вдасться побачити їх іще. Та коли президент Легія попросив мене, щоб я подався послужити своїй країні в цей далекий закуток світу, я не вагався жодної хвилини. Я не для того приїхав сюди, щоб захищати злочинців, сеньйори. Навпаки. Я тільки вас прошу, аби ви зрозуміли, що набагато важче працювати, торгувати, розвивати промисловість у самому серці Амазонії, аніж робити те саме в Англії. Якщо одного дня наша сельва досягне того самого рівня життя, який ви маєте тепер у Західній Європі, то це станеться завдяки таким людям, як Хуліо Сесар Арана.

Вони ще довго перебували в кабінеті префекта. Вони ставили йому багато запитань, і він відповідав на всі, іноді досить ухильно, а іноді з брутальною відвертістю. Роджер Кейсмент не міг скласти чіткого уявлення про цього персонажа. Іноді він здавався йому циніком, який грає роль, а іноді добрим чоловіком, що на ньому лежала тяжка відповідальність, від якої він намагався звільнитися в найшляхетніший спосіб. Одне було очевидно: Рей Лама знав, що жахіття існують, і вони не подобалися йому, проте його робота вимагала від нього, щоб він применшував їх, як міг.

Коли вони попрощалися з префектом, дощ перестав. З дахів досі капали краплі води, повсюди блищали калюжі, в яких плюскотіли жаби, а повітря наповнилося мухами та москітами, які боляче жигали їх своїми укусами. З похиленими головами, мовчки вони рушили до Перуанської Амазонської компанії, великого особняка, накритого простою та кольоровою черепицею, у парадних дверях якого їх чекав головний управитель Компанії Пабло Сумаета, в якого вони мали взяти останнє інтерв'ю в той день. Їм залишалось кілька хвилин, і вони завернули на великий майдан, що називався Пласа-де-Армас. З цікавістю подивилися на металеву споруду інженера Густава Ейфеля, що виставляла свої залізні ребра негоді, як скелет допотопного

страховища. Навколишні бари й ресторани були вже відкриті, й музика та гамір оглушували Іквітос.

Будинок Перуанської Амазонської компанії на вулиці Перу за кілька метрів від Пласа-де-Армас був найбільшою і найміцнішою будівлею Іквітоса. Стіни цієї двоповерхової споруди, побудованої з цементу та металевих планок, були пофарбовані у світло-зелений колір, а в прилеглому приміщенні контори Пабло Сумаети, де він їх прийняв, був вентилятор із широкими дерев'яними лопатями. Підвішений під самою стелею, він не ворушився, чекаючи, коли увімкнуть електрику. Попри палючу спеку, сеньйор Сумаета, якому, певно, було близько п'ятдесяти років, мав на собі темний костюм із химерною камізелькою, краватку й блискучі черевики. Він церемонно потиснув кожному руку й у всіх запитав іспанською мовою, позначеною співучим амазонським акцентом, яку Роджер Кейсмент навчився розуміти, чи вони добре оселилися, чи Іквітос був гостинним до них, чи потребують вони чогось. Звертаючись до кожного, він також повторив, що він одержав по телеграфу наказ із Лондона, який особисто передав йому сеньйор Хуліо Сесар Арана, щоб він зробив усе можливе для успіху їхньої місії. Згадавши ім'я Арани, управитель Перуанської Амазонської компанії уклонився в бік великого портрета, який висів на одній зі стін.

Поки слуги-індіанці, босі й у білих сорочках, розносили трунки, Кейсмент протягом якоїсь миті роздивлявся серйозне, квадратне, темне обличчя з проникливими очима господаря Перуанської Амазонської компанії. Голова сеньйора Арани була накрита французьким головним убором (беретом), а його костюм, здавалося, був пошитий одним із першокласних паризьких кравців, чи, можливо, кравцем із лондонської вулиці Сейвіл-роуд. Чи правда, що цей усемогутній король каучуку, який володів палацами в Біаріці, Женеві та садами на лондонській вулиці Кенсінгтон-роуд, розпочав свою кар'єру, продаючи солом'яні сомбреро на вулицях Ріохи, села, загубленого в амазонській сельві, де він народився? Його погляд виражав заспокоєне сумління й велике задоволення собою.

Пабло Сумаета через перекладача повідомив їм, що в їхнє розпорядження надається найкращий корабель Компанії «Ліберал». Він призначив їм капітана, що має найбільший досвід плавання по річках Амазонії, який підібрав собі команду з найкращих матросів.

Проте навіть за таких обставин плавання до Путумайо буде для них важким і вимагатиме жертв. Вони відпливуть через вісім або десять днів, залежно від погоди. І перш ніж будь-хто з членів Комісії встиг поставити йому запитання, він поквапився підійти до Роджера Кейсента й передав йому купу паперів, складених у течку.

— Я підготував вам цю документацію, щоб звільнити вас від однієї з ваших турбот, — пояснив він. — Тут зібрано розпорядження Компанії адміністраторам, начальникам, заступникам начальників і наглядачам станцій у тому, що стосується ставлення до персоналу.

Сумаета приховував свою нервозність, намагаючись говорити голосно й жестикулюючи. Показуючи папери з текстами, печатками та підписами, він перелічував те, що в них містилося, промовляючи та вимахуючи руками, немов промовець на майдані:

— Сувора заборона карати фізичними покараннями тубільців, їхніх дружин, дітей та родичів і ображати їх словом або діями. Суворо вичитувати їм, коли припустяться помилки, яку можна довести. У разі тяжкої провини вони можуть бути оштрафовані або звільнені з роботи. Якщо їхня провина має злочинний характер, то їх передають найближчим компетентним органам влади.

Він знову й знову зачитував рекомендації — повторюючи їх без кінця — уникати «зловживань проти тубільців». Він відхилився від головної теми, пояснюючи, що «бувши людськими створіннями, якими вони є», роботодавці іноді порушують ці розпорядження. У таких випадках Компанія карає винних.

— Важливо те, що ми робимо все можливе й неможливе, аби уникнути зловживань на каучукових плантаціях. Якщо вони іноді й відбуваються, то це виняток, робота порушника дисципліни, який не шанує нашої політики стосовно до тубільців.

Сумаета сів. Він говорив багато й з такою енергією, яка виснажила його. Він витер з обличчя піт уже мокрою хусточкою.

— Ми зустрінемо в Путумайо тих начальників станцій, які були звинувачені Салданьєю Рока та інженером Гарденбергом чи вони повтікали?

— Ніхто з наших працівників не втік, — обурився управитель Перуанської Амазонської компанії. — Навіщо їм утікати? Через наклепи шантажистів, які, не змігши виманити в нас гроші, повігадували цю брехню?

— Шмагання та калічення, убивства десятків, а може, й сотень людей, — процитував Роджер Кейсмент. — Це звинувачення, які потрясли весь цивілізований світ.

— Мене вони також потрясли б, якби справді відбувалися, — обурено запротестував Пабло Сумаета. — Мене потрясає те, що такі культурні та інтелігентні люди, як ви, вірять у подібні небилиці без попереднього розслідування.

— Ми проведемо розслідування на плантаціях, — нагадав йому Кейсмент. — І проведемо його з усією серйозністю, можете не сумніватися.

— Невже ви вірите, що Арана, я і керівники Перуанської Амазонської компанії вдаються до самогубства, вбиваючи тубільців? Хіба ви не знаєте, що проблема номер один добування каучуку — нестача збирачів? Кожен працівник для нас неоціненний. Якби ці вбивства справді відбувалися, то в Путумайо вже не залишилося б жодного індіанця. Усі загинули б або розбіглися. Ніхто не захоче жити там, де його шмагають, калічать і вбивають. Це звинувачення є неймовірним безглуздя, сеньйоре Кейсмент. Якщо тубільці повтікають, ми будемо розорені, й каучукова промисловість загине. Про це відомо нашим роботодавцям, які працюють там. І тому вони докладають усіх зусиль, щоб дикуни були ними задоволені.

Він окинув поглядом членів Комісії, одного за одним. Він усе ще був обурений, але тепер здавався й засмученим. Він зробив кілька гримас, наче збирався заплакати.

— Нелегко мати з ними справу, утримувати їх задоволеними, — признався він, понизивши голос. — Вони надто примітивні. Вам відомо, що це означає? Деякі з племен досі вдаються до людоджерства. Ми ж не можемо цього дозволити, чи не так? Це не похристиянському, це не гуманно. Ми їм забороняємо їсти до себе подібних, й іноді вони дратуються й поводяться так, як і мають поводитися, — як дикуни. Чи можемо ми дозволити, щоб вони топили дітей, які народжуються з природними каліцтвами? Наприклад, із заячою губою. Ні, не можемо, бо вбивати дітей — це теж чинити не похристиянському, хіба не так? Одне слово, ви все побачите на власні очі. Тоді ви зрозумієте, як несправедливо ставиться Англія до сеньйора Хуліо С. Арани та до Компанії, яка ціною неймовірних жертв перетворює цю країну.

Роджерові Кейсменту здалося, що зараз Пабло Сумаета пролле кілька сліз. Але він помилився. Управитель Компанії нагородив його дружньою усмішкою.

— Я багато говорив і тепер передаю слово вам, — сказав він тоном пробачення. — Запитуйте все, що хочете, і я вам відповім з усією правдивістю. Нам нема чого приховувати.

Близько чверті години члени Комісії ставили запитання головному управителю Перуанської Амазонської компанії. Він відповідав довгими фразами, які іноді збивали з пантелику перекладача, й той просив його повторити якісь слова або фрази. Роджер не брав участі в розпитуваннях і нерідко думав про щось зовсім інше. Було очевидно, що Сумаета ніколи не скаже правду, що він повторюватиме аргументи, якими Компанія Арани відповідала в Лондоні газетним критикам. Можливо, іноді й траплялися ексцеси, до яких удавалися індивіди з невимримним характером, проте політика Перуанської Амазонської компанії не дозволяла ані катувати, ані поневолювати, ані тим більше вбивати тубільців. Це було заборонено законом, і лише божевільні могли тероризувати чорноробів, яких було так мало в Путумайо. Роджер почував себе перенесеним на землі й у часи Конго. Ті самі жахіття, те саме перекручення правди. Різниця була тільки в тому, що Сумаета розмовляв іспанською мовою, а бельгійські чиновники — французькою. Вони заперечували очевидне з тією самою невимущеністю, бо й ті, й ті вірили, що збирати каучук і заробляти гроші — це ідеал християн, який виправдовує найтяжчі злочини, скоєні проти поган, які, звичайно ж, пожирають людей і вбивають власних немовлят.

Коли вони вийшли з будинку Перуанської Амазонської компанії, Роджер провів колег до того будиночка, в якому їх оселили. Замість того, щоб відразу повернутися в дім британського консула, він прогулявся по Іквітосу, не обираючи певного шляху. Йому завжди подобалося прогулюватися, самому або в товаристві якогось друга, на початку й у кінці дня. Він міг прогулюватися годинами, але на незаасфальтованих вулицях Іквітоса часто спотикався на вибоях та в калюжах, наповнених водою, де квакали і хлюпалися жаби. Шум і гамір був неймовірний. Бари, ресторани, борделі, танцювальні зали та гральні заклади були переповнені людьми, які пили, їли, танцювали або сперечалися. І біля кожних дверей штовхалися зграї напівголих

хлопчаків, які зазирали досередини. Він побачив, як на обрії зникає останнє багряне світло вечірніх сутінків, і решту прогулянки здійснив у темряві по вулицях, лише іноді освітлюваних лампами з барів. Коли ноги донесли його до квадратного майдану, який мав помпезну назву «Площа Зброї» (Пласаде-Армас), він обійшов його по периметру й несподівано почув, як чоловік, що сидів на лаві, привітав його португальською мовою: «Воа поите^[6], сеньйоре Кейсмент». То був отець Рікардо Уррутія, настоятель августинської громади Іквітоса, з яким він познайомився на вечірці, влаштованій для них префектом. Він сів поруч із ним на дерев'яну лаву.

— Коли немає дощу, то приємно вийти подивитися на зорі й трохи подихати свіжим повітрям, — сказав августинець португальською мовою. — Треба тільки затулити долонями вуха, щоб не чути цього пекельного гамору. Вам уже розповіли про цей залізний дім, який напівбожевільний каучуковий промисловець купив у Європі й який тепер хочуть поставити тут, на майдані. Він, здається, експонувався на Великій виставці в Парижі 1889 року. Кажуть, у ньому розташується громадський клуб. Ви можете уявити собі цю піч, металевий дім у кліматі Іквітоса. Поки що він править за печеру для кажанів. Тут сплять їх десятки, повиснувши на одній ніжці.

Роджер Кейсмент сказав отцю, щоб він говорив іспанською мовою, що він його зрозуміє. Проте отець Уррутія, який прожив понад десять років свого життя серед августинців міста Сеара в Бразилії, волів і далі розмовляти португальською мовою. У перуанській Амазонії він не прожив ще й року.

— Я знаю, ви ніколи не бували на каучукових плантаціях сеньйора Арани. Але, безперечно, ви багато знаєте про те, що відбувається там. Я можу запитати вас, якої ви про це думки? Чи відповідають істині звинувачення Салданы Рока й Волтера Гарденберга?

Священик зітхнув.

— На жаль, думаю, відповідають, — промурмотів він. — Ми тут перебуваємо дуже далеко від Путумайо. Не менш як за тисячу двісті кілометрів. Якщо навіть у місті, де маємо представників влади, префекта, суддів, військових, поліцію, відбуваються дуже прикрі події, про які всім відомо, то можна тільки уявити собі, що відбувається там, де присутні лише службовці Компанії.

Він знову зітхнув, тепер уже з гірким смутком.

— Тут найбільша проблема — це купівля й продаж тубільних дівчаток, — сказав він із жалем у голосі. — Попри всі наші зусилля знайти її розв'язання, ми поки що не досягли успіху.

«Знову Конго. Конго скрізь і повсюди».

— Ви, певно, чули про знамениті «набіги», — додав августинець. — Це напади на тубільні села з метою захопити збирачів каучуку. Але нападники хапають не тільки чоловіків. Вони хапають також хлопчиків і дівчаток. Щоб продати їх тут. Іноді перевозять їх до Манауса, де, схоже, їм дають більшу ціну. В Іквітосі родина платить за малу служницю щонайбільше двадцять або тридцять солів. Усі мають одну, дві, а то й п'ять служниць. Насправді рабинь. Вони працюють удень і вночі, сплять із худобою, їх шмагають за найменші провини, й вони ж таки служать для сексуального виховання синів родини.

Він знову зітхнув і ніяк не міг відсапатися.

— А що власті, до них можна звернутися?

— Спочатку можна було, — сказав падре Уррутія. — Рабство в Перу заборонене більш як півстоліття тому. Раніше можна було звернутися до поліції або в суд. Але всі вони також накупили собі служниць. А крім того, що власті робитимуть із тими дівчатками, яких вони визволять. Або заберуть собі, або продадуть, звичайно. І не завжди продадуть їх родинам. Іноді вони потрапляють до борделів, оце й усе їхнє визволення.

— А немає способу повернути їх до свого племені?

— Племена тут уже майже не існують. Їхніх батьків захопили й погнали працювати на каучуковій плантації. Нема куди й кому передати їх. Тож який сенс визволяти ці нещасні створіння? За таких обставин, мабуть, ліпше залишити їх у родинах. У деяких родинах до них ставляться добре, прихиляються до них. Вам це здається страхітливим?

— Так, страхітливим, — підтвердив Роджер Кейсмент.

— Мені, нам таке ставлення до тубільних дітей також здається страхітливим, — сказав отець Уррутія. — Ми годинами сушимо собі голову у своїх місіях, як можна розв'язати цю проблему. Ми не знаходимо її розв'язання. Ми звернулися до Рима з проханням надіслати сюди черниць і відкрити тут школу для дівчаток. Нехай би принаймні вони одержували якусь освіту. Але хіба родини, в яких вони

живуть, погодяться послати їх до школи? Таких принаймні буде дуже мало. Вони дивляться на них як на звірят.

Отець Уррутія знову почав зітхати. Він говорив із такою гіркотою, що Роджер, пригнічений тяжкою логікою ченця, захотів повернутися в дім консула. Він підвівся на ноги.

— Ви зможете щось зробити, сеньйоре Кейсмент, — сказав падре Уррутія, потискуючи Роджеру на прощання руку. — Те, що сталося, можна вважати чудом. Я маю на увазі звинувачення в пресі, скандал у Європі. Прибуття цієї Комісії. Якщо хтось і зможе допомогти цьому нещасному народові, то тільки ви. Я молитимуся за те, щоб ви повернулися з Путумайо живими й здоровими.

Роджер рушив до будинку консула дуже повільною ходою, не дивлячись на те, що відбувалося в барах і борделях, звідки долинали голоси, спів та бренькання гітар. Він думав про дітей, яких виривали з їхніх племен, розлучали з батьками, запихали у смердючі закапелки на човнах, перевозили до Іквітоса, продавали за двадцять або тридцять солів у родину, де вони протягом усього свого життя вишкрібатимуть грязюку, митимуть підлогу, готуватимуть їжу, чиститимуть нужники, пратимуть брудний одяг, а вряди-годи їх гвалтуватиме хазяїн або сини хазяїна. Одвічна історія. Історія, якій ніколи не буде кінця.

ІХ

Коли двері до камери відчинилися й на порозі з'явився важкий силует шерифа, Роджер Кейсмент подумав, що до нього хтось прийшов із візитом — певно, Джі або Аліса, — але тюремник замість наказати йому підвестися й іти за ним до кімнати побачень дивився на нього дивним поглядом, нічого не говорячи. «Мою супліку відкинули», — подумав він. Роджер залишився лежати, переконаний, що коли він підведеться, ноги в нього затремтять, і він упаде на підлогу.

— Ви досі хочете прийняти душ? — запитав холодний і повільний голос шерифа.

«Це моє останнє бажання? — подумав він. — Відразу після миття мене передадуть у руки ката?»

— Це суперечить правилам, — промурмотів шериф із певним хвилюванням у голосі. — Але сьогодні виповнюється перша річниця від того дня, як мій син загинув у Фландрії. Хочу вшанувати його пам'ять актом милосердя.

— Дякую вам, — сказав Роджер, підводячись на ноги.

Яка муха вкусила шерифа? Звідки це люб'язне ставлення до нього?

Йому здалося, що кров у жилах, яка зупинилася, коли він побачив тюремника у дверях своєї камери, знову стала циркулювати в його тілі. Він вийшов у довгий, обпалений прохід і пішов за гладким тюремником до лазні, темного приміщення, де під однією стіною був ряд надбитих унітазів, а під протилежною кілька душів та цементних резервуарів із трубами, по яких стікала вода. Шериф залишився стояти на вході до приміщення, а тим часом Роджер роздягся, повісив свій синій однострій та свою шапочку в'язня на забитий у стіну цвях і став під душ. Струмień води охолодив йому тіло від голови до ніг й водночас наповнив почуттям радості та вдячності. Він заплющив очі й, перш ніж намитися милом, яке взяв в одній із гумових мильниць, приліплених до стіни, й потерти собі руки та ноги, дослухався, як холодна вода ковзає йому по тілу. Переживав глибоку втіху й екстаз. Із цим струменем води зник не тільки бруд, який налип йому на тіло за стільки днів, а й турботи, тривоги та докори сумління. Він намилувався й обполіскувався знову й знову, аж поки шериф здалеку

показав йому рукою, щоб він поквапився. Роджер витерся тим самим одягом, який накинув на себе. Гребінця в нього не було, й він пригладив волосся пальцями.

— Ви собі уявити не можете, який я вам вдячний за це купання, шерифе, — сказав він, коли вони поверталися до камери. — Ви повернули мені життя, здоров'я.

Тюремник відповів йому нерозбірливим мурмотінням.

Повернувшись до камери й лігши на свою койку, Роджер спробував відновити читання книжки «Наслідкування Христа» Томаса де Кемпіса, але не зміг зосередитися й поклав книжку знову на підлогу.

Він згадав про капітана Роберта Монтейта, свого помічника й друга під час останніх півроку, які він прожив у Німеччині. Чудовий чоловік! Відданий, діяльний і героїчний. Він був товаришем його подорожі та небезпек у німецькому підводному човні У-19, який доставив їх, разом із сержантом Деніелом Джуліаном Бейлі, до узбережжя Трейлі в Ірландії, де всі троє мало не потопилися, бо не вміли веслувати. Вони не вміли веслувати! Ось так дрібні неприємності можуть зруйнувати великі задуми. Він пригадав той сірий дощовий ранок, спінене море й густий туман Святого четверга 21 квітня 1916 року, й вони троє в розгойданому човні з трьома веслами, в якому їх покинула німецька субмарина, перш ніж зникнути в тумані. «Нехай щастить!» — крикнув йому на прощання капітан Раймунд Вайсбах. Він знову пережив жахливе відчуття безпорадності, коли намагався підкорити собі цей човен, який підстрибував на хвилях і провалювався в ями, і неспроможність недотепних веслувальників спрямувати його в напрямку берега, про який ніхто з них не знав, де він є. Їхній човен крутився, підіймався, опускався, підстрибував, описував кола з різними радіусами, а що ніхто з трьох не міг приборкати їх, то хвилі, які хлюпали в борт човна, нахилили його в такий спосіб, що кожної хвилини могли перекинути. І справді, вони його перекинули. Протягом кількох хвилин троє мало не потопилися. Борсалися на хвилях, ковтали солону воду, аж поки нарешті їм пощастило перекинути човен дном донизу й, допомагаючи один одному, знову вибратися на нього. Роджер пригадав хороброго Монтейта з рукою, пораненою під час нещасливого випадку в Німеччині, який стався з ним у порту Геліголанд, коли він намагався навчитися водити моторного човна. Вони затрималися там, щоб змінити субмарину, бо У-2, на яку вони

повантажилися у Вільгельмставені, мусила стати на ремонт. Та рана мучила його протягом усього тижня, поки вони долали відстань між Геліголандом і затокою Трейлі. Роджер, який терпів напади тяжкої морської хвороби, блював і майже не підводився зі своєї вузької койки та не проковтнув жодного шматка їжі, згадував, із яким стоїчним терпінням Монтейт витримував біль від своєї розпухлої рани. Протизапальна мазь, яку наклали йому німецькі моряки з У-19, анітрохи не допомогла. Його рана й далі гноїлася, і капітан Вайсбах, командир У-19, попередив, що коли після того, як вони зйдуть на берег, її не почати негайно лікувати, то виникне гангрена.

Востаннє він бачився з капітаном Робертом Монтейтом на руїнах форту Мак-Кенна, того самого ранку 21 квітня, коли двоє його товаришів вирішили, що Роджер заховається тут, а вони підуть шукати допомоги в «Добровольців» Трейлі. Вони так вирішили тому, що він найбільше ризикував бути впізнаним солдатами, бо саме він був найжаданішою здобиччю для сторожових псів імперії, й тому, що Роджер утратив останні сили. Хворий і ослаблений, він уже двічі падав на землю, геть виснажений, і коли впав удруге, то кілька хвилин лежав непритомний. Друзі покинули його між руїнами форту Мак-Кенна, залишивши йому револьвер і торбинку з одягом, після того як потиснули йому руку. Роджер пригадував, як, побачивши жайворонків, що літали над ним, почувши їхній спів і виявивши, що він оточений дикими фіалками, які росли на пісках затоки Трейлі, він подумав, що нарешті добувся до Ірландії. Очі йому наповнилися слізьми. Капітан Монтейт, відходячи, віддав йому військову честь. Невисокий на зріст, дужий, спритний, невтомний, ірландський патріот до нутра кісток, протягом півроку, які Роджер прожив із ним у Німеччині, він не проронив жодного слова нарікання й не виявив жодної ознаки занепаду сил перед товаришем, попри ті невдачі, які доводилося йому терпіти в таборі військовополонених у Лшбурзі — а іноді й відверту ворожість, — коли в'язні відмовлялися записуватися в Ірландську бригаду, яку Роджер хотів сформувати, щоб воювати спільно з Німеччиною («але не під її командуванням») за незалежність Ірландії.

Він був мокрий із голови до ніг, з розпухлою й закривавленою рукою, погано обмотаною плащем, який він скинув із себе, і з виразом великої втоми на обличчі. Посуваючись уперед енергійними кроками, Монтейт і сержант Деніел Бейлі, який накульгував, розтанули в тумані,

прямуючи до Трейлі. Чи дійшов туди Роберт Монтейт, чи не потрапив до рук королівської ірландської поліції? Чи вдалося йому сконтактуватися в Трейлі з людьми з ІРБ (Ірландського республіканського братства) або з «Добровольцями»? Він ніколи не довідався про те, коли і як був захоплений у полон сержант Деніел Бейлі. Його ім'я ніколи не згадувалося під час тривалих допитів, яким піддавали Роджера, спочатку в Адміралтействі керівниками британської розвідки, а потім у Скотленд-Ярді. Несподівана поява Деніела Бейлі на суді, на якому Роджера судили за зраду, як свідка головного прокурора, вжахнула Роджера. У своїй заяві, переповненій брехнею, про Монтейта він не згадав жодного разу. Отже, він досі на волі чи його вбили? Роджер благав Бога, щоб капітан був тепер здоровий і в безпеці, переховуючись у якомусь із куточків Ірландії. Чи, можливо, він узяв участь у повстанні Святого тижня й загинув там, як і безліч безіменних ірландців, що кинулися в цю авантюру, не менш героїчну, аніж необмірковану. Найімовірніше, що він був на Головному поштамті Дубліна, відстрілюючись поруч зі своїм улюбленим Томом Кларком, поки ворожа куля обірвала його зразкове життя.

Також і його приїзд до Ірландії був необміркованою й відчайдушною авантюрою. Повірити в те, що, прибувши з Німеччини до Ірландії, він зможе зупинити сам-один, за допомогою прагматичних і раціональних аргументів повстання на Святому тижні, сплановане в такій таємниці військовою радою ірландських «Добровольців» — Томом Кларком, Шином Мак-Дермотом, Патриком Пірсом, Джозефом Планкетом, — повстання, про яке не був поінформований навіть президент ірландських «Добровольців», професор Еойн МакНейл, хіба не було фантастичною маячнею? «Раціональні аргументи не переконують ані містиків, ані мучеників», — подумав він. Роджер був учасником і свідком тривалих та інтенсивних дискусій, що відбувалися у внутрішніх колах ірландських «Добровольців», на яких ішлося про його тезу, що збройний виступ ірландських націоналістів проти Британської імперії може мати успіх лише в тому разі, якщо він відбудеться водночас із військовим наступом німецької армії, який відверне на себе її головні сили. Про це він і молодий Планкет протягом багатьох годин сперечалися в Берліні, але так і не змогли дійти згоди. Чи саме тому, що члени військової ради ніколи не поділяли цієї його переконаності, «Добровольці», які готували

повстання, приховували свої плани від нього до останньої миті? Коли нарешті інформація про дату повстання дійшла до нього в Берлін, Роджер уже знав, що німецьке адміралтейство відмовилося від морської атаки на Англію. Коли німці погодилися надіслати повстанцям зброю, він наполіг на тому, що сам вирушить до Ірландії разом зі зброєю, з потаємним наміром переконати керівників у тому, що без одночасного німецького військового наступу повстання буде непотрібною жертвою. У цьому він не помилився. Згідно з тими відомостями, які йому вдалося зібрати то там, то тут після свого осудження, повстання було героїчним діянням, але завершилося смертю найрішучіших керівників ІРБ та «Добровольців» і ув'язненням сотень революціонерів. Тепер репресії будуть нескінченними. Незалежність Ірландії знову відступила далеко назад. Сумна, дуже сумна історія!

Він мав ще один гіркий присмак у роті. Вони припустилися ще однієї тяжкої помилки: створили собі надто великі ілюзії щодо Німеччини. Він пригадав дискусію з Гербертом Вордом у Парижі, коли бачив його востаннє. Його найкращий друг в Африці, відтоді як вони познайомилися, обидва молоді й сповнені авантюрним духом пригод, тепер ставився з недовірою до всіх видів націоналізму. Він був одним із небагатьох культурних і совісних європейців на африканській землі, й Роджер багато чого навчився від нього. Вони обмінювалися книжками, доповнювали їх своїми коментарями, розмовляли й сперечалися про музику, живопис, поезію та політику. Герберт мріяв про те, що коли-небудь стане художником, і весь вільний час, який залишався йому після роботи, присвячував ліпленню з глини та вирізанню з дерева різних типів африканських облич. Обидва вони були суворими критиками зловживань та злочинів колоніалізму; й коли Роджер перетворився на публічну постать і став мішенню для атак після публікації свого «Звіту про становище в Конго», Герберт і Саріта, його дружина, які на той час оселилися в Парижі й Герберт був уже відомим скульптором і виготовляв тепер переважно бронзові статуетки, які завжди надихалися Африкою, стали одними з найпалкіших його захисників. Вони залишилися ними й тоді, коли публікація «Звіту про становище в Путумайо» з осудом злочинів, які чинили каучукові промисловці в Путумайо проти тубільців, спричинила ще один скандал навколо постаті Кейсмента. Герберт

спочатку навіть виявив симпатію до націоналістичного переродження Роджера, хоч у своїх листах часто застерігав його проти небезпек «патріотичного фанатизму» і нагадував йому про висловлювання доктора Джонсона, який сказав, що «патріотизм — це останній притулок наволочі». Остаточно розійшлися їхні погляди у ставленні до Німеччини. Герберт завжди енергійно відкидав схвальний і позитивний погляд, яким Роджер дивився на канцлера Бісмарка, що зумів об'єднати німецькі держави, та на «пруський дух», який здавався йому твердим, авторитарним, брутальним, суперечним уяві та чуттєвості, більше придатним для казарми та військового керівництва, аніж для демократії та мистецтва. Коли в повному розпалі війни він довідався з англійських газет, що Роджер Кейсмент подався до Берліна змовлятися з ворогом, він передав йому листа через його сестру Ніну, який поклав край їхній багаторічній дружбі. У тому ж таки листі він його повідомив, що старша дочка його та Саріти, дівчина дев'ятнадцяти років, загинула на фронті.

Скількох ще друзів він утратив, людей, котрі, як Герберт і Саріта Ворд, високо цінували його й захоплювалися ним, а тепер вважали його зрадником? Навіть Аліса Стопфорд Грін, його вчителька й подруга, заперечувала проти його подорожі в Берлін, хоч після того як його заарештували, вона ніколи не згадувала про цю суперечку між ними. Скільки ще людей тепер відчували до нього огиду, начитавшись тих підлих звинувачень, яких не шкодувала для нього англійська преса? Спазм у шлунку примусив його скорчитися на своїй тюремній койці. Він лежав у такій позі протягом тривалого часу, поки не минуло відчуття того, що він має в животі камінь, який розчавлює йому нутроці.

Протягом тих вісімнадцяти місяців, які він прожив у Німеччині, він часто запитував себе, чи він не припустився помилки. Ні, навпаки, факти підтвердили всі його тези, а надто коли німецький уряд опублікував декларацію — більшу її частину написав він, — в якій висловив свою підтримку ідеї ірландської суверенності й своє бажання допомогти ірландцям відвоювати свою незалежність, якої їх позбавила Британська імперія. Але згодом під час своїх тривалих очікувань на вулиці Унтер-ден-Лін-ден у приймальнях високих представників німецької влади, після невиконаних обіцянок, своїх хвороб, своїх невдач з організацією Ірландської бригади він почав сумніватися.

Він відчув, як лунко калатає його серце, як було щоразу, коли він згадував ті морозні дні з бурями та сніговими хуртовинами, коли нарешті після стількох зусиль він спромігся звернутися до двох тисяч двохсот ірландських військовополонених у таборі Лімбург. Він обережно їм пояснив, виголосивши перед ними промову, яку повторював у своїй свідомості протягом місяців, що не йдеться про перехід до ворожого табору, йдеться зовсім про інше. Ірландська бригада не стане складовою частиною німецької армії. Вона буде незалежним військовим формуванням зі своїми власними офіцерами й воюватиме за незалежність Ірландії проти свого колонізатора і гнобителя, «поруч, але не в складі» збройних сил Німеччини. Йому було дуже боляче усвідомлювати, і ця рана не переставала пригнічувати його дух, що з двох тисяч двохсот полонених лише п'ятдесят із лишком записалися до Бригади. Його пропозицію зустріли з ворожістю, лунали крики й шепіт, у яких він чітко вирізняв слова «зрадник», «запроданець», «тарган», багато військовополонених відверто виявляли йому свою зневагу, а коли втретє він намагався звернутися до них, то почали плюватися й мало не накинулися на нього. (Він лише намагався заговорити до них, бо щойно він промовив кілька перших фраз, як його слова заглушили прокляття й свист.) А яке приниження довелось йому витерпіти, коли його врятували від можливого побиття або й лінчування німецькі солдати з його ескорту, що майже винесли його звідти.

Він став жертвою наївних ілюзій, подумавши, що ірландські військовополонені запишуться в цю бригаду, оснащену, обмундировану — хоч уніформу для неї опрацював сам Роджер Кейсмент, — нагодовану й навчену німецьким військом, проти якого вони щойно билися, яке труїло їх газом у бельгійських окопах, яке вбило, покалічило й поранило стількох їхніх товаришів і яке тепер утримувало їх за колючим дротом. Він мав би ліпше зрозуміти ситуацію, бути гнучкішим, згадати про те, що вистраждали й що втратили ці ірландські військовополонені, й не ображатися на них. Але те брутальне зіткнення з реальністю, якого він не сподівався, було надто жорстоким для Роджера Кейсмента. Воно відбилося в усьому його тілі, водночас поранивши його дух, бо майже відразу в нього почалася лихоманка, яка не раз укладала його в ліжку на тривалий час, майже відбираючи в нього будь-яку надію на одужання.

Протягом тих місяців турботлива відданість та приязнь капітана Роберта Монтейта були для нього тим бальзамом, без якого він, либонь, не зміг би вижити. Здавалося, труднощі й розчарування, що зустрічали їх повсюди, зовсім не справляли на нього враження — принаймні видимого, — й у своїй переконаності, що Ірландська бригада, задумана Роджером Кейсментом, зрештою перетвориться на реальність і збере під свої знамена більшість ірландських військовополонених, капітан Монтейт із ентузіазмом віддавався тренуванню півсотні добровольців, яким німецький уряд подарував невеличкий полігон у Цоссені, поблизу від Берліна. І йому навіть пощастило завербувати ще певну кількість людей. Усі вони були в одностроях Бригади, які придумав Роджер, зокрема й сам капітан Монтейт. Вони жили у військових наметах, здійснювали марші, маневри та навчалися стріляти з гвинтівки й пістолета холостими кулями. Дисципліна була сувора, і, крім військових навчань та спортивних вправ, Монтейт наполіг, щоб Роджер Кейсмент щодня розповідав солдатам Бригади про історію Ірландії, її культуру, її незвичайність та перспективи, які відкриються перед їхньою батьківщиною, коли вона здобуде незалежність.

Що сказав би капітан Монтейт, коли б побачив, як на суді виступають свідками звинувачення жменька тих військовополонених із табору Лімбург, які здобули свободу через обмін військовополоненими, — й серед них самого сержанта Деніела Бейлі? Усі вони, відповідаючи на запитання головного прокурора, присягалися, що Роджер Кейсмент, оточений офіцерами німецького війська, намовляв їх переходити в ряди ворога, обіцяючи їм за це перспективу свободи, високої платні та ділянки землі для будівництва ферм у майбутньому. Й усі вони повторювали одну й ту саму брехню: що ірландські військовополонені, які піддавалися його умовлянням і записувалися до Бригади, негайно одержували кращу їжу, тепліші ковдри й кращий режим відпусток. Капітан Роберт Монтейт не обурювався б їхньою поведінкою. Він знову б таки сказав, що ці їхні співвітчизники сліпі або, висловлюючись точніше, осліплені поганим вихованням, невіглаством і безладом, у якому імперія утримувала Ейре, накинувши їй на очі вуаль, щоб приховати від неї її справжнє становище — становище країни окупованої й пригнічуваної протягом трьох століть. Не слід зневірюватися і впадати в розпач, усе це

неодмінно зміниться. І можливо, як він стільки разів робив у Лімбурзі та в Берліні, він би розповів Роджерові Кейсменту, щоб підняти йому дух, із яким ентузіазмом і шляхетною самовідданістю записувалися молоді ірландці — селяни, робітники, рибалки, ремісники, студенти — у лави ірландських «Добровольців», після того як цю організацію було створено на великих зборах у Ротунді Дубліна 25 листопада 1913 року у відповідь на мілітаризацію юніоністів Ольстеру, очолюваних сером Едвардом Карсоном, які відверто погрожували нехтувати закон, якщо британський парламент схвалить Гоум-Рул, автономію для Ірландії. Капітан Роберт Монтейт, колишній офіцер британського війська, в лавах якого він воював проти бурів, у Південній Африці, де був поранений у двох битвах, став одним із перших, хто записався до «Добровольців». Йому було доручено військову підготовку рекрутів. Роджер, який брав участь у тому емоційному мітингу в Ротунді й був одним із керівників фонду, створеного для закупівлі зброї — його обрали на цю посаду внаслідок тієї необмеженої довіри, з якою до нього ставилися ірландські «Добровольці», — не пригадував, щоб він був тоді знайомий із Монтейтом. Але той запевняв, що потиснув тоді йому руку і сказав, що пишається з того, що існує ірландець, який викрив перед усім світом злочини, які чинилися проти аборигенів у Конго та в Амазонії.

Він пригадав тривалі прогулянки навколо табору Лімбург або вулицями Берліна, у які вони вирушали з Монтейтом іноді холодними блідими світанками, а іноді в сутінки та в першій темряві ночі, знову й знову з одержимістю говорячи про Ірландію. Попри дружбу, яка виникла між ними, він ніколи не домігся, щоб Монтейт ставився до нього з тією нефамільярністю, з якою ставляться до друга. Капітан завжди звертався до нього як до політичного і військового керівника, відступаючи йому правий бік стежки, відчиняючи перед ним двері, підсовуючи йому крісла й перед тим і після того, як потиснути йому руку, клацаючи підборами й по-військовому прикладаючи пальці руки до кашкета.

Капітан Монтейт уперше почув про Ірландську бригаду, яку намагався сформувати Роджер Кейсмент у Німеччині, від Тома Кларка, потаємного лідера ІРБ та ірландських «Добровольців», і відразу зголосився працювати з ним. Монтейт тоді був висланий у Лімерік британською армією як покарання за те, що він, як було викрито,

таємно навчав «Добровольців» військової справи. Том Кларк порадився з іншими керівниками, й пропозицію Монтейта було прийнято. Його подорож, як Монтейт потім розповів Роджерові з усіма цікавими подробицями, коли вони зустрілися в Німеччині, мала не менше лихих пригод, ніж авантюрний роман. У супроводі своєї дружини, щоб приховати політичну мету своєї мандрівки, Монтейт відплив із Ліверпуля до Нью-Йорка у вересні 1915 року. Там керівники ірландських націоналістів віддали його до рук норвежця Ейвінда Адлера Кристенсена (згадавши про нього, Роджер відчув, як у нього перевертається шлунок), який у порту Гобокен нишком посадив його на судно, яке незабаром відпливало до Кристианії, столиці Норвегії. Дружина Монтейта залишилася в Нью-Йорку. Кристенсен посадив його на борт «зайцем», часто перекидаючи з каюти до каюти і примушуючи його годинами сидіти в нужниках корабля, куди норвежець приносив йому воду та їжу. Судно було затримане Королівським флотом на середині свого шляху. Цілий загін англійських матросів піднявся на борт і пильно перевірів документи в команди та в пасажирів, шукаючи шпигунів. Протягом п'ятих днів, поки англійські матроси залишалися на кораблі, Монтейт переходив з однієї схованки в іншу — що були іноді такими незручними, він міг принишкнути в клозеті під ганчір'яним накриттям або пірнути в діжку зі смолою — і не був спійманий. Зрештою він таємно висадився в порту Кристианії. Потім перейшов через шведський і данський кордон, ця подорож була не менш авантюрою, він кілька разів мусив перевдягатися, один раз жінкою, і зрештою добувся до Німеччини. Коли нарешті потрапив до Берліна, то з'ясувалося, що начальник, під чийм керівництвом він мав служити, Роджер Кейсмент, лежить хворий у Баварії. Він не став гаяти жодної хвилини, негайно сів на поїзд й, увійшовши до баварського готелю, в якому лежав хворий Роджер, відрекомендувався йому такою фразою: «Це найщасливіша хвилина в моєму житті, сер Роджер».

Кейсмент пригадував, що лише одного разу він не зійшовся поглядами з капітаном Монтейтом, це було якось надвечір у військовому таборі Цоссен, після того як Кейсмент промовляв до солдатів Ірландської бригади. Вони випили по філіжанці чаю у винному погребі, коли Роджер із якоїсь причини, про яку він не

пам'ятав, згадав про Ейвінда Адлера Кристенсена. Обличчя капітана скривилося в гримасу огиди.

— Я бачу, ви не зберегли доброго спогаду про Кристенсена, — жартівливо промовив Роджер. — Ви сердиті на нього за те, що він перевіз вас із Нью-Йорка до Кристианії «зайцем»?

Монтейт не усміхнувся. Його обличчя залишалось дуже серйозним.

— Ні, сер, — процідив він крізь зуби. — Не за те.

— А за що ж тоді?

Монтейт завагався, схоже, він почував себе ніяково.

— Бо я ніколи не сумнівався в тому, що цей норвежець був шпигуном британської розвідки.

Роджер пригадав, що ця фраза справила тоді на нього ефект удару кулаком під дих.

— Ви маєте якийсь доказ, що він ним був?

— Ніякого, сер. Це чисте передчуття.

Кейсмент висварив його й наказав йому, щоб він більше не висловлював таких припущень, не маючи доказів. Капітан пробелькотів слова пробачення. Тепер Роджер віддав би все на світі, щоб побачити Монтейта бодай на мить і попросити в нього пробачення за те, що він колись його висварив. «Ви мали цілковиту слухність, мій любий друже. Ваша інтуїція була нехибною. Ейвінд виявився чимось гіршим, аніж шпигун. Він справжній демон. А я був безпорадним і наївним придурком, коли повірив у нього».

Ейвінд був ще однією з великих помилок на цьому останньому етапі його життя. Кожен, хто не був би «великою дитиною», як одного разу назвали його Аліса Стопфорд Грін і Герберт Ворд, відчув би щось підозріле в тій манері, з якою це втілення Люцифера увійшло в його життя. Тільки не Роджер. Він вірив у випадкову зустріч, у чари випадку.

Це сталося в липні 1914 року, того самого дня, коли Роджер прибув до Нью-Йорка, щоб популяризувати ірландських «Добровольців» між ірландськими спільнотами Сполучених Штатів, знайти в них підтримку та зброю й зустрітися з націоналістичними лідерами північноамериканської філії ІРБ, що існувала під назвою «Клан на Гаел», ветеранами національної боротьби Джоном Дівоем і Джозефом Мак-Карриті. Він вийшов прогулятися по Манхеттену, втікаючи з вологої й гарячої кімнати готелю, напеченої нью-йоркським літом,

коли йому зустрівся юнак, рудий і стрункий, наче бог вікінгів, чия врода, чари та невимушеність негайно його спокусили. Ейвінд був високий, атлетичний, його хода відзначалася котячою грацією, погляд синіх очей був глибоким, а усмішка — водночас архангельською і лукавою. Він не мав жодного цента й дав це зрозуміти з комічною гримасою, вивернувши свої глибокі й порожні кишені. Роджер запросив його випити пива й чогось поїсти. Й повірив усьому тому, про що розповів йому норвежець: йому двадцять чотири роки, а вже в дванадцять він утік зі свого дому в Норвегії. Подорожуючи «зайцем», добувся до Глазго. Відтоді працював кочегаром на скандинавських та англійських кораблях на всіх морях світу. Тепер, застрявши в Нью-Йорку, він намагався виживати, як міг.

І Роджер усьому повірив! Тепер, скрутившись від болю на своїй вузькій тюремній койці, він мусив витерпіти ще один зі спазмів у шлунку, які перехоплювали йому подих. Вони примушували його переживати хвилини великої нервової напруги. Він ледве стримував бажання заплакати. Щоразу, коли йому випадало пожаліти себе й відчутти пекучий сором за себе, очі йому наповнювалися слізьми й він почувався пригніченим до нудоти. Він ніколи не був людиною сентиментальною, схильною виставляти свої емоції напоказ, він завжди вмів приховати сум'яття, які збурювали його почуття, за маскою досконалої незворушності. Але його характер змінився після того, як він прибув до Берліна в супроводі Ейвінда Адлера Кристенсена в останній день жовтня 1914 року. Можливо, ця зміна була спричинена тим, що на той час він уже захворів і його нерви були зруйновані? Особливо під час останніх місяців свого перебування в Німеччині, коли попри той ентузіазм, який намагався вселити йому капітан Роберт Монтейт, він зрозумів, що його проект створення Ірландської бригади зазнав краху, він почав відчувати, що німецький уряд не довіряє йому (можливо, вважаючи його британським шпигуном), а його заява про очолювану британським консулом у Норвегії змову з метою вбити його не здобула того міжнародного розголосу, на який він сподівався. Він зазнав також болючого удару, коли зрозумів, що його товариші з ІРБ та ірландських «Добровольців» в Ірландії до останньої миті приховували від нього свої плани повстання на Святому тижні. («Вони мусили дотримуватися обережності з міркувань безпеки», — заспокоював його Роберт

Монтейт.) А проте, вони наполягали, щоб він залишався в Німеччині, й забороняли приєднатися до них. («Вони думають про ваше здоров'я, сеньйоре», — виправдовував їх Монтейт.) Ні, вони думали не про його здоров'я. Вони остерігалися його присутності, бо знали, що він налаштований проти збройного виступу, якщо він не буде узгоджений у часі з німецькою наступальною операцією. Він та Монтейт сіли на німецьку субмарину всупереч наказам націоналістичних керівників.

Але серед усіх його невдач найбільшою була та, що він сліпо й по-дурному довірився Ейвіндові-Люциферу. Цей останній супроводив його до Філадельфії, де він хотів навідати Джозефа Мак-Карриті. Й він був поруч із ним у НьюЙорку на мітингу, організованому Джоном Кінном, на якому Роджер виступив перед аудиторією, що складалася з членів старовинного ордену гіберніанців^[7], а також на демонстрації, в якій узяли участь понад тисячу ірландських «Добровольців» у Філадельфії, 2 серпня, до якої Роджер звернувся з промовою під гучні оплески.

Від першої миті він помітив ту недовіру, з якою керівники національного ірландського руху в Сполучених Штатах ставилися до Кристенсена. Але він так енергійно запевняв їх у тому, що вони повинні вірити Ейвіндові, як і йому самому, що керівники ІРБ та «Клан на Гаел» зрештою погодилися терпіти присутність норвежця на всіх публічних виступах Роджера (але не на приватних політичних зборах) у Сполучених Штатах. І погодилися на те, щоб він поїхав із ним до Берліна як його помічник.

Найдивовижніше те, що навіть дивний епізод, який стався в Кристіанії, не навів підозру Роджерові. Вони прибули в норвезьку столицю, прямуючи до Німеччини, коли в той самий день на Ейвінда, що пішов прогулятися сам-один — так він розповідав, — напали незнайомі люди, схопили його й силоміць потягли до британського консульства, на Драмменсвайзен, 79. Там його допитав сам консул, містер Менсфелдт де Кардоннел Фіндлей. Консул запропонував йому гроші за те, щоб він розповів, кого він супроводжував до Норвегії й які його наміри. Ейвінд заприсягнувся Роджерові, що він не розповів британському консулові нічого і що його відпустили після того, як він пообіцяв з'ясувати все, що консул хотів знати про того добродія, про якого сам він, Ейвінд, не мав жодних відомостей і супроводив його як провідник по місту — і провідник по країні, — яких той не знав.

І Роджер проковтнув ту фантастичну брехню, і йому навіть на мить не спало на думку, що він став жертвою засідки. Він потрапив у неї як дурна дитина.

Чи вже тоді Ейвінд Адлер Кристенсен працював на британській спецслужбі? Капітан корабля Реджиналд Гол, керівник британської морської розвідки, й Бейзил Томпсон, начальник департаменту кримінальних розслідувань Скотленд-Ярду, що допитували його, після того як його привезли затриманим у Лондон — він мав із ними тривалі й, можна сказати, довірчі розмови, — дали йому суперечливі відомості про скандинава. Але Роджер не мав ілюзій стосовно нього. Тепер він анітрохи не сумнівався в тому, що Ейвінд розповів йому цілковиту брехню, коли стверджував, ніби його схопили на вулицях Кристианії і силоміць привели до консула з помпезним ім'ям Менсфелдт де Кардоннел Фіндлей. Допитувачі дали йому прочитати, щоб деморалізувати його, безперечно — він відразу зрозумів, що обидва вони були витонченими психологами, — рапорт, якого британський консул у столиці Норвегії надіслав своєму шефові у Форін-Офіс, про несподівану появу в консулаті за адресою Драмменсвайзен, 79 Ейвінда Адлера Кристенсена, який вимагав персональної зустрічі з консулом. І як він розповів цьому останньому, коли дипломат погодився прийняти його, що він супроводжує ірландського націоналістичного керівника, який добирається до Німеччини з фальшивим паспортом і під вигаданим ім'ям Джеймса Денді. Він попросив за цю інформацію грошей, і консул передав йому двадцять п'ять крон. Ейвінд запропонував йому передавати приватні й секретні відомості про невідомого персонажа постійно, якщо англійський уряд щедро платитиме йому за інформацію.

З другого боку, Реджиналд Гол і Бейзил Томпсон розповіли Роджерові, що всі його дії в Німеччині — зустрічі з високими керівниками, високими воєначальниками та міністрами уряду в міністерстві закордонних справ на Вільгельмштрассе, як і його контакти з ірландськими військовополоненими в Лімбурзі — були з великою точністю простежені британською розвідкою. Тобто Ейвінд, водночас прикидаючись, ніби перебуває у змові з Роджером, готуючи пастку для консула Мансфелдта де Кардоннела Фіндлея, підтримував контакти з англійським урядом, повідомляючи все, що він говорив, робив, писав, і кого він приймав, і кого відвідував під час свого

перебування в Німеччині. «Я був цілковитим йолопом і заслуговую на таку долю», — повторив собі Роджер невідомо який раз.

У цю мить двері камери відчинилися. Йому принесли обід. Хіба вже настав полудень? Поринувши у свої спогади, він навіть не помітив, як минув ранок. Якби це повторювалося щодня, як було б добре! Зробив кілька ковтків несмачного бульйону й трохи покуштував варену капусту з кількома шматочками риби. Коли прийшов охоронець, щоб забрати тарілки, Роджер попросив у нього дозволу піти спорожнити відро з екскрементами та сечею. Один раз на добу йому дозволяли виходити до нужника, щоб очистити, вимити та витерти відро. Коли повернувся до камери, то знову впав на своє тюремне ліжко. Усміхнене й гарне личко зіпсутої дитини Ейвінда-Люцифера повернулося в його пам'ять, а з ним повернувся й поганий настрій, і напади гіркої смутку. Він почув, як той прошепотів йому на вухо: «Я тебе люблю», і йому здалося, ніби він стискає його в обіймах. Він застогнав і заплакав.

Він багато подорожував, пережив чимало пригод, був знайомий із людьми всіх видів і різновидів, йому довелося розслідувати жахливі злочини, скоювані проти примітивних народів і тубільних спільнот на двох материках. І як можливо, що він досі відчуває приголомшливий подив перед персоною з такою подвійною вдачею, спроможною на таку безпринципність і підлоту, як скандинавський Люцифер? Він йому брехав, він систематично його обманював, разом із тим показуючи себе сміховинним, послужливим і приятним, супроводжував його як вірний пес, служив йому, цікавився його здоров'ям, купував йому ліки, викликав лікаря, ставив йому термометр. Але також виманював у нього всі гроші, які тільки міг виманити. І знову й знову вигадував, що йому треба поїхати до Норвегії під тим приводом, ніби він хоче побачитися з матір'ю, із сестрою, щоб там побігти до консулату, щоб повідомити всю інформацію про конспіративну, політичну та воєнну діяльність свого начальника й коханця. І там він також одержував гроші за свою зраду. А він тим часом вірив, що тримає всі нитки інтриги у своїх руках. Роджер дав Ейвіндові інструкції, оскільки британці хотіли вбити його — норвежець стверджував, що консул Менсфелдт де Кардоннел Фіндлей сказав про це прямим текстом, — стежити за розвитком подій, доки він не здобуде докази кримінальних намірів британських

чиновників проти нього. Ці його слова Ейвінд також переказав консулові — за скільки крон чи фунтів стерлінгів? І тому заява на сторінках преси, що, як думав Роджер, буде скандальною для британського уряду — коли він публічно звинуватив його у тому, що він планує вбивати своїх політичних супротивників, порушуючи суверенність третіх держав, — не мала найменшого резонансу. Жодне посольство не визнало за потрібне підтвердити одержання його відкритого листа, адресованого серові Едвардові Ґрею, копії якого він надіслав урядам усіх держав, що мали свої представництва в Берліні.

Але найгірше — Роджер знову відчув, як утворюється болючий клубок у його шлунку, — сталося згодом у кінці тривалих допитів у Скотленд-Ярді, коли він повірив у те, що Ейвінд-Люцифер не буде залучений до цих діалогів. І ось завершальний удар! Ім'я Роджера Кейсмента з'явилося на сторінках усіх європейських та світових газет — британський дипломат, ушанований і нагороджений Короною, буде осуджений як зрадник батьківщини, — і повідомлення про суд над ним було оголошено повсюди. І тоді у британському консульстві у Філадельфії з'явився Ейвінд Адлер Кристенсен, пропонуючи через посередництво консула поїхати до Англії, щоб посвідчити проти Кейсмента, якщо англійський уряд візьме на себе всі його дорожні витрати та витрати на перебування в Англії й «заплатить прийнятну винагороду за послуги». Роджер не сумнівався ані секунди, що той рапорт британського консула у Філадельфії, який йому показали Реджиналд Гол та Бейзил Томпсон, був справжнім і автентичним. На його щастя, рожеве обличчя скандинавського Люцифера не з'явилося на лаві свідків протягом чотирьох днів процесу в Олд-Бейлі. Бо якби Роджер його побачив, він міг би не стримати свою лють і бажання схопити його за шию.

Чи не було це обличчям, розумом, зміїним спотворенням прабатьківського гріха? В одній зі своїх розмов з Едмундом Д. Морелем, коли обидва запитували себе, як можливо, що люди, які одержали християнське виховання, культурні й цивілізовані, здійснювали ті жахливі злочини й були до них причетні, що їх обидва вони задокументували в Конго, Роджер сказав: «Коли вичерпуються історичні, соціологічні, психологічні, культурні пояснення, залишається ще широка зона темряви, яка перешкоджає нам проникнути в корінь зла людських створінь, Бульдоже. Якщо ти хочеш

його зрозуміти, то існує лише один шлях: відійти від раціональних аргументів і звернутися до релігії — до прабатьківського гріха». — «Це пояснення нічого не пояснює, Тигре». Вони довго сперечалися, але так і не дійшли ні до чого. Морел стверджував: «Якщо останньою причиною зла є прабатьківський гріх, тоді проблема не має розв'язання. Якщо ми, люди, створені для зла й занурюємо у зло свою душу, тоді навіщо боротися й навіщо шукати ліки проти того, що бути вилікуване не може?»

Нема причин поринати в песимізм, Бульдог мав рацію. Не всі людські створіння є Ейвіндами Адлерами Кристенсенами. Існують також люди шляхетні, ідеалісти, добрі й великодушні, такі як капітан Роберт Монтейт і той же таки Морел. Роджера знову опанував смуток. Бульдог не підписав жодної із суплік на його користь. Поза всяким сумнівом, він не схвалював, що його друг (а можливо, тепер друг колишній, як і для Герберта Ворда) узяв собі в союзники Німеччину. Хоч він і виступав проти війни і здійснював мирну кампанію, і був за це заарештований, Морел, безперечно, не простив йому його контакти з кайзером. Можливо, він також вважав його зрадником. Як і Конрад.

Роджер зітхнув. Він утратив багатьох друзів, чудових і дорогих, як і ці двоє. Скільки ще повернуться до нього спиною! Але попри все це він не змінив свою манеру мислення. Ні, він не помилився. Він і далі вірив у те, що якщо в цьому конфлікті Німеччина переможе, Ірландія буде набагато ближчою до незалежності. І набагато дальшою в тому випадку, якщо перемога дістанеться Англії. Він зробив те, що зробив не для Німеччини, а для Ірландії. Невже не могли його зрозуміти такі проникливі й такі розумні люди, як Ворд, Конрад і Морел?

Патріотизм затьмарює ясність мислення. Аліса зробила це твердження під час однієї з палких дискусій на одній із вечірок, які відбувалися в її домі на Гросвінор-роуд, який Роджер завжди згадував із великою ностальгією. Що саме тоді сказала жінка-історик? «Ми не повинні дозволяти, щоб патріотизм затьмарював ясність нашого мислення, наш розум і наш інтелект». Щось у такому дусі. Але потім він згадав іронічний випад, який Джордж Бернард Шоу зробив проти всіх присутніх там ірландських націоналістів: «Це речі непримиренні, Алісо. Не обманюй себе. Патріотизм — релігія, він ворожий будь-якій ясності. Це чистої води обскурантизм, акт віри». Він сказав це з тією насмішкливою іронією, яка завжди бентежила його слухачів, бо

інтуїція всім підказувала, що всяке добродушне висловлювання драматурга було насправді гостроспрямованою критикою. «Акт віри» в устах цього скептика та безвірника означав «забобон і вигадка» або навіть щось набагато гірше. А втім, цей чоловік, який ні в що не вірив і глузував з усього, був великим письменником і підняв престиж ірландського письменства на такий рівень, якого не досягав ніхто з його покоління. Але як можна написати великий художній твір, не будучи патріотом, не відчуваючи глибокої спорідненості із землею предків, не відчуваючи ані любові, ані емоцій до свого стародавнього походження, яке тримає тебе за плечі. Тому, коли треба було робити вибір між двома великими творцями, то Роджер таємно віддавав перевагу Їтсові перед Шоу. Щодо Їтса, то він справді був патріотом, він виплекав свою поезію і свій театр на стародавніх ірландських і кельтських легендах, переробляючи їх, оновлюючи й довівши, що вони можуть жити сучасну літературу. Але через мить він розкався, що так подумав. Як він міг бути таким невдячним до Джорджа Бернарда Шоу: між великими інтелектуальними постатями Лондона, попри свій скептицизм та випадки проти націоналізму, ніхто не виступив із такою ясністю й мужністю на захист Роджера Кейсмента, як драматург. Він запропонував свою лінію захисту адвокату Роджера, яку, на жаль, Серджант А. М. Салівен, ця жадібна нікчемність, не прийняв, але й після того, як було проголошено вирок, Джордж Бернард Шоу написав кілька статей і підписав кілька маніфестів, у яких закликав змінити міру покарання. Не обов'язково треба бути патріотом і націоналістом, щоб виявляти великодушність і мужність.

Коли він на мить згадав про Серджанта А. М. Салівена, настрої у нього відразу зіпсувався, бо він також згадав про вирок за тяжку зраду, ухвалений в Олд-Бейлі протягом тих чотирьох зловісних днів у кінці червня 1916 року. Не так легко було знайти адвоката, який би погодився захищати Роджера перед Верховним трибуналом. Усі ті, до кого зверталися метр Джордж Гейвен Дафі, його родичі та друзі в Дубліні та в Лондоні, відмовлялися під різними приводами. Ніхто не хотів захищати зрадника батьківщини в часи війни. Зрештою на це погодився ірландець Серджант А. М. Салівен, який раніше ніколи не захищав нікого в лондонських судах. Він зажадав велику суму грошей, яку його сестра Ніна та Аліса Стопфорд Грін мусили зібрати через пожертвування людей, які співчували справі ірландського визволення.

Усупереч бажанню Роджера, який хотів відкрито взяти на себе відповідальність повстанця та борця за незалежність і використати суд як платформу для проголошення права Ірландії на суверенність, адвокат Салівен зажадав, щоб захист відбувався у формальних межах законодавства, уникаючи політичних аспектів і наполягаючи на тому, що статут Едуарда Третього, за яким судили Кейсмента, стосувався лише зрадницьких дій, скоєних на території Корони, а не за кордоном. Діяння, які приписували звинуваченому, мали місце в Німеччині, а тому Кейсмента не можна було вважати зрадником імперії. Роджер ніколи не вірив, що така стратегія захисту матиме успіх. До того ж, у той день, коли він мав подати свою супліку, Серджант А. М. Салівен улаштував жалюгідну сцену. Щойно він почав читати свій текст, як затремтів, став корчитися в конвульсіях, аж поки, смертельно збліднувши, вигукнув: «Панове судді, я не можу більше!» — і знепритомнів у залі слухань. Один із його помічників мусив закінчити читання супліки. Добре, хоч Роджер у своєму останньому виступі зміг повернутися до своєї власної лінії захисту, оголосивши себе повстанцем, підтримавши повстання на Святому тижні, зажадавши надати незалежність своїй батьківщині і заявивши, що він із гордістю їй служив. Він пишався своїми словами і сподівався, що вони виправдають його перед наступними поколіннями.

Котра вже година? Він ніяк не міг звикнути до того, що не знав, у якому часі перебуває. Якими ж грубими були мури Пентонвілської в'язниці, бо хоч як він напружував свій слух, йому ніколи не щастило почути вуличний шум: бамкання дзвонів, гуркіт автомобілів, крики, голоси, свист. Гамір Іслінгтонського ринку, схоже, не долинав до нього, чи так йому тільки здавалося? Певно, здавалося. Ось і тепер його оточувала дивна, могильна тиша, в якій, здавалося, зависав час, зависало життя. Єдині звуки, що іноді проникали в його камеру, долинали з внутрішніх приміщень в'язниці: стишені кроки в сусідньому коридорі, скрипіння металевих дверей, які то відчинялися, то зачинялися, гугнявий голос шерифа, що віддавав накази якомусь тюремникові. Але тепер навіть внутрішня частина Пентонвілської в'язниці не надсилала Роджеру жодного звукового сигналу. Мертва тиша вселяла йому глибоку тривогу, перешкоджала думати. Він спробував повернутися до читання «Наслідування Христа» Томаса де Кемпіса, але не зміг зосередитися й знову поклав книжку на підлогу.

Спробував помолитися, але молитва прозвучала в нього так механічно, що він її урвав. Протягом тривалого часу він залишався тихим, напруженим, стривоженим, із порожнім мозком і з поглядом, що прикипів до якоїсь точки на стелі — вона здавалася мокрою, ніби пропускала воду, — аж поки заснув.

Йому наснився тихий сон, що переніс його в амазонську сельву, в ясний, осяяний сонячним світлом, ранок. Вітерець, який віяв над капітанським містком корабля, пом'якшував спеку. Москітів не було, й він почував себе добре, без печії в очах, яка так мордувала його останнім часом, інфекції, що здавалася невразливою для всіх мазей і примочок офтальмологів, без артритного болю у м'язах, без геморою, який іноді обпікав йому нутроці, ніби розжарений залізний прут, без розпухлих ніг. Його не мучила жодна з тих хвороб, із тих тяжких недуг і немочів, які він набув за двадцять років свого перебування в Африці. Він знову був молодий, і йому знову хотілося утнути тут, на широких водах Амазонки, чиїх берегів він навіть не бачив, одну з тих дурниць, які він так часто втинав у Африці: роздягнутися й стрибнути через борт корабля в зелені води, покриті плямами білого шумовиння. Він відчув доторк теплої і густої води на всьому своєму тілі, приємне чисте відчуття, поки підіймався до поверхні, випірнув і став загібати руками, пливучи поруч із кораблем із легкістю та елегантністю дельфіна. Кілька пасажирів махали йому руками з капітанського містка та з палуби, кличучи знову піднятися на борт корабля, щоб він не втопився й не став жертвою якумами, ці річкові змії іноді досягають десятих метрів завдовжки й можуть проковтнути цілу людину.

Він був десь поблизу Манауса? Табатінги? Путумайо? Іквітоса? Підіймався проти течії чи спускався за течією річки? Яка різниця. Головне, він почувався краще, ніж у будь-який недавній період свого життя, й, тим часом як корабель повільно ковзав по зеленавій поверхні води, а гуркіт двигуна заколисував його думки, Роджер укотре переживав той майбутній час, коли він нарешті відмовиться від дипломатичної служби й поверне собі цілковиту волю. Він покине своє лондонське помешкання на Елбері-стріт і поїде до Ірландії. Він ділитиме свій час між Дубліном та Ольстером. Не присвячуватиме все своє життя політиці. Віддаватиме по годині на день, по дню на тиждень, по тижню на місяць науковим студіям. Відновить вивчення ірландської мови й одного дня здивує Алісу, вільно заговоривши до неї по-гельському. А ті години, дні й тижні, які він присвячуватиме політиці, він зосередить на великій політиці, тій, яка становить для нього головний інтерес, — проблемах здобуття незалежності Ірландією та боротьбі проти колоніалізму — і він більше не стане марнувати час на інтриги, суперництво, на змагання політиканів,

жадібних до влади, яку вони намагаються здобути в партії, в осередку, в бригаді, хай навіть для цього доведеться забути про своє головне завдання й навіть шкодити йому. Він багато мандруватиме по Ірландії, робитиме тривалі екскурсії по гленах Антрима, по Донеголу, Ольстеру, Голвею, по таких далеких і глухих місцях, як графство Коннемара та острів Торі, де рибалки не знають англійської мови й розмовляють лише гельською, й він подружиться з тими селянами, ремісниками, рибалками, які своєю стійкістю, працьовитістю чинять опір нищівній присутності колонізатора, зберігаючи свою мову, свої звичаї, свої вірування. Він слухатиме їх, навчатиметься від них, писатиме нариси й поеми про мовчазну та героїчну боротьбу, яку протягом багатьох століть ведуть ці скромні люди, завдяки яким Ірландія не зникла й досі залишається нацією.

Металевий брязкіт вихопив його з цього приємного сновидіння. Він розплющив очі. До його камери увійшов тюремник із мискою манного супу й шматком хліба — його щоденною вечерею. Він мало не запитав у нього, котра година, але стримався, бо знав, що відповіді не одержить. Розламав скибку хліба на дрібні шматочки, вкинув їх у суп і став їсти, зачерпуючи рідину ложкою. Він прожив ще один день, і можливо, завтра надійде вирішальний.

Х

Напередодні того дня, коли вони мали відпливти на «Лібералі» в напрямку Путумайо, Роджер Кейсмент вирішив відверто поговорити з містером Стірсом. За ті тринадцять днів, які він прожив в Іквітосі, він мав багато розмов з англійським консулом, але досі не наважувався порушити розмову про це. Він знав, що його місія здобула собі багато ворогів, й не лише в Іквітосі, а у всьому амазонському регіоні. Було б абсурдно зіпсувати ще й взаємини з колегою, який міг бути для нього вельми корисним в наступні дні й тижні, якби він увійшов у дуже серйозний конфлікт із виробниками каучуку. Він вирішив ліпше не торкатися в розмові цієї дуже слизької теми.

А проте в ту ніч, після того як він та консул випили, за своїм звичаєм, по келиху портвейну в невеличкій віталеньці містера Стірса, слухаючи, як злива поливає цинковий дах, а краплі дощу лопотять по шибках та по перилах тераси, Роджер забув про обачність.

— Якої ви думки про отця Рікардо Уррутія, містере Стірс?

— Про настоятеля августинців? Я з ним спілкувався дуже мало. Загалом він справив на мене позитивне враження. Ви з ним часто зустрічалися останніми днями, чи не так?

Чи консул усвідомлював, що вони зараз перейдуть на слизький ґрунт? У його виражених очицях з'явився тривожний блиск. Його лисина виблискувала під світлом гасової лампи, яка бризкала іскрами на столику, що стояв у самому центрі кімнати. Він перестав вимахувати віялом, яке тримав у правій руці.

— Зрештою, отець Уррутія живе тут лише рік, і він не виїздив з Іквітоса, — сказав Кейсмент. — Тому він не багато знає про становище на каучукових плантаціях Путумайо. Натомість він багато говорив зі мною про іншу людську драму, яка відбувається тут, у місті.

Консул відсърбнув ковток портвейну. Він знову став обмахуватися віялом, і Роджер мав таке враження, ніби його кругле обличчя набуло червонішого кольору, ніж звичайно. Буря надворі завивала й гриміла глухими і тривалими перекатами грому й іноді освітлювала яскравим спалахом темряву лісу.

— Це проблема дівчаток і хлопчиків, яких забирають у племен, — провадив Роджер. — їх привозять сюди і продають родинам за

двадцять-тридцять сентаво.

Містер Стірс мовчав, дивлячись на нього. Він тепер обмахувався віялом дуже енергійно.

— Згідно з інформацією падре Уррутія всі слуги в Іквітосі були відібрані в племен і продані, — додав Кейсмент. І дивлячись консулові у вічі, запитав: — Це так?

Містер Стірс зробив тривалий видих і засовався у кріслі-гойдалці, не приховуючи свого роздратування. Його обличчя, здавалося, говорило: «Який же я буду радий, коли завтра ви відпливете до Путумайо. Сподіваюся, після того нам уже не доведеться дивитися один одному у вічі, містере Кейсмент».

— Хіба в Конго такі речі не трапляються? — ухильно запитав він.

— Трапляються, але не в таких масштабах, як тут. Пробачте мені за нескромне запитання. Четверо слуг, яких ви маєте, ви найняли по контракту чи купили за гроші?

— Вони дісталися мені у спадок, — сухо відповів йому британський консул. — Вони утворювали частину цього будинку, коли мій попередник, консул Кейзес, повернувся до Англії. Я не можу стверджувати, що він їх найняв по контракту, бо тут, в Іквітосі, такого звичаю нема. Усі четверо моїх слуг неписьменні й не вміють ані читати, ані підписувати контракт. У моєму домі вони сплять, їдять, я дбаю про них і, крім того, даю їм гроші на чай, що є, запевняю вас, не дуже поширеною практикою в цьому краї. Усі четверо можуть піти від мене, коли їм заманеться. Поговоріть із ними й запитайте, чи їм хочеться пошукати собі роботу десь-інде. Ви побачите їхню реакцію, містере Кейсмент.

Роджер кивнув головою і відпив ковток портвейну.

— Я не хотів образити вас, — сказав він тоном вибачення. — Я лише намагаюся зрозуміти, де перебуваю, зрозуміти цінності та звичаї Іквітоса. Я не маю найменшого бажання, щоб ви сприймали мене як слідчого.

Вираз обличчя консула тепер став відверто ворожим. Він почав обмахуватися віялом дуже повільно, а в його погляді читалася відверта неприязнь і майже ненависть.

— Я сприймаю вас не як слідчого, а як правдолюба, — поправив він його, не змінюючи свою гримасу неприязні. — Або героя, якщо хочете. Я вже вам сказав, що героїв я терпіти не можу. Не осудіть мене

за відвертість. І раджу вам не створювати собі ілюзій. Ви не зміните того, що відбувається тут, сеньйоре Кейсмент. І падре Уррутія теж. У певному розумінні те, що відбувається з тими дітьми, — то їхнє щастя. Тобто те, що їх беруть на службу, я хочу сказати. Для них було б у тисячу разів гірше, якби вони виростили в племенах, де їх пожирали б воші й де вони помирали б від пропасниці та різних пошестей, перш ніж їм виповнювалося б десять років, та працюючи, як тварини, на каучукових плантаціях. Тут їм живеться краще. Я знаю, що ви шоковані моїм прагматичним поглядом на життя.

Роджер Кейсмент не сказав нічого. Він уже довідався про все, про що хотів довідатися. І також про те, що відтепер британський консул на Іквітосі, мабуть, буде ще одним ворогом, якого йому доведеться остерігатися.

— Я приїхав сюди для того, щоб служити своїй країні на консульському полі діяльності, — додав містер Стірс, дивлячись на волокнисту мату на підлозі. — Я виконую цю службу сумлінно, запевняю вас. Усіх британських громадян, яких тут небагато, я знаю, я їх захищаю, я намагаюся задовольняти всі їхні потреби. Намагаюся робити все, що можу, для поживлення торгівлі між Амазонією та Британською імперією. Я регулярно інформую свій уряд про комерційний рух, про кораблі, які звідси виходять і сюди приходять, про прикордонні інциденти. У мої обов'язки не входить воювати з рабством та з тими зловживаннями, яких припускаються метиси та білі Перу стосовно індіанців Амазонії.

— Я відчуваю, що образив вас, містере Стірс. Не говорімо більше про це.

Роджер підвівся на ноги, сказав «на добраніч» господареві дому й пішов у свою кімнату. Гроза стихла, але дощ усе ще падав. Тераса, яка прилягала до його спальні, була вся мокра. У повітрі чувся сильний запах рослин та вологої землі. Ніч була темна, комахи дзижчали так гучно, ніби літали в помешканні, а не в лісі. Після грози на землю впала інша злива, злива чорних жуків, яких тут називали вінчукас. Завтра їхні трупи встелятимуть терасу, і якщо він на них наступить, то тріщатимуть, як горіхові шкаралупи, й заллють підлогу чорною кров'ю. Він роздягся, вдягнув піжаму й лігу постіль, над якою була натягнута сітка від москітів.

Звичайно ж, він припустився необачного вчинку. Даремно він образив консула, цього бідного й, либонь, доброго чоловіка, який тільки й мріяв, що вийти на пенсію без зайвих проблем і доглядати свій садочок біля котеджу у графстві Саррей, який він досить дешево придбав за свої заощадження. Але він, Роджер, просто не міг цього не висловити, щоб бодай трохи позбутися болю в тілі та тривоги у своїй душі.

Він пригадав свою запеклу суперечку на «Гуаяні», кораблі, на якому він плив від Табаріги, порту на кордоні Перу й Бразилії, до Іквітоса, з каучукопромисловцем Віктором Ізраелем, мальтійським євреєм, який Протягом багатьох років жив в Амазонії і з яким у нього відбувалися довгі й цікаві розмови на палубі корабля. Віктор одягався неохайно, здавався завжди щойно перевдягненим, розмовляв бездоганною англійською мовою й натхненно розповідав про своє авантюрне життя, ніби запозичене з детективного роману, поки вони грали в покер і пили коньяк, який страшенно подобався каучукопромисловцеві. Він мав жахливу звичку стріляти в рожевих чапель, які літали над кораблем, зі стародавнього пістолета, але, на щастя, влучав дуже рідко. Та якось під час однієї з їхніх розмов Віктор заходився вихваляти Хуліо Арану. Він стверджував, що цей чоловік визволяє Амазонію від дикунства й прилучає її до сучасного світу. Він захищав «набіги», завдяки яким нібито ще можна було здобути робочі руки для збирання каучуку. Бо найбільшою проблемою сельви був брак робітників, які збирали дорогоцінну речовину, якою Творець нагородив цей край і облагодіяв перуанців. Ця манна небесна пропадала через лінощі й тупість дикунів, які відмовлялися працювати збирачами каучукового соку й змушували каучукопромисловців нападати на племена й примушувати їх працювати силоміць. Що означало втрату часу та великих грошей для підприємців.

— Ви маєте такий погляд на речі, — обережно урвав його Роджер Кейсмент. — Але існує й інший.

Віктор Ізраель був чоловік довготелесий, тонкий, із сивими пасмами в густій і довгій чуприні, що спадала йому аж на плечі. Він мав кількадечну сиву борідку на своєму кощавому обличчі й темні трикутні, певною мірою мефістофельські очиці, що розгублено втупилися в Роджера Кейсмента. На ньому була кольорова камізелька,

а поверх неї кольорові шлейки й щось подібне до химерної шалі на плечах.

— Що ви хочете цим сказати?

— Я маю на увазі погляд тих людей, яких ви називаєте дикунами, — пояснив йому Роджер Кейсмент таким банальним тоном, ніби говорив про час або про москітів. — Поставте себе на мить на їхнє місце. Вони перебувають у своїх селах, де жили протягом років або століть. Одного дня на них наїжджають білі сеньйори або мулати, озброєні рушницями та револьверами, й наказують, щоб вони покинули свої родини, свої ділянки обробленої землі, свої хатини й подалися збирати каучук за десятки або й сотні кілометрів на користь чужоземців, чий єдиний аргумент — сила, якою вони володіють. Ви пішли б добровільно збирати знаменитий каучуковий сік, сеньйоре Віктор?

— Я не дикун, який живе голим, поклоняється зміям і топить у річці своїх немовлят, якщо вони народжуються із заячою губою, — заперечив каучукопромисловець, засміявшись сардонічним сміхом, який підкреслив його зневагу. — Невже ви ставите на одну дошку людоджерів з Амазонії і нас, першопрохідців, промисловців і комерсантів, що працюємо в героїчних умовах і ризикуємо життям, аби перетворити цю дрімучу сельву на цивілізовану землю?

— Схоже, ми з вами по-різному уявляємо собі цивілізацію, мій друже, — сказав Роджер Кейсмент, і далі говорячи тим доброзичливим тоном, який, здавалося, особливо дратував Віктора Ізраеля.

За тим самим покерним столом сиділи ботанік Волтер Фолк і Генрі Філгалд, тоді як інші члени Комісії примостилися у своїх гамаках, щоб відпочити. Була тиха, тепла й ясна ніч, і повний місяць освітлював води Амазонки своїм сріблястим відблиском.

— Мені було б цікаво знати, яке ж ваше уявлення про цивілізацію? — запитав Віктор Ізраель.

Його голос та його очі метали іскри. Його роздратування було таким, що Роджер запитав себе, чи каучукопромисловець зненацька не вихопить свого археологічного пістолета, який він носив у кобурі, й не пальне в нього.

— Якби мені було дозволено узагальнити свій погляд, то я сказав би, що це суспільство, в якому шанують приватну власність й індивідуальну свободу, — пояснив він із великим спокоєм, привівши

всі свої почуття у стан готовності, якщо раптом Віктор Ізраель вирішить напасти на нього. — Наприклад, британські закони забороняють колоністам захоплювати в колоніях землі тубільців. І вони також забороняють під карою ув'язнення застосовувати силу проти аборигенів, які відмовляються працювати в шахтах або на плантаціях. А ви не згодні з моїм уявленням про цивілізацію? Ви вважаєте, я помиляюся?

Пласкі груди Віктора підіймалися й опускалися, ворущачи дивною блузою зі схожими на шаровари рукавами, яка застібалася до самої шиї, та кольоровою камізелькою. Обома вказівними пальцями він відтягнув свої шлейки, а його трикутні оченята налилися кров'ю. З його роззявленого рота виглядав цілий ряд зубів, покритих плямами нікотину.

— Якби перуанці дотримувалися такого критерію, — сказав він насмішкуватим і роздратованим тоном, — то їм би довелося змиритися з тим, що Амазонія залишиться в кам'яному віці ще на багато століть. Аби не образити поган, ані зайняти землі, населені тими, хто не знає, що з ними робити, й не хоче працювати. Хто схильний змарнувати багатство, яке могло б підняти рівень життя перуанців і перетворити Перу на сучасну країну. Саме такі рекомендації дає Британська Корона цій країні, сеньйоре Кейсмент?

— Безперечно, Амазонія має великі багатства, — спокійно погодився з ним Кейсмент. — Цілком справедливо, що Перу прагне з них скористатися. Але при цьому не знущаючись із тубільців, не полюючи на них, як на тварин, і не перетворюючи їх на рабів. А навпаки, прилучаючи їх до цивілізації через будівництво шкіл, лікарень, церков.

Віктор Ізраель вибухнув сміхом, смикаючись, наче лялька на пружинах.

— У якому світі ви живете, сеньйоре консул! — вигукнув він, театралью підкинувши вгору свої руки з довгими кістлявими пальцями. — Відразу видно, що ви не бачили у своєму житті жодного людоджера. Ви знаєте скількох християн вони тут пожерли? Скількох білих і метисів повбивали своїми списами та отруєними дротиками? Скільком постинали голови? Ми поговоримо з вами тоді, коли ви набудете трохи досвіду, спілкуючись із дикунами.

— Я жив майже двадцять років у Африці і трохи знаю про ці речі, сеньйоре Ізраель, — запевнив його Кейсмент. — До речі, я знав там також багатьох білих, що думали, як і ви.

Аби уникнути, щоб суперечка не загострилася ще більше, Волтер Фолк і Генрі Філгалд відвернули розмову на менш колючі теми. У цю ніч, неспроможний заснути, після десятих днів, прожитих у Іквітосі, зустрічаючись із найрозмаїтішими людьми, занотовуючи думки, зібрані тут і там від представників влади, суддів, військових, власників ресторанів, рибалок, сутенерів, волоцюг, повій і працівників борделів та барів, Роджер Кейсмент мусив визнати, що переважна більшість білих і метисів Іквітоса, перуанців і чужоземців, думали так само, як Віктор Ізраель. Для них амазонські аборигени не були, власне кажучи, людськими створіннями, вони належали до нижчої і гідної зневаги форми існування, набагато ближчої до тварин, аніж до цивілізованих людей. Тому не було нічого незаконного в тому, щоб визискувати їх, хапати, шмагати, примушувати працювати на каучукових плантаціях або, якщо вони чинитимуть опір, убивати їх, як скажених собак. Таке бачення тубільця було, можна сказати, загальним, а тому ніхто не дивувався, що домашніми слугами в Іквітосі були силоміць захоплені в селах дівчатка та хлопчики, продані тутешнім родинам за гроші, ціна яких приблизно дорівнювала двом фунтам стерлінгів. Груді йому здавив такий біль, що він мусив широко роззявити рота, щоб набрати повні легені повітря. Якщо не покинувши цього міста він довідався про стільки речей, то що доведеться побачити йому в Путумайо?

Члени Комісії відпливли з Іквітоса 14 грудня 1910 року, вже досить пізнього ранку. Роджер найняв за перекладача Фредеріка Бішопа, одного з барбадосців, яких він допитував. Бішоп розмовляв іспанською мовою й запевняв, що спроможний зрозуміти дві тубільні мови, найпоширеніші на каучукових плантаціях, і говорити ними: бора і вітото. «Ліберал», найбільший із флоту п'ятнадцятих кораблів, що належали Перуанській Амазонській компанії, зберігся добре. Він був обладнаний невеличкими каютами, в яких подорожні могли оселитися по двоє. Він мав гамаки на носі й на кормі, де могли розташуватися ті, хто волів спати в негоду та під дощем. Бішоп боявся повернутися в Путумайо й просив Роджера Кейсмента дати йому письмове підтвердження, що Комісія захищатиме його протягом подорожі і що потім його перевезуть на Барбадос під опіку британського уряду.

Переїзд від Іквітоса до «Чоррери», столиці величезної території між річками Напо й Какета, де здійснювала свої операції Перуанська Амазонська компанія під керівництвом Хуліо Сесара Арани, тривала вісім днів у спеку, під хмарами москітів, на тлі нудьги, монотонного краєвиду та одноманітного гуркоту й шуму. Корабель спустився по Амазонці, ширина якої починаючи від Іквітоса збільшувалася, аж поки її береги стали невидимими, річка перетнула кордон Бразилії в Табатінга, потім продовжила свій плін до Ваварі, а біля Ігварапарани повернулася на територію Перу. На цій ділянці береги знову наблизилися один до одного, й іноді ліани та віти дуже високих дерев нависали над палубою корабля. Між деревами літали, кружляючи, галасливі зграї папуг, а на окремих острівцях стовбичили, тримаючись на одній нозі, обережні рожеві чаплі, коричневі панцирі черепах здавалися під водою світлішими, а іноді виднілася втикана шпичаками спина каймана, що спав у багнюці на березі, не звертаючи уваги на постріли з рушниць та револьверів, що обсіпали його кулями з палуби корабля.

Роджер Кейсмент провів більшу частину подорожі, впорядковуючи свої записи та зошити з Іквітоса і складаючи план роботи на ті дні, які вони перебуватимуть у володіннях Хуліо Арани. Згідно з інструкціями Форін-Офісу, він мав допитувати лише барбадосців, що працювали на станціях, бо вони були британськими громадянами, й не чіпати перуанських службовців та службовців інших національностей, щоб не ображати вразливість перуанського уряду. Але він не мав наміру дотримуватися цих обмежень. Його розслідування залишиться кривим, одноруким і кульгавим, якщо він не здобуде також інформацію від начальників станцій, від їхніх «хлопців» або «розумників» — тобто індіанців, навчених іспанської мови, яким доручали стежити за роботою та застосуванням покарань, — і від самих тубільців. Лише в такий спосіб він зможе здобути повну інформацію про те, як саме Компанія Хуліо Арани порушує закони та етику у своїх взаєминах з аборигенами.

В Іквітосі Пабло Сумаета повідомив членів Комісії, що, згідно з інструкціями Арани, Компанія послала попереду в Путумайо одного зі своїх головних начальників, сеньйора Хуана Тісона, щоб він їх прийняв і допоміг у їхніх пересуваннях та в їхній роботі. Члени Комісії відразу запідозрили, що справжня причина поїздки Тісона в Путумайо

— приховати сліди зловживань і показати їм прикрашену картину реальності.

Вони дісталися до «Чоррери» в середині дня 22 вересня 1910 року. Назва місцевості пояснювалася бурхливими потоками та водоспадами, спричиненими крутим звуженням русла річки, шумним і величним видовищем шумовиння, вологими й відполірованими скелями, які уривають одноманітну картину, де котить свої води Ігварапарана, притока, на берегах якої стояло головне управління Перуанської Амазонської компанії. Щоб добутися від пристані до офісних і житлових будівель «Чоррери», треба було подолати крутий схил, обліплений глиною та зарослий будяками. Чоботи подорожніх грузли в багнуці, і, щоб не впасти, їм іноді доводилося спиратися на індіанських возіїв, які спустилися до них зі своїми підводами. Вітаючи тих, хто прийшов їм на допомогу, Роджер із легким тремтінням переконався в тому, що кожен із двох або чотирьох напівголих тубільців, які вантажили їхні мішки та пакунки або з цікавістю спостерігали за ними з берега, ляпаючи долонями по своїх відкритих руках, щоб відігнати чи вбити москітів, мали на плечах, сідницях і стегнах шрами, які могли там з'явитися лише від ударів батогом. Конго, атож, Конго було повсюди.

Хуан Тісон був високим чоловіком, у білому одязі, з аристократичними манерами, дуже чемними, достатньо добре розмовляв англійською мовою, щоб із ним можна було порозумітися. Він, певно, досяг п'ятдесятирічного віку, і його можна було пізнати на відстані кілометрів п'яти — таким чисто поголеним було його обличчя, такими акуратними, елегантно підстриженими були вуса, руки з довгими тонкими пальцями та його костюм, який тепер перебував вочевидь не у своїй стихії, бо висів на плечах чоловіка, призначеного для контори, салонів та міста. Він привітав їх із приїздом англійською та іспанською мовами й відрекомендував чоловікові, який його супроводжував й одне ім'я якого розбудило в Роджері Кейсментові огиду: Віктор Маседо, начальник «Чоррери». Він навіть не визнав за потрібне не потрапляти їм на очі. У статтях Салданьї Рока та Гарденберга, надрукованих у лондонському журналі «Труте», він був описаний як один із найкровожерливіших заступників Арани в Путумайо.

Поки вони дерлися вгору по крутому березі, Роджер оглядав його. Той був чоловіком невизначеного віку, кремезний, радше низький, аніж високий, такий собі чоловік з білою шкірою, але з певними східними рисами обличчя — тубільним приплющеним носом, товстими, завжди відкритими губами, з-поза яких виглядали два чи три золоті зуби, жорстким виразом людини, призвичаєної терпіти негоду. На відміну від тих, хто щойно прибув, він не знав труднощів, підіймаючись по схилу. Його погляд був скошений убік, так ніби дивлячись на людей, він намагався уникнути яскравого сонця або боявся зазирнути їм у вічі. Тісон не мав зброї, але у Віктора Маседо висів на ремені штанів револьвер.

На дуже широкій галявині стояли дерев'яні будівлі на палях — товстих стовбурах дерев — або на колонах із цементу з верандами на другому поверсі, найбільші були накриті цинковою бляхою, а менші — пальмовим листям. Тісон розповідав їм про призначення будівель, водночас показуючи на них пальцем: «Он там — контори. А там — склади каучуку. А он у тому будинку оселитеся ви», — але Роджер майже його не чув. Він спостерігав за групами аборигенів, наполовину або цілком голих, які дивилися на них із байдужістю або взагалі уникали дивитися: хирляві чоловіки, жінки й діти, деякі з розмальованими обличчями та грудьми, з тонкими, наче палички, ногами, блідою, жовтою шкірою, а іноді з надрізнаними вухами та губами, що нагадало йому африканських тубільців. Але тут не було негрів. Ті кілька мулатів і темношкірих, яких він побачив, були в штанях і чоботях і, безперечно, належали до вихідців із Барбадосу. Він нарахував їх четверо. «Хлопців» і «розумників» він упізнав відразу, бо хоч вони й були босими індіанцями, вони стригли собі волосся, причісувалися, як «християни», а також одягали штани та сорочки й носили за поясом палиці й канчуки.

Тим часом як іншим членам Комісії мали надати кімнатки на двох, Роджер Кейсмент мав привілей, що його оселять самого-одного. То була зовсім невеличка кімнатка з гамаком замість ліжка й меблею, яка водночас могла правити й за скриню, і за письмовий стіл. Над невеличким столиком він побачив умивальник і дзеркало, там-таки стояв глек із водою. Йому повідомили, що на першому поверсі, біля входу, був септичний колодязь і душ. Щойно Роджер улаштувався й залишив у помешканні свої речі, перед тим як сісти снідати, він сказав

Хуанові Тісону, що хотів би сьогодні ж таки ввечері почати опитувати всіх барбадосців, які працювали в «Чоррері».

На той час йому в ніздрі уже вдарив той згірклий і всепроникний маслянистий запах, схожий на запах гнилих рослин та гнилого листя. Він наповнював усі куточки «Чоррери» й супроводжував його вранці, пополудні, ввечері та вночі протягом усіх трьох місяців, поки тривало його перебування в Путумайо; то був запах, до якого він ніколи не міг звикнути, запах, від якого його нудило й поривало блювати, сморід, яким, здавалося, тут дихала земля, повітря, речі та люди і який відтоді перетворився для Роджера Кейсмента на символ лиха та страждань, що їх той сік, вичавлюваний із дерев Амазонії, довів до карколомних крайнощів.

— Дивно, — висловив свій подив Роджер у розмові з Хуаном Тісоном у день свого приїзду. — У Конго мені багато разів доводилося бувати на каучукових плантаціях та складах каучуку. Але я не пригадую, щоб конголезький каучуковий сік поширював такий сильний і неприємний запах.

— Це різновиди однієї речовини, — пояснив йому Тісон. — Цей каучук смердить дужче, але він і значно пружкіший, ніж африканський. У тих паках, які ми надсилаємо до Європи, каучук пересипають тальком, щоб применшити сморід.

Хоч загальна кількість барбадосців становила 196 у всьому регіоні Путумайо, на «Чоррері» їх працювало тільки шість.

Двоє з них відмовилися розмовляти з Роджером, хоч він, через посередництво Бішопа, запевнив їх у тому, що їхнє свідчення залишиться приватним, що в жодному випадку їх не стануть судити за те, що вони йому розкажуть, і що він особисто допоможе їм повернутися на Барбадос, якщо вони більше не захочуть працювати на компанію Арани.

Ті четверо, які погодилися дати свідчення, працювали в Путумайо близько семи років і служили Перуанській Амазонській компанії на різних станціях як наглядачі, тобто перебували на посаді, проміжній між начальниками і «хлопцями» та «розумниками». Перший, із яким розмовляв Роджер, Донел Френсис, високий і дужий негр, який кульгав і мав більмо на оці, так нервував і здавався таким недовірливим, що Роджер відразу зрозумів: багато він із нього не витягне. Він відповідав односкладовими словами й заперечував усі

звинувачення. Згідно з його твердженням, на «Чоррері» начальники, службовці й «навіть дикуни» поводитися дуже добре. Тут ніколи не виникало проблем і не було насильства. Він був добре навчений, що йому казати і як поводитися перед Комісією.

Роджер густо пітнів. Він пив воду, склянку за склянкою. Чи й інші розмови з барбадосцями, які працюють на Путумайо, будуть такими ж пустими? Але вони не були марними. Філіп Берті Лоренс, Сифорд Грінвіч і Стенлі Сілі, а надто цей останній, після того як подолали первісне упередження й вислухали обіцянку Роджера, який від імені британського уряду пообіцяв, що вони будуть репатрійовані на Барбадос, заговорили й стали розповідати йому геть усе і звинувачували себе самих так завзято, ніби їх змагала нетерплячка очистити свою совість. Стенді Сілі ілюстрував свої свідчення, наводячи такі приклади з усіма необхідними уточненнями, що попри свій великий досвід спостереження над жорстокістю людей, у Кейсмента в певні моменти йшла обертом голова і груди здавлював такий біль, що ледве дозволяв йому дихати. Коли барбадосець закінчив говорити, була вже ніч. Дзичкання нічних комах здавалося оглушливим, коли тисячі їх кружляли навколо нього. Вони сиділи на дерев'яній лаві, на терасі, що прилягала до спальні Роджера. Удвох під час їхньої розмови вони викурили пачку сигарет. Темрява ставала дедалі густішою, й Роджер уже не розрізняв риси обличчя маленького мулата, який називався Стенді Сілі, він бачив лише обриси його голови та його мускулісті руки. Стенді працював на «Чоррері» небагато часу. Протягом двох років виконував роль правої руки начальників Абельардо Агверо й Августо Хіменеса на станції «Абіссінія», а раніше, в «Матансасі» працював із Армандо Нормандом. Вони сиділи мовчки. Роджер відчував, як москіти кусають йому шию, обличчя та руки, проте не мав сили відігнати їх.

Зненацька до нього дійшло, що Сілі плаче. Він затулив обличчя долонями і схлипував повільно, судомно вдихаючи повітря, яке наповнювало йому груди. Роджер побачив, як блищать сльози в його очах.

— Ти віриш у Бога? — запитав він його. — Ти чоловік релігійний?

— Я вірував у Нього дитиною, здається мені, — простогнав мулат із перекошеним обличчям. — Моя хрещена мати водила мене до

церкви по неділях, у храм Святого Патрика, в тому селі, де я народився. А зараз не знаю.

— Я тебе запитую про це тому, що найбільшу втіху ти можеш знайти в розмові з Богом. Я говорю не про те, щоб ти молився Йому, а про те, щоб поговорив із Ним. Поговорив так само відверто, як ти щойно говорив зі мною. Розкажи Йому про все, що ти відчуваєш і чому ти плачеш. У всякому разі, Він зможе допомогти тобі більше, ніж я. Я не знаю, як тобі можна допомогти. Я відчуваю себе так само вибитим із рівноваги, як і ти, Стенлі.

Так само як і Філіп Берті Лоренс і Сифорд Грінвіч, Стенлі Сілі виявив готовність повторити своє свідчення перед членами Комісії й навіть у присутності сеньйора Хуана Тісона. Принаймні якщо він постійно перебуватиме поруч із Роджером Кейсментом і повернеться разом із ним до Іквітоса, а звідти — на Барбадос.

Роджер увійшов до свого помешкання, запалив кілька масляних ламп, скинув сорочку, помив собі груди, під пахвами й обличчя водою з умивального таза. Йому хотілося прийняти душ, але для цього йому довелося б спуститися вниз на свіже повітря, і він знав, що його тіло буде пожерте москітами, які ночами зростають у кількості й кусаються з набагато більшою жорстокістю.

Він спустився вечеряти на нижній поверх до їдальні, також освітленої масляними лампами. Хуан Тісон і ті, хто з ним приїхав, пили тепле й розбавлене водою віскі. Одні розмовляли, стоячи на ногах, тоді як троє або четверо служників-аборигенів, напівголих, розносили смажену й печену рибу, варену юкку, солодкі батати, усе це притрушене маїсовим борошном, так само посипають свої страви й бразильці. Інші відганяли мух за допомогою солом'яних віял.

— Як у вас минула розмова з барбадосцями? — запитав Хуан Тісон, подавши йому склянку з віскі.

— Краще, ніж я сподівався, сеньйоре Тісон. Я боявся, вони не наважаться говорити. Але сталося навпаки. Троє з них розмовляли зі мною з цілковитою відвертістю.

— Сподіваюся, вони поділяться зі мною всіма тими скаргами, які до них надійшли, — сказав Тісон напівжартівливим, напівсерйозним тоном. — Компанія прагне виправити те, чого їй бракує, і поліпшити свою діяльність. Такою завжди була політика сеньйора Арани. Ну гаразд, я думаю, ви зголодніли. До столу, сеньйори!

Вони посідали за стіл і стали накладати собі страви з різних тарілок. Члени Комісії пополудні навідалися в різні заклади «Чоррери» й із допомогою Бішопа поговорили зі службовцями управління та працівниками складів. Усі здавалися стомленими й несхильними говорити багато. Невже їхній досвід, який вони набули цього першого дня, був такий самий гнітючий, як і його власний?

Хуан Тісон запропонував їм випити вина, та позаяк він їх остеріг, що внаслідок транспортування — а французьке вино надто часто перевозять із місця на місце — та клімату воно нерідко скисає, то всі вирішили віддати перевагу віскі.

Посеред вечері Роджер зауважив, скинувши поглядом на індіанців, що обслуговували стіл:

— Я звернув увагу на те, що багато індіанців і індіанок на «Чоррері» мають шрами на спинах, сідницях і стегнах. Ось ця дівчина, наприклад. По скільки ударів вони одержують зазвичай, коли їх шмагають?

Запала загальна тиша, протягом якої потріскування масляних ламп і дзигчання комах стало набагато гучнішим. Усі погляди звернулися до Хуана Тісона — вони були дуже серйозними.

— Ці шрами здебільшого вони роблять собі самі, — відповів він, дещо збентежений. — У племенах існують досить варварські ритуали ініціації, вам, либонь, про це відомо, коли вони розрізають собі обличчя, губи, вуха, ніздрі, щоб чіпляти туди кільця, зуби та всілякі дрібні предмети. Я не стану заперечувати, що деяких із них наглядачі шмагають, порушуючи настанови Компанії. Наші правила категорично забороняють застосування фізичних покарань.

— Я запитував вас не про це, сеньйоре Тісон, — тоном вибачення сказав Кейсмент. — А про те, чому при такій кількості шрамів на тубільцях я не бачив жодного індіанця з тавром Компанії на тілі?

— Я не розумію, що ви маєте на увазі, — відповів Тісон, опустивши виделку.

— Барбадосці розповіли мені, що багато аборигенів були затавровані ініціалами Компанії, КА, тобто Компанія Арани. Отже, їх затаврували, як корів, коней або свиней. З тією метою, щоб вони не втекли або їх не викрали колумбійські добувачі каучуку. Ті ж таки колумбійці затаврували багатьох. Іноді вогнем, а іноді — ножем. Але

досі я не бачив жодного тубільця, позначеного цим тавром. Що з ними сталося, сеньйоре?

Хуан Тісон зненацька втратив свою витримку і свої елегантні манери. Його обличчя почервоніло, й він затремтів від обурення.

— Я не дозволю, щоб ви розмовляли зі мною таким тоном! — вигукнув він, мішаючи англійську мову з іспанською. — Я перебуваю тут, щоб полегшити вашу роботу, а не бути мішенню для вашої іронії.

Роджер Кейсмент кивнув головою, не змінивши виразу обличчя.

— Пробачте мені, я не хотів вас образити, — спокійним голосом промовив він. — Попри те, що в Конго я був свідком нечуваних жорстокостей, таврування людей за допомогою вогню або ножа там ще не бачили. Я переконаний, що не ви несете відповідальність за таке жахіття.

— Звичайно, я не несу відповідальності за хай там які жахіття! — знову підняв голос Тісон, вимахуючи руками. Очі йому мало не вискакували з орбіт — такий він був розлючений. — Якщо жахіття відбуваються, то це не провина Компанії. Хіба ви не бачите, де ви перебуваєте, сеньйоре Кейсмент? Тут немає ані влади, ані поліції, ані суддів, немає нікого. Ті, хто тут працює — начальниками, десятниками, помічниками, — люди не тільки малоосвічені, а й у багатьох випадках зовсім неписьменні, авантюристи, чоловіки брутальні, загартовані сельвою. Іноді вони вдаються до зловживань, які жахають людину цивілізовану. Я знаю це дуже добре. Ми робимо все, що можемо, повірте мені. Сеньйор Арана згоден із вами. Усі, хто вдається до насильства, мусять бути звільнені. Я не підтримую жодного акту несправедливості, сеньйоре Кейсмент. Я маю респектабельне ім'я, родину, яка багато означає в цій країні, я католик, який шанує свою релігію.

Роджер подумав, що Хуан Тісон, либонь, вірить у те, що каже. Чоловік добрий, який, живучи в Іквітосі, Манаусі, Лімі або Лондоні, не знав і не хотів знати, що тут відбувається. Певно, він проклинає ту годину, коли Хуліо Арані спало на думку послати його в цей закуток на краю світу виконувати це невдячне завдання, яке вимагає від нього терпіти тисячу незручностей і псувати собі нерви.

— Нам треба працювати разом, об'єднати зусилля, — повторив Тісон, трохи заспокоївшись, але досі вимахуючи руками. — Ми виправимо те, що тут роблять погано. Службовці, які вдаються до

жорстокості, будуть покарані. Даю вам слово честі! Я тільки проситиму вас, щоб ви бачили в мені друга, людину, яка перебуває на вашому боці.

Незабаром по тому Хуан Тісон сказав, що йому стало дещо погано й він воліє покинути товариство. Він сказав усім на добраніч і пішов.

За столом залишилися тільки члени Комісії.

— Людей затавровують, як тварин? — промурмотів ботанік Волтер Фолк зі скептичним виразом обличчя. — Невже це правда?

— Троє з чотирьох барбадосців, яких я сьогодні допитував, мені це підтвердили, — запевнив його Кейсмент. — Стенлі Сілі робив це власними руками на станції «Абісінія», за наказом свого начальника Абелардо Агверо. Але навіть таврування людей не здається мені чимось найгіршим. Сьогодні ввечері я почув речі набагато страшніші.

Вони розмовляли далі, вже не доторкаючись до їжі, аж поки не допили обидві пляшки віскі, які стояли на столі. На членів Комісії справили велике враження шрами на плечах аборигенів, а також колодки або «кобила» тортур, яку вони виявили на одному зі складів «Чоррери», де зберігався каучук.

У присутності сеньйора Тісона, який мусив пережити вельми незручні хвилини, Бішоп пояснив їм, як застосовують цей прилад, виготовлений із дерева та мотуззя, яким обплутували аборигена, що сидів навпочіпки. Він не міг поворушити ані руками, ані ногами. Його катували, затискаючи між дерев'яними брусами або підіймаючи в повітря. Бішоп пояснив, що «кобила» завжди стояла на відкритому місці на кожній зі станцій. Вони запитали в одного з «розумників» на складі, коли цей апарат перенесли сюди. «Хлопець» їм розповів, що його прибрали з відкритого місця лише напередодні їхнього приїзду.

Вони вирішили, що завтра Комісія вислухає Філіпа Берті Лоренса, Сифорда Грінвіча і Стенлі Сілі. Сеймур Белл запропонував, щоб Хуан Тісон був присутній. Щодо цього були висловлені різні думки, зокрема Волтер Фолк висловив застереження, що в присутності високого начальника барбадосці можуть відмовитися від того, про що вони вже розповіли.

У цю ніч Роджер Кейсмент не склепив очей. Він записував свої розмови з барбадосцями, аж поки його лампа погасла, бо в ній закінчилася олія. Потім він упав у гамак і лежав, не в змозі заснути, іноді провалюючись у короткий сон і раз у раз прокидаючись із

відчуттям гострого болю в кістках і м'язах, не в силі скинути з себе тривогу, що навалилася на нього.

І Перуанська Амазонська компанія — це компанія британська! В її директораті присутні такі особи, широко відомі в усьому світі комерції та Сіті, як сер Джон Лістер-Ке, барон Суза-Дейро, Джон Рассел Габінз і Генрі М. Рід. Що скажуть ці компаньйони Хуліо Арани, коли прочитають звіт, переданий уряду, що фірма, якій вони надали легітимності своїми іменами та своїми грішми, практикує рабство, набирає збирачів каучуку та працівників обслуги за допомогою «набігів», які здійснюють озброєні бандити, що хапають тубільних чоловіків, жінок і дітей і перекидають їх на каучукові плантації, де визискують нещадно, катуючи у спеціально виготовлених знаряддях тортур, тавруючи вогнем і ножем і шмагаючи їх до цілковитої втрати крові, якщо вони не приносять щонайменше тридцять кілограмів каучуку кожні три місяці. Роджер відвідав офісні зали Перуанської Амазонської компанії в Солсбері-Гаус, у фінансовому центрі Лондона, розкішне приміщення з пейзажем Гейнсборо на стінах, секретарки в уніформі, з підлогами, які були застелені килимами, з обтягнутими шкірою канапами для відвідувачів і цілим роєм клерків у смугастих штаних, чорних сурдутах, у сорочках із високими, білими, як сніг, комірцями і в краватках, застебнутих на блискучу пряжку, що складала та переносили з кімнати в кімнату рахунки, надсилали й одержували телеграми, продавали й купували партії притрушеного тальком каучуку в усіх промислових містах Європи. А тим часом на іншому кінці світу, в Путумайо, потроху вимирали такі племена людей, як вітото, окайни, муйнани, нонуї, андоки, ресігаро та бора, й ніхто навіть пальцем не хотів ворухнути, щоб змінити цей стан речей.

— Чому ці аборигени не спробують повстати? — запитав під час вечері ботанік Волтер Фолк. І додав: — Правда, вони не мають вогнепальної зброї. Але їх багато, і хоч деякі неминуче загинуть, але вони змогли б подолати своїх катів завдяки своїй кількості.

Роджер відповів йому, що це не так просто. Люди не повстають із таких причин, конголезці в Африці також не повставали. Такі спалахи бунту бували лише як окремі епізодичні винятки, то були, власне, акти самогубства окремих індивідів або маленьких груп. Бо коли система визиску стає такою неймовірно жорстокою, вона руйнує дух людей ще до того, як руйнує їхні тіла. Насильство, жертвою якого вони стають,

знищує волю до опору, знищує інстинкт виживання, перетворює аборигенів на автомати, паралізовані розгубленістю й терором. Багато з них не розуміють, що з ними відбувається, вони сприймають це не як лихо, що спостигло окремих і конкретних людей, а як міфічний катаклізм, як прокляття богів, божественну кару, від якої нема рятунку.

Хоч навіть тут, у Путумайо, Роджер відкрив у документах, які стосувалися Амазонії й які він переглядав, що кілька років тому була спроба повстання на станції «Абіссінія», де працювали люди з племені бора. На цю тему ніхто не хотів говорити. Усі барбадосці уникали її. Тамтешній молодий вождь бора на ім'я Катенере якимось уночі, підтриманий групою людей зі свого племені, викрав гвинтівки своїх начальників та «розумників», убив Бартоломео Сумаету (родича Пабло Сумаети), який п'яним згвалтував його дружину, й зник у лісі. Компанія призначила ціну за його голову. Кілька експедицій було відправлено на його пошук. Протягом приблизно двох років його не могли спіймати. Зрештою загін переслідувачів, який туди привів індіанець-зрадник, оточив хатину, де перебував Катенере з дружиною. Вождь зумів утекти, але його дружину схопили. Начальник Васкес тепер згвалтував її сам, прилюдно, й посадив у колодки, не даючи ні їсти, ні пити. Він тримав її там кілька днів, час від часу наказуючи шмагати. Нарешті, якимось уночі, вождь з'явився. Він, безперечно, спостерігав із лісу, як катували його дружину. Він перетнув галявину, викинув карабін, який тримав у руках, і став навколішки у смиренній позі біля «кобили», де помирала або вже й померла його дружина. Васкес крикнув «розумникам», щоб вони не стріляли в нього. Він сам виколупав очі Катенере дротом. Потім спалив його живцем разом із дружиною перед аборигенами з навколишньої місцевості, яких зігнали дивитися на страту. Чи й справді все відбувалося саме так? Чи, можливо, ця історія мала більш романтичний кінець, але його умисне змінили, щоб наблизити розповідь до тієї жорстокості, яка панує в цьому жаркому кліматі. Але принаймні тут залишився символ і приклад: тубілець збунтувався, покарав свого мучителя й помер, як герой.

Щойно розвиднілося, як Роджер покинув дім, у якому його оселили, і спустився по крутосхилу до річки. Він скупався, голий, після того як знайшов невеличку лагуну, в якій він міг чинити опір течії. Прохолодна вода подіяла на нього, як масаж. Коли він одягся, то

почув себе свіжим і втішеним. Повернувшись до «Чоррери», звернув убік, щоб пройти через сектор, де стояли хатини племені вітото. Їхні оселі, розкидані між посівами юкки, маїсу й платановими гаями, були круглі, з дерев'яними перегородками, що закріплювалися ліанами, й були накриті листям пальми яріна, що спускалося до самої землі. Він побачив худих, як скелети, жінок із дітьми на руках — жодна не відповіла на його кивки привітань, — але не побачив жодного чоловіка. Коли він повернувся до своєї оселі, жінка-аборигенка складала в його спальні одяг, який він дав їй випрати в день свого приїзду. Коли він запитав у жінки — молодої, із зеленими та синіми смугами на обличчі, скільки він заборгував їй за її роботу, вона подивилася на нього, нічого не зрозумівши. Тоді він попросив запитати, скільки він має їй заплатити, Фредеріка Бішопа. Той запитав її про це мовою вітото, але жінка, схоже, знову нічого не зрозуміла.

— Ви нічого їй не винні, — сказав Бішоп. — Тут гроші не ходять. Крім того, це жінка начальника «Чоррери», Віктора Маседо.

— Скільки він їх має?

— Тепер п'ятеро, — пояснив йому барбадосець. — Коли я тут працював, то в нього було щонайменше шість. Він міняє їх. Так тут роблять усі.

Він засміявся й відпустив жарт, який Роджер Кейсмент не привітав:

— У цьому кліматі жінки псуються дуже швидко. Треба їх постійно міняти, як одяг.

Наступні два тижні, протягом яких вони перебували на «Чоррері», до того часу, коли члени Комісії перебралися до станції «Оксиденте», Роджер Кейсмент запам'ятав як найнапруженіший час їхньої подорожі, заповнений найінтенсивнішою працею. Його улюбленою розвагою було купатися в річці на бродях або під менш бурхливими водоспадами, вирушати на тривалі прогулянки в ліс, робити багато фотознімків, а пізно вночі іноді грати в бридж із товаришами. Але реально більшу частину дня та вечора він проводив, розслідуючи, записуючи свої спостереження, розпитуючи людей, які тут жили, або обмінюючись враженнями зі своїми товаришами.

Усупереч їхнім побоюванням Філіп Берті Лоренс, Сифорд Грінвіч і Стенлі Сілі не злякалися ані Комісії в її повному складі, ані присутності Хуана Тісона. Вони підтвердили все, що розповідали Роджерові Кейсменту, й навіть доповнили свої свідчення, відкривши

нові факти пролиття крові та зловживань. Іноді під час таких допитів Роджер бачив, як хтось із членів Комісії блідне, наче ось-ось знепритомніє.

Хуан Тісон залишався німим, сидючи позаду них і не розтуляючи рота. Він робив якісь нотатки до маленького записника. У перші дні, відразу після допитів, він робив спроби підійти до тих, кого розпитували, й піддати сумніву свідчення, що стосувалися тортур, убивств і калічення. Але починаючи від третього чи четвертого дня з ним відбулася переміна. Він залишався мовчазним, коли сідали за стіл, ледве доторкався до їжі й відповідав односкладовими словами, коли до нього намагалися заговорити. На п'ятий день, коли вони прийшли щось перекусити до вечері, він вибухнув. З очима, налитими кров'ю, звернувся до всіх присутніх:

— Це виходить за межі всього того, що я міг собі уявити. Присягаюся вам душею своєї святої матері, своєю дружиною та своїми дітьми, всім найдорожчим для мене у світі, що все це стало для мене цілковитою несподіванкою. Я відчуваю не менший жах, аніж ви. Я захворів від того, що ми чуємо. Можливо, є й перебільшення у свідченнях цих барбадосців, які хочуть догодити вам. Але навіть у такому разі не випадає сумніватися в тому, що тут були скоєні жахливі злочини, злочини, які не можна терпіти, які мають бути викриті й покарані. Присягаюся вам, що...

Голос йому урвався, й він став шукати стілець, на який міг би сісти. Протягом тривалого часу сидів з опущеною головою, з келихом у руці. Він пробелькотів, що Хуліо Арана не міг навіть підозрювати, що тут відбувається, не мали про це жодного уявлення і його головні співпрацівники в Іквітосі, Манаусі або в Лондоні. Він буде першим, хто вимагатиме, щоб усе це було виправлене. Роджер, вражений першою частиною його промови, подумав, що відтепер Тісон, либонь, стане набагато стриманішим. І що будучи насамперед людиною, він не може не подумати про своє становище, про свою родину і своє майбутнє. Та хай там як, а починаючи від того дня Хуан Тісон, здавалося, перестав бути високим чиновником Перуанської Амазонської компанії й перетворився на ще одного члена Комісії. Він співпрацював із ними зі щирим бажанням і часто знаходив для них нові дані. І весь час нагадував їм, щоб вони дотримувалися заходів обережності. Він сам до всього ставився з великою осторогою, погляд,

яким він оглядав околиці, завжди був наповнений недовірою. З огляду на те, що тут відбувалося, життя кожного з них було в небезпеці, а надто життя генерального консула. Він перебував у стані постійної напруги. Боявся, що барбадосці можуть розповісти Вікторові Маседо про те, в чому вони призналися йому. Якби вони це зробили, то не можна було відкидати можливість, що цей суб'єкт, перш ніж його притягнуть до суду або передадуть поліції, влаштує на них засідку, а потім скаже, що вони загинули від рук дикунів.

Ситуація круто змінилася якось уранці, коли Роджер Кейсмент почув, що хтось стукає в його двері. Було ще поночі. Він пішов відчинити й у проїмі дверей побачив силует, який не був силуетом Фредеріка Бішопа. То був Донел Френсис, барбадосець, який запевняв, що тут панує нормальний стан речей. Він говорив голосом тихим і переляканим. Він подумав і тепер вирішив розповісти правду. Роджер дозволив йому увійти до свого помешкання. Вони розмовляли, сидячи на підлозі, бо Донел боявся, що коли вони вийдуть на терасу, то їх можуть підслухати.

Він пояснив йому, що брехав від страху перед Віктором Маседо. Той йому пригрозив: якщо він розповість англійцям про те, що тут відбувається, то йому ніколи не вдасться повернутися на Барбадос, а як тільки Комісія звідси від'їде, то він зелить спочатку відтяти йому яйця, а потім прив'язати до дерева, щоб його з'їли лісові мурахи. Роджер його заспокоїв. Він переправить його до Бриджтауна, як і інших барбадосців. Але він не хотів вислуховувати це нове зізнання сам-один. Френсис повинен усе розповісти перед Комісією й перед Тісоном.

Він дав своє свідчення того самого дня в їдальні, де відбувалися їхні робочі сесії. Йому довелося долати великий страх. Очі йому оберталися в орбітах, він кусав свої товсті губи, а іноді не знаходив потрібних слів. Він говорив майже три години. Найдраматичніша хвилинка його зізнання настала тоді, коли він розповів, що близько двох місяців тому двох вітото, які послалися на хворобу, щоб виправдатися за недостатню кількість каучуку, який їм пощастило зібрати, Віктор Маседо наказав «хлопцеві» на ім'я Хоакін П'єдра зв'язати їх по руках і ногах, занурити в річку й тримати під водою доти, доки вони захлинуться. Після чого звелів «розумникам» відтягти трупи в ліс, щоб їх там пожерли дикі звірі. Донел запропонував відвести їх до того місця, де досі можна побачити рештки та обгризені кістки тих двох вітото.

28 вересня Кейсмент і члени Комісії покинули «Чорреру» на вітрильнику «Швидкий» Перуанської Амазонської компанії і взяли курс на станцію «Оксиденте». Протягом кількох годин вони підіймалися по річці Ігварапарана, на короткий час зупинялися на збірних пунктах каучуку «Вікторія» та «Найменес», щоб трохи перекусити, лягли спати в тому самому вітрильнику й наступного дня

після ще трьох годин плавання причалили до пристані «Оксиденте». Їх зустрів там начальник станції Фідель Веларде зі своїми помічниками Мануелем Торрико, Родрігесом і Акостою. «Усі вони мають обличчя злочинців-утікачів і душогубів», — подумав Роджер Кейсмент. Вони були озброєні пістолетами та карабінами «вінчестер». Безперечно, підкоряючись інструкціям, вони поставилися з вишуканою люб'язністю до тих, котрі щойно прибули. Хуан Тісон знову попросив їх бути обережними. У жодному разі їм не слід розповідати Веларде та його «розумникам» про ті факти, які вони вже розкрили.

«Оксиденте» був меншим табором, ніж «Чоррера», й оточений частоколом паль, загострених угорі, наче списи. Озброєні карабінами «розумники» стояли на варті в проходах.

— Чому ця станція так пильно охороняється? — запитав Роджер у Хуана Тісона. — Вони бояться нападу індіанців?

— Індіанців вони не бояться. Хоч неможливо вгадати, чи якогось дня не з'явиться інший Катенере. Але бояться вони колумбійців, що зазіхають на ці території.

Фідель Веларде мав в «Оксиденте» 530 індіанців, більшість яких перебувала тепер у лісі, збираючи каучук. Вони приносили зібраний продукт через кожні п'ятнадцять днів, після чого знову поверталися в сільву ще на два тижні. Тут залишалися їхні дружини й діти, вони жили в селі, яке розтяглося на березі річки, поза межами частоколу. Веларде додав, що індіанці обіцяють влаштувати сьогодні ввечері свято на честь друзів-гостей.

Він привів їх у будинок, де вони мали оселитися; то була споруда чотирикутної форми, що стояла на палях і мала два поверхи, двері й вікна були затулені від москітів густою решіткою. Сморід каучуку, який поширювався від складів і насичував повітря, був на «Оксиденте» не менш сильний, ніж у «Чоррери». Роджер зрадів, коли побачив, що тут він спатиме на ліжку, а не в гамаку. На ліжку з матрацом, напханим соломою, він принаймні зможе випростати тіло. Гамак посилював біль у його м'язах та його безсоння.

Свято відбулося на початку вечора на галявині поблизу від села вітото. Цілий натовп аборигенів поприносили туди столи, стільці, горщики з наїдками і трунками для чужоземців. Вони чекали їх, утворивши коло, з дуже серйозними обличчями. Небо було чисте, й не відчувалося жодної загрози дощу. Але ні сонячна погода, ні видовище

Ігварапарани, що розтинала рівнину, покриту густим лісом, і звивалася навколо неї, не принесло радості Роджерові Кейсменту. Він знав, що свято, на яке їх покликали, буде сумним і гнітючим. Три чи чотири десятки індіанців або індіанок — чоловіки або дуже старі, або зовсім діти, а жінки загалом досить молоді — одні з них голі, а інші в кусках або сорочках, які Роджер бачив на багатьох аборигенах і аборигенках в Іквітосі, — танцювали, утворивши коло, під звуки ритму манГуарё, барабанів, виготовлених зі стовбурів дерев, викопаних із землі, з яких вітото, що били по них дерев'яними палицями з наконечниками, виготовленими з каучуку, видобували хрипкі й розтягнуті звуки, що, як розповідали, передавали послання й дозволяли їм спілкуватися на великих відстанях. Ряди танцюристів мали бубонці із зернят на литках і руках, які торохтіли під час їхніх аритмічних посмикувань. Водночас вони мугикали монотонні мелодії з призвуком гіркоти, який перебував у гармонії з їхніми серйозними, похмурими, позначеними виразом страху або байдужими обличчями.

Згодом Кейсмент запитав у своїх товаришів, чи багатьох індіанців вони помітили зі шрамами на плечах, сідницях або ногах. Між ними навіть виникла суперечка щодо того, який відсоток тих вітото, що брали участь у танці, мали на собі сліди від шмагання канчуками. Роджер стверджував, що таких індіанців було вісімдесят зі ста, Філгалд і Фолк запевняли, що вони помітили не більш як сімдесят на сотню. Але всі погодилися на тому, що найбільше враження на них справив хлопчик — шкіра та кості — з опіками на всьому тілі й на частині обличчя. Вони попросили Фредеріка Бішопа, щоб він потім довідався, чи ті знаки на тілі в хлопчика були спричинені нещасливим випадком, чи биттям і тортурами.

Вони мали намір з'ясувати на цій станції з усіма подробицями, як працює тут система експлуатації. Почали працювати над цим рано-вранці, відразу по тому, як поснідали. Коли члени Комісії відвідали перший склад каучуку, куди їх привів сам Фідель Веларде, вони випадково зробили відкриття, що ваги, на яких зважували каучук, були підробленими. Сеймур Белл дістав нагоду стати на одні з них, бо, будучи іпохондриком, він боявся, що втрачає вагу. Коли він зважився, його опанував страх. Хіба таке можливо? Він утратив близько десяти кілограмів! А проте на своєму тілі він нічого подібного не помічав, штани в нього не спадали, а сорочка нормально прилягала до тіла.

Кейсмент зважився також і заохотив зважитися своїх товаришів і Хуана Тісона. Усі вони мали вагу на кілька кілограмів нижчу від своєї нормальної. Під час обіду Роджер запитав у Тісона, чи він не припускає, що всі ваги Перуанської Амазонської компанії в Путумайо підроблені, як і ті, що їх вони виявили на «Оксиденте», аби переконати індіанців у тому, що вони приносять менше каучуку, ніж від них вимагається. Тісон, який утратив усю спроможність прикидатися, обмежився тим, що стенив плечима:

— Я не знаю, сеньйори. Я знаю тільки те, що тут нема нічого неможливого.

На відміну від «Чоррери», де «кобилу» сховали на складі, на станції «Оксиденте» вона стояла в самому центрі галявини, навколо якої розташувалися людські оселі та склади. Роджер попросив у помічників Фіделя Веларде, щоб його захали в той апарат тортур. Він хотів спізнати на собі, як людина почувається в цій тісній клітці. Родрігес і Акоста завагалися, та коли Хуан Тісон дав їм дозвіл, то сказали Кейсментові, щоб він зіщулився, обхопивши себе руками, й заштовхали його в «кобилу». Стулити дерев'яні бруси, які утримували руки й ноги, виявилось неможливим, бо кінцівки в нього були досить товсті й не дозволяли щільно з'єднати їх. Але вони змогли застебнути ті елементи конструкції, які здавлювали йому шию і які, хоч і не задушили його відразу, проте майже не давали йому дихати. Він відчув гострий біль у всьому тілі, і йому здалося неможливим, щоб людське створіння протягом годин могло витримувати сидіння в цій позі й такий тиск на спину, шлунок, груди, ноги, шию і руки. Коли він вибрався з того апарата, то щоб знову стати спроможним рухатися, він мусив досить довго спиратися на плече Луїса Барнеса.

— За які провини індіанців садовлять у «кобилу»? — запитав він того вечора в начальника станції «Оксиденте».

Фідель Веларде був метисом із досить круглим обличчям, тюленьчими вусами й великими вибалушеними очима. Він мав на собі крислатого капелюха, високі чоботи й пояс із патронташем.

— Коли вони вчиняють тяжкі провини, — пояснив він із ледачою недбалістю, роблячи паузу на кожному слові. — Коли вбивають своїх дітей, калічать своїх жінок у п'яному безумстві або крадуть речі, а потім не хочуть признатися, куди вони заховали крадене. Ми не

застосовуємо «кобилу» за кожен дрібний злочин, а тільки лише в рідкісних випадках. Тутешні індіанці загалом поводяться добре.

Він сказав це тоном веселим і трохи насмішкуватим, переводячи застиглий і зневажливий погляд з одного члена Комісії на іншого, так ніби хотів сказати їм: «Я мушу все це казати, але, будь ласка, не вірте мені». Його поведінка дихала таким самовдоволенням і зневажливим ставленням до решти людських створінь, що Роджер Кейсмент намагався уявити собі, як паралізовував індіанців моторошний страх, коли вони бачили перед собою цього вбивчого персонажа з пістолетом за паском, карабіном на плечі й патронташем на поясі. Трохи згодом один із п'яти барбадосців, які працювали на «Оксиденте», посвідчив перед Комісією, що він бачив, як однієї ночі п'яні Фідель Веларде та Альфредо Монт, який був тоді начальником станції «Останній притулок», змагалися, хто швидше й акуратніше відітне вухо індіанцеві-вітото, що сидів у «кобилі». Веларде спромігся залишити тубільця без вуха одним помахом мачете, але Монт, який був смертельно п'яний і руки йому тремтіли, замість відітнути нещасному друге вухо вдарив лезом мачете йому прямо по черепу. По закінченні цієї сесії Сеймур Белл пережив кризу. Він признався товаришам, що далі неспроможний терпіти. Він утратив голос, а очі в нього почервоніли й налилися слізьми. Він уже побачив і почув досить, аби переконатися, що тут панує варварство в його найжорстокіших виявах. Він відчував, що далі неспроможний розслідувати цей світ нелюдського психопатства. Він запропонував, щоб вони закінчили свою подорож і негайно повернулися до Англії.

Роджер відповів, що не заперечує, аби інші повернулися додому. Але він залишиться в Путумайо, оскільки наперед укладений план їхнього розслідування передбачає обстеження ще кількох станцій. Він хоче, щоб його звіт був детальним і добре задокументованим, аби він справив більший ефект. Він нагадав їм, що всі ці злочини були скоєні в надрах компанії британської, в директораті якої присутні найреспектабельніші представники англійського ділового світу й що акціонери Перуанської Амазонської компанії наповнюють собі кишені результатами тієї діяльності, яка відбувається тут. Треба покласти край цьому скандалу й покарати винних. Щоб досягти цієї мети, його звіт має бути вичерпним і безапеляційним. Його аргументи переконали інших, зокрема й деморалізованого Сеймура Белла.

Щоб струсити з себе враження, яке справив на них той заклад між Фіделем Веларде й Альфредо Монтом, вони вирішили присвятити один день відпочинку. Наступного ранку замість шукати нових зустрічей та свідчень вони пішли скупатися в річці. Провели багато годин, полюючи сачками на метеликів, тоді як ботанік Волтер Фолк блукав лісом у пошуках орхідей. Метеликів і орхідей було в цій місцевості не менше, аніж москітів та кажанів, які налітали вночі й під час своїх безмовних польотів кусали собак, курей і коней на станції, іноді заражаючи їх сказом, що примушувало людей вбивати їх і спалювати, щоб уникнути епідемії.

Кейсмент та його товариші були зачаровані розмаїттям, розмірами й красою метеликів, що літали понад берегами. Вони були тут усіляких форм і кольорів, і граційні помахи їхніх крил та плями світла, які вони утворювали, коли сідали на листок або рослину, здавалося, осявали повітря ознаками делікатної краси, маскуючи ту моральну гидь, яку члени Комісії відкривали тут на кожному кроці, так ніби на цій нещасній землі не було дна для лиха, жадібності й болю.

Волтер Фолк був здивований кількістю орхідей, які звисали з великих дерев, їхніми витонченими й надзвичайно гарними кольорами, що прикрашали своїм сяйвом їхні обриси. Він їх не зрізав і не дозволяв зрізати товаришам. Він милувався ними протягом тривалого часу, роздивлявся їх крізь збільшувальне скло, робив записи про їхні особливості й фотографував їх.

На станції «Оксиденте» Кейсмент дістав досить повне уявлення про ту систему, яка приводила в дію Перуанську Амазонську компанію. Можливо, на самому початку її діяльності існувала певна угода, укладена між каучукопромисловцями та племенами. Але то була вже історія, тепер тубільці більше не хотіли йти в сельву й добувати каучук. Тому начальники станцій та їхні «хлопці» стали здійснювати «набіги». Аборигенам не давали заробітну плату, вони ніколи не бачили жодного сентаво. Вони одержували зі складу тільки знаряддя для добування каучуку — ножі для того, щоб робити надрізи на деревах, бляшанки для збирання соку, кошики для листя та для шматків каучуку, — а крім того, об'єкти домашнього користування, такі як зерно, мотузки, лампи та деякі харчові продукти. Ціни визначалися Компанією в такий спосіб, що абориген завжди залишався в боргу й протягом решти свого життя працював для того, щоб

поменшити свій борг. Позаяк місцеві начальники не одержували платню, а лише комісійні з каучуку, який вони зібрали на своїй станції, то їхні вимоги добути якнайбільше каучукового соку були невблаганними. Кожен збирач ішов у сельву на два тижні, залишаючи свою дружину та дітей у ролі заручників. Начальники та «розумники» розпоряджалися заручниками, як хотіли, використовуючи їх для своєї домашньої роботи та своїх сексуальних апетитів. Кожен із них мав справжній гарем — багато дівчаток, які ще не досягли статевої зрілості, що ними вони обмінювалися, як їм заманеться, хоч іноді з ревнощів залагоджували стосунки кулями та ножами. Через кожні два тижні збирачі поверталися на станцію і приносили каучук. Його зважували на шахрайських вагах. Якщо на кінець трьох місяців збирач приносив менше тридцяти кілограмів, його карали — запихали в «кобилу», шмагали, відтинали йому вуха та ніздрі, а в крайніх випадках катували й убивали дружину та дітей і самого збирача. Їхні трупи не закопували в землю, а відтягували в ліс, щоб їх там пожерли дикі звірі. Один раз на три місяці вітрильники та пароплави Компанії приїздили по каучук, який тим часом обкурювали, мили й притрушували тальком. Кораблі іноді перевозили свій вантаж із Путумайо до Іквітоса, а в інших випадках прямо в Манаус, щоб звідти транспортувати його до Європи та Сполучених Штатів.

Роджер Кейсмент з'ясував, що багато «розумників» не виконували ніякої продуктивної праці. Вони були тими людьми, які вкидали аборигенів до в'язниць, катували їх і визискували. Вони з ранку до вечора валялися на землі, курили, пили, розважалися, ганяли м'яча, розповідали анекдоти або віддавали накази. На аборигенів вони навалювали всю роботу: будувати оселі, лагодити дахи, зіпсовані зливою, поновлювати стежку, яка спускалася до пристані, мити, чистити, вантажити, готувати їжу, а протягом того короткого часу, який їм залишався, обробляти свої поля, без яких вони не мали б чого їсти.

Роджер розумів, у якому стані духу перебували його товариші. Якщо навіть для нього, який прожив двадцять років у Африці й, здавалося, бачив там усе, те, що тут відбувалося, здавалося страхітливим і неможливим, напружувало йому нерви до крайньої межі, на якісь хвилини вкидало його у стан цілковитої знемоги, то як могли сприймати таку дійсність ті, хто більшу частину свого життя прожив у цивілізованому світі, вірячи в те, що й решта Землі є такою,

де існує суспільство, що має закони, церкви, поліцію, звичаї та мораль, які не дозволяють людським створінням поводитися, як дикі звірі й люті хижаки.

Роджер хотів продовжити свою роботу в Путумайо для того, щоб зробити свій звіт якомога повнішим, але причина була не тільки в цьому. Крім усього іншого, він хотів якнайліпше пізнати персонажа, який, за всіма свідченнями, був парадигмою жорстокості в цьому світі: Армандо Норманда, начальника станції «Матансас».

Ще з Іквітоса він чув анекдоти, коментарі й натяки про цього чоловіка, чиє ім'я завжди пов'язували з такою ницістю та підлотою, що його образ геть заповонив його уяву, й він нерідко бачив кошмарні сни, з яких прокидався залитий потом і з прискореним серцебиттям. Він був переконаний, що багато з тих розповідей, які він почув від барбадосців про Норманда, були перебільшеннями, розпаленими палкою уявою, такою притаманною народам південних країн. Але сам той факт, що цей суб'єкт міг створити подібну міфологію, вказував на те, що йшлося про створіння, яке, хоч це й здавалося неможливим, переважало в дикунстві таких страхітливих виродків, як Абелардо Агверо, Альфредо Монт, Фідель Веларде, Еліас Мартіненгі та інші потворні суб'єкти їхньої породи.

Ніхто точно не знав, до якої національності він належав — його вважали перуанцем, болівійцем або англійцем, — але всі погоджувалися з тим, що йому не було ще й тридцяти років і що він навчався в Англії. Хуан Тісон чув, як розповідали, що він здобув освіту бухгалтера в одному з лондонських інститутів.

На вигляд він був низенький, тендітний і дуже потворний. Згідно з розповіддю барбадосця Джошуа Даєла від його хирлявої особи променилася «зла сила», яка примушувала тремтіти кожного, хто наближався до нього, а його погляд, проникливий і холодний, як крига, здавався поглядом гадюки. Даєл запевняв, що не тільки індіанці, а також «хлопці» і навіть десятники відчували страх у його присутності. Бо в будь-яку мить Армандо Норманд міг наказати вчинити або зробити власними руками якусь страхітливу жорстокість, анітрохи не змінивши виразу зневажливої байдужості, з якою він дивився на все, що його оточувало. Даєл признався перед Роджером та Комісією, що на станції «Матансас» Норманд одного дня наказав йому вбити п'ятьох андуків, покараних за те, що вони не виконали норму зі збирання

каучуку. Даєл убив перших двох пострілами, але начальник наказав, щоб двом наступним він відрізав яйця і добив їх ударами палиці. Останнього він мав задушити руками. Протягом усієї екзекуції він сидів на стовбурі дерева, курячи й спостерігаючи, й при цьому млявий вираз його червонощогого обличчя анітрохи не змінився.

Інший барбадосець, Сифорд Грінвіч, який працював кілька місяців під Армандо Нормандом у «Матансасі», розповідав, що улюблена тема розмов «розумників» станції була про звичку їхнього шефа закладати в статеий отвір своїх дівчаток-наложниць мелений перець або стручок червоного перцю, бо він любив слухати, як вони репетують від пекучого болю. Грінвіч запевняв, що тільки в такий спосіб він збуджувався й міг устроювати їм прутня. Був такий час, розповів барбадосець, коли Норманд, замість садовити винних у «кобилу», підіймав їх за допомогою ланцюга, прикріпленого до дерева, високо в повітря і з розгону опускав, щоб помилуватися, як, падаючи на землю, вони розбивали собі череп або кістки, або відкушували язика, що потрапляв між зуби. Ще один десятник, який служив під началом Норманда, розповів Комісії, що більше, аніж його самого, індіанці-андуки боялися його собаки, якого він видресировав, щоб той устромляв свої ікла в тіло індіанця, на якого він його нацьковував, і шматував його плоть.

Чи могли бути правдою такі жахіття? Роджер Кейсмент казав собі, напружуючи пам'ять, що серед великої колекції мерзотників, яких він знав у Конго, людей, яких влада й безкарність перетворювали на монстрів, жоден не міг зрівнятися з цим індивідом. Його опанувала дещо порочна цікавість познайомитися з тим суб'єктом, почути, як він розмовляє, як діє, і з'ясувати, звідки він такий узявся. І що він міг сказати про ті злочини, які йому приписували.

З «Оксиденте» Роджер Кейсмент та його друзі перебралися знову ж таки на вітрильнику «Швидкий» на станцію «Останній притулок». Вона була меншою, ніж попередні, й також нагадувала своїм виглядом фортецю, оточена частоколом із загострених угорі паль, який оточував невеличку кількість осель, і охоронцями в отворах між ними. Індіанці тут здавалися відлюдкуватішими й примітивнішими, ніж вітото. Вони ходили напівголі з пов'язками на стегнах, що ледве прикривали їм член. Тут уперше Роджер побачив двох тубільців із тавром Компанії на сідницях: КА. Вони здавалися старшими, аніж більшість інших. Він

спробував заговорити з ними, але вони не розуміли ані іспанської мови, ані португальської, ані мови вітото, якою намагався порозумітися з ними Фредерік Бішоп. Згодом, ходячи по «Останньому притулку», вони побачили й інших індіанців, позначених тавром Компанії. Від одного зі службовців станції вони дізналися, що принаймні третя частина аборигенів, що живуть навколо станції, носять на своїх тілах тавро КА. Цю практику припинили лише кілька тижнів тому, коли Перуанська Амазонська компанія погодилася на приїзд Комісії в Путумайо.

Щоб дійти від річки до «Останнього притулку», треба було піднятися по розмоклому після дощів крутосхилу, де ноги грузли по коліна. Коли Роджер спромігся скинути із себе чоботи й витягтися на своєму незручному ліжку, у нього боліли всі кістки. До нього повернувся кон'юнктивіт. Одне око так йому пекло й сльозилося, що, знявши з нього примочку, він його забинтував. Він прожив тут кілька днів у подібні пірата із забинтованим і прикритим вологою ганчіркою оком. А що цих заходів обережності було не досить, щоб подолати запалення та зупинити сльози, то починаючи відтоді й до самого кінця подорожі в усі ті хвилини дня, коли він не працював, — а їх було мало, — він прибігав до свого гамака або ліжка, падав на нього і залишався там, наклавши на обидва ока клаптики тканини, намочені теплою водою. Так йому легше було терпіти біль. Протягом цих періодів відпочинку й ночами — він спав не більше як чотири або п'ять годин — він намагався подумки організувати звіт, який він напише для Форін-Офісу. Головні лінії для нього були очевидні. Спочатку він намалює загальну картину умов праці та життя в Путумайо, з якими зустрілися першопрохідці, коли вони прийшли, щоб тут отаборитися, захопивши землі племен, близько двадцяти років тому. І як відсутність робочих рук спонукала їх чинити «набіги» без страху бути покараними, бо в цих краях не було ані суддів, ані поліції. Вони були тут єдиною владою, що підтримувала себе вогнепальною зброєю, проти якої безпорадними виявилися рогатки, списи та духові рушниці.

Він повинен ясно описати систему добування каучуку, основу на рабській праці і знуцанні з аборигенів, що розпалювалася жадібністю начальників, які працювали за відсоток зібраного каучуку й намагалися збільшити його видобуток, удаючись до фізичних

покарань, калічення та вбивства аборигенів. Безкарність і абсолютна влада розвинули в цих індивідах схильність до садизму, яку вони могли вільно застосовувати до тубільного населення, що не мало ніяких прав.

Чи принесе його звіт якусь користь? Принаймні ту, що Перуанську Амазонську компанію буде покарано, у цьому сумніву немає. Британський уряд попросить уряд Перу, щоб він віддав під суд людей, відповідальних за злочини. Але чи наважиться на такий крок президент Аугусто Легія? Хуан Тісон сказав йому, що, як і в Лондоні, у Лімі вибухне скандал, коли там стане відомо, що тут відбувається. Громадська думка вимагатиме покарати винних. Але Роджер сумнівався. Що зможе зробити перуанський уряд у Путумайо, де він не має жодного представника й де компанія Хуліо Арани похваляється, — і має на те цілковиті підстави, — що вона й тільки вона зі своїми бандами душогубів здійснює суверенітет Перу на цих територіях? Усе обмежиться кількома риторичними виступами. Страждання тубільних громад в Амазонії триватиме до їхнього цілковитого винищення. Ця перспектива пригнічувала його. Але замість паралізувати його зусилля вона спонукала його ще більше розслідувати, опитувати людей і записувати їхні свідчення. Він мав уже цілий стіс зошитів і карточок, списаних його чітким і ретельним почерком.

З «Останнього притулку» вони перебралися в «Межиріччя», здійснивши перехід по річці й по землі, що примусив їх протягом цілого дня пробиратися крізь густий чагарник і високу колючу траву. Цей перехід зачарував Роджера Кейсмента: завдяки такому тісному тілесному контактові з бразильською природою він ніби повернувся у свої молоді роки, у тривалі подорожі своєї юності землями африканського материка. Але хоч протягом тих дванадцятьох годин переходу по сельві, де іноді їм доводилося по пояс провалюватися в багнюку, ковзатися в густих заростях, які приховували крутосхили, долаючи певні ділянки відстані в каное, які поштовхами своїх жердин аборигени спрямовували по вузьких протоках, над якими нависало густе листя дерев, що затьмарювало сонячне світло, він іноді переживав збудження та веселість своїх давніх часів, тривалий досвід насамперед підказував йому, що відтоді минуло надто багато часу і його тіло тепер зношене й замучене хворобами. Тепер він не тільки мусив терпіти біль у руках, спині та ногах, а й змагатися з

неподоланною втомою, докладаючи неймовірних зусиль, щоб товариші не помітили, в якому стані він перебуває. Луїс Барнес і Сеймур Белл були такі виснажені, що від середини подорожі їх довелося переносити в гамаках — кожного несли по четверо аборигенів із тих двадцятьох, що їх супроводжували. Роджер був вражений, спостерігаючи, як ці індіанці з такими тонкими ногами і кістлявими тілами легко пересувалися по цій майже непролазній місцевості, несучи на плечах їхнє устаткування та провізію, без їжі та без пиття упродовж годин. Під час одного з привалів Хуан Тісон у відповідь на прохання Кейсмента наказав роздати аборигенам кілька бляшанок із сардинами.

Протягом їхнього переходу їм зустрічалися зграї папуг і ті грайливі мавпи зі жвавими очима, яких називають «ченчиками», багато різновидів птахів та ігуан із загноєними очима, чії грубі шкури зливалися з гіллям і стовбурами, на яких вони спочивали. І тут-таки можна було побачити вікторію-регію, величезні круглі листки якої плавали в лагунах, наче плоти.

Вони прийшли в «Межиріччя» пізно ввечері. На станції панувала паніка, бо ягуар зжер аборигенку, яка відійшла від табору, щоб народити дитину, сама-одна, за звичаєм аборигенів, на березі річки. Загін мисливців на чолі з начальником станції вийшов на пошуки ягуара, але повернувся пізно ввечері, не зустрівшись із хижаком. Начальника станції «Межиріччя» звали Антонес О'Донел, він був молодий і молодцюватий. Антонес сказав, що батько в нього ірландець, але Роджер, розпитавши його, з'ясував, що він відійшов надто далеко від своїх ірландських предків і, либонь, лише дід або прадід О'Донела був ірландцем із тієї родини, яка першою ступила на землю Перу. Йому стало прикро, що один із нащадків його народу став одним із заступників Арани в Путумайо, хоч, згідно зі свідченнями, він був не таким кровожерливим, як інші начальники: він шмагав аборигенів і забирав у них дружин і дочок для свого особистого гарему — з ним жили семеро жінок і ціла хмара дітей, — але в його послужному списку не було зазначено, щоб він когось убив своїми руками або наказав убити. Хоча, звичайно ж, на найвиднішому місці в «Межиріччі» стояла «кобила», й усі «хлопці» та барбадосці носили за поясом канчуки (деякі використовували їх як паски для штанів). І

також чимало індіанців та індіанок мали шрами на плечах, ногах і сідницях.

Хоч офіційна місія вимагала від Роджера допитувати лише британських громадян, які працювали на компанію Арани, тобто барбадосців, починаючи від станції «Оксиденте», він почав також опитувати «розумників», схильних відповідати на його запитання. У «Межиріччі» ця практика поширилася на всю Комісію. Протягом трьох днів, які вони там провели, їм давали свідчення, крім трьох барбадосців, які служили в Антонеса О'Донел а десятниками, сам начальник і чимало з його «хлопців».

Майже завжди відбувалося те саме. Спочатку всі поводитися стримано, ухильно й безсоромно брехали. Та досить було однієї обмовки, неумисної необачності, що відкривала світ істини, яку досі приховували, й допитувані починали говорити й розповідати набагато більше, ніж їх просили, плутаючись і в такий спосіб підтверджуючи правдивість того, що розповідали. Але попри кілька своїх спроб, Роджер так і не зміг здобути пряме свідчення від жодного індіанця.

16 жовтня 1910 року, коли він і його товариші з Комісії, в супроводі Хуана Тісона, троє барбадосців і близько двадцятьох індіанців-муйнанів під проводом свого вождя, які перенесли вантаж, подалися в подорож через ліс по вузькій дорозі від станції «Межиріччя» до станції «Матансас», Роджер Кейсмент сформулював у своєму щоденнику ідею, що виникла в його голові вже тоді, коли він вирушив зі своєю експедицією з Іквітоса: «Я остаточно переконався в тому, що єдиний спосіб, у який аборигени Путумайо можуть вийти з жалюгідного становища, до якого їх довели, — це збройно повстати проти своїх гнобителів. Є абсолютною ілюзією, далекою від реального здійснення, переконаність Хуана Тісона в тому, що ситуація зміниться, коли сюди дістанеться перуанська держава та представники її влади, судді, поліція, які примусять шанувати закони, що забороняють рабство та кабальну залежність від 1854 року. Вони шануватимуть тут закони, як в Іквітосі, де за двадцять або тридцять солів родини купують собі дівчаток і хлопчиків, яких торговці живим товаром викрали з їхніх родин? Чи шануватимуть закони ті представники влади, судді та поліцаї, які одержують платню від Компанії Арани, бо держава не має чим їм заплатити, чи тому, що шахраї та чиновники розкрадають гроші, поки вони дійдуть до місця призначення? У цьому

суспільстві держава є невід'ємною частиною машини експлуатації та знищення. Аборигени нічого не можуть сподіватися від подібних інституцій. Якщо вони хочуть бути вільними, то повинні здобути свободу своїми руками і своєю мужністю. Як це зробив вождь індіанців бора Катенере. Але не приносячи себе в жертву із-за сентиментальних причин, як зробив він. Борючись до самого кінця». Тоді як повторюючи собі ці фрази, які він записав у своєму щоденнику, Роджер просувався вперед у доброму ритмі, прорубуючи собі дорогу своїм мачете між ліанами, кущами, стовбурами й гіллям дерев, що перегороджували йому шлях, десь уже надвечір йому спала така думка: «Ми, ірландці, перебуваємо в такому самому становищі, як і вітото, бора, андуки та муйнани Путумайо. Колонізовані, експлуатовані і приречені завжди залишатися такими, якщо й далі віритимемо в закони, інституції та уряди Англії, віритимемо в те, що вони принесуть нам волю. Ніколи вони її нам не дадуть. Навіщо це імперії, яка нас колонізує, якщо вона не відчуватиме тиску, що примусить її піти на поступки? А такий тиск можна здійснювати лише за допомогою зброї». Ця ідея, яка протягом наступних днів, тижнів, місяців і років очищалася й зміцнювалася — що Ірландія, як і індіанці Путумайо, мусить боротися, якщо хоче здобути волю, — так заповонила йому розум протягом тих вісьмох годин, які тривала його подорож, аж він і думати перестав про те, що незабаром особисто познайомиться з начальником станції «Матансас» Армандо Нормандом.

Станція «Матансас» була розташована на березі річки Кагуйнарі, притоки Какет, й щоб добути до неї, треба було вибратися нагору по крутосхилу, який сильна злива, що випала перед самим їхнім прибуттям, перетворила на потік грязюки. Лише індіанці-муйнани могли підійматися по ньому вгору, не падаючи. Інші ковзалися, скочувалися вниз, спиналися на ноги, покриті багном і синцями. На відкритому місці, теж захищеному частокором із загострених угорі паль, кілька індіанців стали поливати подорожніх водою, щоб змити з них грязюку.

Начальника не було на місці. Він керував «набігом», намагаючись зловити кількох аборигенів, що втекли, яким, схоже, вдалося перетнути кордон із Колумбією, що був дуже близько. У «Матансасі» було п'ятеро барбадосців, і всі п'ятеро з великою повагою поставилися

до «сеньйора консула», про чий приїзд і чию місію вони були досконально обізнані. Їх провели до осель, у яких вони мали жити. Роджера Кейсмента, Луїса Барнеса й Хуана Тісона оселили у великому будинку з дощок, накритому пальмовим листям, із заґратованими вікнами, де, як їм сказали, мешкав Норманд зі своїми жінками, коли вони перебували в «Матансасі». Але зазвичай він жив у «Китаї», невеличкому таборі за кілька кілометрів угору по річці, куди індіанцям не дозволялося наближатися. Начальник мешкав там, оточений своїми озброєними «розумниками», бо боявся стати жертвою замаху з боку колумбійців, які звинувачували його в тому, що він не шанує кордон і перетинає його під час своїх «набігів», щоб набирати собі працівників або ловити втікачів. Барбадосці розповіли, що Армандо Норманд завжди брав із собою жінок зі свого гарему, бо був дуже ревнивий.

У «Матансасі» були бора, андуки й муйнани, але не було вітото. Майже всі аборигени мали шрами від канчуків і понад десяток — тавро Компанії Арани на сідницях. «Кобила» стояла в центрі відкритого місця під деревом, покритим фурункулами та паразитарними рослинами, що їх називають лупунами, якому всі племена тієї місцевості поклонялися з шанобливим страхом.

У кімнаті, яка, безперечно, належала самому Нормандові, Роджер побачив пожовклі світлини дитячого личка господаря, диплом Лондонської школи бухгалтерів за 1903 рік і давніший диплом якоїсь середньої школи. Отже, сумніву не було: він навчався в Англії і здобув диплом бухгалтера.

Армандо Норманд повернувся в «Матансас», коли смеркалося. Крізь заґратоване вікно Роджер побачив, як він проминув його оселю, низенький, дрібний і майже такий самий хирлявий, як абориген, супроводжуваний «розумниками» з бандитськими пиками, що були озброєні «вінчестерами» та револьверами, й вісьмома чи десятьма жінками, закутаними в кушми або довгі амазонські сорочки без рукавів, і ввійшов до сусіднього будинку.

Протягом ночі Роджер прокидався кілька разів, переповнений болісною тривогою, думаючи про Ірландію. Його змагала ностальгія за батьківщиною. Він жив у ній так мало, а проте з плином часу відчував усе більшу й більшу солідарність із її долею та її стражданнями. Відтоді як він здобув можливість побачити з близької відстані хресну дорогу інших колонізованих народів, становище Ірландії стало йому

боліти, як ніколи раніше. Він хотів якнайшвидше покінчити з цим усім, завершити свій звіт про ситуацію в Путумайо, передати його до Форін-Офісу й повернутися до Ірландії та працювати там, більше ні на що не відвертаючи увагу, разом зі своїми співвітчизниками-ідеалістами, що присвятили своє життя справі її визволення. Він надолужить згаяний час, стане іншою людиною в Ейре, навчатиметься, діятиме, писатиме й усіма йому доступними засобами намагатиметься переконати ірландців, щр коли вони люблять свободу, то повинні завоювати її в мужній і жертовній боротьбі.

Коли наступного ранку він спустився снідати, Армандо Норманд був уже там, сидючи біля столу, на якому лежали фрукти, шматки юкки, що, певно, замінювали хліб, і стояли філіжанки з кавою. Він і справді був низеньким і худим, з обличчям хлопчика, яке завчасно постаріло, і синім, нерухомим і твердим поглядом, який то з'являвся, то зникав під його миготливими повіками. Він був у чоботях, у синьому комбінезоні, білій сорочці, а поверх усього — у шкіряній куртці, з однієї з кишень якої визирали олівець і записник. За поясом у нього стримів револьвер.

Він розмовляв досконалою англійською мовою з дивним акцентом, і Роджер не зміг з'ясувати, з яких країв він походить. Спочатку він привітався з ним майже непомітним кивком, не промовивши жодного слова. На запитання про своє життя в Лондоні відповідав стримано, майже односкладовими словами, не став багато розводитися й про свою національність — «погодьмося на тому, що я перуанець» — і відповів із певною зарозумілістю, коли Роджер казав йому, що він та члени Комісії були вражені, побачивши, що у володіннях британської компанії до аборигенів ставляться так не по-людськи.

— Якби ви жили тут, то думали б інакше, — сухо коментував він без найменшого страху в голосі. Й після невеличкої паузи додав: — До тварин не можна ставитися, як до людських створінь. Якумама, ягуар, пума не розуміють логіки. Не розуміють її й дикуни. Не варто дивуватися, що чужоземців, які перебувають тут тимчасово, переконати в цьому не можна.

— Я жив двадцять років в Африці й не перетворився там на монстра, — сказав Кейсмент. — На відміну від вас, сеньйоре Норманд, Ваша слава супроводжує нас протягом усієї нашої подорожі. Жахіття, які розповідають про вас у Путумайо, не вкладаються в уяву. Ви це знаєте?

Армандо Норманд анітрохи не був схвильований. Дивлячись на нього, як і раніше, пустим і безвиразним поглядом, він обмежився тільки тим, що стенив плечима і сплюнув на підлогу.

— Ви дозволите мені поцікавитися, скількох чоловіків і жінок ви вбили? — несподівано запитав його Роджер.

— Стільки, скільки було треба, — відповів начальник «Матансаса», не змінивши тону й підводячись на ноги. — Пробачте. У мене справи.

Огида, яку Роджер відчував до цього чоловічка, була такою великою, що він вирішив не допитувати його особисто й доручив це завдання членам Комісії. Цей убивця розповість їм лише купу брехні. Він обмежився лише розпитуванням барбадосців і тих «розумників», які погодилися дати свідчення. Він допитував їх уранці й увечері, а протягом решти дня з більшою ретельністю опрацьовував ті відомості, які одержував із тих розмов. Щоранку він спускався до річки, занурювався у воду, робив кілька знімків і потім не припиняв працювати до самої ночі. На своє вузьке ліжко він падав геть виснажений. Його сон був уривчастим і гарячковим. Він помічав, як худне з кожним днем.

Він був стомлений і пересичений. Як свого часу сталося з ним у певний момент у Конго, він став боятися, що моторошна низка злочинів, насильства та жахів усякого виду та різновиду, які відкривалися йому щодня, вплине на його психічну рівновагу. Чи здоров'я його духу зможе вчинити опір цим щоденним жахіттям? Його пригнічувала думка про те, що в цивілізованій Англії мало хто повірить у те, що білі та метиси Путумайо можуть доходити до таких дикунських крайнощів у ставленні до людей. Він знову буде звинувачений у перебільшеннях й упередженнях, у тому, що він умисне підсилює трагізм ситуації, щоб надати своєму звіту більшого драматизму. І не тільки жорстоке ставлення до аборигенів утримувало його в стані глибокої пригніченості. А й той факт, що після того, як він бачив, чув і був свідком того, що тут відбувається, він уже ніколи не зможе з оптимізмом подивитися на життя, яким він жив у молодості.

Коли він довідався, що з «Матансаса» відбуває експедиція носіїв, які віднесуть каучук, зібраний за останні три місяці, на станцію «Межиріччя», а звідти в порт Пуерто-Перуано, щоб повантажити його на корабель і відправити за кордон, він повідомив товаришам, що супроводжуватиме її. Комісія могла залишитися тут, щоб завершити

інспекцію та опитування. Його друзі були так само виснажені й пригнічені, як і він. Вони розповіли йому, що нахабні манери Армандо Норманда негайно змінилися, коли йому дали знати, що «сеньйор консул» дістав доручення приїхати й розслідувати жорстоке ставлення до аборигенів у Путумайо від самого сера Едварда Грея, канцлера Британської імперії, і що вбивці та кати, оскільки вони працюють у британській компанії, можуть бути віддані під суд в Англії. А надто в тому разі, якщо вони мають англійську національність або вдають, ніби її мають, що, схоже, стосується і його. Або їх можуть передати перуанському й колумбійському уряду, щоб вони судили їх тут. Після того як він це почув, Норманд став поводитися перед Комісією смиренно й послужливо. Він заперечував свої злочини й запевняв їх, що відтепер вони не повернуться до помилок минулого: аборигенів добре годуватимуть, лікуватимуть, коли вони захворіють, платитимуть їм за роботу й ставитимуться до них, як до людських створінь. Він поставив афішу посеред майдану, де написав усі ці обіцянки. Та витівка не мала ніякого глузду, бо аборигени, всі неписьменні, не могли нічого прочитати, як і більшість «розумників». Він виставив ту афішу для того, щоб її могли прочитати члени Комісії й ніхто більше.

Перехід пішки через сельву, від «Матансаса» до «Межиріччя», коли він супроводив вісімдесят аборигенів — бора, андуків і муйнанів, — які переносили на плечах каучук, зібраний людьми Армандо Норманда, стане одним із найстрахотливіших спогадів першої подорожі до Перу Роджера Кейсмента. Норманд не взяв на себе командування експедицією, а доручив його Негретті, одному зі своїх заступників, метисові з домішкою індіанської крові, із золотими зубами, який не переставав длубатися в них паличкою і чий гучний голос примушував тремтіти, підстрибувати і поспішати з обличчями, спотвореними страхом, військо кістяків, покритих ранами, змережаних шрамами, серед яких були жінки й діти, що їм виповнилося лише по кілька років. Негретті ніс рушницю на плечі, револьвер у кобурі й канчук за поясом. У той день, коли вони вирушили в дорогу, Роджер попросив Негретті сфотографувати його й той погодився, сміючись. Але усмішка зникла з його обличчя, коли Роджер попередив його, показавши на канчук:

— Коли побачу, що ви шмагаєте аборигенів, я особисто передам вас поліції в Іквітосі.

Вираз обличчя в Неґретті був геть розгублений. Через якусь хвилину він промурмотів:

— Ви наділені якоюсь владою в Компанії?

— Я маю ту владу, якою мене наділив англійський уряд, щоб я міг розслідувати зловживання, які здійснюються в Путумайо. Вам, безперечно, відомо, що Перуанська Амазонська компанія, на яку ви працюєте, є компанією британською, чи не так?

Розгублений Неґретті зрештою відійшов геть. І Кейсмент більше не бачив, щоб він шмагав носіїв, він тільки покрикував на них, щоб вони поквапилися, або обкладав їх лайкою, коли вони ронили на землю шматки каучуку, які несли на плечах або на голові, бо їх змагала втома або вони спотикалися.

Роджер забрав із собою трьох барбадосців, Бішопа, Сілі і Лейна. Дев'ятеро інших із тих, що супроводжували їх, залишилися з Комісією. Кейсмент рекомендував своїм друзям ніколи не розлучатися з цими свідками, бо Норманд та його поплічники могли підкупити або залякати їх, щоб вони відмовилися від своїх свідчень, або навіть убити.

Найтяжчим випробуванням у цій експедиції були не сині м'ясні мухи, які з лютим дзижчанням кружляли над ними, боляче жигаючи їх удень і вночі, й не зливи, які іноді падали їм на голову, намочуючи їх і вкриваючи ґрунт струмками, що переносили багнюку, мертве листя та гілля дерев, і не ті незручні привали, які вони влаштовували вночі, щоб поспати, як дозволить Бог, спочатку з'ївши бляшанку сардин або супу й випивши з термоса кілька ковтків віскі або чаю. Жахливим випробуванням для Роджера, мукою, що наповнювала його каяттям і докорами сумління, було дивитися на голих аборигенів, зігнутих під вагою каучукових «ковбас», яких Неґретті та його «розумники» підганяли криками, дозволяючи їм перепочивати дуже рідко й протягом дуже короткого часу й не даючи їм навіть шматочка їжі. Коли Роджер запитав у Неґретті, чому порції не роздавали також аборигенам, десятник подивився на нього таким поглядом, ніби не зрозумів, що він каже. Коли Бішоп пояснив йому запитання, Неґретті заявив із цілковитою безсоромністю:

— Їм не подобається те, що їмо ми, християни. Вони мають свою власну їжу.

Але в них не було ніякої їжі, бо не можна було назвати їжею жменю борошна з юкки, яку вони іноді підносили до рота, або стебла та листя

рослин, які вони ретельно скручували, перш ніж запхати їх у рот. Для Роджера залишалося цілком незбагненим, як діти віком від десяти до дванадцяти років могли нести протягом годин ці «ковбаси», які ніколи не важили — він завдав собі клопоту зважити їх — менш як двадцять кілограмів, а іноді й тридцять чи більше. У перший день переходу хлопчик-бора зненацька впав ницьма, придавлений своїм вантажем. Він слабо застогнав, коли Роджер спробував оживити його, давши йому випити бульйону з бляшанки. Очі хлопчика виражали тваринний страх. Двічі чи тричі він намагався підвестися, але безуспішно. Бішоп пояснив Роджерові: «Він так боїться, бо якби вас тут не було, Негретті вбив би його одним пострілом, для прикладу, аби жодному іншому поганину не спадало на думку падати і втрачати свідомість». Хлопець був неспроможний зіп'ястися на ноги, тому його покинули в лісі. Роджер залишив йому дві бляшанки їжі і свою парасольку. Тепер він зрозумів, чому ці хирляві створіння могли переносити такі вантажі. Вони боялися, що їх уб'ють, якщо вони наважаться впасти і знепритомніти. Жах примножував їхні сили.

На другий день стара жінка впала й відразу ж померла, коли спробувала піднятися вгору схилом із тридцятьма кілограмами каучуку на спині. Негретті, після того як переконався, що вона не подає ознак життя, поквапився розподілити дві «ковбаси» мертвої між іншими аборигенами, скрививши гримасу огиди й закашлявшись.

Коли прийшли в «Межиріччя», то, щойно помившись і трохи відпочивши, Роджер поквапився занотувати у свої зошити перипетії недавньої подорожі й ті міркування, які вона йому вселила. Одна думка знову виникла в його свідомості, думка, яка протягом наступних днів, тижнів і місяців з одержимою наполегливістю повертатиметься до нього й почне формувати його поведінку: «Ми не повинні допустити, щоб колонізація каструвала дух ірландців до такої міри, як вона скалічила дух аборигенів Амазонії. Нам треба домагатися автономії негайно, поки ще не пізно».

Чекаючи прибуття Комісії, Роджер не гаяв часу. Він опитав ще кількох людей, але насамперед переглянув схеми, рахунки і реєстри адміністрації. Він хотів з'ясувати, скільки витратила Компанія Хуліо С. Арани на харчові продукти, ліки, одяг, зброю та інструменти, які вона постачала аборигенам, а також десятникам та «хлопцям». Відсотки змінювалися від продукту до продукту, але загальним правилом залишалося, що на всі товари, які він постачав, склад подвоював, потроював ціни, а іноді збільшував їх учетверо або й уп'ятеро. Він купив собі дві сорочки, штани, капелюх, польові черевики й міг би придбати собі все це в Лондоні за третину тієї ціни, яку він заплатив тут. Компанія грабувала не тільки аборигенів, а й усіх тих нещасливих бідолах, волоцюг та розбишак, які перебували в Путумайо, щоб виконувати накази начальників. Не було рідкістю, коли й ті, й ті були прив'язані боргами до Перуанської Амазонської компанії до самої своєї смерті або доти, доки ставали непотрібні Компанії й вона викидала їх геть.

Але Роджерові було надзвичайно важко визначити, скільки аборигенів було в Путумайо до 1893 року, коли в регіоні стали утворюватися перші пункти збирання каучуку й почалися «набіги», і скільки їх залишилося на цей, 1910 рік. На цю тему не існувало серйозної статистики, відомості були вельми туманними, цифри дуже відрізнялися одна від одної. Більш надійний підрахунок залишив після себе нещасливий дослідник і етнолог, француз Ежен Робюшон (який у

таємничий спосіб зник у регіоні Путумайо в 1905 році, коли картографував усю територію володінь Хуліо Арани), згідно з яким населення в сімох племенах зони — вітото, окайни, муйнани, нонуї, андуки, ресігаро й бора — мало нараховувати близько ста тисяч людей до того часу, поки каучук не привабив у Путумайо першопрохідців «цивілізації». Хуан Тісон вважав цю цифру перебільшеною. Він, посилаючись на різні аналізи та зіставлення, вважав, що сорок тисяч є набагато точнішою цифрою. Хай там як, а сьогодні залишилося не більш як десять тисяч тих, хто вижив. Таким чином, режим, який запровадили тут добувачі каучуку, вже ліквідував щонайменше три чверті тубільного населення. Багато з них, безперечно, стали жертвами віспи, малярії, бері-бері та інших пошестей. Але величезна більшість загинула від експлуатації, голоду, калічення, тортур у «кобилі» або стала жертвами вбивць. Якщо винищення тубільних племен триватиме в такому темпі, то незабаром від них не залишиться жодної людини.

Через два дні до «Межиріччя» прибули його колеги з Комісії. Роджер здивувався, побачивши з ними Армандо Норманда з його гаремом дівчаток. Фолк і Барнес його попередили, що хоч начальник «Матансаса» і пояснив свій намір прийти сюди бажанням особисто наглядати за вантаженням каучуку в Пуерто-Перуано, він зробив це зі страху перед тим, що може чекати його в майбутньому. Як тільки він почув про ті звинувачення, які висунули проти нього барбадосці, він доклав усіх зусиль, щоб підкупом і погрозами домогтися, аби вони їх зреклися. І йому пощастило умовити кількох, таких, як Лейн, надіслати листа в Комісію (якого відредагував, безперечно, сам таки Армандо), у якому говорилося, що вони спростовують усі свої свідчення, які від них добули «обманом», і хочуть заявити з усією ясністю й письмово, що в Перуанській Амазонській компанії ніколи не кривдили аборигенів і що службовці та носії завжди дружно працювали для звеличення Перу. Фолк і Барнес думали, що Норманд спробує підкупити або залякати Бішопа, Сілі і Лейна й навіть самого Кейсмента.

І справді, наступного дня, рано-вранці, Армандо Норманд постукав у двері Роджера й запропонував йому «поговорити відверто й по-дружньому». Начальник станції «Матансас» утратив усю свою самовпевненість та зарозумілість, із якими він розмовляв із Роджером попереднього разу. Було видно, що він нервує. Під час розмови він потирав собі руки й кусав нижню губу. Вони пішли туди, де стояв

склад каучуку, на відкриту місцевість із високою травою й чагарником, яку нічна гроза заповнила калюжами й жабами. Гострий сморід каучукового соку плив у від складу, й у голові Роджера промайнула думка, що цей сморід поширювався не від каучукових «ковбас», складених під великим навісом, а від червонопикого чоловічка, який поруч із ним здавався карликом.

Норманд добре підготував свою промову. Сім років, протягом яких він працював у сельві, були величезним випробуванням для людини, що навчалася в Лондоні. Він не хоче, щоб через непорозуміння та наклепи заздрісників його життя заплуталося в суддівських сітках і він не зміг би здійснити свою мрію — повернутися до Англії. Він присягається йому честю, що немає крові ані на його руках, ані на його совісті. Він був суворим, але справедливим, і готовий запровадити всі заходи, що їх Комісія та «сеньйор консул» запропонують для того, щоб поліпшити діяльність підприємства.

— Я пропоную, щоб припинилися «набіги» й насильницьке захоплення аборигенів, — почав повільно перераховувати Роджер, загинаючи палець за пальцем, — щоб не було ані «кобили», ані канчуків, щоб індіанців не примушували працювати задарма, щоб начальники, десятники та «хлопці» не ґвалтували й не викрадали ані дружин, ані дочок аборигенів, щоб ви відмовилися від фізичних покарань і виплатили відшкодування родинам убитих, спалених живцем і тих, кому ви відрізали вуха й ніздрі, кому відрубали руки й ноги. Щоб не грабували більше носіїв, зважаючи їхній каучук на фальшивих вагах, та не лупили з них неймовірні ціни на складах, щоб перетворювати їх на вічних боржників Компанії. Усе це, звичайно, має бути зроблено тільки для початку. Бо треба задіяти чимало реформ для того, щоб Перуанська Амазонська компанія заслужила називатися компанією британською.

Армандо Норманд побілів і дивився на нього, нічого не розуміючи.

— Ви хочете, щоб Перуанська Амазонська компанія припинила своє існування, сеньйоре Кейсмент? — пробелькотів він нарешті.

— Саме так. І щоб усі вбивці та кати, починаючи з сеньйора Хуліо Арани й закінчуючи вами, були осуджені за свої злочини й закінчили своє життя у в'язниці.

Він прискорив ходу й покинув начальника станції «Матансас» зі спотвореним обличчям — він застиг на місці, не знаючи, що йому ще

сказати. Роджер відразу ж пожалкував, що дав волю почуттю зневаги, на яку заслуговував цей персонаж. Він нажив смертельного ворога, який тепер може відчуті спокусу ліквідувати його. Він його остеріг, і Норманд, не будучи ані боягузом, ані чоловіком ледачим, діятиме так, як вимагають від нього обставини. Він припустився тяжкої помилки.

Через кілька днів Хуан Тісон повідомив їх, що начальник «Матансаса» зажадав, щоб Компанія ліквідувала його станцію, розплатившись із ним готівкою, й не перуанськими солями, а фунтами стерлінгів. Він має намір повернутися в Іквітос на «Лібералі», разом із Комісією. Його наміри були очевидними: за допомогою своїх друзів і спільників пом'якшити висунуті проти нього звинувачення й забезпечити собі втечу за кордон — У Бразилію, безперечно, — де, як він знав, чекають на нього добрі заощадження. Можливість того, що він потрапить до в'язниці, значно зменшилася. Хуан Тісон інформував їх, що Норманд протягом п'ятиох років одержував двадцять відсотків від каучуку, зібраного в «Матансасі», і «премію» у двісті фунтів стерлінгів щороку, коли видобуток каучуку перевищував видобуток за попередній рік.

Наступні дні й тижні були заповнені для них тяжкою роботою. Опитування барбадосців та «розумників» відкривало все нові й нові жахіття, які вражали уяву. Роджер відчував, що сили покидають його. Оскільки вечорами його знову стала тіпати лихоманка, він боявся, що знову захворіє на болотяну пропасницю, і збільшив дозу хініну, який приймав перед сном. Боячись, що Армандо Норманд або начальник якоїсь іншої станції може знищити зошити із записами свідчень, він на всіх станціях — «Межиріччі», «Атенас», «Сур» і «Чоррері» — забирав ці папери із собою, не дозволяючи нікому доторкатися до них. Уночі він підкладав їх під ліжко або гамак, у який лягав спати, завжди тримаючи заряджений револьвер на відстані простягнутої руки.

У «Чоррері», коли вони вже пакували валізи для повернення в Іквітос, Роджер одного дня побачив, як на майдан вийшли двадцятьоро індіанців, що прибули сюди із села Найменес. Вони несли каучук. Носії були юнаками або чоловіками, крім одного хлопчика років десяти або дванадцяти, який ніс на голові «ковбасу» каучуку, більшу, аніж він сам. Роджер пройшов із ними до самих вагів, де Віктор Маседо приймав принесений каучук. «Ковбаса» хлопчика заважила двадцять чотири кілограми, а він, Омаріно, важив лише двадцять п'ять.

Як він зміг пройти по сельві всі ці кілометри з такою вагою на голові? Попри шрами на спині, він мав очі жваві й веселі й часто всміхався. Роджер подарував йому бляшанку із супом і бляшанку із сардинами, які купив на складі. Відтоді Омаріно не відходив від нього. Він супроводжував його повсюди й був готовий виконати будь-яке його доручення. Одного дня Віктор Маседо сказав йому, показавши на хлопчика:

— Бачу, ви прихилилися до нього, сеньйоре Кейсмент. Чому б вам його не забрати? Він сирота. Я його вам дарую.

Потім Роджер подумав, що фраза «я його вам дарую», якою Віктор Маседо хотів йому догодити, сказала більше, аніж будь-яке інше свідчення: цей начальник міг подарувати будь-якого індіанця зі своїх володінь, бо носії та збирачі належали йому так само, як і дерева, будинки, рушниці й «ковбаси» каучуку. Він запитав у Хуана Тісона, чи існують якісь перешкоди проти того, щоб він забрав Омаріно із собою до Лондона — Товариство боротьби з рабством забере його під свою опіку й подбає про те, щоб дати йому освіту, — й Тісон не висунув ніякого заперечення.

Проте через кілька днів до Омаріно приєднався Аредомі, підліток із племені андуків. Він прибув до «Чоррери» зі станції «Сур», і наступного дня, коли Роджер купався в річці, він побачив голого хлопця, що хлюпався у воді разом з іншими аборигенами. То був дуже гарний юнак, із гармонійно розвиненим і гнучким тілом, яке рухалося з природною елегантністю. Роджер подумав, що Герберт Ворд зможе виліпити прегарну скульптуру з цього підлітка, який стане символом чоловіка з Амазонії, позбавленого каучукопромисловцями своєї землі, свого тіла і своєї краси. Він роздав бляшанки з консервами андукам, що там купалися. Аредомі вдячно поцілував йому руку. Він відчув досаду й разом із тим хвилювання. Хлопець пішов за ним до його оселі, схвильовано жестикулюючи та розмовляючи, проте Роджер не розумів, що він каже. Він покликав Фредеріка Бішопа, й той йому переклав:

— Він просить, щоб ви взяли його туди, куди поїдете. Обіцяє служити вам добре.

— Скажи йому, я не можу взяти його, бо я вже беру із собою Омаріно.

Але Аредомі не піддався умовлянням. Він нерухомо стовбичив біля хатини, в якій Роджер спав, і ходив за ним повсюди за кілька кроків із німим благанням в очах. Роджер вирішив порадитися з Комісією та з Хуаном Тісоном. Чи вони не будуть проти, якщо, крім Омаріно, він забере із собою й Аредомі? Можливо, два хлопчики додадуть переконливості його звіту: обоє вони мають шрами від канчуків. З другого боку, вони достатньо юні, щоб їм можна було дати освіту і включити їх у ту форму життя, в якій немає місця для рабства.

Напередодні відплиття «Ліберала» на станцію «Чоррера» прийшов Карлос Міранда, начальник станції «Сур». Він привів із собою сотню аборигенів, які принесли каучук, зібраний у тій місцевості за останні три місяці. То був чоловік гладкий, квадратний і дуже білий. Судячи з його манери розмовляти й поводитися, він, здавалося, одержав кращу освіту та виховання, ніж інші начальники. Безперечно, він походив із родини середнього класу. Але його послужний список не був менш кривавим, ніж у його колег. Роджер Кейсмент та інші члени Комісії одержали кілька свідчень про випадок зі старою бора. Кілька місяців тому одна жінка на станції «Сур», у нападі розпачу чи божевілля, почала криками закликати бора, щоб вони піднялися на боротьбу й не дозволяли більше ані принижувати себе, ані ставитися до себе, як до рабів. Її крики паралізували жахом індіанців, що оточували її. Розлючений, Карлос Міранда накинувся на неї з мачете, яке вихопив в одного зі своїх «хлопців», і зітнув їй голову. Вимахуючи головою жінки, яка обляпала його кров'ю, Міранда пояснив індіанцям, що таке станеться з усіма ними, якщо вони не виконуватимуть свою роботу й наслідуватимуть стару. Цей стинач голів був чоловіком простим і веселим, балакучим і невимушеним, який намагався сподобатися Роджерові та його колегам, розповідаючи їм жартівливі історії та анекдоти про екстравагантних і мальовничих персонажів, із якими він познайомився в Путумайо.

Коли в середу 16 листопада 1916 року Роджер Кейсмент піднявся на «Ліберал», припалений біля пристані «Чоррери» і готовий відійти курсом на Іквітос, він відкрив рота й набрав повні груди повітря. Його опанувало неймовірно приємне відчуття полегкості. Йому здавалося, що ця подорож очистить його тіло та його дух від гнітючої тривоги, яку досі йому не доводилося відчувати раніше навіть у найтяжчі хвилини його життя в Конго. Крім Омаріно та Аредомі, він перевозив

на «Лібералі» двадцять вісім барбадосців, пятеро жінок, що були їхніми дружинами, та дітей Джона Брауна, Алена Дейвіса, Джеймса Мена, Дж. Даєла та Філіпа Берті Лоренса.

Те, що барбадосці повантажилися на корабель, стало результатом важких переговорів, наповнених інтригами, поступками, уточненнями з Хуаном Тісоном, Віктором Маседо, іншими членами Комісії й самими барбадосцями. Усі вони, перед тим як дати свідчення, вимагали гарантій, бо знали, що наражають себе на репресивні заходи з боку начальників, яких їхні свідчення могли відправити до в'язниці. Кейсмент пообіцяв вивезти їх живими з Путумайо сам-один і власними зусиллями.

Але в дні, які передували прибуттю «Ліберала» до «Чоррери», Компанія почала вживати заходів, щоб утримати в себе десятників із Барбадосу, запевняючи їх, що вони не стануть жертвами репресій і обіцяючи їм підвищення заробітної платні та кращі умови життя, аби тільки вони залишилися на своїх місцях. Віктор Маседо оголосив, що хоч би яким було їхнє рішення, Перуанська Амазонська компанія вирішила скоротити на двадцять п'ять відсотків їхній борг, який вони мали перед складом за купівлю ліків, одягу, інструментів, речей домашнього вжитку та харчових продуктів. Усі погодилися на цю пропозицію. І менш ніж за двадцять чотири години барбадосці оголосили Кейсментові, що вони з ним не поїдуть. Вони залишаться працювати на станціях. Роджер знав, що це означає: тиск та підкупи призведуть до того, що не встигне він від'їхати, як барбадосці відмовляться від своїх свідчень і звинуватять його в тому, що він їх вигдав або здобув погрозами. Він поговорив із Хуаном Тісоном. Той нагадав йому, що хоч його й вразило те, що відбувається в Путумайо, і він сповнений рішучості виправити ситуацію, він, проте, залишається одним із директорів Перуанської Амазонської компанії і не може й не повинен впливати на барбадосців і вмовляти їх, щоб вони поїхали з ним замість залишитися й працювати тут. Один із членів Комісії, Генрі Філгалд, підтримав Тісона, висунувши ті самі аргументи: він також працює в Лондоні із сеньйором Хуліо Араною і хоч вимагає здійснити глибокі реформи в методах роботи в Амазонії, але не може перетворитися на ліквідатора підприємства, на службі в якому він перебуває. Кейсмент мав таке відчуття, ніби світ обвалюється на нього.

Але, як ото буває у французьких романах-фейлетонах, де події зненацька стають із ніг на голову, вся ця панорама радикально змінилася, коли надвечір 12 грудня до «Чоррери» прибув «Ліберал». Він доставив листи й газети з Іквітоса та Ліми. Газета «Ель Комерсіо», що виходила в столиці Перу, у великій статті, надрукованій два місяці тому, повідомляла, що уряд президента Аугусто Легії у відповідь на стурбованість Великої Британії та Сполучених Штатів повідомленнями про жорстокості, які чиняться на каучукових плантаціях у Путумайо, відсилає в Амазонію знаменитого суддю перуанської системи правосуддя доктора Карлоса А. Валькарселя, наділивши його спеціальними повноваженнями. Його місія полягає в тому, щоб розслідувати й негайно розпочати судові дії, закинувши, якщо виникне необхідність, спеціальні підрозділи воєнізованої поліції в Путумайо, щоб особи, відповідальні за злочини, не втекли від правосуддя.

Ця інформація подіяла на службовців Компанії Арани, наче несподіваний вибух бомби. Хуан Тісон повідомив Роджера Кейсмента, що Віктор Маседо, дуже стривожений, скликає всіх начальників станцій, навіть найвіддаленіших, зібратися на збори в «Чоррері». Тісон справляв враження чоловіка, якого роздирає неподоланна суперечність. Він радів за честь своєї країни і з природженого почуття справедливості, що нарешті перуанський уряд вирішив діяти. З другого боку, він не міг не розуміти, що цей скандал може призвести до загибелі Перуанської Амазонської компанії, а отже, й до зруйнування його кар'єри. Одного вечора, перехиливши кілька келихів теплого віскі, Тісон признався Роджерові, що весь його статок, крім будинку в Лімі, укладений в акції Компанії.

Чутки та побоювання, спричинені новинами з Ліми, призвели до того, що барбадосці знову змінили своє рішення. Тепер вони знову хотіли їхати з Роджером. Вони боялися, що перуанські начальники спробують скинути із себе відповідальність за катування та вбивства аборигенів, зваливши провину на них, «чужоземних негрів», і хотіли якнайшвидше покинути Перу й повернутися на Барбадос. Вони помирали від невпевненості та страху.

Роджер Кейсмент, не кажучи про це нікому, подумав, що якщо вісімнадцятеро барбадосців прибудуть із ним в Іквітос, то може статися все що завгодно. Наприклад, Компанія зробить їх відповідальними за всі злочини й посадить їх до в'язниці, або

підкупить, щоб вони змінили свої свідчення, і звинуватить Кейсменту в тому, що він їх перекрутив. Його рішення полягало в тому, що барбадосці, перш ніж прибути до Іквітоса, вийдуть на берег у якомусь із портів на території Бразилії і чекатимуть там, поки Роджер сяде на корабель «Атауальпа», на якому вирушить з Іквітоса до Європи, із зупинкою на Барбадосі. Він розповів про свій план Фредерікові Бішопу. Той погодився з планом Кейсменту, але сказав йому, що ліпше буде не розповідати про нього барбадосцям до останньої хвилини.

На пристані «Чоррери» панувала дивна атмосфера, коли відпливав «Ліберал». Жоден із начальників не прийшов його провести. Подейкували, що деякі з них вирішили втікати до Бразилії або Колумбії. Хуан Тісон, який ще на місяць залишався в Путумайо, обняв Роджера й побажав йому успіху. Члени Комісії, які також іще на кілька тижнів залишалися в Путумайо, щоб провести деякі розслідування технічного та адміністративного характеру, попрощалися з ним біля самого трапа до корабля. Вони домовилися зустрітися в Лондоні, щоб вони встигли прочитати звіт Роджера, перш ніж він передасть його до Форін-Офісу.

У ту першу ніч подорожі по річці повний червоний місяць освітив небо. Він віддзеркалювався в темних водах снопами зірочок, які здавалися осяйними рибками. Усе було теплим, гарним і погідним, і це враження порушував лише сморід каучуку, який і далі висів у повітрі, так ніби його заклали Роджерові в ніздрі навіки. Він протягом тривалого часу стояв на палубі, спираючись на кормі на перила, милуючись навколишнім видовищем, і несподівано помітив, що обличчя йому залите слізьми. О Господи, який чудесний спокій і мир!

У перші дні плавання втома й тривога перешкоджали йому працювати, він переглядав свої нотатки та зошити й накидаючи чернетки свого звіту. Він спав мало, його змагали кошмари. Нерідко підводився вночі з ліжка, виходив на палубу й милувався місяцем та зорями, якщо небо було погідне. На цьому кораблі подорожував управитель митниць Бразилії. Роджер запитав у нього, чи барбадосці можуть вийти на берег будь-якому бразильському порту, звідки вони могли б перебратися до Манауса й там чекати його, щоб потім продовжити з ним свою подорож до Барбадосу. Бразильський чиновник запевнив його, що жодних перешкод цьому немає. Проте тривога Роджера не минала. Він боявся, аби не сталося чогось, що

врятує Перуанську Амазонську компанію від будь-яких санкцій. Після того як він так зблизька побачив долю амазонських аборигенів, було вкрай необхідно, щоб весь світ довідався про неї і вжив заходів для виправлення становища.

Ще однією причиною його тривоги була Ірландія. Після того як він прийшов до висновку, що тільки рішучі дії, повстання можуть урятувати його батьківщину від «утрати душі» через колонізацію, як сталося з вітото, бора та іншими нещасними народами Путумайо, він горів від нетерпіння присвятити своє тіло і свою душу підготовці такого повстання, яке покінчить зі століттями рабства, в якому перебувала його країна.

У той день, коли «Ліберал» перетнув перуанський кордон — він уже плив по Яварі — і ввійшов на територію Бразилії, відчуття страху та небезпеки, яке непокоїло Роджера, зникло. Але незабаром вони увійдуть в Амазонку й по ній піднімуться на територію Перу, де, він був певен, його знову опанує тривога, ніби неминуче станеться якась непередбачена катастрофа, яка зірве його місію і зробить марними місяці, пер;, буті в Путумайо.

21 листопада 1910 року в бразильському порту Есперанца, на річці Яварі, Роджер висадив чотирнадцятьох барбадосців, дружин чотирьох із них і чотирьох дітей. Напередодні він зібрав їх і пояснив, на який ризик вони можуть себе наразити, якщо супроводжуватимуть його до Іквітоса. Поперше, Компанія, увійшовши в злочинну змову із суддями та поліцією, може зіпхнути на них відповідальність за всі свої злочини, а по-друге, вони можуть стати об'єктами тиску, образ і шантажу з метою примусити їх відмовитися від своїх свідчень, які звинувачують фірму Арани.

Чотирнадцятеро барбадосців погодилися з його планом висадитися в Есперанці і там сісти на перший корабель до Манауса, де, перебуваючи під захистом британського консульства, вони чекатимуть, поки Роджер підбере їх на «Атауальпу», корабель компанії «Бут-лайн», який ходить по маршруту Іквітос-Манаус-Пара. З цього останнього міста інший корабель доставить їх додому. Роджер дав їм чималий запас харчів, який купив для них, із посвідкою, що їхній проїзд буде оплачений британським урядом, та візитною карткою для британського консула в тому місті.

З ним до Іквітоса, крім Омаріно та Аредомі, продовжили подорож Джон Браун зі своєю дружиною й сином, Ларрі Кларк і Філіп Берті Лоренс також із двома малими дітьми.

Ці барбадосці мали забрати свої речі в Іквітосі й реалізувати чеки Компанії, які були дійсними лише в цьому місті.

Чотири дні подорожі, які їм іще залишалися, Роджер використав для впорядкування своїх паперів і підготовки меморандуму для перуанської влади.

25 листопада вони висадилися в Іквітосі. Британський консул містер Стірс знову наполіг, щоб Роджер оселився в його домі; І провів його до ближнього пансіону, де вони знайшли помешкання для барбадосців, Аредомі та Омаріно. Містер Стірс був неспокійний. У всьому Іквітосі панувала велика тривога, викликана звісткою, що скоро прибуває суддя Карлос А. Валькарсель, щоб розслідувати звинувачення Англії та Сполучених Штатів проти Компанії Хуліо Арани. Паніка охопила не лише службовців Перуанської Амазонської компанії, а й усіх жителів Іквітоса загалом, бо всі знали, що життя міста залежить від Компанії. До Роджера Кейсмента всі ставилися вкрай вороже, й консул порадив йому не виходити з дому самому, бо не виключено, що може відбутися замах на його життя.

Коли після вечері й традиційного келиха портвейну Роджер коротко розповів про те, що він бачив і чув у Путумайо, містер Стірс, який вислухав його дуже серйозно й мовчки, визнав за потрібне лише запитати його:

— Отже, там було так само жахливо, як у Конго Леопольда Другого?

— Боюся, навіть гірше, — відповів Роджер. — Хоч мені здається безсоромним визначати ієрархію між злочинами такого масштабу.

Під час його відсутності призначили нового префекта Іквітоса, сеньйора з Ліми на ім'я Естебан Сапата. На відміну від попереднього він не був службовцем Хуліо Арани. Від того часу, коли сюди прибув, він тримався на певній відстані від Пабло Сумаети та інших керівників Компанії. Він знав, що Роджер скоро прибуде, й чекав його з нетерпінням.

Зустріч із префектом відбулася наступного ранку і тривала більш як дві години. Естебан Сапата був чоловік молодий, дуже смаглявий, з вишуканими манерами. Попри спеку — він пітнів безперервно і знову

й знову обтирав обличчя великою фіолетовою хусточкою — він не скидав сукняної камізельки. Він вислухав Роджера дуже уважно, іноді хмурачись, кілька разів уриваючи його, щоб попросити щось уточнити, й часто обурено вигукуючи: «Який жах! Чи ж таке можливо!» Кілька разів він пропонував йому склянку холодної води. Роджер розповів йому все, з великими подробицями, називаючи місця, цифри, зосереджуючи головну увагу на подіях і уникаючи коментарів, а в самому кінці завершив свою розповідь такими словами:

— Одне слово, сеньйоре префект, звинувачення журналіста Салданы Рока та сеньйора Гарденберга не були перебільшеннями. Навпаки, усе, що в Лондоні опублікував часопис «Труте», хоч і здається брехнею, проте перебуває ще далеко від повної істини.

Сапата тремтячим голосом, який, здавалося, звучав щиро, сказав, що йому соромно за Перу. Таке могло статися лише тому, що держава не дісталася до цих далеких територій, а тому там не існувало ані законів, ані жодної з інституцій. Але тепер уряд вирішив діяти. Тому його й прислали сюди. Тому сюди скоро прибуде й такий досвідчений і порядний суддя, як доктор Валькарсель. Сам президент Легія хоче очистити честь Перу, поклавши край цим моторошним зловживанням. Так він і сказав, цими самими словами. Уряд Його Величності переконається в тому, що винні будуть покарані, а аборигени захищені, починаючи від сьогодні. Він запитав у Роджера Кейсмента, чи його звіт своєму уряду буде опублікований для широкого загалу. Коли той відповів, що спочатку його звіт буде використано для внутрішнього вжитку британського уряду й що, немає сумніву, надішлють також копію для перуанського уряду, щоб він сам вирішив, публікувати його чи ні, префект зітхнув із полегкістю.

— Не так уже й погано! — вигукнув він. — Бо якщо все це стане відомим, то завдасть величезної шкоди нашій країні в усьому світі.

Роджер Кейсмент мало не сказав йому, що найбільшої шкоди Перу завдасть не його звіт, а той факт, що на перуанській землі відбуваються події, які спричинили його написання. З другого боку, префект захотів знати, чи барбадосці, які прибули до Іквітоса — Бішоп, Браун і Лоренс, — погодяться підтвердити свої свідчення про становище в Путумайо. Роджер запевнив його, що завтра пошле їх рано-вранці до префектури.

Містер Стірс, який був перекладачем у цій розмові, виявив у ній надто багато власної ініціативи. Роджер помітив, що консул додав багато фраз власного виготовлення — іноді то були справжні коментарі — до того, що сказав він англійською мовою, — і він також звернув увагу на те, що ці зайві фрази завжди мали тенденцію пом'якшити факти, які мали стосунок до експлуатації та страждань аборигенів. Усе це збільшило недовіру Роджера до консула, який, попри те, що перебував тут багато років і дуже добре знав, що відбувається, ніколи не надсилав відповідної інформації у Форін-Офіс. Причина була проста: Хуан Тісон відкрив йому, що містер Стірс займається в Іквітосі комерційною діяльністю, а тому також залежить від Компанії сеньйора Хуліо Арани. Безперечно, цей скандал завдав шкоди його діловій діяльності. Містер консул мав дрібну душу, і його таблиця цінностей диктувалася його матеріальними інтересами.

Наступними днями Роджер намагався зустрітися з отцем Уррутія, але в місії йому сказали, що настоятель августинців перебуває в Пібасі, в гостях у індіанців-ягуа, — Роджер бачив їх на одній із пристаней, біля якої зупинявся «Ліберал», і йому дуже сподобалися туніки з плетених волокон, якими ті індіанці прикривали свої тіла, — бо має відкрити там школу.

Тому час, який залишався йому до того дня, коли він мав сісти на «Атауальпу», що розвантажувалася в порту Іквітоса, Роджер присвятив роботі над своїм звітом. Вечорами він виходив на прогулянки й разів два сховався у кіно «Альгамбра», яке було на Пласа-де-Армас в Іквітосі. Воно існувало вже кілька місяців, і в ньому демонструвалися німі кінофільми в супроводі оркестру з трьох музикантів, які грали дуже фальшиво. Справжнім видовищем для Роджера були не чорно-білі постаті, які сновигали на полотні сцени, а захоплення публіки, що складалася з індіанців, які приходили сюди зі своїх племен, і солдатів місцевого гарнізону, розквартированих у навколишніх горах, котрі дивилися на все це поглядом, у якому зачарування змішувалося з недовірою.

Одного дня він здійснив піший перехід до Пунчани по ґрунтовій стежці, яка, коли він уже повертався, перетворилася на болото після рясного дощу. Але краєвид був дуже гарним. Одного вечора він спробував пішки дійти до Квістакочі — взявши із собою Омаріно та Аредомі, — але їх перехопила злива, що ніяк не хотіла припинятися, і

їм довелося заховатися в густому чагарнику. Коли злива нарешті стихла, стежка була вся покрита калюжами й багнокою, і вони поквапно повернулися до Іквітоса.

«Атауальпа» відійшла курсом на Манаус і Пара 6 грудня 1910 року. Роджер мав каюту в першому класі, а Омаріно, Аредомі та барбадосці розташувалися в спільній. Коли корабель ясного й спекотного ранку віддалявся від Іквітоса й люди та будівлі на березі почали зменшуватися, Роджер знову відчув у своїх грудях те відчуття свободи, яке людина переживає тоді, коли зникає велика небезпека. Причому йдеться не про фізичну небезпеку, а про моральну. Він мав таке відчуття, що якби він залишився трохи надовше в тому жахливому місці, де стільки людей ставали жертвами хвороби, жорстокої й несправедливої, то він і сам, з огляду тільки на те, що він білий і європеєць, заразився б тут і спаскудився. Він сказав собі, що, на щастя, більше ніколи сюди не повернеться. Ця думка наповнила його бадьорістю і почасти розвіяла його гнітючий і сонливий настрій, який перешкоджав йому працювати з тією зосередженістю та енергією, що були властиві йому колись.

Коли 10 грудня «Атауальпа» пізно ввечері причалила в порту Манаус, Роджер уже залишив позаду занепад духу й відновив свою енергію та працездатність. Чотирнадцять барбадосців були уже в цьому місті. Більшість вирішили не повертатися на Барбадос, а укласти контракти й працювати на залізниці Мадейра — Маморе, що пропонувала добрі умови. Решта продовжили подорож разом із ним до Парі, де корабель причалив 14 грудня. Там Роджер знайшов па4 роплав, який відпливав на Барбадос, і посадив на нього барбадосців та Омаріно й Аредомі. Він доручив хлопців догляду Фредеріка Бішопа, щоб у Бриджтауні він віддав їх під опіку превелебного Фредеріка Сміта, попросивши, щоб той узяв їх до коледжу єзуїтів, де, перш ніж продовжити подорож до Лондона, вони б здобули бодай мінімальну освіту, яка підготувала б їх до життя в столиці Британської імперії.

Після чого він знайшов корабель, на якому міг би дістатися до Європи. Він сів на «СС-Амброз» пароплавної лінії «Бут-лайн». Оскільки пароплав відходив лише 17 грудня, він скористався цими днями, щоб відвідати ті місця, які навідував тоді, коли служив британським консулом у Пара: бари, ресторани, Ботанічний сад, величезний ринок у порту, строкатий і барвистий. Він не відчував

ніякої ностальгії за містом Пара, бо його перебування тут не було щасливим, але впізнавав ту веселість, якою дихали тут люди, імпозантну зовнішність жінок і ледачих юнаків, що прогулювалися по набережних понад річкою. Він іще раз сказав собі, що бразильці наділені здоровим і щасливим поглядом на світ і в цьому дуже відрізняються від перуанців, котрі, наприклад, як і англійці, схоже, завжди незадоволені своїм тілом. Натомість тут його демонструють зухвало й безсоромно, а надто ті, хто почуває себе молодим і привабливим.

17 грудня він вийшов у море на «СС-Амброз» і під час подорожі вирішив, оскільки цей корабель прибуде до французького порту Шербур в останні дні грудня, зійти там на берег і поїхати поїздом до Парижа, щоб відсвяткувати Новий рік із Гербертом Вордом і Сарітою, його дружиною. Він повернеться до Лондона в перший робочий день наступного року. Йому буде цікаво провести кілька днів із подружжям своїх друзів, людьми освіченими й культурними, в кабінеті Герберта, наповненому африканськими скульптурами та спогадами, розмовляючи про прекрасне й високе, про мистецтво, книжки, театр, музику, про те найкраще, що змогло виготовити суперечливе створіння людське, також спроможне творити зло, як те, що панувало на каучукових плантаціях Хуліо Сесара Арани в Путумайо.

XI

Коли гладкий шериф відчинив двері його камери, увійшов і, нічого не кажучи, присів на куточок вузького ліжка, на якому він лежав, Роджер Кейсмент не здивувався. Відтоді як, порушивши регламент, шериф дозволив йому прийняти душ, він відчував, хоч вони й не обмінялися жодним словом, що вони ніби зблизилися, й тюремник, можливо, сам цього не усвідомлюючи, можливо, всупереч собі самому, перестав ненавидіти його і вважати його відповідальним за смерть свого сина в окопах Фландрії.

Надворі, либонь, смерклося, й у маленькій камері було майже поночі. Роджер зі свого ліжка бачив у сутінках силует шерифа, вузький і циліндричний, майже нерухомий. Він відчував, що той дихає глибоко, ніби засапаний і виснажений.

— У нього була плоскостопість, і його могли б не забрати на фронт, — сказав він монотонним голосом, але весь наповнений емоціями. — У першому мобілізаційному центрі, в Гастінгсі, коли йому перевірили ноги, його забракували. Але він із цим не змирився й пішов перевірятися до іншого центру. Він хотів потрапити на війну. Чи хто коли-небудь бачив подібне божевілля?

— Він любив свою батьківщину, був патріотом, — тихо відповів йому Роджер Кейсмент. — Ви повинні пишатися своїм сином, шерифе.

— Яка мені користь із того, що він був героєм, якщо тепер він мертвий, — відказав тюремник похмурим голосом. — Він був єдиним, кого я мав у світі. А тепер я почуваюся так, ніби теж перестав існувати. Іноді я думаю, що перетворився на привид.

Роджерові здалося, що в темряві камери шериф застогнав. Але це могло бути й хибне враження. Роджер пригадав п'ятдесят трьох добровольців Ірландської бригади, що залишилися в Німеччині, в маленькому військовому таборі Цоссен, де капітан Роберт Монтейт навчав їх користуватися гвинтівками, кулеметами, тактикою та військовими маневрами, намагався підтримувати в них високу мораль, попри непевні обставини. І ті запитання, які він ставив перед собою тисячі разів, знову почали його мучити. Що ті хлопці подумали, коли він зник, не попрощавшись із ними, так само як і капітан Монтейт і сержант Бейлі? Що вони були зрадниками? Що після того, як втягли їх

у цю зухвалу авантюру, самі вони роздумали й накивали п'ятами, а їх покинули в загорожі з колючого дроту, в руках німців і ненавидимих ірландськими полоненими Лімбурга, які вважали їх перебіжчиками й людьми, що зрадили своїх товаришів, котрі полягли на полях Фландрії?

Він знову сказав собі, що його життя було постійною суперечністю, такою собі кривавою плутаниною, де істина його намірів і поведінки завжди залишалася внаслідок усіляких випадковостей або його власного невміння чи дурості затемненою, спотвореною, переінакшеною і перебріханою. Ті п'ятдесят три патріоти, чисті ідеалісти, в яких стало мужності протиставити себе двом тисячам із лишком своїх співвітчизників, ув'язнених у німецькому таборі для військовополонених Лімбург, і записатися до Ірландської бригади, щоб битися в союзі з німецьким військом, «але не в його складі» за незалежність Ірландії, ніколи не знатимуть, яку титанічну боротьбу довелося йому витримати з вищим німецьким командуванням, щоб не дозволити їм відправити їх до Ірландії разом із допомогою у двадцять тисяч рушниць, яку вони надіслали «Добровольцям» для повстання на Святому тижні.

— Я несу відповідальність за цих п'ятдесят трьох бійців Бригади, — сказав Роджер капітанові Рудольфові Надольни, якому було доручено наглядати за ірландськими справами у військовому керівництві Берліна. — Я переконав їх дезертирувати з британського війська. З погляду англійського закону вони зрадники. Їх негайно повісили б, якби Королівський флот перехопив їх на морі. А це сталося б неминуче, якби повстання відбулося без підтримки з боку німецького війська. Я не можу послати на смерть і ганьбу цих своїх співвітчизників. Вони не вирушать до Ірландії з двадцятьма тисячами рушниць.

Це було нелегко. Капітан Надольни та офіцери вищого командування німецької армії спробували переконати його, вдавшись до шантажу.

— Гаразд, у такому разі ми негайно сконтактуємося з керівниками ірландських «Добровольців» у Дубліні та в Сполучених Штатах і повідомимо їх, що через той опір, який містер Роджер Кейсмент чинить повстанню, німецький уряд вирішив не надсилати двадцять тисяч рушниць і п'ять мільйонів набоїв.

Він мусив дискутувати, вести переговори, пояснювати, завжди зберігаючи спокій. Роджер Кейсмент не чинив опір повстанню, він лише був переконаний, що «Добровольці» та «Народне військо» підуть на самогубство, виступивши збройно проти Британської імперії, якщо субмарини, цепені та командування кайзера не відвернуть збройні сили британців і не перешкоджають їм брутально роздушити повсталих, відсунувши в такий спосіб хтосна на скільки років проголошення ірландської незалежності. Двадцять тисяч рушниць, звичайно ж, будуть неоціненною допомогою. Він сам готовий вирушити разом із цією зброєю до Ірландії і пояснити Томові Кларку, Патрикові Пірсу, Джозефові Планкету та іншим лідерам «Добровольців» причини, з яких, на його думку, повстання треба відкласти.

Зрештою він домігся свого. Корабель «Ауд» зі зброєю відплив, а Роджер, Монтейт і Бейлі також відпливли на підводному човні до Ірландії. Але п'ятдесят три солдати Бригади залишилися в Цоссені, нічого не розуміючи, безперечно запитуючи себе, чому ці брехуни подалися воювати за Ірландію, а їх залишили тут, після того як їх стільки тренували для битви, до якої тепер не допустили без будь-якого пояснення.

— Коли малий народився, його мати втекла й покинула нас удвох, — несподівано почувся голос шерифа, й Роджер стрепенувся на своєму ліжку. — Я більше ніколи нічого не чув про неї. Тож мені довелося бути для дитини не тільки батьком, а й матір'ю. Його справжню матір звали Гортензія, й вона була наполовину божевільна.

У камері тепер була цілковита темрява. Роджер уже не бачив силуету тюремника. Його голос лунав дуже близько й більше нагадував скавучання тварини, ніж людську балачку.

— У перші роки майже всю свою платню я віддавав жінці, яка годувала його грудьми й доглядала, — провадив шериф. — Увесь свій вільний час я проводив із ним. Він завжди був дитиною слухняною й милою. Ніколи не наслідував тих хлопців, які вдаються до диявольських витівок, крадуть, напиваються й доводять батьків до сказу. Він навчався кравецького ремесла, його майстер завжди був про нього високої думки. Він міг би зробити добру кар'єру, якби йому не забандюрилося завербуватися до війська, попри свою плоскостопість.

Роджер Кейсмент не знав, що йому сказати. Він співчував стражданню шерифа, йому хотілося б утішити його, але які слова

могли б полегшити тваринний біль цього нещасного чоловіка? Він хотів запитати, як його звать і як звали його покійного сина, в такий спосіб він відчув би їх ближче до себе, але він не наважився урвати його.

— Я одержав від нього два листи, — провадив шериф. — Один надійшов тоді, коли його муштрували. Він писав, що йому подобається жити в таборі й що коли війна закінчиться, то він, можливо, залишиться служити у війську. Його другий лист був зовсім інакший. Багато абзаців цензор замазав чорним чорнилом. Він не скаржився, не нарікав, але була якась гіркота, майже страх у тому, що він писав. Після того я не одержав більше від нього жодної звістки. Аж поки надійшов лист співчуття від війська, в якому повідомляли про його смерть. Мовляв, він загинув смертю героя, в битві під Лоосом. То, певно, яесь мало кому відоме село.

Удруге Роджер почув тонкий голос, схожий на скигління птаха. І йому здалося, ніби силует тюремника затремтів.

Що тепер станеться з тими п'ятдесятьма трьома співвітчизниками? Чи шануватиме високе німецьке командування досягнуті домовленості й дозволить невеличкій Бригаді зберегти себе об'єднаною й далі перебувати в таборі Цоссен? Він не був у цьому переконаний. Під час своїх дискусій із капітаном Рудольфом Надольни в Берліні Роджер помітив, із якою зневагою німецькі військові ставилися до цього безглузлого контингенту людей чисельністю лише в півсотні. Наскільки іншим було їхнє ставлення на початку, коли німці дали себе переконати ентузіазму Кейсента й підтримали його ініціативу об'єднати всіх ірландських військовополонених, утримуваних у таборі Лімбург, бо, мовляв, коли він звернеться до них із закликом, сотні їх відразу висловлять бажання записатися до Ірландської бригади. Яка невдача і яке розчарування! Найтяжче розчарування в його житті. Невдача, яка виставила його в безглуздому світлі й розбила вщент його патріотичні мрії. У чому він помилився? Капітан Роберт Монтейт вважав, що він помилився, звернувшись зі своєю промовою відразу до всіх двох тисяч двохсот військовополонених, замість розмовляти з невеличкими групами. З двадцятьма або тридцятьма людьми був би можливий діалог, можна було б відповідати на заперечення, прояснити те, що здавалося б незрозумілим його слухачам. Але виступаючи перед великою масою чоловіків, засмучених своєю поразкою та

приниженням полону, чого він мав сподіватися? До них дійшло тільки те, що Роджер умовляє їх увійти в союз із вчорашніми та сьогоднішніми ворогами, тому вони й відреагували з такою ворожістю. Безперечно, були й інші причини пояснити їхню неприхильну поведінку. Але жодна теорія не могла стерти гіркоту побачити, як тебе ображають, називають зрадником, тарганом, купленим твої співвітчизники, задля яких ти пожертвував своїм часом, своєю честю і своїм майбутнім. Йому пригадалися жартівливі слова Герберта Ворда, що глузував із його націоналізму, закликав його повернутися до реальності й віробудитися зі свого «сну кельта», в який він дозволив собі поринути.

Напередодні свого від'їзду з Німеччини, 11 квітня 1916 року, Роджер написав листа імперському канцлерові Теобальду фон Бетманові-Гольвегу, нагадавши йому про умови договору, який він підписав із німецьким урядом щодо Ірландської бригади. Згідно з цим договором солдатів Бригади можна було тільки послати воювати за Ірландію і в жодному разі не дозволялося використати їх для підтримки воєнних дій німецької армії в інших ситуаціях війни. Так само в договорі було зазначено, що в тому випадку, коли війна не закінчиться перемогою Німеччини, солдатів Ірландської бригади треба буде відіслати до Сполучених Штатів або до однієї з нейтральних країн, яка погодиться їх прийняти, але тільки не до Великої Британії, де їх буде негайно страчено. Чи виконають німці умови їхнього договору? Невпевненість у цьому знову й знову поверталася до нього, після того як його було схоплено. А що як тільки він, Монтейт та Бейлі вирушили до Ірландії, капітан Рудольф Надольни розпустив Ірландську бригаду і знову відправив її бійців у табір для військовополонених Лімбург? Як вони зможуть витерпіти образи, терплячи дискримінацію від інших ірландських полонених і щодня наражаючись на ризик, що їх лінчують?

— Я хотів, щоб мені повернули його останки, — знову зненацька пробився до нього зболений голос шерифа. — Щоб поховати його по-релігійному в Гастінгсі, де він народився, як і я, мій батько та мій дід. Мені відмовили. Відповіли, що з огляду на обставини війни повернення мертвих тіл є неможливим. Вам зрозуміло, що це означає — «обставини війни»?

Роджер йому не відповів, бо зрозумів, що тюремник звертається не до нього, а говорить сам до себе, через його посередництво.

— Я дуже добре знаю, що це означає, — провадив шериф. — Що не залишилося ніяких останків від мого бідолашного сина. Що граната або міна перетворила його тіло на порох. У тому проклятому місці, яке називається Лоос. Або що його вкинули до братської могили разом з іншими мертвими солдатами. Я ніколи не знатиму, де його могила, щоб принести туди квіти або помолитися на ній вряди-годи.

— Головне не могила, а пам'ять, шерифе, — сказав Роджер. — Тільки пам'ять має вагу. Для вашого сина, там, де він тепер перебуває, важить лише знати, що ви згадуєте його з великою любов'ю. Більше нічого йому не треба.

Силует шерифа здригнувся від подиву, коли він почув голос Кейсмента. Певно, він забув, що перебуває в камері й поруч із ним.

— Якби я знав, де тепер перебуває його мати, я поїхав би побачитися з нею, повідомити її про смерть сина, й ми оплакали б його вдвох, — сказав шериф. — Я не тримаю ніякого зла на Гортензію за те, що вона покинула мене. Навіть якщо вона досі жива. Вона ніколи не поцікавилася долею сина, якого покинула. Вона не була поганою жінкою, а лиш наполовину божевільною, я знаю, про що кажу.

А тим часом Роджер уже вкотре запитав себе, як безперервно запитував удень і вночі, починаючи від того ранку, коли побачив себе на пляжі Бенна-Стренд, у затоці Трейлі, коли почув щебетання жайворонків і побачив біля пляжу перші дикі фіалки, з якої клятої причини не було жодного ірландського корабля, жодного ірландського лоцмана, що чекали б на вантажний корабель «Ауд», який привіз рушниці, кулемети та набої для «Добровольців», і субмарину, яка доставила туди його, Монтейта та Бейлі. Що сталося? Він своїми власними очима читав термінового листа від Джона Дівоя, адресованого графові Йоганнові Гайнріху фон Берншторфу, в якому той повідомляв німецьку канцелярію, що повстання відбудеться між Страсною п'ятницею і неділею Воскресіння Христового. Тому рушниці мають без затримки прибути 20 квітня до пірса Феніт-Паєр у затоці Трейлі-Бей. Там їх чекатимуть досвідчений лоцман, який добре знає те узбережжя, і човни та баркаси «Добровольців», щоб повантажити зброю. Ці ж інструкції були підтверджені з усією точністю Джозефом Планкетом у розмові з німецьким повіреним у

справах у Берні, який передав це послання Канцелярії та Військовому управлінню в Берлін: зброя має бути доставлена в затоку Трейлі-Бей в ніч на 20 квітня, ні раніше, ні пізніше. І саме тоді прибули на місце домовленої зустрічі як «Ауд» із вантажем рушниць, так і субмарина У-19. Що там, у біса, сталося, чому їх там ніхто не чекав і все закінчилося катастрофою, внаслідок якої він опинився у в'язниці й яка, безперечно, сприяла краху повстання? Бо згідно з тією інформацією, яку надали йому Бейзил Томпсон і Реджиналд Гол, що допитували його, «Ауд» був перехоплений Королівським флотом в ірландських водах набагато пізніше від часу, призначеного для вивантаження, — ризикуючи своєю безпекою, німецький корабель і далі чекав, коли з'являться «Добровольці», — що примусило капітана «Ауда» затопити свій корабель і послати на морське дно двадцять тисяч рушниць, десять кулеметів і п'ять мільйонів набоїв, які, можливо, зробили б набагато ефективнішим повстання, що його англійці придушили з жорстокістю, якої слід було сподіватися.

Насправді Роджер Кейсмент міг легко уявити собі, що сталося: нічого ані грандіозного, ані фантастичного, одна з тих дурниць, звичайна собі недбалість, наказ, що суперечив попередньому наказу, різниця в думках між керівниками Верховної ради ІРБ, Томом Кларком, Шином Мак-Дермотом, Патриком Пірсом, Джозефом Планкетом та іншими. Котрісь із них, а може, й усі, змінили думку про найзручніший час для прибуття «Ауда» в Трейлі-Бей і послали виправлення, не подумавши про те, що лист зі зміною часу зустрічі може затриматися в дорозі й надійти тоді, коли вантажний корабель і субмарина вже вийдуть у відкрите море й через жахливі атмосферні умови тих днів практично втратять будь-який зв'язок із Німеччиною. Мабуть, сталося приблизно щось таке. Невеличка плутанина, помилка в розрахунках, дурниця, і першокласне озброєння тепер лежить на дні моря замість потрапити в руки «Добровольців», які гинули на вулицях Дубліна протягом тижня, поки тривало повстання.

Він не помилився, вважаючи, що було помилкою підіймати збройне повстання без одночасного збройного виступу німецької армії, але це не принесло йому радості. Він хотів би помилитися. І хотів би бути там, разом із тими дурнями, тією сотнею «Добровольців», які вранці 24 квітня захопили будівлю Головного поштамту на Секвіль-стріт, або разом із тими, які намагалися взяти штурмом Дублінський замок, або

разом із тими, котрі намагалися висадити в повітря форт «Мегезин» у Фенікс-Парку. У тисячу разів ліпше померти, як померли вони, зі зброєю в руках — померти смертю героїчною, шляхетною, романтичною, — аніж ганебною смертю на шибениці, як помирають убивці та гвалтівники. Хоч яким неможливим та нереальним був задум «Добровольців», Ірландського республіканського братства та «Народного війська», було справжнім щастям — безперечно, всі, хто там був, плакали, і їхні серця несамовито калатали — слухати, як Патрик Пірс зачитував маніфест, що проголошував республіку. Нехай навіть протягом надзвичайно короткого часу в сім днів «сон кельта» став реальністю: Ірландія, звільнена від британської окупації, стала незалежною державою...

— Йому не подобалося, що я працюю на цій роботі, — знову долинув до нього сумний голос шерифа. — Він соромився, що люди з нашого кварталу, з кравецької майстерні знали, що його батько служить у в'язниці. Люди думають, що позаяк ми день і ніч перебуваємо поруч зі злочинцями, то ми заражаємося від них і теж стаємо порушниками закону. Чи де бачено таку несправедливість? Так ніби хтось не повинен виконувати цю роботу на благо суспільства. Я наводив йому приклад містера Джона Елліса, що працює катом. Він також працює перукарем у своєму селі Рочдейл, і ніхто там погано не говорить про нього. Навпаки, всі сусіди ставляться до нього з глибокою повагою. Вони стають у чергу, щоб він підстриг їх у своїй перукарні. Я певен, мій син нікому не дозволив би погано говорити про мене в його присутності. І він не тільки ставився до мене з глибокою повагою. Я знаю, він мене любив.

Знову Роджер почув той придушений стогін і відчув, як захиталося ліжко від тремтіння тюремника. Чи шериф відчував полегкість, ось так виливаючи душу, чи це тільки збільшувало його біль? Його монолог був як ніж, що длубається в рані. Роджер не знав, як йому з ним бути: озиватися до нього? Спробувати його втішити? Слухати його мовчки?

— Він ніколи не забував подарувати мені щось на день моїх іменин, — провадив шериф. — Першу платню, яку він одержав у кравецькій майстерні, він віддав мені всю цілком. Я мусив наполягти, щоб він залишив собі частину грошей. Який хлопець сьогодні ставиться з такою пошаною до свого батька?

Шериф знову поринув у мовчанку та в нерухомість.

Роджер Кейсмент не так багато довідався про повстання: захоплення поштамту, невдалий штурм Дублінського замку та форту «Мегезин» у Фенікс-Парку. І масові розстріли головних керівників повстання, серед них було розстріляно і його друга Шина Мак-Дермота, одного з перших сучасних ірландців, який писав прозу й поезію гельською мовою. Скількох іще було розстріляно? Чи страчено в підземних казематах Кілменгамської в'язниці? Чи переведено до Річмондських казарм? Аліса розповіла йому, що Джеймса Коннолі, видатного організатора професійних спілок, так тяжко пораненого, що не міг стояти на ногах, посадили перед розстрільною командою на стілець. Варвари! Фрагментарні відомості про повстання, які Роджер довідався від тих, хто його допитував, директора Скотленд-Ярду Бейзила Томпсона та капітана флоту Реджиналда Гола, від служби розвідки Адміралтейства, від свого адвоката Джорджа Гейвена Дафі, від своєї сестри Ніни та Аліси Стопфорд Грін, не дозволяли йому сформулювати чітке уявлення про те, що сталося, й він бачив у своїй уяві лише кров, бомби, пожежі та стрілянину. Його допитувачі вимагали від нього відомості, які надсилали до Лондона ще тоді, коли на вулицях Дубліна точилися бої і британське військо придушувало останні вогнища опору. Короткі розповіді, випадково зронені фрази, уривки інформації, які він намагався розташувати у своєму контексті, застосовуючи свою фантазію і свою інтуїцію. Із тих запитань, які ставили йому Томпсон і Гол під час їхніх допитів, він зрозумів: англійський уряд підозрює, що він прибув із Німеччини очолити повстання. Ось так люди пишуть історію! Його, що з'явився сюди, аби спробувати зупинити повстання, британці перетворили на його лідера. Англійський уряд уже давно приписував йому вплив на прихильників незалежності Ірландії, який був далеким від реальності. Либонь, саме це пояснювало ті кампанії обмови й паплюження, які організувала проти нього англійська преса, коли він перебував у Берліні, звинувачуючи його в тому, що він продався кайзеру, ставши зрадником і найманцем, а сьогодні ту гидоту, яку приписують йому лондонські газети. То була кампанія, спрямована на те, щоб знеславити вождя, яким він ніколи не був і не хотів бути! Ось вона, історія, одне з відгалужень людської фантазії, що претендує на роль науки.

— Якимось він захворів на лихоманку й лікар у шпиталі сказав, що він помре, — поновив свій монолог шериф. — Але місіс К'юберт,

жінка, яка вигодувала його грудьми, і я, ми доглядали його з такою любов'ю й терпінням, що врятували йому життя. Я просидів біля нього не одну ніч, не склепивши очей і весь час натираючи йому тіло камфорним спиртом. Потім добре вкатував його. У мене душа надрилася, коли я бачив його, такого малесенького, тремтячого від холоду. Я сподіваюся, він не страждав. Я маю на увазі, не страждав там, в окопах, біля того місця, Лоос. Сподіваюся, його смерть була миттєвою, він і не помітив, як вона прийшла. Сподіваюся, Господь не був таким жорстоким і не влаштував йому тривалу агонію, дозволивши, щоб він повільно стікав кров'ю або задихався від гірчичного газу. Він завжди ходив на недільну службу й виконував свої обов'язки християнина.

— Як звали вашого сина, шерифе? — запитав Роджер Кейсмент.

Йому здалося, що в густій темряві тюремник знову здригнувся, ніби до нього дійшло вдруге, що він не сам-один у цій камері.

— Його звали Алекс Стейсі, — сказав він нарешті. — Як мого батька. І як мене.

— Я радий це знати, — сказав Роджер Кейсмент. — Коли ти знаєш, як звуть людину, ти можеш краще уявити її собі. Ти її відчуваєш, хоч і не знаєш її. Алекс Стейсі — це ім'я звучить добре. Воно створює в уяві образ людини доброї.

— Вихованої й послужливої, — промурмотів шериф. — Трохи сором'язливої, можливо. А надто у взаєминах із жінками. Я спостерігав його ще з малого віку. З чоловіками він почував себе зручно, не знав труднощів у спілкуванні з ними. Але спілкуватися з жінками соромився. Не наважувався дивитися їм у вічі. А коли вони зверталися до нього, то починав заникуватися й белькотіти. Тому я переконаний, що Алекс помер невинним.

Шериф знову замовк і поринув у свої думки та в цілковиту нерухомість. Бідолашний хлопець! Атож, не було сумніву, що його батько правду сказав, Алекс Стейсі помер, не спізнавши жіночого тепла. Ані тепла матері, ані тепла дружини, ані тепла коханки. Він, Роджер, принаймні спізнав, хоч і на дуже короткий час, щастя спілкування з матір'ю, гарною, ніжною, делікатною. Він зітхнув. Протягом певного останнього часу він зовсім про неї не думав, чого раніше ніколи з ним не траплялося. Якщо існує потойбічний світ, якщо душі померлих спостерігають із вічності, то він був певен, що Анна

Джефсон не розлучалася з ним упродовж усього цього часу, стежила за всіма його кроками, страждала й тривожилася через ті невдачі, що спіткали його в Німеччині, поділяючи його розчарування, зневіру й те жахливе відчуття помилки, — якої він припустився через свій наївний ідеалізм, свою схильність до романтичного світогляду, за яку так гостро глузував із нього Герберт Ворд, — коли він зрозумів, що надто ідеалізував кайзера та німців, повіривши в те, що ірландська справа стане для них своєю і вони перетворяться на вірних і палких союзників у його мріях про незалежність своєї країни.

Атож, він був переконаний, що мати супроводжувала його впродовж тих п'ятьох моторошних днів, коли він тяжко мучився від морської хвороби, від блювоти й запаморочень голови усередині субмарини У-19, яка перевозила його, Монтейта та Бейлі з німецького порту Геліголанд до узбережжя ірландської провінції Керрі. Ніколи ще протягом усього свого життя він не почував себе так погано, фізично й духовно. Його шлунок не витримував ніякої їжі, три ковтки гарячої кави та кількох маленьких шматочків хліба. Капітан У-19, капітан-лейтенант Раймунд Вайсбах, умовив його прийняти ковток горілки, який, замість зняти запаморочення голови, примусив його блювати жовчю. Коли субмарина пливла на поверхні, долаючи по дванадцять миль на годину, її найбільше кидало на хвилях, і морська хвороба завдавала йому найбільшої шкоди. А коли вона поринала вглиб, її кидало менше, але швидкість знижувалася. Ні ковдри, ні теплий одяг не пом'якшували холод, який пронизував йому кістки. Ніщо не рятувало його також від жахливого відчуття клаустрофобії, яка ніби провіщала ту, яку йому доведеться пережити далі в Брикстонській в'язниці, в лондонському Тауері та в Пентонвілській тюрмі.

Безперечно, через морську хворобу й тяжкий стан протягом подорожі на У-19 він забув в одній зі своїх кишень квиток на поїзд від Берліна до німецького порту Вільгельмсгавен. Полісмени, що затримали його біля форту Мак-Кенна, знайшли того квитка, коли перевіряли його папери в комісаріаті Трейлі. Квиток на поїзд згодом буде показаний на його суді прокурором як один із доказів того, що він прибув до Ірландії з Німеччини, країни ворожої. Але ще гіршим для нього було те, що в одній із його кишень працівники Королівської ірландської поліції знайшли папірець із таємним кодом, який видало йому німецьке Адміралтейство для того, щоб у випадку нагальної

потреби він міг сконтактуватися з військовим командуванням кайзера. Як могло статися, що він не знищив документ, який його так компрометував, перш ніж покинути У-19 і перебратися в човен, що поніс їх до берега? Це запитання боліло в його свідомості, як загноєна рана. Адже Роджер дуже чітко пам'ятав, що, перед тим як попрощатися з капітаном та командою субмарини У-19, за наполяганням капітана Роберта Монтейта, він і сержант Деніел Бейлі востаннє перевірили свої кишені з метою знищити будь-яку річ або документ, що могли б указувати на те, хто вони такі і звідки з'явилися. Як він міг виявити таку недбалість, що квиток на поїзд і секретний код прослизнули між його пальцями? Він пригадав, із якою втішною усмішкою прокурор продемонстрував той секретний код на процесі. Якої шкоди зазнала Німеччина, коли ця інформація потрапила до рук британської розвідки?

Причини неухважності, позначені такими тяжкими наслідками, пояснювалися, безперечно, його злощасним фізичним і психологічним станом, зруйнованим морською хворобою, занепадом його здоров'я протягом останніх місяців життя в Німеччині й насамперед тією стурбованістю та тривогою, що їх спричинили політичні події, — від краху Ірландської бригади до відомостей про те, що «Добровольці» та ІРБ вирішили організувати повстання на Святому тижні, попри те, що не передбачалася ніяка військова акція з боку німців, — які вплинули на ясність його розуму, на його психічну рівновагу, примусивши його втратити рефлексі, свою спроможність зосереджуватися і спокій своєї душі. Чи не були це перші симптоми божевілля? Таке з ним уже траплялося раніше, в Конго та в амазонській сельві перед видовищем калічення та незліченних жорстоких тортур, які терпіли аборигени від каучукопромисловців. У трьох або в чотирьох випадках він переживав відчуття, що сили його покидають, що його опановує почуття безпорадності перед масштабністю зла, яке буяло навколо нього, утворюючи таке величезне коло жорстокості й ницості, що здавалося химерою боротися з ним і намагатися подолати його. Той, хто переживає таку глибоку деморалізацію, спроможний припускатися таких тяжких помилок, яких припустився він. Ці виправдання на якусь мить полегшували йому душу; але він відразу їх відкидав, і почуття провини та каяття завдавало йому ще гірших мук.

— Я думав накласти на себе руки, — знову примусив його здригнутися голос шерифа. — Алекс був єдиною причиною, яка заохочувала мене жити. У мене більше немає родичів. Немає і друзів. Є лише знайомі. Моє життя було моїм сином. Навіщо мені перебувати на цьому світі без нього?

— Мені знайоме це почуття, шерифе, — промурмотів Роджер Кейсмент. — Але попри все, життя має і свої прекрасні сторони. Ви ще знайдете й інші стимули жити. Ви ще чоловік молодий.

— Мені сорок сім років, проте я здаюся багато старшим, — не погодився з ним тюремник. — Якщо я не вкоротив собі віку, то лише з релігійних причин. Моя віра це забороняє. Але не виключено, що я це зроблю. Якщо не зможу подолати цей смуток, це відчуття порожнечі, коли для мене вже нічого не матиме значення, то я заподію собі смерть. Людина має жити тільки тоді, коли відчуває, що життя того варте. Якщо вона цього не відчуває, то їй жити не слід.

Він говорив без драматизму, зі спокійною серйозністю. Потім знову замовк, і тиша більше не порушувалася нічим. Роджер Кейсмент став дослухатися. Йому вчулося, що звідкись іззовні долинає мелодія пісні. Яку, схоже, виконував хор. Але звуки були такими приглушеними й такими далекими, що він не зміг упізнати ані слова, ані мелодію.

Чому вожді повстання не хотіли, щоб він приїхав до Ірландії, і звернулися з проханням до німецьких властей, щоб він залишився в Берліні, наділений безглуздим титулом «посла» від націоналістичних ірландських організацій? Він читав листи, читав і перечитував фрази, які його стосувалися. Капітан Монтейт бачив причину в тому, що «Добровольці» та ІРБ знали: Роджер налаштований проти повстання, якщо водночас не відбудеться масштабної німецької акції, яка паралізувала б британську армію та Королівський військовоморський флот. Але чому вони не сказали цього йому прямо? Чому повідомили про своє рішення через представників німецької влади? Можливо, вони не довіряли йому? Вважали, що він більше не заслуговує на довіру? Можливо, повірили тим дурним і безглуздим чуткам, які умисне поширював англійський уряд про те, що він нібито є британським шпигуном. Він анітрохи не переймався тими плітками, завжди сподівався на те, що його друзі й товариші зрозуміють: ідеться про отруйні операції британської служби безпеки з метою поширити підозри та спричинити розкол у стані націоналістів. Можливо, деякі з

його товаришів дозволили себе обманути цими хитрощами колонізатора. Що ж, тепер вони, думаю, вже переконалися, що Роджер Кейсмент залишився відданим борцем за справу незалежності Ірландії. Але хіба мало з тих людей, що переконалися в його вірності їхній спільній справі, розстріляні в Кілменгемській в'язниці? Яку вагу має для нього розуміння мерців?

Він почув, що тюремник підвівся на ноги й рушив до дверей камери. Його кроки були стишеними і млявими, так ніби він волочив ноги. Дійшовши до дверей, він сказав:

— Я вчинив неправильно. Порушив регламент. Нікому не дозволено розмовляти з вами, а тим більше мені, шерифові. Але я прийшов тому, що більше не міг. Якби я ні з ким не поговорив, то щось вибухнуло б у моїй голові або в моєму серці.

— Я радий, що ви прийшли, шерифе, — прошепотів Кейсмент. — У моєму становищі поговорити з ким завгодно — велика полегкість. Мене засмучує тільки те, що я не можу втішити вас у смерті вашого сина.

Тюремник пробурчав щось подібне до слів прощання. Відчинив двері камери й вийшов. Іззовні почувся скрегіт ключа, яким він їх замкнув. Темрява знову стала непроникною. Роджер перекинувся на бік, заплющив очі й спробував заснути, але він знав, що сон не прийде до нього й цієї ночі і що години, які залишаються йому до світанку, тягтимуться дуже повільно, таке собі нескінченне чекання.

Він пригадав фразу тюремника: «Я певен, що Алекс помер невинним». Бідолашний хлопець. Дожити до дев'ятнадцяти або двадцяти років, не спізнавши тієї втіхи, того лихоманкового зомління, коли замирає все, що тебе оточує, і приходять миттєва вічність, яка триває лише доти, доки з тебе вивергається сім'я, але така інтенсивна, така глибока, що напружує до краю всі фібри твого тіла й наповнює нестерпно солодким відчуттям усі шпарини твоєї душі. Він також міг би померти невинним, якби замість того, щоб податися до Африки у свої двадцять років, залишився працювати в Ліверпулі, на пароплавній лінії «Елдер Демпстер». Його сором'язливість у стосунках із жінками була такою самою — а може, навіть гіршою, — яку переживав юнак із пласкими ступнями на ім'я Алекс Стейсі. Він пригадав, як жартували з нього його сестри в перших, а надто Гертруда, його люба Джі, коли хотіли примусити його почервоніти. Досить було сказати йому: «Ти

бачив, як дивиться на тебе Дороті?», «А ти звернув увагу на те, як Маліна завжди намагається сісти поруч тебе на пікніках?», «Тобі це подобається, кузене», «А вона теж подобається тобі?» Він губив невимушеність і починав щось белькотіти, затинатися, говорити дурниці, аж поки Джі та її подружки, помираючи зо сміху, заспокоювали його: «То був жарт, заспокойся».

А втім, від самого молодого віку він мав загострене почуття естетичного, любляв оцінювати красу тіл і красу облич, споглядаючи із захватом і радістю гармонійний силует, жваві й сміхотливі очі, витончений стан, досконалі м'язи хижих тварин на волі, які свідчили про їхню неусвідомлену силу. Коли до нього дійшло, що краса, яка хвилювала його більше, наповнюючи неспокоєм і тривогою, відчуттям того, що він переступає через заборонену межу, була красою не дівчат, а хлопців? У Африці. Перш ніж він ступив ногою на африканський материк, його пуританське виховання, строго традиційні й консервативні звичаї його родичів по батьківській і материнській лініях утримували в зародковому стані будь-який симптом подібного виду, відповідно до середовища, в якому навіть підозра про сексуальний потяг між особами однієї статі вважалася огидним збоченням, що засуджувалося законом і релігією як злочин і гріх, який не має ані виправдання, ані пом'якшувальних обставин. У Магерінтемплі, провінція Антрим, у будинку дядька-діда Джона, у Ліверпулі, серед своїх дядьків і кузин, фотографія була тим єдиним, на чому дозволялося йому милуватися — лише очима й розумом — стрункими та гарними чоловічими тілами, обманюючи самого себе тим виправданням, що його потяг має суто естетичну природу.

Африка, цей жорстокий, але прекрасний континент, із його неймовірними стражданнями, була також землею свободи, де люди, хоч нерідко й терпіли великі знущання, але разом із тим могли вільно виражати свої пристрасті, фантазії, бажання, інстинкти та мрії, не знаючи тих вуздечок та забобонів, які у Великій Британії душили втіху. Він пригадав той задуршливий день у Бомі, коли сонце висіло в zenіті й коли там не було навіть села, а лише кілька осель. Задихаючись і відчуваючи, що його тіло дихає вогнем, він пішов скупатися у струмку, який там протікав, і перед тим як його води вливалися в річку Конго, вони утворювали невеличкі лагуни між скелями, з водоспадами, що дзюркотіли між височенними манго, кокосовими пальмами, баобабами

та велетенською папороттю. Там уже купалися двоє юнаків із племені баконго, голі, як і він. Хоч вони й не розмовляли англійською мовою, проте відповіли на його привітання широкими усмішками. Здавалося, вони грають у якусь гру, але незабаром Роджер помітив, що вони ловлять рибу голими руками. Їхнє збудження та сміх пояснювалися тими труднощами, які вони долали, намагаючись схопити метких рибок, які прослизали в них між пальцями. Один із двох хлопців був надзвичайно гарним. Він мав довге гармонійне із синім полиском тіло, глибокі осяйні очі й рухався у воді, мов риба. Коли він рухався, то його м'язи, руки, його спина і стегна виблискували краплями води, що скочувалися з його шкіри, яка здавалася прозорою. На чорному обличчі, розмальованому геометричним татуюванням, крізь яке осяйними іскрами бризкали очі, зблискували дуже білі зуби. Коли нарешті вони спіймали рибину, другий хлопець вистрибнув зі струмка на берег, де, як здалося Роджерові, почав обрізати й чистити свою здобич та готувати вогонь. Той, що залишився у воді, подивився Роджерові у вічі й усміхнувся йому. Роджер, відчувши щось подібне до лихоманки, поплив до нього, теж йому всміхаючись. Коли опинився поруч із ним, то не знав що робити. Йому було соромно, ніяково, й водночас він почув якесь неземне щастя.

— Шкода, що ти мене не розумієш, — почув він власний голос. — Я хотів би сфотографувати тебе. Хотів би поговорити з тобою. Хотів би, щоб ми стали друзями.

І тут він убачив, що хлопець, відштовхуючись руками й ногами, подолав відстань, що розділяла їх. Тепер він був так близько від нього, що їхні тіла майже торкалися. І Роджер відчув, як чужі руки стали обмацувати йому живіт, погладжувати шкіру, а потім доторкнулися до прутня, який щойно набубнявів та виструнчився, і почали пестити його. У темряві своєї камери він зітхнув, наповнений бажанням і болісною тривоگوю. Заплющивши очі, спробував відродити в пам'яті ту сцену, яка відбулася багато років тому: подив, неймовірне збудження, яке, проте, не затьмарило його страх і побоювання, його тіло, що обняло тіло хлопця, чий тугий прутень також уперся йому в ноги й живіт.

То було вперше, коли він кохався, якщо це можна було назвати коханням, пережити те збудження й випорснути своє сім'я у воді на хлопця, який пестив його прутня і, безперечно, теж вилив своє сім'я

йому на тіло, хоч Роджер цього й не помітив. Коли він вийшов із води й одягся, двоє баконго запросили його покуштувати рибу, яку вони закоптили на маленькому вогні на березі лагуни, що її утворив струмок.

Як йому було потім соромно! Протягом решти дня він ходив наче оглушений, переживаючи каяття, перемішане з іскрами щастя, усвідомлення того, що він переступив через поріг в'язниці й досяг свободи, до якої завжди потай прагнув, ніколи не наважуючись шукати її. Чи відчував він докори сумління, чи обіцяв собі виправитися? Так, так. Він обіцяв. Він обіцяв собі самому, ім'ям своєї честі, ім'ям своєї матері, своєї релігії, що таке ніколи з ним не повториться, добре знаючи, що він бреше, що тепер, коли він покуштував заборонений плід, відчувши, як усе його єство перетворилося на потрясіння та смолоскип, він уже не зможе перешкодити, щоб таке не повторилося. То був єдиний або один із надзвичайно рідкісних випадків, коли насолода не коштувала йому грошей. Чи плата його швидкоплинним коханцям, які втішали його протягом кількох хвилин або кількох годин, звільняла його від тих докорів сумління, які спочатку навідували його після таких пригод? Можливо. У такий спосіб ніби обертається на комерційну обладку — ти мені даєш свій рот і свій пеніс, а я тобі даю свій язик, свою дірку в гепі й кілька фунтів стерлінгів — кожна з таких швидкоплинних зустрічей, у парках, на темних перехрестях, у публічних лазнях, на станціях, у брудних готелях або прямо посеред вулиці — «як собаки», — подумав він, — з чоловіками, з якими часто він міг порозумітися лише жестами і знаками, бо вони не розмовляли його мовою, тому ці акти були позбавлені будь-якої моральної значущості й перетворювалися на простий обмін, так само нейтральний, як, скажімо, купівля морозива або пачки сигарет. То була втіха, а не любов. Він навчився втішатися, але не навчився ані любити, ані кохати. Кілька разів у Африці, в Бразилії, в Іквітосі, в Лондоні, Белфасті або в Дубліні після особливо палкої зустрічі до пригоди додавалося якесь почуття, й він казав собі: «Я закохався». Але то була помилка: він не закохався жодного разу. Навіть у своїх стосунках з Ейвіндом Адлером Кристенсеном, до якого він прихилився, але не як коханець, а либонь, як старший брат або батько. Лихо, та й годі. Навіть на цьому терені його життя було повним крахом. Безліч випадкових

коханців — десятки, а може, й сотні, — і жодних взаємин, які можна б назвати коханням. Чистий секс, покvapний і тваринний.

Тому, підбиваючи підсумки свого сексуального та сентиментального життя, Роджер сказав собі, що воно було запізнiлим і непривабливим, складене з випадкових і завжди коротких пригод, таких самих скороминущих і позбавлених будь-яких наслідків, як і ота пригода в рiвчаку з водоспадами та лагунами, біля якого досі розташований табір, напiвзагублений у регіоні Нижнього Конго, який називається Бома.

Роджера опанував той глибокий смуток, який майже завжди приходив після його швидкоплинних любовних зустрічей, що зазвичай відбувалися просто неба, як і перша, з чоловіками та хлопцями, часто чужоземцями, чиї імена він не знав і яких забував відразу після зустрічі. То були ефемерні миттєвості втіхи, яких не можна було порівняти із взаєминами сталими, які тривали протягом місяців і років, коли до пристрасті додавалося розуміння, співучасть, дружба, діалог, солідарність, взаєминами того зразка, які існували між Гербертом і Сарітою Ворд і на які він завжди дивився із заздрістю. Це була ще одна з порожнеч, ще одна з великих ностальгій його життя.

Він помітив, що там, де мали бути двері його камери, з'явилася смужка світла.

XII

«Я залишу свої кістки в цій клятій подорожі», — подумав Роджер, коли канцлер Едвард Грей сказав йому, що, з огляду на суперечливі відомості, які надходять із Перу, єдиний спосіб для британського уряду довідатися, що там відбувається насправді, це якщо Кейсмент повернеться до Іквітоса й побачить на місці, чи перуанський уряд застосував якісь заходи, щоб покласти край злочинним діям у Путумайо, чи затягує справу, бо не хоче або не може змагатися з Хуліо С. Араною.

Зі здоров'ям у Роджера було зовсім кепсько. Після його повернення з Іквітоса, зокрема після тих кількох днів у кінці року, які він перебув у Парижі з подружжям Ворд, у нього загострився кон'юнктивіт і відбулося кілька нападів болотяної пропасниці. Нагадав про себе й геморой, хоча такої кровотечі, як раніше, не було. Як тільки він повернувся до Лондона в перші дні січня 1911 року, то відразу зустрівся з лікарями. Обидва фахівці, з якими він проконсультувався, дійшли висновку, що його стан є наслідком глибокої втоми й нервової напруги, спричинених його перебуванням в Амазонії. Він потребував відпочинку, тривалих і спокійних вакацій.

Але влаштувати собі вакації він не міг. Підготовка звіту, якого негайно вимагав від нього британський уряд, і численні наради в міністерстві, на яких він мусив інформувати учасників про те, що він бачив і чув в Амазонії, а також візити до Товариства боротьби з рабством забирали в нього багато часу. Йому також треба було зустрітися з англійськими та перуанськими директорами Перуанської Амазонської компанії, які під час першої їхньої двогодинної зустрічі, слухаючи розповідь про його враження від Путумайо, закам'яніли від жаху. Витягнуті обличчя з напіврозтуленими ротами дивилися на нього з недовірою й жахом, так ніби підлога стала розколюватися під ними, а дах ось-ось мав обвалитися їм на голови. Вони не знали, що сказати. Вони попрощалися з ним, не змігши сформулювати жодного запитання.

На других зборах директорату Перуанської Амазонської компанії був присутній Хуліо Арана. То було вперше й востаннє, коли Роджер Кейсмент бачив його особисто. Він так багато про нього чув від

стількох дуже різних людей, одні з яких звеличували його, як звеличують релігійних святих або визначних політиків (підприємців — ніколи), а інші приписували йому жахливі й злочинні якості — цинізм, садизм, жадібність, скнарність, недобросовісність, монументальні афери та грабунки, що тепер спостерігав за ним протягом тривалого часу, як спостерігає ентомолог за таємничою комахою, ще не занесеною до каталогу.

Арана стверджував, що розуміє англійську мову, проте ніколи нею не розмовляв, із сором'язливості чи з пихи. Він завжди мав біля себе перекладача, який перекладав йому все на вухо, дуже тихим голосом. Він був чоловіком радше низького зросту, аніж високого, смаглявим, із рисами метиса, з натяком на азіатське походження в трохи звужених очах і дуже широкому лобі, волосся в нього було ріденьке й акуратно укладене, з пробором посередині. Він мав вусики й борідку, щойно розчесані, й пахнув одеколоном. Легенда про його надмірну увагу до гігієни та одягу, певно, відповідала дійсності. Одягався він бездоганно, в костюм із тонкої матерії, мабуть, пошитий в одній з найкращих майстерень Лондона. Він жодного разу не розтулив рота, тоді як інші директори цього разу закидали Роджера Кейсмента запитаннями, які, безперечно, підготували для них адвокати Арани. Вони намагалися заплутати його в суперечностях і вказували на двозначності та перебільшення, вдаючи сприйнятливості і сумніви європейця, який дивиться розгубленими очима на примітивний світ.

Відповідаючи їм і додаючи свідчення та уточнення, які лише загострювали ті факти, про які він розповів їм на перших зборах, Роджер Кейсмент не переставав поглядати на Хулію Арану. Застиглий, як ідол, він не ворушився у своєму кріслі й навіть жодного разу не блимнув очима. Вираз його обличчя був непроникним. У його твердому й холодному погляді відчувалася незламна рішучість. Роджерові пригадалися пусті погляди начальників станцій каучукових плантацій Путумайо, погляди чоловіків, що втратили (якщо будьколи її мали) спроможність бачити різницю між добром і злом, між людським і нелюдським.

Це був чоловічок виряджений, злегка пухлявий, він був володарем імперії, що мала розміри однієї з європейських країн, володарем життя та майна десятків тисяч людей, якого ненавиділи й якому догоджали, який у світі людей убогих і нещасливих, що ним була Амазонія, зумів

зібрати статок, який не поступався статкові великих європейських монархів. Він почав своє життя убогим хлопчаком у маленькому загубленому селі, яким була Ріоха, у дрімучій перуанській сельві, ходячи від будинку до будинку й продаючи солом'яні сомбреро, що їх виготовляла його родина. Малопомалу, надолужуючи брак освіти — лише кілька років навчання в початковій школі — надлюдською спроможністю працювати, геніальною інтуїцією в галузі ділової діяльності й абсолютним браком совісті чи докорів сумління, він підіймався все вище по драбині суспільного успіху. З мандрівного продавця сомбреро для неозорої Амазонії він став постачальником убогих збирачів каучуку, які на свій страх і ризик наважувалися проникати в глиб сельви, і забезпечував їх мачете, карабінами, риболовними сітями, ножами, бляшанками для збирання каучукового соку, консервами, юкковим борошном та домашніми інструментами, беручи за це частину зібраного ними каучуку, який він продавав в Іквітосі та Манаусі компаніям експортерів. Аж поки завдяки заробленим грошам він перетворився з постачальника й посередника на виробника й експортера. Спочатку він увійшов до спілки з колумбійськими виробниками каучуку, які, будучи менш розумними чи працьовитими, чи менш аморальними, аніж він, усі в кінцевому підсумку продали йому свої землі, свої склади, своїх робітників-aborигенів, а іноді й самі понаймалися до нього на службу. Нікому не довіряючи, він поставив своїх братів, діверів і зятів начальниками головних пунктів свого підприємства, яке попри свої великі розміри та будучи зареєстрованим у 1908 році на Лондонській біржі, на практиці діяло як велика сімейна фірма. Які розміри становила його маєтність? Легенда, безперечно, перебільшувала реальність. Але в Лондоні Перуанська Амазонська компанія володіла величезною будівлею в самому центрі Сіті й особняком Арани на Кенстингтон-роуд, які нічим не поступалися палацам князів і банкірів, що їх оточували. Його дім у Женеві та літній палац у Біаріці були вмебльовані модними декораторами й обставлені розкішними речами й картинами. Але про нього розповідали, що він живе скромним життям, не п'є, не грає в азартні ігри, не утримує коханок і все своє дозвілля присвячує дружині. Він закохався в неї ще малим хлопцем — вона також походила з Ріохи, — але Елеонора Сумаета погодилася вийти за нього

заміж лише через багато років, коли він уже став багатим і могутнім, а вона працювала вчителькою у школі села, в якому він народився.

По завершенні других зборів директорату Перуанської Амазонської компанії Хуліо Арана запевнив, через перекладача, що його компанія зробить усе необхідне, аби негайно виправити всі вади її діяльності на каучукових плантаціях у Путумайо. Бо політикою його фірми завжди було працювати в межах законності та альтруїстичної моралі Британської імперії. Арана попрощався з консулом легким кивком голови, не подавши йому руки.

Щоб укласти й відредагувати «Звіт про становище в Путумайо», Роджеру Кейсменту знадобилося півтора місяця. Він почав писати його в одному з кабінетів Форін-Офісу, диктуючи свій текст друкарці, але потім став працювати у своєму департаменті на Філбіч-Гарденз у кварталі Ерлз-Корт, неподалік від прегарної церкви Святого Касберта і Святого Матіаса, куди Роджер іноді ходив послухати музику чудового органіста. До нього також навідувалися, відриваючи його від роботи, члени гуманітарних організацій, що виступали проти рабства, а також журналісти, бо чутки про те, що його «Звіт про становище в Путумайо» буде не менш нищівним, аніж той, який він свого часу написав про становище в Конго, розійшлися по всьому Лондону й давали поживу для здогадів і чуток, які друкувалися в різних газетах, а також обговорювалися в салонах і клубах, тому Роджер попросив у Форін-Офісу дозволу виїхати в Ірландію. Там, в одній із кімнат готелю «Басвелз» на Моулзворт-стрит, у Дубліні, він закінчив свою працю в березні 1911 року. Негайно по тому на нього посипалися привітання з боку його начальників і колег. Сам сер Едвард Ґрей викликав Роджера до свого кабінету, щоб похвалити його «Звіт», водночас запропонувавши кілька дрібних поправок. Текст було негайно надіслано урядові Сполучених Штатів для того, щоб Лондон і Вашингтон здійснили тиск на перуанський уряд президента Аугусто Легії, вимагаючи, щоб в ім'я цивілізованого суспільства він поклав край рабству, тортурам, викраданням людей, Гвалтуванням і винищенню тубільних спільнот і щоб він віддав під суд виявлених злочинців.

Роджер усе ще не мав можливості віддатися відпочинку, який рекомендували йому лікарі і якого він так потребував. Йому довелося кілька разів брати участь у засіданні комітетів уряду, парламенту та

Товариства боротьби з рабством, де обговорювалася найпрактичніша форма діяльності державних та приватних організацій, спрямована на полегшення ситуації аборигенів Амазонії. На його пропозицію однією з перших ініціатив стало допомогти облаштувати в Путумайо релігійну місію, чому компанія Арани завжди чинила спротив. Тепер вона пообіцяла полегшити її облаштування.

Наприкінці червня 1911 року Роджер нарешті здобув можливість поїхати на вакації в Ірландію. Там він перебував, коли одержав персонального листа від сера Едварда Ґрея. Канцлер інформував його, що, за його рекомендацією, Його Величність Георг П'ятий вирішив надати йому дворянський титул за послуги, надані Сполученому Королівству в Конго та в Амазонії.

Коли родичі та друзі вітали Роджера з цими почестями і коли він вперше почув, як до нього звернулися «сер Роджер», він мало не зареготав, поринувши у сумніви. Як йому прийняти титул, наданий урядом, що його він у глибині душі вважав ворожим, тим режимом, що колонізував його країну? А з другого боку, хіба він не служив як дипломат цьому королю й цьому уряду? Ніколи, як у ті дні, він не відчував такої прихованої роздвоєності у своєму житті останніх років, з одного боку, сумлінно й ефективно працюючи на благо Британської імперії, а з другого, будучи відданим справі визволення Ірландії й усе більше прив'язуючи себе не до тих поміркованих політиків, які прагнули, під керівництвом Джона Редмонда, здобути автономію (Home Rule) для Ейре, а до тих радикальних сил, таких як ІРБ, таємно очолювана Томом Кларком, метою якої було здобути незалежність через збройне повстання. Не знаючи, як дати раду цим ваганням, він, зрештою, вирішив подякувати серові Едвардові Ґрею в люб'язному листі за надану йому честь. Новина швидко поширилася в пресі і сприяла зміцненню його престижу.

Демарші, до яких удалися британський і американський уряди перед урядом Перу, зажадавши, щоб головні злочинці, вказані у «Звіті» — Фідель Веларде, Альфредо Монт, Августо Хіменес, Армандо Норманд, Хосе Іносенте Фонсека, Абелардо Агверо, Еліас Мартіненгі й Ауреліо Родріґес, — були заарештовані й віддані під суд, спочатку, здавалося, принесли плоди. Повірений у справах Сполученого Королівства в Лімі містер Люсьєн Джером телеграфував у Форін-Офіс, що одинадцятьох головних службовців Перуанської Амазонської

Компанії звільнено зі служби. Суддя Карлос А. Валькарсель, посланий із Ліми, щойно прибувши до Іквітоса, підготував експедицію, яка має обстежити каучукові плантації в Путумайо. Але він не зміг вирушити з нею, бо захворів і мусив негайно виїхати на операцію до Сполучених Штатів. Він поставив на чолі експедиції чоловіка енергійного й відповідального, Ромуло Паредеса, головного редактора газети «Ель Оріенте», який поїхав до Путумайо з лікарем, двома перекладачами й ескортом у дев'ятеро солдатів. Ця комісія відвідала всі станції збирання каучуку Перуанської Амазонської компанії і щойно повернулася до Іквітоса, куди також повернувся суддя Карлос А. Валькарсель, уже прооперований. Перуанський уряд пообіцяв містерові Джерому, що як тільки одержить від Валькарселя звіт про подорож Паредеса, почне діяти.

А втім, незабаром по тому той-таки Джером повідомив: уряд Легії з великою прикрістю дав йому знати, що більша частина злочинців, яких наказано заарештувати, втекли до Бразилії. Інші, можливо, поховалися в сельві або потай перейшли на територію Колумбії. Сполучені Штати та Велика Британія спробували натиснути на уряд Бразилії, щоб він видав Перу втікачів, які ховаються там від правосуддя. Але канцлер Бразилії Барон де Ріо Бранко відповів обом урядам, що між Перу та Бразилією не існує договору про екстрадицію й тому ті особи не можуть бути повернені без порушення вельми делікатних міжнародних юридичних проблем.

Ще через кілька днів британський повірений у справах повідомив, що під час приватної зустрічі з міністром закордонних справ Перу той признався йому в неофіційній манері, що президент Легія потрапив у скрутну ситуацію. Завдяки своїй присутності в Путумайо і силам безпеки, які охороняють її станції, компанія Хуліо Арани є єдиною силою, яка перешкоджає колумбійцям, що укріпили свої прикордонні гарнізони, захопити цей регіон. Сполучені Штати та Велика Британія просять щось абсурдне: припинити діяльність Перуанської Амазонської компанії означало б не більше й не менше, як передати Колумбії величезну територію, яку вона давно прагне загарбати. Ні Легія, ні будь-який інший правитель Перу не міг учинити такий акт самогубства. Перу просто не мало ресурсів, щоб тримати в далеких і пустельних місцевостях Путумайо військовий гарнізон, достатньо сильний для захисту національного суверенітету. Люсьєн Джером

додав, що, з огляду на ці причини, не випадало сумніватися: уряд Перу ніколи не вдасться до чогось ефективнішого, аніж до декларацій і вчинків, позбавлених будь-якого практичного змісту.

Саме тому Форін-Офіс вирішив, перш ніж уряд Його Величності опублікує «Звіт про становище в Путумайо» й попросить, щоб міжнародна спільнота запровадила санкції проти Перу, Роджер Кейсмент має повернутися на місце подій і на власні очі побачити, чи там, в Амазонії, здійснено якісь реформи, чи відбувається якийсь юридичний процес і чи справді має місце судове переслідування злочинців, яке започаткував доктор Карлос А. Валькарсель. Наполегливість сера Едварда Грея, кінець кінцем, примусила Роджера прийняти його пропозицію, сказавши подумки те, що в наступні місяці він матиме не одну нагоду повторити: «Я залишу свої кістки в цій клятій подорожі».

Він уже готувався від'їхати, коли до Лондона прибули Омаріно й Аредомі. За п'ять місяців, протягом яких вони перебували під його опікою на Барбадосі, отець Сміт навчив їх англійської мови, навчив читати, писати й одягатися по-європейському. Але Роджер побачив, що цивілізація хоч і дала хлопцям їсти, хоч вона їх не карала й не шмагала, а проте засмучувала й пригнічувала. Здавалося, вони не переставали боятися, що люди, які їх оточували, не відриваючи від них пильних поглядів, дивлячись на них згори вниз, доторкаючись до них, проводячи долонями по їхній шкірі, ніби вона здавалася їм брудною, ставлячи їм запитання, яких вони не розуміли і не знали, як на них відповідати, завдадуть їм якоїсь шкоди. Роджер повів їх до зоопарку, до Гайд-парку, де купив їм морозиво, в гості до своєї сестри Ніни, до кухні Гертруди й на одну із зустрічей з інтелектуалами та митцями, які організувала Аліса Стопфорд Грін. Усі ставилися до них лагідно, але цікавість, із якою їх роздивлялися, а надто коли просили зняти сорочки й показати шрами від шмагання на своїх спинах і сідницях, їх турбувала. Не раз Роджер бачив, що на очах у хлопців блищали сльози. Він надумав послати їх навчатися до Ірландії, де в околицях Дубліна була школа Святого Енди, якою керував Патрик Пірс, його добрий знайомий. Він написав йому листа, в якому попросив його прийняти до школи двох хлопців і розповів, звідки вони походять. Роджер читав у школі Святого Енди лекції про Африку й матеріально підтримував зусилля Патрика Пірса як у Іельській лізі та його публікаціях, так і в

школі, де він ставив завдання поширювати знання стародавньої ірландської мови. Пірс, поет, письменник, войовничий католик, педагог і радикальний націоналіст, погодився прийняти до своєї школи обох хлопців, запропонувавши їм істотну знижку у платі за навчання та проживання в інтернаті. Та коли Роджер одержав відповідь від Пірса, він уже вирішив зробити те, про що Аредомі й Омаріно просили його щодня: відвезти їх назад в Амазонію. Обидва почували себе глибоко нещасними в цій Англії, де, як їм здавалося, їх перетворили на щось подібне до людської аномалії, на виставкові експонати, які дивували, розважали, зворушували, а іноді й лякали осіб, що ніколи не ставитимуться до них, як до рівні, а завжди як до екзотичних чужинців.

Багато думав Роджер Кейсмент під час своєї зворотної подорожі до Іквітоса про ту науку, яку він здобув від реальності, про парадоксальні й незбагненні властивості людської душі. Обидва хлопці хотіли втекти з амазонського пекла, де до них ставилися дуже погано й примушували працювати, як тварин, не даючи їм навіть їсти. Він доклав чимало зусиль і витратив чимало грошей зі свого скромного статку, щоб оплатити їхній проїзд до Європи й утримувати їх тут протягом півроку, думаючи, що в такий спосіб він їх рятує, дає їм шанс прилучитися до пристойного життя. А проте й тут, хоч і з інших причин, вони були так само далекі від щастя або, принаймні, від пристойного існування, як і в Путумайо. Хоч їх тут і не били й, більше того, ставилися до них лагідно, вони почували себе чужими, самотніми й розуміли, що ніколи не стануть часткою цього світу.

Десь перед тим, як Роджер вирушив до Амазонії, прислухавшись до його поради, Форін-Офіс призначив нового консула в Іквітосі: Джорджа Мічела. То був чудовий вибір. Роджер знав його ще з Конго. Мічел був чоловік наполегливий і з ентузіазмом брав участь у кампанії викриття злочинів, які чинилися за режиму Леопольда Другого. Він ставився до колоніального панування так само, як і Кейсмент. У разі потреби він не завагається кинути виклик компанії Арани. Вони багато розмовляли й домовилися про тісну співпрацю.

16 серпня 1911 року Роджер, Омаріно й Аредомі відпливли із Саутгемптона на «Магдалені» в напрямку Барбадосу. Вони дісталися до острова через дванадцять днів. Як тільки корабель почав розтинати срібно-голубі води Карибського моря, Роджер відчув у своїй крові, що

секс, який спав у ньому протягом останніх місяців, коли його мучили хвороби, турботи, а також важка фізична й розумова праця, почав прокидатися й наповнювати йому голову фантазіями та бажаннями. У своєму щоденнику він описав свій стан духу двома словами: «Палаю знову».

Він вийшов на острові тільки для того, щоб подякувати отцю Сміту за все, що він зробив для хлопців. Він був схвильований, дивлячись, як Омаріно й Аредомі, такі стримані в Лондоні, коли йшлося про те, щоб виразити свої почуття, тут обіймали й ляскали долонями святого отця з великою фамільярністю. Отець Сміт повів їх відвідати монастир урсулинок. На подвір'ї біля критої галереї цього тихого монастиря, де росли ріжкові дерева й фіолетові квіти бугенвілії, куди не долинав вуличний шум і де час, здавалося, зупинився, Роджер відокремився від інших і сів на лаві. Він дивився, як вервечка мурахів переносила листок, — так носії переносять ноші зі Святою Дівою в процесіях Ватикану, — й раптом пригадав: сьогодні день його народження! Сорок сім років! Він не міг сказати, що він старий. Багато чоловіків і жінок його віку перебувають у чудовій формі, фізичній та психологічній, зберегли енергію, мрії, складають плани на майбутнє. Але він почувався старим, і його охопило прикре відчуття того, що він увійшов в останню фазу свого існування. Колись із Гербертом Вордом в Африці вони фантазували, якими будуть їхні останні роки. Скульптор уявляв собі свою старість середземноморською, десь у Провансі або в Тоскані, в сільському будинку. Він матиме велику майстерню й багато котів, собак, качок і курей і щонеділі сам готуватиме поживні страви з гострими приправами, такі як bouillabaisse^[8], для великої родини. Натомість Роджер тоді здригнувся й заявив: «Я не доживу до старості, я в цьому переконаний». То було передчуття. Тепер воно знову його навідало: ні, він не доживе до старості.

Отець Сміт погодився надати притулок Омаріно та Аредомі на ті вісім днів, протягом яких вони залишалися в Бриджтауні. Наступного дня після свого прибуття Роджер пішов до публічної лазні, яку навідував раніше під час свого тимчасового перебування на острові. Як і сподівався, він побачив там молодих, атлетично збудованих і струнких чоловіків, бо тут, як і в Бразилії, ніхто не соромився свого тіла. Жінки й чоловіки розвивали його й невимушено показували.

Один юний хлопець, підліток років п'ятнадцяти-сімнадцяти, схвилював його. Він мав той блідий колір шкіри, який часто буває в мулатів, шкіри гладенької й лискучої, зелені очі, великі й зухвалі, і з-під його купальних трусів визирали безволосі й тугі стегна. Коли Роджер побачив їх, у нього пішла обертом голова. Досвід загострив у ньому ту інтуїцію, яка дозволяла йому відразу зрозуміти, через ознаки, невидимі для когось іншого — ледь помітну усмішку, блиск в очах, приязний рух руки або тіла, — чи хлопець зрозумів те, чого він від нього хотів, і чи був схильний поступитися його бажанню або принаймні обговорити його. З болем у душі він відчув, що цей хлопець, такий вродливий, був байдужісінький до тих таємних знаків, які він посилав йому очима. А втім, він усе-таки підійшов до нього. Трохи з ним поговорив. Він був сином барбадоського священика і мріяв стати бухгалтером. Навчався в торговельній академії, а через кілька днів, скориставшись вакаціями, мав намір поїхати з батьком на Ямаїку. Роджер запросив його на морозиво, але хлопець відмовився.

Повернувшись до готелю у стані великого збудження, він зробив запис у своєму щоденнику вульгарною й телеграфічною мовою, яку застосовував для своїх найінтимніших епізодів: «Публічна лазня. Син священика. Дуже гарний. Прутень довгий, делікатний, збільшився у моїх руках. Я взяв його в рот. Щастя на дві хвилини». Він помастурбував і ще раз помився, ретельно намилившись, водночас намагаючись подолати смуток і відчуття самотності, які завжди переживав у такі моменти.

Наступного дня, обідаючи на терасі ресторану в порту Бриджтауна, побачив, як його проминув Антонес О'Донел. Він покликав його. То був колишній десятник Арани, начальник станції «Межиріччя», який відразу його впізнав. Протягом кількох секунд він дивився на нього з недовірою й навіть страхом. Але зрештою потиснув йому руку й прийняв запрошення сісти поруч із ним. Випив каву і склянку віскі, поки вони говорили. Признався йому, що приїзд Роджера в Путумайо став для каучукопромисловців ніби прокляттям чаклуна вітото. Щойно він звідти поїхав, як поширилася чутка, що незабаром з'являться поліція й судді з ордерами на арешт і всі начальники станцій, десятники та наглядачі каучукових плантацій матимуть проблеми із правосуддям. А що компанія Арани англійська, то їх відішлють в Англію й судитимуть там. Тому багато з цих людей, як і О'Донел,

воліли покинути ту зону й податися до Бразилії, Колумбії або Еквадору. Він прибув аж сюди, бо йому пообіцяли роботу на плантації цукрової тростини, але ніде влаштуватися він не зміг. Тепер він намагається виїхати до Сполучених Штатів, де нібито можна знайти роботу на залізниці. Сидячи на цій терасі, без чобіт, пістолета та канчука за поясом, одягнений у старий комбінезон і пошарпану сорочку, він здавався лише бідолахою, що стурбований своїм майбутнім.

— Ви про це не знаєте, але ви завдячуєте мені життям, сеньйоре Кейсмент, — сказав він уже прощаючись із гіркою усмішкою на губах. — Хоч ви, звісно, мені не повірите.

— Розкажіть усе одно, — заохотив його Роджер.

— Армандо Норманд був переконаний, що коли ви виберетеся звідси живим, то всі ми, начальники каучукодобувних станцій, опинимося у в'язниці. Що ліпше буде втопити вас у річці або віддати на харч пумі чи кайману. Ви розумієте, про що я кажу. З вами могло статися те саме, що сталося з французьким дослідником Еженом Робюшоном, який почав нервувати людей, ставлячи їм надто багато запитань, і тому вони допомогли йому зникнути.

— А чому ж тоді ви мене не вбили? З вашим досвідом вам було б це зробити неважко.

— Я вказав їм на можливі наслідки, — пояснив Антонес О'Донел із певною похвальбою в голосі. — Віктор Маседо мене підтримав. Я нагадав їм, що ви англієць, а компанія дона Хуліо теж англійська, й тому судитимуть нас в Англії за англійськими законами. І що нас повісять.

— Я не англієць, а ірландець, — поправив його Роджер Кейсмент. — Можливо, усе сталося б і не так, як вам здавалося.

А проте я вам дякую. Але раджу покинути цей острів якомога скоріш, і не кажіть мені, куди ви поїдете. Я зобов'язаний повідомити про те, що вас бачив, і англійський уряд негайно видасть ордер на ваш арешт.

Цього вечора він знову пішов до публічної лазні. Йому пощастило більше, ніж учора. Веселий і дужий негр, якого він бачив у спортивній залі, де той підіймав гирі, усміхнувся йому. Взявши його під руку, повів його до кімнати, де продавали трунки. Поки вони пили ананасовий і банановий сік, він сказав, що звать його Стенлі Вікс, і,

наблизившись до нього, потерся ногою об його ногу. Потім із багатозначною усмішкою знову взяв його за лікоть і завів до малої комірчини, двері якої зачинив на засув, як тільки вони увійшли. Вони поцілувалися і стали кусати один одного за вуха й за шию, поки знімали штани. Роджер, задихаючись від хоті, бачив, як чорний-чорнісінький прутень Стенлі та його червоняста й волога голівка набрякають і збільшуються в нього на очах. «Два фунти, і я тобі дам посмоктати його, — сказав той. — А потім устромлю його тобі в дулу». Роджер погодився й став навколішки. Повернувшись до своєї кімнати в готелі, він записав у щоденник: «Публічна лазня. Стенлі Вікс: атлет, молодик 27 років. Величезний, твердий, щонайменше дев'ять дюймів завдовжки. Поцілунки, укуси, потім він устроїв його мені в дулу. Не зміг не закричати. Два фунти».

Роджер, Омаріно й Аредомі відпливли з Барбадосу курсом на Парі 5 вересня на «Боніфасі», незручному, маленькому й напхому напханому пасажирами кораблі, який бридко пахнув і де їжа була вкрай погана. Проте Роджер утішався переїздом до Пара завдяки докторові Гербертові Спенсеру Дікі, північноамериканському лікарю. Він працював на компанію Арани на станції «Ель Енканто» і крім підтвердження тих жахів, про які Кейсмент уже знав, розповів йому чимало анекдотів і жорстоких, і комічних про своє життя в Путумайо. То був чоловік, наділений духом авантюризму, який об'їздив половину світу, чоловік розумний і начитаний. Було приємно зустрічати його на палубі корабля, сидіти поруч із ним, курячи, посмоктуючи з пляшки віскі і слухаючи його цікаві й розумні розповіді. Доктор Дікі схвалював ті заходи, до яких удавалися Велика Британія та Сполучені Штати з метою покласти край жахіттям в Амазонії. Але він був фаталістом і скептиком: нічого там не зміниться ані тепер, ані в майбутньому.

— Зло ми носимо у своїх душах, друже, — казав він напівжартома-напівсерйозно. — Ми неспроможні так легко його позбутися. В європейських країнах та в моїй країні воно більш приховане й виходить на поверхню лише тоді, коли спалахує війна, вибухає революція або заколот. Воно потребує приводу, щоб стати публічним і колективним. Натомість в Амазонії воно може показувати своє відкрите обличчя й чинити неймовірні жахіття, не шукаючи для них виправдання ані в патріотизмі, ані в релігії. Лише жадібність у своєму

найчистішому вигляді. Зло, яке нас отрує, можна знайти всюди, де є людські створіння, з корінням, яке глибоко проникло в наші серця.

Але відразу по тому, як він висловлював ці моторошні твердження, він відпускав якийсь жарт або розповідав анекдот, які нібито спростовували те, що він розповів раніше.

Роджерові подобалося розмовляти з доктором Дікі, хоч водночас міркування співрозмовника трохи пригнічували його. «Боніфас» прийшов у Пара 10 вересня опівдні. Протягом усього того часу, коли Роджер служив тут консулом, він задихався й почував себе пригніченим. А втім, за кілька днів перед тим, як прибути до цього порту, він відчував напливи хоті, пригадуючи Праса-до-Паласіо. Він мав звичай ходити туди вночі, щоб прихопити одного з хлопчаків, які розгулювали там під деревами у пошуках клієнтів або авантюр, виблискуючи гепою та яйцями, що виглядали з-під коротких штанців.

Він зупинився в готелі «Отель-до-Комерсіо», відчуваючи, як відроджується в його тілі давня лихоманка, що опановувала його, коли він виходив на свої лови на той майдан. Він пригадував — чи вигадував? — деякі імена з тих зустрічей, які зазвичай закінчувалися в одному з ближніх жалюгідних готельчиків, а іноді в темному закутку на моріжку парку. Він чекав цих коротких і гарячкових зустрічей, відчуваючи, як почуття в його серці переливаються через вінця. Але в першу ніч він нічого приємного там не спізнав, бо ні Марко, ні Олімпіо, ні Бебе (чи справді так їх звали?) не з'явилися, і він мало не дозволив спокусити себе двом волоцюгам у лахмітті, майже дітям. Один із них спробував засунути руку йому до кишені, щоб витягти гаманець, якого там не було, тоді як другий намагався кудись його заманити. Він позбувся їх, давши одному з них копняка, від якого той покотився по землі. Переконавшись у тому, що він налаштований рішуче, обидва взяли ноги в руки. Він повернувся до готелю сам не свій від люті. Трохи заспокоївся, коли записав у своєму щоденнику: «Праса-до-Паласіо. Дуже великий і дуже твердий. Під трусами — кров. Боляче, але приємно».

Наступного ранку він навідав англійського консула та кількох європейців і бразильців, яких знав під час свого попереднього перебування в Пара. Йому вдалося здобути корисні відомості. Визначив місце перебування принаймні двох утікачів із Путумайо. Консул і начальник місцевої поліції запевнили його, що Хосе Іносенте

Фонсека й Альфредо Монт, перебувши певний час на плантації на березі річки Яварі, тепер оселилися в Манаусі, де компанія Арани знайшла для них роботу в порту, контролерами на митниці. Роджер негайно телеграфував у Форін-Офіс, щоб вони попросили бразильські власті видати ордер на арешт цих двох злочинців. І через три дні британська канцелярія відповіла йому, що Петрополіс сприйняв це прохання прихильно. Поліції Манауса був надісланий наказ негайно заарештувати Монта й Фонсеку. Але вони не будуть екстрадировані, і їх судитимуть у Бразилії.

Його друга й третя ночі в Пара були успішнішими, ніж перша. Надвечір другого дня босий хлопчисько, який продавав квіти, практично запропонував себе йому, коли Роджер підійшов до нього й запитав, скільки коштує гілочка з трояндами, яку той тримав у руці. Вони пройшли на невеличке відкрите місце, де Роджер почув, як сопуть у темряві пари. Ці вуличні зустрічі за непевних умов, завжди позначені ризиком, наповнювали його суперечливими почуттями: збудженням і огидою. Продавець квітів смердів під пахвами, але його натужне дихання і тепло його тіла, і сила його обіймів розігріли Роджера й дуже швидко довели до кульмінації. Заходячи до готелю «Комерсіо», він помітив, що його штани вимазані землею й покриті плямами і що службовець за конторкою подивився на нього з підозрою. «На мене напали», — пояснив він.

Наступного вечора на «Праса-до-Паласіо» він мав нову зустріч, цього разу з молодиком, який попросив у нього милостиню. Він запросив його прогулятися разом, і в одному з кіосків вони випили рому. Жоан повів його до халупи, стуленої з бляхи та вистеленої матами, в жалюгідному кварталі. Коли вони роздяглися й стали кохатися в темряві на маті, сплетеній з волокон і постеленій на земляній долівці, чуючи поблизу гавкіт собак, Роджер був переконаний, що в будь-яку мить може відчути лезо ножа на своєму горлі або удар палицею. Він був до цього готовий: у таких випадках він ніколи не носив із собою ані багато грошей, ані годинника, ані срібної вставки для олівця, лише жменьку дрібних банкнотів і монет, щоб грабіжники могли в нього дечим пожитися й у такий спосіб заспокоїти свій апетит. Але нічого з ним не сталося. Жоан провів його назад до самого готелю й попрощався з ним, боляче вкусивши його за губу й зареготавши. Наступного дня Роджер виявив, що Жоан та

продавець квітів підсадили йому блощиць. Він мусив іти до аптеки й купувати каломель, що завжди було йому неприємно: аптекар — гірше, якщо це була аптекарша — мав звичай дивитися на нього поглядом, якого він соромився, а іноді по-змовницькому всміхався йому, й замість бентежити ця усмішка викликала в нього в лють.

Найприємнішою, але також найгіршою подією за дванадцять днів, які він провів у Парої, був візит до подружжя Матта. Це були найкращі друзі, яких він мав під час свого перебування в місті: Джуніо, дорожній інженер, і його дружина Ірен, художниця акварелей. Молоді, гарні, веселі, товариські, вони дихали любов'ю до життя. Вони мали чудову доньку Марію з великими сміхотливими очима. Роджер познайомився з ними на якійсь світській зустрічі чи офіційному прийомі, бо Джуніо працював у департаменті громадських робіт місцевого уряду. Вони часто бачилися, здійснювали прогулянки по річці, ходили разом у кіно й у театр. Подружжя Матта зустріли свого давнього друга з розкритими обіймами. Повели його вечеряти до портового ресторану, де подавали дуже пікантну їжу, й мала Марія, яка вже мала п'ять років, танцювала й співала для нього з комічними гримасками.

У той вечір, не в змозі заснути у своєму ліжку в готелі «Комерсіо», Роджер провалився в одну з тих депресій, які супроводжували його майже протягом усього життя, а надто після його вуличних сексуальних пригод. Йому було сумно думати, що він ніколи не матиме домашнього вогнища, яке має подружжя Матта, що його життя ставатиме дедалі самотнішим, мірою того, як він старітиме. Він дорого платив за свої хвилини купленої втіхи. Він помре, не спізнавши цієї палкої інтимності, не маючи дружини, з якою він зміг би обговорювати події дня і планувати майбутнє — подорожі, вакації, мрії, — без дітей, які зберегли б його ім'я та пам'ять про нього, коли він покине цей світ. Його старість, якщо він до неї доживе, буде старістю собаки, який не має господаря.

Собака буде також досить убогим, бо хоч Роджер і одержував досить пристойну платню, після того як став дипломатом, він ніколи нічого не заощаджував, бо витрачав надто багато грошей на внески та допомогу, яку надавав гуманітарним організаціям, що боролися проти рабства, за право на виживання примітивних народів і культур, а тепер і організаціям, які захищали гельську мову і традиції Ірландії.

Але ще більшою мірою, ніж усе це, йому було гірко думати, що він помре, не спізнавши справжнього кохання, кохання розділеного, такого, як кохання Джуніо й Ірен, того мовчазного й змовницького взаєморозуміння, яке вгадувалося між ними, тієї ніжності, з якою вони брали одне одного за руку або обмінювалися усмішками, дивлячись на гримаски малої Марії. Як завжди під час таких криз, він не міг заснути протягом багатьох годин, і коли нарешті поринув у сон, то відчув, як у темряві його кімнати з'явилася неясна постать матері.

22 вересня Роджер, Омаріно й Аредомі відпливли з Пара курсом на Манаус, на кораблі «Гільда» лінії «Бутлайн», пароплаві старому й негарному. Шість днів, протягом яких вони пливли на ньому до Манауса, стали тяжким випробуванням для Роджера — через вузькість його каюти, бруд, що панував Повсюди, бридку їжу та хмари москітів, які атакували пасажирів від сутінків до світанку.

Як тільки вони пришвартувалися в Манаусі, Роджер повернувся до полювання на втікачів із Путумайо. У супроводі англійського консула він навідав губернатора, сеньйора дос Рейса, який підтвердив йому, що й справді надійшов наказ центрального уряду в Петрополісі щодо арешту Монта й Фонсеки. Але чому поліція досі їх не затримала? Губернатор назвав Роджерові причину, яка здалася йому дурною або простим приводом: вони чекають, поки ті двоє прибудуть до міста. Чи не можуть вони заарештувати їх негайно, поки дві пташки не відлетіли? Гаразд, вони зроблять це сьогодні ж.

Консул і Кейсмент із наказом про арешт, який надійшов із Петрополіса, мусили двічі навідати губернатора й двічі поліцію. Нарешті начальник поліції послав двох своїх агентів заарештувати Монта й Фонсеку в портовій митниці.

Наступного ранку стурбований англійський консул прийшов до Роджера й повідомив йому, що намір заарештувати Монта й Фонсеку набув гротескного характеру. Щойно йому зателефонував начальник поліції, попросив пробачення й пообіцяв виправитися. Два поліціанти, яких він послав заарештувати Монта й Фонсеку, були з ними знайомі й, перед тим як привести їх до комісаріату, пішли випити з ними пива. Вони добряче там набралися, після чого обидва злочинці втекли. Позаяк не можна було виключити, що поліціанти взяли з них гроші, щоб дозволити їм утекти, то обох їх заарештували. Якщо факт підкупу підтвердиться, то їх чекає суворе покарання. «Ви мені пробачте, сер

Роджер, — сказав йому консул, — хоч я вам цього й не сказав, але я чекав чогось подібного. Ви теж працювали консулом у Бразилії й добре знаєте тутешні порядки. Такі події — тут звичне явище».

Роджер так засмутився, що це вплинуло на його фізичний стан. Він пролежав у ліжку майже весь той час, поки чекав відправлення корабля на Іквітос, його тіпала лихоманка й мучив біль у м'язах. Одного вечора, коли він змагався з почуттям імпотенції, яке його долало, він так нафантазував у своєму щоденнику: «Три коханці за ніч, з них — двоє матросів. Вони накололи мене шість разів! Я повернувся до готелю, ступаючи розчепіреними ногами, наче щойно народив дитину». Хоч він і перебував у вкрай поганому настрої, але вигадавши таку фантастичну історію, не зміг утриматися від сміху. Він, такий освічений і чистий у своєму словнику, коли спілкувався з людьми, завжди відчував, перебуваючи сам-на-сам зі своїм щоденником, необхідність писати непристойності. З причин, яких він не розумів, лихослів'я приносило йому радість.

«Гільда» продовжила свою подорож 3 жовтня й, після досить важкого плавання під рясними зливами й необхідності пробиватися крізь стихійно утворену загалу, прибула в Іквітос 6 жовтня 1911 року. Там, у порту, чекав на нього з капелюхом у руці містер Стірс. Незабаром мали прибути і його наступник Джордж Мічел із дружиною. Консул уже знайшов, де їм оселитися. Цього разу Роджер мав жити не в консулаті, а в готелі «Амазонас», тоді як Омаріно й Аредомі містер Стірс тимчасово забрав до себе. Обидва юнаки вирішили залишитися в місті й працювати домашніми слугами, замість повернутися в Путумайо. Містер Стірс пообіцяв знайти для них родину, якій потрібні слуги і яка ставилася б до них добре.

Як і боявся Роджер, пам'ятаючи про бразильський досвід, тут відомості також були не вельми обнадійливими. Містер Стірс не знав, скількох людей заарештовано серед керівників компанії Арани з довгого списку в 237 імовірних злочинців, яких наказав затримати доктор Карлос А. Валькарсель, після того як одержав звіт Ромуло Паредеса про його експедицію в Путумайо. Він не зміг цього з'ясувати, бо в Іквітосі панувала дивна мовчанка про цю подію, як і про те, де перебуває суддя Валькарсель. Протягом уже кількох тижнів його не могли знайти. Головний управитель Перуанської Амазонської компанії Пабло Сумаета, який входив до того списку, схоже, десь

переховувався, але містер Стірс запевнив Роджера, що його переховування було фарсом, бо шуряк Арани та його дружина Петроніла з'являлися в ресторанах та на місцевих святах, і ніхто їх не чіпав.

Згодом Роджер пригадував вісім тижнів, проведених ним в Іквітосі, як повільне опускання на дно, непомітне занурення в море інтриг, неправдивих чуток, брехні очевидні або прихованої, суперечностей, у світ, де ніхто не говорив правди, бо вона приносила ворожнечу й проблеми, або найчастіше тому, що люди жили всередині системи, в якій практично було неможливо відрізнити правдиве від неправдивого, реальність від ілюзій. Він уже знав після своїх років перебування в Конго це розпачливе відчуття людини, яка поринає в сипучий пісок, у болотяний ґрунт, що затягує в себе, коли всі його зусилля лише затягують його глибше в липучу матерію, яка зрештою поглине його. Йому треба було якнайшвидше втікати звідти!

Наступного дня по своєму прибутті він відвідав префекта Іквітоса. Тепер тут знову був новий. Сеньйор Адольфо Ґамарра — густі вуса, опукле черево, димуча сигара, нервові й вологі руки — прийняв його у своєму кабінеті з розкритими обіймами і гучними привітаннями.

— Завдяки вам, — сказав він, театралью розкинувши руки й аплодуючи йому, — було викрито жахливу суспільну несправедливість у серці Амазонії. Уряд Перу й перуанський народ дуже вам вдячні, сеньйоре Кейсмент.

Після цього він негайно додав, що звіт, який, щоб задовольнити вимоги англійського уряду, зробив за дорученням уряду Перу суддя Карлос А. Валькарсель, був «жахливий» і «спустошливий». Він становить майже три тисячі сторінок і підтверджує всі звинувачення, які Англія передала президентові Аугусто Б. Лерії.

Проте, коли Роджер запитав його, чи може він одержати копію того звіту, префект відповів, що йдеться про державний документ і що не в межах його юрисдикції дозволити, щоб його прочитав чужоземець. Сеньйор консул повинен подати супліку в Ліму до Верховного уряду, через Канцелярію, і, безперечно, він здобуде дозвіл. Коли Роджер запитав, як йому зустрітися із суддею Карлосом А. Валькарселем, префект посерйознішав і, не затаючись, відповів:

— Я не маю найменшого уявлення, де тепер перебуває Валькарсель. Його місія завершена, й, думаю, він покинув Перу.

Роджер вийшов із префектури цілком приголомшений. Що там насправді сталося? Схоже, цей суб'єкт не сказав йому нічого, крім брехні. Цього ж таки вечора він пішов у редакцію газети «Ель Оріенте», поговорити з її головним редактором, доктором Ромуло Паредесом. Він зустрівся з дуже темношкірим чоловіком, у самій сорочці, змоклим від поту, нерішучим й охопленим панікою. Він мав кілька сивих волосин. Щойно Роджер почав говорити, як він примусив його замовкнути промовистим жестом, який мав означати: «Обережно, стіни мають вуха». Він узяв його за руку й повів до невеличкого бару на розі вулиці, який мав назву «Кальмар». Він посадив його за столик, що стояв віддалік.

— Прошу пробачити мені, сеньйоре консул, — сказав він, весь час з осторогою озираючись навкруги. — Я не можу й не маю права розповісти вам багато. Я перебуваю в дуже скрутній ситуації. Я наражаю себе на великий ризик, якщо хтось побачить мене разом із вами.

Він був блідий, голос йому тремтів, і він став кусати собі нігті. Попросив принести йому келих агвардіенте й вихилив його одним ковтком. Мовчки вислухав розповідь Роджера про його зустріч із префектом Гамаррою.

— Це лицемір і комедіант, — сказав він нарешті, осмілівши після випитого. — Гамарра має мій звіт, який підтверджує всі звинувачення судді Валькарселя. Я його передав йому в липні. Минуло вже три місяці, а він досі не відіслав його до Ліми. Чому, ви думаєте, він так довго його затримує? Бо всі знають, що префект Адольфо Гамарра також, як і половина Іквітоса, служить Арані.

Щодо судді Валькарселя, то він сказав йому, що той виїхав із країни. Йому невідоме місце його перебування, але він знає, що якби суддя залишився в Іквітосі, то вже був би трупом. Він рвучко підхопився на ноги і поспішно додав:

— Що в будь-яку хвилину може статися й зі мною, сеньйоре консул. — Говорячи, він утирав піт, і Роджерові здавалося, він от-от заплаче. — А я, на жаль, виїхати не можу. Маю дружину й дочку, і газета — мій єдиний прибуток.

Він вийшов, навіть не попрощавшись. Роджер повернувся до префекта, сам не свій від люті. Сеньйор Адольфо Гамарра зізнався йому, що й справді звіт, підготовлений доктором Паредесом, він досі

не зміг надіслати в Ліму «зі стратегічних міркувань, на щастя, вже подоланих». Він відішле його на цьому ж таки тижні «зі спеціальним посланцем для більшої безпеки, бо сам президент Легія вимагає негайно його надіслати».

Ось так усе відбувалося. Роджер відчував, як його затягує в сонний вихор, який обертався й обертався в цьому місці, розкручуваний прихованими й невидимими силами. Вчинки, обіцянки, інформації розпадалися й розчинялися, причому дії ніколи не відповідали словам. Те, що робилося, й те, що говорилося, перебувало на відстані світів. Слова заперечували вчинки, а вчинки спростовували слова, й усе перетворювалося на загальний обман, на хронічну розбіжність між сказаним і зробленим, яку практикували геть усі.

Протягом тижня Роджер наводив численні довідки про місце перебування судді Карлоса А. Валькарселя. Як і Салданья Рока, цей персонаж уселяв йому повагу, любов, жалість, захват. Усі обіцяли допомогти йому, довідатися про те, де він є, передати йому послання, знайти його, але посилали його від одного місця до іншого, де ніхто не міг дати йому найменшого пояснення, в якій ситуації той перебуває. Нарешті через сім днів після того, як він прибув до Іквітоса, він, певною мірою, виплутався з цієї непролазної павутини завдяки допомозі одного англійця, який жив у місті. Містер Ф. Дж. Гардінг, управитель фірми «Джон Ліллі енд Компані», був чоловік високий і бадьорий, старий парубок і майже лисий, один із тих небагатьох комерсантів в Іквітосі, які, схоже, не танцювали під дудку Перуанської Амазонської компанії.

— Ніхто не скаже вам, що сталося із суддею Валькарселем, бо всі бояться бути заплутаними в цю справу, сер Роджер.

Вони розмовляли в будиночку містера Гардінга, що стояв неподалік від набережної. На стінах висіли гравюри шотландських замків. Вони випили кокосового соку.

— Впливові союзники Арани в Лімі домоглися, щоб суддю Валькарселя усунули від справи, звинуватили у службових зловживаннях і ще казна в яких гріхах. Бідолаха, якщо він досі живий, певно, гірко жалкує, що припустився найтяжчої помилки у своєму житті, погодившись виконати цю місію. Він засунув голову в пащу вовка й заплатив за це дуже дорого. Схоже, його дуже шанували в Лімі. А тепер його затоптали в багнюку й, можливо, вбили. Ніхто не знає, де він є. Дай Боже, щоб йому пощастило втекти з країни. Говорити про нього стало в Іквітосі табу.

І справді, важко було уявити трагічнішу історію, аніж історія порядного й відважного судді Карлоса А. Валькарселя, який приїхав до Іквітоса, щоб розслідувати жахіття в Путумайо. Роджер реконструював її протягом тих тижнів, як реконструюють головоломку. Коли він мав зухвалість видати ордер на арешт 237 осіб, що підозрювалися у злочинах — майже всі вони були пов'язані з Перуанською Амазонською компанією, — тремтіння пробігло по всій Амазонії. І не тільки по перуанській, а й по колумбійській та бразильській. Машинерія імперії Хуліо С. Арани стала негайно готувати удар у відповідь. Поліція змогла знайти лише дев'ятьох із 237 звинувачених.

Із тих дев'яти єдиною значущою постанню був лише Ауреліо Родріґес, начальник однієї із секцій у Путумайо, відповідальний за велику кількість викрадень, зґвалтувань, калічень, секвестрів і вбивств. Але дев'ятеро затриманих, включно з Родріґесом, подали скаргу до Верховного суду Іквітоса, й Трибунал відпустив їх на тимчасову свободу, поки вивчатиметься їхня справа.

— На жаль, — пояснив Роджерові префект, навіть не моргнувши оком і надавши сумного виразу своєму обличчю, — скориставшись зі своєї тимчасової свободи, ці несвідомі громадяни повтікали. Як ви не можете не розуміти, знайти їх на безмежних просторах Амазонії буде нелегко, якщо Верховний суд видасть ордер на їхній арешт.

Проте Верховний суд не поспішав видати такий ордер, бо коли Роджер Кейсмент пішов запитати в суддів, чи скоро вони розглянуть цю справу, йому пояснили, що «справи розглядаються строго в тому порядку, в якому вони надійшли. І ми маємо велику чергу досьє, які надійшли раніше від того, що вас цікавить». А один із членів Трибуналу, що випадково там опинився, додав насмішкуватим голосом:

— Правосуддя тут надійне, але повільне, й може минути багато років, поки ту чи ту справу буде розв'язано.

Пабло Сумаета зі своєї вигаданої криївки оркестрував юридичний наступ проти судді Карлоса А. Валькарсея, звинувачуючи його через підставних осіб у численних зловживаннях, марнотратстві, фальшивих свідченнях та інших порушеннях закону. Одного ранку до комісаріату Іквітоса прийшла індіанка-бора з малою дівчинкою в супроводі перекладача, щоб звинуватити суддю Карлоса А. Валькарсея «в зазіханні на честь малолітньої». Суддя мусив марнувати більшу частину свого часу на захист від безглузвих наклепницьких звинувачень, складаючи, декларуючи та пишучи різні супліки замість займатися розслідуванням, яке привело його в сільву. Весь світ обвалювався на нього. Маленький готель, у якому він зупинився, звелів йому виселитися. Він не знайшов у місті ані готелю, ані пансіону, який наважився б прийняти його. Йому довелося найняти крихітну комірчину в Нанеї, у кварталі, де громадилися купи сміття та покидьків і стояли калюжі гнилої води, де вночі він чув, як під його гамаком бігають пацюки, а під ногами в нього сновигали таргани.

Про все це Роберт Кейсмент довідувався окремими шматочками, деталями, про які шепотілися то там, то тут, а тим часом усе зростав його захват цим суддею, якому він хотів би потиснути руку й привітати його порядність та мужність. Що з ним сталося? Єдине, що він напевне знав, хоча слово «напевне» не мало міцного коріння у ґрунті Іквітоса, це те, що коли з Ліми надійшов наказ усунути його від справи, Карлос А. Валькарсель уже зник. Відтоді ніхто у місті не знав, де він перебуває. Може, його вбили? Може, повторилася історія з журналістом Бенхаменом Салданья Рока? Ворожнеча проти нього була такою великою, що він не мав іншої ради, як утекти. Під час їхньої другої розмови в будинку містера Стірса головний редактор газети «Ель Оріенте» Ромуло Паредес сказав йому:

— Я сам порадив судді Валькарселю, щоб він звідси зник, поки його не вбили, сер Роджер. Він уже одержав досить попереджень.

Які то були попередження? Провокації в ресторанах і барах, куди суддя Валькарсель заходив щось перекусити або випити кухоль пива. Зненацька який-небудь п'яний ображав його й викликав на бійку, показуючи ніж. Якщо суддя приходив у поліцію або префектуру з проханням видати ордер на арешт якоїсь особи, його примушували заповнити незліченні формуляри, применшуючи справу, й запевняли його, що вони «розслідують його скаргу».

Роджер Кейсмент незабаром почував себе так, як мав себе почувати суддя Валькарсель, перед тим як утекти з Іквітоса або померти від рук якогось з убивць, оплачуваних Компанією Арани: його повсюди обманювали, перетворили на посміховисько спільноти маріонеток, за чий ниточки смикала Перуанська Амазонська компанія, якій весь Іквітос підкорявся з підлою слухняністю.

Він хотів повернутися в Путумайо, хоч було очевидно, що коли тут, у місті, Компанія Арани сміється з усіх накладених на неї санкцій і уникає оголошених реформ, то там, на каучукових плантаціях, усе відбувається так само або навіть гірше у ставленні до аборигенів. Ромуло Паредес, містер Стірс і префект Адольфо Гамарра умовляли його відмовитися від цієї подорожі.

— Ви не виберетеся звідти живим, і ваша смерть нічому не послужить, — запевняв його головний редактор «Ель Оріенте». — Сеньйоре Кейсмент, мені не хотілося б цього говорити, але ви та людина, яку найбільше ненавидять у Путумайо. Ні до Салданы Рока, ні

до грінго Гарденберга, ні до судді Валькарселя там не ставляться з такою ненавистю, як до вас. Я лише чудом повернувся з Путумайо живим. Але це чудо не повториться, якщо ви поїдете туди, щоб вас там розіп'яли. А крім того, знаєте, що я вам скажу? Найбезглуздіше буде, якщо вас уб'ють отруєними стрілами з духових рушниць тих самих бора й вітото, яких ви захищаєте. Не їдьте туди, не втрачайте глузд. Не накликайте на себе смерть.

Префект Адольфо Гамарра, як тільки довідався, що Роджер готується поїхати в Путумайо, прийшов до нього в готель «Амазонас». Він був дуже стривожений. Повів його випити пива до бару, де грали бразильську музику. То був єдиний випадок, коли Роджерові здалося, що високий чиновник говорив із ним щиро.

— Благаю вас відмовитися від цієї божевільної витівки, сеньйоре Кейсмент, — сказав він, дивлячись йому у вічі. — Я неспроможний забезпечити вам захист. Мені прикро так говорити, але це правда. Я не хочу заносити ваш труп до свого послужного списку. То був би кінець моєї кар'єри. Я це вам кажу зі щирим серцем. Ви не поїдете в Путумайо. Я з великими труднощами домігся, щоб тут вас ніхто не чіпав. Це було нелегко, запевняю вас. Я мусив просити тих, котрі тут правлять, і навіть погрожувати їм. Але моя влада закінчується за межами міста. Не їдьте в Путумайо. Заради вас і заради мене. Не руйнуйте моє майбутнє, хоч би як вам цього хотілося. Я говорю з вами як друг, повірте.

Але що, нарешті, примусило його відмовитися від наміру туди їхати, — це несподіваний і раптовий візит посеред ночі. Він уже вклався до ліжка й намагався заснути, коли службовець, що сидів у приймальні готелю «Амазонас», постукав у його двері. До нього прийшов сеньйор, який каже, що справа в нього нагальна. Він одягся, спустився вниз і там зустрівся з Хуаном Тісоном. Він нічого про нього не чув після своєї подорожі в Путумайо, під час якої цей високий службовець Перуанської Амазонської компанії так сумлінно співпрацював із Комісією. Тепер Хуан Тісон не нагадував навіть тіні того впевненого в собі чоловіка, якого пам'ятав Роджер. Він побачив його постарілим, виснаженим і, головне, деморалізованим.

Вони пішли пошукати спокійного місця, але знайти його не змогли, бо ніч в Іквітосі була гамірною, п'яною, наповненою азартними іграми й сексом. Зрештою вони вирішили посидіти в барі «Пім Пам», де їм

довелося втікати від двох бразильських мулаток, які намагалися затягти їх на танці.

Не відмовившись від своїх елегантних і шляхетних манер, які так добре пам'ятав Роджер, Хуан Тісон заговорив до нього, як йому здалося, з цілковитою щирістю.

— Нічого з того, що запропонувала Компанія, не було зроблено, попри ті заходи, щодо яких ми погодилися на прохання президента Легії на зборах директорату. Коли я подав їм свій звіт, усі, включаючи Пабло Сумаету та братів і швагрів Арани, погодилися зі мною, що треба вжити радикальних заходів на станціях. Щоб уникнути проблем із правосуддям і з моральних та християнських міркувань. Пуста балаканина. Не було й не буде зроблено анічогісінько.

Він розповів йому, що Компанія не тільки надіслала в Путумайо розпорядження, щоб діяли обережніше й прибрали сліди попередніх зловживань — прибрали, наприклад, трупи, — ай допомогла втекти головним звинуваченим у звіті, який перуанський уряд отримав із Лондона. Система збирання каучуку руками аборигенів, яких примушували працювати силоміць, залишилася такою, як і раніш.

— Мені досить було повернутися в Іквітос, аби переконатися в тому, що нічого не змінилося, — погодився з ним Роджер. — А як ви, доне Хуан?

— Я вирушаю до Ліми наступного тижня й не думаю, що повернуся сюди. Моє становище в Перуанській Амазонській компанії стало досить хистким. Волію піти з власної волі, перш ніж мене попросять. Вони викуплять мої акції, але за низькою ціною. У Лімі мені доведеться зайнятися чимось іншим. Я не нарікаю, хоч і віддав десять років свого життя, працюючи на Арану. Попри те, що мені доведеться починати з нуля, я почуваюся краще. Після того, що ми побачили в Путумайо, я почуваю себе брудним і винним, поки працюю в Компанії. Я порадився з дружиною, й вона підтримує мене.

Вони розмовляли близько години. Хуан Тісон також наполягав, що Роджер не повинен повертатися в Путумайо, хоч би якими були його причини. Він нічого не досягне, крім того, що його вб'ють та ще й можуть познуватися з нього з тією жорстокістю, яку він не раз спостерігав під час свого перебування на каучукових плантаціях.

Роджер присвятив свій час підготовці нового звіту для Форін-Офісу. Він повідомляв, що тут не зроблено жодних реформ і не

покарано жодного зі злочинців Перуанської Амазонської компанії. І нема надії, що буде щось зроблено в майбутньому. Провина за це лягає як на фірму Хуліо С. Арани, так і на державну адміністрацію і на всю країну. В Іквітосі перуанський уряд, властиво кажучи, перебуває на службі в Хуліо Арани. Могутність його Компанії така велика, що всі політичні, поліційні та судові інституції активно працюють, щоб дозволити їй і далі експлуатувати аборигенів без жодного ризику, бо всі державні чиновники одержують від неї платню або бояться її репресій.

Ніби для того, щоб підтвердити його висновки, тими днями несподівано Верховний суд Іквітоса ухвалив рішення щодо перегляду їхньої справи, про який просили дев'ятеро затриманих. Те рішення було справжнім шедевром цинізму: усі рішення припинялися доти, доки не буде затримано всіх 237 осіб, названих суддею Валькарселем. Лише з невеличкою групою затриманих будь-яке судове розслідування було б неповним і незаконним, проголосили судді. Таким чином усі дев'ятеро затриманих були остаточно проголошені вільними, а справу припинено доти, доки поліційні сили не передадуть правосуддю 237 підозрюваних, чого, як неважко припустити, не станеться ніколи.

Через кілька днів в Іквітосі відбулася ще одна гротескна подія, випробовуючи спроможність Роджера Кейсмента дивуватися. Коли він ішов від свого готелю до будинку містера Стірса, то побачив, як з'юрмилися люди у двох приміщеннях, що здавалися державними установами, бо на їхніх фасадах виднілися герб і прапор Перу. Що там відбувалося?

— Там відбуваються муніципальні вибори, — пояснив йому містер Стірс тим своїм рівним голосом, що здавався позбавленим будь-яких емоцій. — Вибори, можна сказати, для дуже обмеженого контингенту людей, бо згідно з перуанським виборчим законом брати участь у виборах мають право лише ті, хто має власність і вміє читати й писати. Насправді результати виборів підбиваються в конторах фірми Арани. Саме там визначають імена тих, хто переміг, і відсотки поданих за них голосів.

Так воно, либонь, і було, бо в ту ніч святкували на невеличкому зібранні людей на Пласа-де-Армас, де грало кілька оркестрів і роздавали агвардіенте — Роджер спостерігав усе це здалеку — обрання новим алькальдом Іквітоса дона Пабло Сумаету! Швагер

Хуліо С. Арани виринув зі своєї «криївки», виправданий народом Іквітоса — так він сказав у своїй подячній промові — від наклепів англо-колумбійської змови, сповнений енергії далі боротися з незламною рішучістю проти ворогів Перу й за прогрес Амазонії. Після того як було роздано алкогольні трюнки, відбулися народні танці зі штучними вогнями, музикою гітар і вибухами бомб, які тривали до світанку. Роджер розважливо заховався у своєму готелі, щоб його не лінчували.

Джордж Мічел та його дружина нарешті прибули до Іквітоса на кораблі, що вийшов із Манауса 30 листопада 1911 року. Роджер уже пакував валізи, готуючись до свого від'їзду. Приїзду нового британського консула передували гарячкові пошуки з боку містера Стірса та самого Роджера Кейсмента, спрямовані на те, щоб знайти будинок для подружньої пари. «Велика Британія впала в неласку з вашої вини, сер Роджер, — сказав йому скинутий консул. — Ніхто не погоджується винайняти мені будинок для Мічела, хоч я й погоджуюся переплатити. Усі бояться образити Арану, усі мені відмовляють». Роджер попросив допомоги в Ромуло Паредеса, й головний редактор «Ель Оріенте» розв'язав проблему. Він сам винайняв будинок і передав його в суборенду британському консулові. Ішлося про будинок старий і брудний, і треба було терміново відремонтувати оновити його й бодай якось умеблювати, щоб прийняти туди нових пожителів. Місіс Мічел була жіночка сміхотлива й свавільна, з якою Роджер познайомився вже біля підніжжя корабельного трапа, в порту, в той день, коли вони прибули. Настрій у дружини консула не погіршився ані тоді, коли вона побачила, в якому жалюгідному стані перебуває їхній новий будинок, ані тоді, коли вперше увійшла в нього. Негайно, навіть ще не почавши розпаковувати багаж, вона все тут помила й очистила своєю енергією та добрим гумором.

Роджер мав тривалу розмову зі своїм старим другом і колегою Джорджем Мічелом у віталеньці містера Стірса. Він змалював йому ситуацію в усіх її барвистих подробицях і не приховав від нього жодної з проблем, які постануть перед ним на новій службі. Мічел, досить повний і дуже жвавий сорокарічний чоловік, який виявляв не меншу енергію, ніж його, дружина, в усіх своїх жестах і рухах, заносив нотатки до свого записника, роблячи невеликі паузи, щоб попросити Роджера дати те або інше роз'яснення. Потім, замість розгубитися

перед тими перспективами, які чекали на нього в Іквітосі, й понарікати на свою долю, він обмежився тим, що сказав із широкою усмішкою: «Тепер я бачу, про що тут ідеться, і готовий до битви».

Протягом двох останніх тижнів в Іквітосі Роджером знову невтримно заволодів демон сексу. В останньому порту, коли плив сюди, він був дуже обачний, але тепер, навіть знаючи, з якою ворожістю до нього ставиться стільки людей, пов'язаних із комерцією каучуку, і розуміючи, що вони можуть улаштувати на нього засідку, він, не вагаючись, виходив ночами прогулятися по набережній, біля річки, де завжди можна було зустріти жінок і чоловіків, що полювали на клієнтів. Так він познайомився з Алсівіадесом Руїсом, якщо таким справді було його ім'я. Він привів його в готель «Амазонас».

Нічний порт'є не став заперечувати, й Роджер нагородив його щедрими чайовими. Алсівіадес погодився ставати для нього в пози класичних статуй, які він йому показував. Після невеличких торгів він погодився роздягтися. Алсівіадес був метисом білого з індіанкою, так званий чоло, й Роджер зазначив у своєму щоденнику, що така расова суміш дає тип чоловіка великої фізичної краси, кращий навіть за «кабокло» Бразилії, чоловіків з екзотичними рисами, в яких змішуються м'якість і ніжність аборигенів із чоловічою грубістю нащадків іспанців. Алсівіадес і Роджер цілувалися й доторкалися один до одного, але не кохалися ані першого дня, ані наступного, коли той знову прийшов до готелю «Амазонас». Це було вранці, й Роджер зміг сфотографувати його голим у кількох позах. Коли той пішов, він записав у щоденнику: «Алсівіадес Руїс. Чоло. Рухи балерона. Тонкий і довгий, набубнявівши, він вигнувся, наче арка. Увійшов у мене, як рука в рукавичку».

Тими днями на головного редактора «Ель Оріенте» Ромуло Паредеса напали на вулиці. Коли він вийшов із друкарні своєї газети, до нього підійшли троє бевзів із брудними пиками, від яких смерділо алкоголем. Як розповів він Роджерові, з яким прийшов побачитися до готелю відразу після інциденту, вони вбили б його ударами кулаків, якби він не був озброєний і не сполохав трьох нападників, вистреливши в повітря. Він тримав у руках течку. Дон Ромуло був такий розгніваний, що не захотів супроводжувати Роджера, коли той запропонував йому вийти на вулицю й перехилити по чарці в якомусь

барі. Його гнів та обурення діями Португальської Амазонської компанії не мали меж:

— Я завжди чесно співпрацював із фірмою Арани й у всьому їм догоджав, — поскаржився він. Вони сиділи на двох кутках ліжка й розмовляли в напівтемряві, бо вогник лампового пальника ледь освітлював один із кутів кімнати. — І коли я був суддею, і коли взявся видавати «Ель Оріенте». Я ніколи не суперечив їхнім вимогам, хоч нерідко вони й були бридкими для моєї совісті. Але я реаліст, сеньйоре консул, і знаю, що деякі битви не можна виграти. Мені було дуже не до вподоби доручення судді Валькарселя поїхати в Путумайо й провести там розслідування. Я знав, що заплутаюся в ньому. Вони мене примусили виконати цю роботу. Пабло Сумаета сам від мене зажадав, щоб я туди поїхав. Я здійснив цю подорож, лише виконуючи його наказ. Перш ніж передати префектові свій звіт, я дав його прочитати сеньйорові Сумаєті. Він мені повернув його без коментарів. Чи це не означало, що він його схвалив? Лише тоді я передав його префекту. А в результаті вони тепер оголосили мені війну й хочуть убити мене. Цей напад — попередження, щоб я забирався геть з Іквітоса. А куди? Я маю дружину, п'ятеро дітей і двох служниць, сеньйоре Кейсмент. Чи ви бачили коли-небудь таку невдячність, з якою до мене поставилися ці люди? Я рекомендую, щоб і ви втікали звідси якомога скоріше. Ваше життя в небезпеці, сер Роджер. Досі з вами нічого не траплялося, бо вони думають, що коли вб'ють англійця, та ще й дипломата, то це призведе до міжнародного скандалу. Але ви не дуже сподівайтесь, що так триватиме довго. Така стриманість може зникнути після будь-якої пиятики. Послухайтеся моєї поради й тікайте звідси, мій друже.

— Я не англієць, я ірландець, — лагідно поправив його Роджер.

Ромуло Паредес передав йому течку, яку приніс із собою.

— Тут ви знайдете всі документи, які я зібрав у Путумайо і на яких побудував свій звіт. Я правильно зробив, що не віддав їх префектові Адольфо Ґамаррі. Їх би чекала та сама доля, що й мій звіт: вони припадали б пилюкою в префектурі Іквітоса. Заберіть їх, я знаю, ви використаєте їх, як треба. Пробачте, що навантажую вас зайвою вагою, але думаю, що так треба.

Роджер поїхав через чотири дні, після того як попрощався з Омаріно та Аредомі. Містер Стірс прилаштував їх у теслярську майстерню в Нанеї, де вони не тільки працювали на хазяїна, болівійця,

а й були учнями в його майстерні. У порту, куди прийшли його проводити Стірс і Мічел, Роджер довідався, що кількість каучуку, відправленого на експорт за останні кілька місяців, перевищила позначку попереднього року. Чи можна було знайти кращий доказ, що нічого тут не змінилося й що вітото, бора, андуки та інші аборигени Путумайо експлуатуються невблаганно й нещадно?

Протягом п'яти днів подорожі до Манауса він майже не виходив зі своєї каюти. Почувався деморалізованим, хворим і зневажав сам себе. Майже нічого не їв і виходив на палубу тільки тоді, коли спека в тісній каюті ставала нестерпною. Мірою того як корабель спускався вниз по Амазонці й русло річки ставало дедалі ширшим, а береги відступали так далеко, що їх не було видно, він думав, що вже ніколи не повернеться в цю сельву. І також думав про парадокс, — багато разів він думав про те саме в Африці, коли мандрував по річці Конго, — що посеред цього величного краєвиду, з цими табунами рожевих чапель і галасливих папуг, які іноді пролітали над кораблем, і кільватерним слідом із маленьких рибок, які переслідували корабель, вистрибуючи та сновигаючи на струменях води, наче хотіли привабити уяву пасажирів, загніздилося моторошне страждання, спричинене скнарністю тих жадібних і кривавих двоногих створінь, з якими він запізнався в Путумайо. Він пригадував спокійне обличчя Хуліо С. Арани на зборах директорату Перуанської Амазонської компанії, які відбулися в Лондоні. Він знову заприсягнувся собі, що боротиметься до останньої краплі енергії, яка залишиться в його тілі, аби здобув якесь покарання цей прилизаний чоловічок, що запустив у дію і був головним користувачем системи, яка нещадно перетирала людські створіння на порох, щоб погамувати його голод на гроші. Хто тепер наважиться сказати, що Хуліо С. Арана не знав, що діється в Путумайо? Він створив справжній спектакль, щоб обманути весь світ — перуанський уряд і британський уряд передусім — з тим, щоб вичавлювати каучук із тієї сельви, з якої знущалися так само нещадно, як і з аборигенів, що її населяли.

У Манаусі, до якого він дістався в середині грудня, він почував себе краще. Поки чекав корабля, який відійде курсом на Пара й Барбадос, він дістав змогу попрацювати, зачинившись у своїй готельній кімнаті, додаючи коментарі та уточнення до свого звіту. Одного вечора він зустрівся з англійським консулом, який йому розповів, що, попри всі

його рекламації, бразильські власті не вжили ніяких ефективних заходів, щоб заарештувати Монта й Агверо чи інших утікачів від правосуддя. Повсюди ширилася чутка, що чимало колишніх начальників станцій Хуліо Арани в Путумайо тепер працюють на будівництві залізниці Мадейра-Маморё.

Той тиждень, протягом якого він залишався в Манаусі, Роджер жив спартанським життям, не виходячи вночі на пошуки авантюрних пригод. Він прогулювався по берегах річки й по вулицях міста, й коли не працював, то проводив по багато годин, читаючи книжки про стародавню історію Ірландії, які рекомендувала йому Аліса Стопфорд Грін. Коли він захоплювався подіями з життя своєї країни, йому було легше викинути з голови образи Путумайо й інтриги, брехні та зловживання узагальненої політичної корупції, яку він бачив в Іквітосі. Але було не так легко зосередитися на ірландських подіях, бо щомиті йому спадало на пам'ять, що він не завершив своє завдання і що в Лондоні він повинен довести його до завершального кінця.

17 грудня він відплив курсом на Пара, де нарешті здобув можливість сконтактуватися з Форін-Офісом. Канцелярія одержала його телеграми, надіслані з Іквітоса, й була в курсі того, що, попри обіцянки уряду Перу, нічого реального не було зроблено щодо злочинів у Путумайо, крім сприяння втечі звинувачених.

Напередодні Різдва він відплив до Барбадосу на «Денісі», зручному кораблі, який перевозив лише жменьку пасажирів. Він спокійно дістався до Бриджтауна. Там Форін-Офіс зарезервував йому квиток на «СС Теренц», що відходив до НьюЙорка. Англійська влада вирішила вжити енергійних заходів проти британської компанії, відповідальної за те, що відбувалося в Путумайо, і хотіла, щоб Сполучені Штати приєдналися до її зусиль і спільно з Британією виступили з протестом проти уряду Перу, який не виявив достатнього бажання відповісти на заклики міжнародної громадськості.

У столиці Барбадосу, поки чекав відплиття свого корабля, Роджер жив таким самим невинним життям, як і в Манаусі: жодного візиту до публічної лазні, жодної нічної вилазки. Він знову увійшов в один із тих своїх періодів сексуального стримування, які іноді тривали по багато місяців. Бо були часи, коли загалом його голова наповнювалася турботами релігійного характеру. У Бриджтауні він щодня відвідував отця Сміта. Провадив із ним тривалі розмови про Новий Заповіт, який

він мав звичай брати із собою у свої мандри. Він перечитував його іноді, перемежуючи це читання з читанням ірландських поетів, передусім Вільяма Батлера Їтса, кілька поем якого вивчив напам'ять. Він був присутній на одній із мес у монастирі урсулинок і, як траплялося з ним раніше, відчув бажання причаститися. Він сказав про це отцю Сміту, а той, усміхаючись, нагадав йому, що він не католик, а належить до англіканської церкви. Якщо він хоче перейти в католицизм, то отець Сміт міг би допомогти йому зробити перші кроки. Роджер відчув спокусу зробити це, але розкався, подумавши, у скількох гріхах доведеться признатися своєму доброму другові, яким був для нього падре Сміт.

31 грудня він відплив на «СС Теренці» курсом на НьюЙорк, а там негайно, навіть не виділивши собі часу на те, щоб помилуватися хмарочосами, сів на поїзд до Вашингтона, столиці Сполучених Штатів. Британський амбасадор Джеймс Брайс здивував його, повідомивши йому, що Президент Сполучених Штатів Америки Вільям Говард Тафт призначив йому аудієнцію. Він та його помічники хотіли довідатися з уст сера Роджера, який персонально знав, що відбувається в Путумайо, й був довіреною особою британського уряду, про становище на каучукових плантаціях і чи кампанія, яку проводили у Сполучених Штатах та Великій Британії різні церкви, гуманітарні організації, ліберальні журналісти, та публікації повідомляли правду, чи були чистою демагогією й перебільшенням, як запевняли каучукодобувні підприємства та перуанський уряд.

Оселений в резиденції амбасадора Брайса, відчуваючи, що до нього ставляться по-царському, й чуючи, як повсюди називають його сер Роджер, Кейсмент вирішив навідатися до перукарні, підстригти собі волосся та бороду й привести в порядок нігті. А ще він оновив свій одяг в елегантних крамницях Вашингтона. Тими днями він часто думав про суперечності свого життя. Менш як два тижні тому він був бідолохою, який жив під постійним страхом смерті в убогому готельчику Іквітоса, а тепер він, ірландець, що мріяв про незалежність Ірландії, втілював у собі високого чиновника, якого Британська Корона послала переконати Президента Сполучених Штатів Америки, щоб він допоміг імперії зажадати від перуанського уряду покласти край ганебним подіям, що відбувалися в Амазонії. Чи не є життя чимось

абсурдним, драматичною виставою, яка в будь-яку хвилину може перетворитися на фарс?

Три дні, які він перебув у Вашингтоні, були наповнені бурхливою діяльністю: щоденні робочі зустрічі зі службовцями державного департаменту й тривала персональна розмова з міністром закордонних справ. Третього дня його прийняв у Білому домі президент Тафт разом із кількома своїми помічниками та з державним секретарем. Протягом якоїсь миті, перш ніж розпочати свою розповідь про становище в Путумайо, Роджер пережив галюцинацію: він перебуває тут не як дипломатичний представник Британської Корони, а як спеціальний посланець нещодавно створеної республіки Ірландія. Він був посланий сюди своїм тимчасовим урядом, щоб пояснити причини, які спонукали величезну більшість ірландців на всенародному плебісциті порвати зв'язок із Великою Британією й проголосити свою незалежність. Нова Ірландія хоче підтримувати зв'язки дружби й співпраці зі Сполученими Штатами Америки, з якими вона поділяє прихильність до демократії й де проживає велика спільнота ірландського походження.

Роджер Кейсмент виконав свій обов'язок бездоганно. Аудієнція мала тривати півгодини, проте вона тривала втричі довше, бо сам же таки президент Тафт, який з великою увагою вислухав його звіт про становище аборигенів у Путумайо, поставив йому безліч запитань і поцікавився його думкою про те, як у найкращий спосіб примусити перуанський уряд покласти край злочинам на каучукових плантаціях. Пропозиція Роджера, щоб Сполучені Штати відкрили в Іквітосі консулат, який працював би спільно з британським, осуджуючи зловживання, була прихильно прийнята президентом. І справді, через Кілька тижнів по тому Сполучені Штати послали одного зі своїх найдосвідченіших дипломатів, Стюарта Дж. Фаллера, виконувати обов'язки консула в Іквітосі.

Навіть більше, аніж ті слова, які він почув, подив і гнів, із якими президент та його помічники вислухали його розповідь, переконали Роджера, що Сполучені Штати відтепер рішуче співпрацюватимуть з Англією в засудженні ситуації, яка склалася з амазонськими аборигенами.

У Лондоні, хоч його фізичний стан дедалі погіршувався через перевтому та загострення давніх хвороб, він присвятив своє тіло

й душу складанню нового звіту для Форін-Офісу, показуючи, що влада Перу не здійснила обіцяних реформ і що Перуанська Амазонська компанія бойкотувала всі ініціативи, зробивши життя неможливим для судді Карлоса А. Валькарселя і надовго затримавши в префектурі звіт дона Ромуло Паредеса, якого намагалися вбити за те, що він неупереджено описував, що відбувалося протягом чотирьох місяців на каучукових плантаціях Арани. Роджер почав перекладати англійською мовою добірку свідчень, інтерв'ю та різних документів, що їх головний редактор газети «Ель Оріенте» передав йому в Іквітосі. Цей матеріал значно доповнив і збагатив його попередній звіт.

Він робив усе ночами, бо його дні були цілком зайняті зустрічами у Форін-Офісі, де, починаючи від канцлера й закінчуючи численними комісіями, у нього просили детальних повідомлень, порад і пропозицій щодо ідей, які хотів задіяти британський уряд. Жахливі злочини, що їх чинила в Амазонії британська компанія, стали об'єктом енергійної кампанії, розпочатої Товариством боротьби з рабством і журналом «Труте», яку тепер підтримала вся ліберальна преса й багато релігійних та гуманітарних організацій.

Роджер наполіг, щоб негайно був опублікований у пресі «Звіт про становище в Путумайо». Він утратив будь-яку надію на те, що мовчазна дипломатія, яку британський уряд намагався здійснювати у своєму ставленні до президента Легії, принесе якусь користь. Попри опір деяких секторів адміністрації, сер Едвард Ґрей зрештою погодився з цією думкою, і кабінет схвалив публікацію. Книгу вирішили назвати Blue BOOK («Синя книга»). Роджер провів багато безсонних ночей, безперервно курячи й випиваючи величезну кількість філіжанок кави, перевіряючи слово за словом останню редакцію.

У той день, коли остаточний текст було нарешті віддано до друкарні, він почув себе так погано, що, боячись, аби з ним чогось не сталося, якщо він залишиться сам-один, Роджер знайшов собі притулок у домі своєї подруги Аліси Стопфорд Ґрін. «Ти схожий на скелет», — сказала йому історичка, взявши його за руку й провівши до вітальні. Роджер волочив ноги, голова йому йшла обертом, і він відчував, що в будь-яку хвилину може знепритомніти. Йому так боліла спина, що Алісі довелося підкласти йому кілька подушок, аби він зміг примоститися на канапі. Майже відразу він чи то заснув, чи то втратив

тяму. Коли розплющив очі, то побачив, що біля нього сидять, усміхаючись йому, його сестра Ніна та Аліса.

— Ми думали, ти вже не прокинешся ніколи, — почув він, як сказала одна з них.

Він проспав близько двадцяти чотирьох годин. Аліса поклікала свого сімейного лікаря, й ескулап поставив діагноз, що Роджер виснажився. Він сказав, щоб вони дозволили йому виспатися. Роджер не пам'ятав, щоб йому щось снилося. Коли він спробував піднятися, то ноги йому підігнулися, й він знову впав на канапу. «Мене не вбило Конго, але мене вб'є Амазонія», — подумав він.

Трохи перекусивши, він зміг піднятися на ноги, й найманий екіпаж доставив його в його департамент на Філбіч-Гарденз. Він прийняв тривалий душ, який трохи розігнав його млявість. Проте почувався таким кволим, що мусив знову лягти.

Форін-Офіс зобов'язав його взяти десятиденні вакації. Йому не хотілося покинути Лондон раніше, аніж вийде друком «Синя книга», але зрештою він погодився виїхати зі столиці. У товаристві Ніни, яка попросила дати їй коротку відпустку в тій школі, де працювала, він провів тиждень у Корнволі. Його втома була така велика, що він із неймовірними труднощами міг зосередитися на читанні. Свідомість розпливалася в неясних образах. Проте завдяки спокійному життю й здоровій дієті він потроху відновлював сили. Уже міг вирушати на тривалі прогулянки на лоні природи, скориставшись із кількох теплих днів. Не можна було уявити собі щось більш відмінне від приємного й цивілізованого краєвиду Корнволу, аніж краєвид Амазонії, а проте, попри радість і спокій, які він відчував тут, дивлячись на повсякденну працю фермерів, на те, як пасуться блаженні корови й іржуть коні у своїх стайнях, де людям не погрожують ані хижаки, ані змії, ані москїти, він одного дня подумав про те, що ця природа, яка свідчила про століття праці, спрямованої на службу людині, природа, населена й цивілізована, уже втратила своє становище нормального світу — втратила свою душу, сказали б пантеїсти, — у порівнянні з тією дикою, розбурханою, свавільною, неприборканою природою Амазонії, де все, здавалося, досі народжується й помирає, світом несталим, ризикованим, рухливим, у якому людина відчуває себе вихопленою з теперішнього часу й закинutoю в далеке минуле, у спілкування з предками, повернутою до свого походження. І він із подивом відкрив,

що пригадує той світ із тугою, попри жахіття, які він приховував у собі.

«Синя книга» про становище в Путумайо була опублікована в липні 1912 року. З першого дня вона спричинила потрясіння, яке, маючи Лондон у центрі, стало розходитися концентричними хвилями по всій Європі, Сполучених Штатах Америки і багатьох інших частинах світу, а надто в Колумбії, Бразилії і Перу. «Тайме» присвятила цій темі кілька сторінок і передову статтю, в якій, підносячи Роджера Кейсмента до хмар, говорячи, що він знову показав своє надзвичайне обдаровання «великого гуманітарія», вона вимагала вжити негайних заходів проти цієї британської компанії та її акціонерів, які розбагатіли на індустрії, що практикує рабство й тортури і винищує народи аборигенів.

Але похвалою, що найбільше зворушила Роджера, була стаття, яку написав його друг і союзник у кампанії проти короля Бельгії Леопольда Другого Едмунд Д. Морел, у «Дейлі Ньюз». Коментуючи «Синю книгу», він писав про Роджера Кейсмента, що «ніколи не бачив у людині стільки магнетизму, як у ньому». Завжди алергічний до громадської слави, Роджер анітрохи не тїїився цією новою хвилею популярності. Він радше почував себе ніяково й намагався втекти від неї. Але це було нелегко, бо скандал, який спричинила «Синя книга», призвів до того, що десятки англійських, європейських і північноамериканських публікацій хотіли взяти в нього інтерв'ю. Він приймав запрошення виступити з лекціями в академічних інституціях, політичних клубах, релігійних і благодійних центрах. У Вестмінстерському абатстві влаштували спеціальну службу на цю тему, й канонік Герберт Генсон виголосив проповідь, суворо осудивши акціонерів Перуанської Амазонської компанії, що збагачуються, практикуючи рабство, вбивства та калічення людей.

Повірений у справах Великої Британії в Перу Дес Ґрас повідомив про ажіотаж, який спричинили в Лімі звинувачення «Синьої книги». Уряд Перу, боячись економічного бойкоту їхньої країни з боку західних держав, оголосив про негайне запровадження реформ і про те, що він надсилає в Путумайо військові та поліційні сили. Але Дес Ґрас додав, що, певно, й тепер повідомлення про ці заходи не буде ефективним, бо існують урядові сектори, що стверджують, ніби факти, описані в «Синій книзі», — це змова Британської імперії, яка підтримує колумбійські претензії на Путумайо.

Атмосфера симпатії та солідарності з аборигенами Амазонії, яку «Синя книга» розбудила в громадській opinіі, призвела до того, що проект відкриття католицької місії в Путумайо одержав велику економічну підтримку. Англiканська церква висловила кілька критичних зауважень, але зрештою дала себе переконати аргументам Роджера після незліченних зустрічей, нарад, листів і діалогів: що позаяк ідеться про країну, в якій католицька церква глибоко закорінена, протестантська місія розбудила б підозри, й Перуанська Амазонська компанія зробила б усе можливе, щоб дискредитувати її, звинувативши в тому, що вона підтримує колонізаторські зазіхання Корони.

Роджер провів в Ірландії та в Англії кілька зустрічей з єзуїтами та францисканцями, двома орденами, до яких він завжди відчував симпатію. Він читав, після того як побував у Конго, про ті зусилля, яких докладала Компанія Ісуса в Парагваї та в Бразилії, щоб організувати аборигенів, обернути їх у християнство й об'єднати у спільноти, де, зберігаючи свої традиції трудитися разом, вони практикували б елементарні християнські звичаї, що підняло б їхній рівень життя й урятувало їх від експлуатації та винищення. Тому Португалія зруйнувала єзуїтські місії і вдалася до інтриг, у кінцевому підсумку переконавши Іспанію та Ватикан, що Компанія Ісуса перетворилася на державу всередині держави і становить небезпеку для авторитету папи та імперської верховної влади Іспанії. А втім, єзуїти сприйняли проект амазонської місії без особливого захвату. Натомість францисканці схвалили його з ентузіазмом.

Саме тоді Роджер Кейсмент довідався про те, як служили в найбільш кватралах Дубліна священики-францисканці. Вони працювали на фабриках і в майстернях і терпіли ті самі злидні та нестатки, що й робітники. Розмовляючи з ними, бачачи, з якою відданістю вони виконували свій обов'язок, водночас поділяючи долю знедолених, Роджер подумав, що ніхто краще не підготовлений, аніж ці ченці, до того виклику, яким була організація місії в «Чоррері» та в «Ель Енканто».

Аліса Стопфорд Грін, з якою Роджер поділився своєю радістю, коли побачив, як вирушили до перуанської Амазонії четверо перших ірландських францисканців, провістила:

— А ти певен, що досі належиш до англiканської церкви, Роджере? Хоч, можливо, ти собі цього й не усвідомлюєш, але ти вийшов на шлях

навернення до папізму, з якого немає вороття.

Серед завсідників вечірок Аліси, які збиралися в багатій бібліотеці будинку на Гросвінор-роуд, були ірландські націоналісти, що належали до англіканської, пресвітеріанської і католицької релігій. Роджер ніколи не помічав між ними ані тертя, ані диспутів. Після того зауваження Аліси він багато разів запитував себе в ті дні, чи його наближення до католицизму означало суто духовний та релігійний потяг, чи радше політичний, так би мовити, бажання ще більше наблизитися до націоналістичного вибору, позаяк величезна більшість прихильників незалежності Ірландії були католиками.

Щоб утекти від нав'язливих переслідувань, об'єктом яких він став як автор «Синьої книги», він попросив у міністерстві ще кілька днів відпустки й поїхав провести їх до Німеччини. Берлін справив на нього надзвичайне враження. Німецьке суспільство, що перебувало під владою кайзера, здалося йому моделлю сучасності, економічного розвитку, порядку й ефективності. Хоч той візит і був дуже коротким, він послужив йому для того, щоб туманна ідея, яка виникла в його уяві вже протягом певного часу, відтоді конкретизувалася й перетворилася на вершину його політичної діяльності. Щоб здобути свою незалежність, Ірландія не могла розраховувати на розуміння, а тим більше на сприяння Британської імперії. У ті дні це стало очевидним. Одна можливість того, що англійський парламент знову почне дебати з проекту закону, який надав би Ірландії автономію (Home Rule) і який Роджер та його радикальні друзі вважали недостатньою формальною поступкою, спровокувала в Англії запеклий патріотично-шовіністичний протест, і не тільки серед консерваторів, а й серед широких ліберальних та прогресивних кіл, включно з робітничими синдикатами та цехами ремісників. У самій Ірландії перспектива того, що острів може здобути адміністративну автономію, спричинила палкі протести серед юніоністів Ольстеру. Вибухнули заколоти, формувалося військо добровольців, у народі збирали гроші на закупівлю зброї, і десятки тисяч людей підписали Пакт, у якому ірландці Півночі сповіщали, що не приймуть Гоум-Рул, якщо він буде проголошений, і що захищатимуть перебування Ірландії у складі імперії своєю зброєю і своїми життями. За таких обставин, думав Роджер, прихильники повної незалежності Ірландії повинні шукати союзу з Німеччиною. Вороги наших ворогів — це наші друзі, а

Німеччина була найочевиднішою суперницею Великої Британії. У випадку війни поразка Великої Британії відкрила б унікальну можливість для Ірландії здобути незалежність. У ті дні Роджер багато разів повторював давнє прислів'я націоналістів: «Невдачі Англії — радість для Ірландії».

Але тоді як він прийшов до цих політичних висновків, якими ділився лише з друзями-націоналістами під час своїх подорожей по Ірландії або в Лондоні, в домі Аліси Стопфорд Грін, саме Англія поставилася до нього з любов'ю й захватом за його діяння. Думаючи про це, він почував себе ніяково.

Протягом усього цього часу, попри розпачливі зусилля Перуанської Амазонської компанії, щоб уникнути її, з кожним днем ставало все очевиднішим, що фірма Хуліо Арани перебувала під великою загрозою. Її низький престиж став ще нижчим унаслідок скандалу, який вибухнув, коли Горас Тсорогуд, журналіст газети «Морнінг Лідер», який перебував у центральних конторах Сіті, намагаючись узяти інтерв'ю в директорів компаній, одержав від одного з них, сеньйора Абея Ларко, близького родича Хуліо Арани, конверт із грішми.

Журналіст поцікавився, що означає цей подарунок. Ларко відповів йому, що Компанія завжди була щедрою до своїх друзів. Обурений репортер повернув гроші, якими намагалися його підкупити, повідомив про те, що сталося, у своїй газеті, й Перуанській Амазонській компанії довелося публічно просити пробачення, пояснюючи, що виникло непорозуміння й що працівників Компанії, відповідальних за підкуп, буде звільнено зі служби.

Акції фірми Хуліо Арани стали падати в ціні на Лондонській біржі. І хоч це почасти пояснювалося конкуренцією, яку тепер складала амазонському каучукові нові поставки каучуку, що надходили з британських колоній Азії — Сінгапуру, Малайзії, Яви, Суматри й Цейлону, — який вирощували там із сіянців, що їх вивіз із Амазонії, здійснивши блискучу операцію контрабанди, англійський учений й авантюрист Генрі Александер Вікгем, головна причина краху Перуанської Амазонської компанії полягала в тому, що вона здобула дуже погану славу в громадській opinio та в колах фінансистів унаслідок публікації «Синьої книги». Банк Ллойда скоротив їй кредит. У всій Європі та в Сполучених Штатах Америки багато банків

наслідували його приклад. Бойкот каучуку Перуанської Амазонської компанії, до якого закликала Товариство боротьби з рабством та інші організації, позбавив Компанію багатьох клієнтів і компаньйонів.

Смертельного удару імперії Хуліо Арани було завдано, коли в палаті громад 14 березня 1912 року було створено спеціальний комітет, який мав розслідувати відповідальність Перуанської Амазонської компанії за жахливі злочини, вчинені в Путумайо. Утворений із п'ятнадцяти членів, очолений престижним парламентарієм Чарлзом Робертсом, комітет засідав п'ятнадцять місяців. На тридцяти шести сесіях були допитані двадцять сім свідків на відкритих засіданнях, де було повно журналістів, політиків, членів світських і релігійних товариств, серед яких було й Товариство боротьби з рабством і його президент Джон Гарріс. Газети та журнали щедро інформували громадськість про засідання комітету й друкували численні статті, карикатури, плітки та анекдоти, коментуючи їх.

Найжаданішим свідком, чия присутність приваблювала найбільше народу, був сер Роджер Кейсмент. Він виступав перед комісією 13 листопада й 11 грудня 1912 року. Він із великою точністю й тверезим поглядом на речі розповідав про все, що бачив на власні очі на каучукових плантаціях: про «кобили», великі інструменти тортур, що були на кожній зі станцій, людські спини, змережані шрамами від шмагання, канчуки й рушниці «вінчестер», які носили із собою десятники, про «хлопців» та «розумників», яким було доручено підтримувати «порядок», а також нападати на племена під час «набігів», про режим рабської залежності, нелюдської експлуатації й голоду, який мусили терпіти аборигени. Потім він скорочено переказав розповіді барбадосців, чия правдивість, зазначив він, гарантована тим фактом, що майже всі вони визнали себе авторами тортур і вбивств. На прохання членів комісії він пояснив суть макіавеллівської системи, що панувала на плантаціях каучуку: начальники станцій одержували не платню, а певний відсоток від зібраного каучуку, що спонукало їх вимагати більше й більше від збирачів, щоб збільшити свої прибутки.

Коли Роджер виступив перед парламентаріями вдруге, він запропонував їм спектакль. Перед здивованими поглядами він почав діставати з великої сумки, яку принесли два швейцари, всілякі речі, які він придбав на складах Перуанської Амазонської компанії в Путумайо. Він показав, як здійснювалося постачання індіанських чорноробів, яким, щоб вони завжди залишалися її боржниками, Компанія продавала усе в кредит і в кілька разів дорожче, аніж ці речі коштували в Лондоні, — серед них були знаряддя для праці, для домашнього вжитку й усілякі брязкальця для прикрас. Він показав стару рушницю з однією цівкою, яка коштувала в «Чоррері» 45 шилінгів. Щоб заплатити цю суму, індіанець-вітото або індіанець-бора мусив працювати два роки, якщо йому платили так, як платили підмітальникові вулиць в Іквітосі. Роджер показав парламентаріям сорочки з грубої тканини, полотняні штани, кольорові намистинки, ящички з порохом, паси з волокон американської агави, гасові лампи, сомбреро з грубої соломи, мазь від москітних укусів, називаючи ціни, за якими ці товари продавалися там і продаються в Англії. Очі в парламентаріїв палахкотіли від обурення й жаху. Атмосфера стала ще гнітючішою, коли сер Роджер став показувати Чарлзові Робертсу та іншим членам комісії десятки світлин, які він сам сфотографував в «Ель Енканто», в

«Чоррері» та на інших станціях Путумайо: вони побачили на них спина та сідниці, позначені «тавром Арани», шрамами та відкритими ранами, погризені хижаками й обкльовані птахами трупи, що гнили у високій траві, неймовірно худих чоловіків, жінок і дітей, які попри свою скелетну худорбу несли на головах великі «ковбаси» затверділого каучуку, роздуті від паразитів животики щойно народжених немовлят, що мали ось-ось померти. Фотографії були незаперечним свідченням тих умов, у яких жили люди, майже не маючи чого їсти, і з яких знущалися мерзотники, чиєю єдиною метою в житті було здобути якомога більше каучуку, хоч би заради цього цілі народи вимерли від голоду та знущань.

Патетичним аспектом сесій був допит британських директорів Перуанської Амазонської компанії, під час якого виділявся своєю войовничістю та гострим словом ірландець Свіфт Мак-Нейл, ветеран парламенту від провінції СаутДонегал. Цей чоловік заявив без найменшої тіні сумніву, що такі визначні люди ділового світу, як Генрі М. Рід і Джон Рассел Габінз, зірки лондонського суспільства й аристократи, й такі відомі фінансисти, як сер Джон Лістер-Ке та Бейрон де Суза-Дейро, були цілком дезінформовані про те, що діялося в Компанії Хуліо Арани, у керівництві якої вони брали участь і чий акти підписували, одержуючи чималі суми грошей. Навіть тоді, коли тижневик «Труте» почав публікувати викривальні статті Бенхамена Салданы Рока та Волтера Гарденберга, вони не потурбувалися з'ясувати, що правдивого було в тих звинуваченнях. Вони задовольнялися спростуваннями, які надавали їм Абель Ларко або сам Хуліо Арана і які полягали в тому, що вони називали звинувачувачів шантажистами, роздратованими, бо вони не одержали від Компанії грошей, які намагалися виманити погрозами. Жоден із тих людей не завдав собі клопоту з'ясувати на місці подій, чи й справді фірма, якій вони надавали престижу своїми іменами, чинила ці злочини. Ще гірше, що жоден із них не потрудився перевірити папери, рахунки та листування Компанії, адже ті злочини не могли не залишити свої сліди в архівах. Бо хоч би яким це здавалося неймовірним, Хуліо Арана, Абель Ларко та інші ієрархи були абсолютно переконані в тому, що ніякого скандалу не вибухне, й тому не намагалися приховати у своїх книгах сліди насильства: наприклад, той факт, що вони не платили

чорноробам-аборигенам і витрачали великі суми грошей на купівлю канчуків, револьверів і рушниць.

Досить драматична хвилина настала тоді, коли Хуліо Арана прийшов давати свідчення перед комісією. Його перша поява, певно, була відкладена, бо його дружина Елеонора, котра перебувала в Женеві, переживаючи нервову травму через ту напругу, що в ній перебувала родина, якій удалося вибратися на найвищі сходини суспільного становища, тепер бачила, як усе катастрофічно покотилося вниз. Арана увійшов до палати громад, одягнений зі своєю звичною елегантністю, але був блідий, як жертва болотяної пропасниці в Амазонії. Він з'явився, оточений помічниками та радниками, але до парламентської зали йому дозволили увійти лише з його адвокатом. Спочатку він поведився спокійно й зухвало. Але мірою того як запитання Чарлза Робертса та старого Свіфта Мдк-Нейла заганяли його в глухий кут, він почав спотикатися й заплутуватися в суперечностях, які його перекладач не міг пом'якшити. Він розвеселив публіку, коли на запитання президента комісії — чому на станціях Путумайо було стільки рушниць марки «вінчестер»: для «набігів» чи нападів на племена, щоб заганяти людей на каучукові плантації? — він відповів: «Ні, сеньйоре, для того, щоб захищатися від ягуарів, яких багато в тому регіоні». Він намагався все заперечувати, але несподівано визнав, що так, якось до нього дійшла чутка, що жінка-аборигенка була спалена живцем. Але відтоді минуло багато часу. Злочини, якщо вони були, завжди коїлися в минулому.

Найбільший конфуз каучукопромисловцеві довелося пережити тоді, коли він намагався спростувати свідчення Волтера Гарденберга, звинувативши північноамериканця в тому, що він сфальсифікував вексель у Манаусі. Свіфт Мак-Нейл урвав його, щоб запитати, чи наважиться він у вічі назвати «фальсифікатором» Гарденберга, що, як йому відомо, живе в Канаді. «Так», — відповів Арана. «То зробіть це, — заохотив його Мак-Нейл. — Зараз він увійде». Поява Гарденберга спричинила збудження в залі аудієнцій. За порадою свого адвоката Арана відмовився від своєї заяви і пояснив, що він звинувачує не Гарденберга, а «того», хто змінив вексель у Манаусі, який виявився фальшивим. Гарденберг навів докази, що все це було пасткою, яку Компанія Арани налаштувала з метою дискредитувати

його, скориставшись послугами вельми непривабливого суб'єкта на ім'я Хуліо Муріедас, нині заарештованого в Парі за шахрайство.

Починаючи від того епізоду Арана зламався. Він обмежився невпевненими й плутаними відповідями на всі запитання, виказуючи свою розгубленість, а головне, неправдивість як найочевиднішу характеристику своїх свідчень.

Коли парламентська комісія запрацювала на повну силу, підприємця спіткала нова катастрофа. Суддя Свінфен їді, з Верховного суду, на прохання групи акціонерів постановив, що Перуанська Амазонська компанія повинна негайно припинити свою комерційну діяльність. Суддя проголосив, що Компанія здобувала прибуток, «збираючи каучук у найжорстокіший спосіб, який тільки можна собі уявити», і «якщо сеньйор Арана не знав, що там діється, то на нього лягає ще тяжча відповідальність, бо він, як ніхто, мав за абсолютний обов'язок знати про все, що відбувається в його володіннях».

Коли парламентська комісія опублікувала звіт про своє розслідування, він був не менш лапідарним: «Сеньйор Хуліо Арана, як і його компаньйони, знав про те, що діялося в його Компанії, й несе головну відповідальність за ті жахливі злочини, які чинили його агенти та службовці в Путумайо».

Коли комісія опублікувала свій звіт, який став сигналом до остаточної втрати престижу Хуліо Араною і прискорив руїну імперії, що перетворила скромного жителя Ріохи на чоловіка багатого й могутнього, Роджер Кейсмент почав уже забувати про Амазонію й Путумайо. Події в Ірландії стали предметом його головної уваги. Після того як він відбув короткі вакації, Форін-Офіс запропонував йому повернутися до Бразилії генеральним консулом у Ріо-де-Жанейро, й він, у принципі, дав свою згоду. Але він усе відтягував від'їзд; і хоч пояснював це для міністерства і для себе різними причинами, істина полягала в тому, що у глибині свого серця він уже вирішив, що не стане більше служити ані дипломатом, ані кимось іншим для Британської Корони. Він хотів надолужити згаяний час й обернути свій розум та свою енергію на мету, яка віднині стала головною в його житті, — на здобуття незалежності для Ірландії.

Тому він спостерігав ніби здалеку, без особливого інтересу, останні конвульсії Перуанської Амазонської компанії та її власника. Бо на засіданнях комісії стало очевидним, за визнанням самого генерального

управителя Генрі Лекса Джілгада, що фірма Хуліо Арани не мала жодних прав на володіння землями Путумайо і що вона експлуатувала їх «за правом окупації», а тому недовіра банків та інших кредиторів зросла, й вони стали тиснути на власника, вимагаючи негайної сплати боргів та виконання інших зобов'язань (лише перед інституціями Сіті його борги перевищували цифру в двісті п'ятдесят тисяч фунтів стерлінгів). На нього посипалися погрози конфіскації та юридичного секвестру його майна. Намагаючись урятувати свою честь, Арана публічно заявив, що сплатить усе до останнього сентаво, й оголосив у продаж свій лондонський палац на Кенсінгтон-роуд, особняк у Біаріці й свій дім у Женеві. Та позаяк грошей, виручених за це майно, не вистачало, щоб задовольнити кредиторів, вони домоглися, щоб суд заморозив усі його заощадження та банківські рахунки в Англії. Водночас із тим, як зникала його персональна маєтність, занепад його комерції відбувався небаченими темпами. Падіння ціни амазонського каучуку внаслідок конкуренції з азійським збіглося з рішенням багатьох європейських і північно-американських імпортерів не купувати перуанський каучук доти, доки не буде доведено, через незалежну міжнародну комісію, що там припинилися рабська праця, тортури й напади на племена і що станції добування каучуку видають платню збирачам-аборигенам і шанують закони охорони праці, які існують в Англії і в Сполучених Штатах Америки.

Та не було нагоди бодай спробувати втілити в життя ці химерні вимоги. Втеча з Путумайо головних десятників і начальників станцій, наляканих перспективою бути посадженими за ґрати, вкинула у стан анархії весь регіон. Багато аборигенів — цілі спільноти — також скористалися зі становища, щоб розбігтися, внаслідок чого добування каучуку скоротилося до мінімуму, а незабаром і геть припинилося. Утікачі, розбігаючись, грабували склади та контори й забирали там усе цінне, перш за все, зброю та продовольчі товари. Потім стало відомо, що фірма, налякана перспективою, що ці вбивці-втікачі можуть перетворитися на майбутніх суддів, на свідків, які свідчитимуть проти неї, роздала їм чималі суми, щоб полегшити їхню втечу та купити їхню мовчанку.

Роджер Кейсмент мав також можливість простежити за руйнацією Іквітоса, читаючи листи свого друга Джорджа Мічела, британського консула. Той розповідав йому, як зачиняються готелі, ресторани і

крамниці, де раніше продавалися товари, завезені з Парижа й Нью-Йорка, як шампанське, що раніше відкорковувалося тут так щедро, зникло, наче від помаху чарівної палички, так само як і віскі, коньяк, портвейн та вино. У тавернах і борделях тепер пили тільки агвардіенте, яке дряпало в горлі, й трунки підозрілого походження, що нібито стимулювали статеву активність, але часто замість розбуджувати сексуальне бажання вибухали, мов динаміт, у шлунках необачних споживачів.

Як і в Манаусі, крах фірми Арани та каучукового виробництва призвів до загальної кризи в Іквітосі, не менш швидкої, аніж її процвітання, яке півтора десятка років живило місто. Першими почали втікати з нього чужоземці — комерсанти, дослідники, торговці, власники таверн, професіонали, техніки, повії, звідники, — які поверталися до своїх країн або вирушали на пошуки земель, сприятливіших, аніж ця, що поринала в руїну та усамітненість.

Проституція не зникла, але змінила свій контингент. Зникли повії-бразилійки й ті, які називали себе «француженками», а насправді були полячками, фламандками, туркенями або італійками, і на зміну їм прийшли чоло та індіанки, багато з яких були малими дівчатками або дівчатками-підлітками і які раніше працювали домашніми служницями, але втратили свою роботу, бо їхні господарі вирушали на пошуки кращих місць, або через економічну кризу вже не могли ані вдягати їх, ані давати їм їсти. Британський консул в одному зі своїх листів давав патетичний опис цих п'ятнадцятирічних індіанок зі скелетними тілами, які прогулювалися по набережній Іквітоса, розмальовані, як паяци, в пошуках клієнтів. Випарувалися газети й журнали й навіть тижневий бюлетень, який повідомляв про прибуття й відбуття кораблів, бо річковий транспорт, раніше такий інтенсивний, зменшив свої масштаби майже до повного зникнення. Останнім фактом, який завершив ізоляцію Іквітоса, його розрив із тим широким світом, із яким він протягом півтора десятка років здійснював жваву торгівлю, стало рішення пароплавної лінії «Бутлайн» у швидкому темпі зменшити торговельні перевезення по своїх лініях його товарів та пасажирів. Коли цілковито припинився рух кораблів, пуповина, що поєднувала Іквітос зі світом, була перетята. Столиця провінції Лорето вирушила в подорож назад у часі. За кілька років вона стала селом, загубленим і забутим у серці амазонської рівнини.

Одного дня в Дубліні Роджер Кейсмент, який пішов побачитися з лікарем, бо йому розболівся артрит, перетинаючи вологу траву луку Святого Стівена, побачив францисканця, який махав йому рукою. Він був одним із чотирьох місіонерів — робочих священиків, — які вирушили в Путумайо, щоб заснувати там місію. Вони сіли на лаву поговорити біля ставка, на якому плавали качки й лебеді. Пригоди чотирьох ченців були дуже тяжкими. Вороже ставлення, з яким вони зустрілися в Іквітосі, з боку властей, що підкорялися наказам Компанії Арани, їх не налякало, — вони мали підтримку отців-августинців, — не налякали їх також ані атаки малярії, ані укуси комах, які в перші місяці їхнього перебування в Путумайо піддали випробуванням дух їхньої самопожертви. Попри перешкоди та труднощі, вони змогли розташуватися в околицях «Ель Енканто», у хатині, схожій на ті, які будували для себе вітото в місцях свого тимчасового перебування. Їхні взаємини з аборигенами, хоч ті на початку й здавалися непривітними та обережними, були добрими й навіть сердечними. Четверо францисканців почали вивчати мову вітото й мову бора й збудували примітивну церкву просто неба, зробивши дах із пальмового листа над вівтарем. Але потім почалася загальна втеча звідти людей усякого виду та різновиду. Начальники й службовці, ремісники й охоронці, індіанці домашні й ті, що працювали на добуванні каучуку, втікали, немов підштовхувані якоюсь злою силою або пошестю, що принесла паніку. Коли четверо францисканців залишилися самі-одні, їхнє життя з кожним днем ставало все важчим. Один із них, отець Маккей, захворів на бері-бері. Тоді після тривалих дискусій вони постановили також покинути те місце, що, здавалося, стало жертвою божественного прокляття.

Повернення додому чотирьох францисканців було подорожжю гомеричних труднощів і справжньою хресною дорогою. З радикальним зменшенням транспортних перевезень каучуку, безладом на станціях і їхнім знелюдненням єдиним засобом покинути Путумайо стали для них судна Перуанської Амазонської компанії, а передусім «Ліберал», який, проте, з'явився лише один раз із ночі в ранок без жодного попередження. Таким чином, четверо місіонерів опинилися відокремленими від світу, закинутими у глуху місцевість і з тяжкохворим на руках. Коли отець Маккей помер, його товариші поховали його на пагорку й поставили на його могилі напис чотирма

мовами: ґельською, англійською, вітото й іспанською. А потім вирушили, куди очі ведуть. Кілька аборигенів допомогли їм спуститися по Путумайо в пірозі до того місця, де ця річка зливалася з Яварі. Далі вони попливли на хисткому плоті, який кілька разів перекидався, й вони мусили добуватися до берега вплав. У такий спосіб вони втратили те невеличке майно, яке мали. На річці Яварі після тривалого чекання їх підібрав корабель, капітан якого погодився доставити їх до Манауса за умови, що вони не претендуватимуть на каюти. Вони спали на палубі під дощем, і найстарший із трьох місіонерів, отець О'Неті, захворів на запалення легенів. Нарешті в Манаусі, через два тижні, вони знайшли францисканський монастир, який надав їм притулок. Там, попри піклування товаришів, отець О'Неті помер. Його поховали на монастирському кладовищі. Двоє тих, хто вижив, трохи оговтавшись від перипетій своєї тяжкої подорожі, були доставлені на батьківщину, в Ірландію. Тепер вони повернулися до своїх обов'язків у середовищі індустріальних робітників Дубліна.

Роджер деякий час сидів під густолистими деревами луґу Святого Стівена. Він спробував уявити собі, яким залишився величезний регіон Путумайо, коли звідти позникали станції для добування каучуку, повтікали аборигени й службовці, десятники та вбивці Компанії Хуліо Арани. Він заплющив очі й став фантазувати. Родюча природа стала покривати ту місцевість кущами, ліанами, високими травами, чагарями, й коли на тих полях і галявинах відродиться ліс, туди повернуться дикі звірі, щоб улаштувати там свої криївки. Місцевість заповниться співом пташок, свистінням і вереском папуг і мавп, сичанням змій, шарудінням тапірів і ягуарів. Зі зливами та зсувами ґрунту через кілька років не залишиться жодного сліду від тих таборів, де жадібність і жорстокість людська призвели до стількох страждань, калічень і смертей. Дерев'яні будівлі зогниють на дощах і надають на землю, пожерті термітами. Безліч усяких звірів облаштують собі ліґва та нори серед руїн. У недалекому майбутньому всі людські сліди будуть стерті сільвою.

ІРЛАНДІЯ

XIII

Він прокинувся чи то від страху, чи від подиву. Бо в тому безладі, якими тепер були його ночі, сьогоднішню ніч підтримували в напрузі, поки він спав, спогади про друга — тепер колишнього друга — Герберта Ворда. Причому він бачив його не в Африці, де вони з ним познайомилися, коли обидва працювали в експедиції сера Генрі Мортон Стенлі, і не потім, у Парижі, де Роджер кілька разів навідував Герберта й Саріту, а на вулицях Дубліна й не де-небудь, а посеред гуркоту, барикад, пострілів, снарядних вибухів і великої колективної жертви Святого тижня. Йому снівся Герберт у самому центрі ірландського повстання, серед ірландських «Добровольців» та ірландської «Народної армії», він воював за незалежність Ейре! Як може людський розум, поринаючи в сон, вигадувати такі абсурдні фантазії?

Він згадав, що кілька днів тому британський Кабінет міністрів збирався на своє засідання, не прийнявши ніякого рішення щодо супліки про його помилування. Про це йому повідомив його адвокат Джордж Гейвен Дафі. Що сталося? Чому вони знову відклали рішення? Гейвен Дафі бачив у цьому добрий знак: серед міністрів були різні думки, вони не могли набрати необхідної одностайності. Тож залишається надія. Але надія означала помирати багато разів щодня, щогодини, щохвилини.

Спогад про Герберта Ворда засмутив його. Вони вже ніколи не будуть друзями. Загибель його сина Чарлза, такого молодого, такого гарного хлопця, з таким квітучим здоров'ям, розверзла між ними прірву, яка ніколи вже не закриється. Герберт був єдиним справжнім другом, якого він знайшов в Африці. Від першої хвилини він побачив у тому чоловікові щось більше, ніж він сам, видатну особистість, яка відвідала половину світу — Нову Зеландію, Австралію, Сан-Франциско, Борнео, — з культурою набагато вищою, ніж культура тих європейців, що їх оточували, включно зі Стен лі, поруч із яким він багато чого навчився і з яким поділяв тривоги та прагнення. На відміну від інших європейців, яких Стенлі набрав у ту експедицію для служби Леопольду Другому і яким тільки й треба було здобути в Африці гроші та владу, Герберт любив пригоду задля пригоди. Він був чоловіком дій,

але любив мистецтво й підходив до африканців із шанобливою цікавістю. Він досліджував їхні вірування, їхні звичаї, їхні релігійні об'єкти, їхній одяг і прикраси, які цікавили його з погляду естетичного й мистецького, але також інтелектуального й духовного. Уже тоді у свої вільні хвилини Герберт малював і виліплював маленькі скульптури з африканськими мотивами. У своїх тривалих нічних розмовах, коли вони ставили намет, готували вечерю й лаштувалися відпочити від денних переходів і денної праці, він признавався Роджерові, що будь-якого дня відмовився б від усієї цієї діяльності, аби присвятити себе лише скульптурі й жити життям митця в Парижі, «світовій столиці мистецтва». Ця любов до Африки ніколи не полишала його. Навпаки, відстань і роки підсилили її. Він пригадав лондонський будинок Вордів на Честер-сквер, 53, напхав напханий африканськими речами. А передусім, його паризьку майстерню, де стіни були покриті списами, дротиками, стрілами, щитами, масками, веслами й ножами всіляких форм і розмірів. Вони розмовляли з вечора до ранку між опудалами хижаків, які стояли на підлозі, і шкурами тварин, що лежали на спинках крісел, згадуючи свої подорожі по Африці. Френсис, дочка Вордів, яку вони називали Cricket (Цвіркун), ще мала дівчинка, іноді вдягалася в тубільні туніки, коміри та прикраси й танцювала танець баконго, який батьки супроводжували лясканням долонь і монотонним мугиканням.

Герберт був одним із тих небагатьох людей, яким Роджер розповів про своє розчарування Стенлі, Леопольдом Другим, тими ідеями, які він привіз до Африки: що імперія та колонізація виведуть африканців на дорогу модернізації та прогресу. Герберт погоджувався з ним цілком і повністю і стверджував, що справжня причина присутності європейців в Африці полягає не в тому, щоб допомогти африканцеві позбутися поганства та варварства, а щоб експлуатувати його, виявляючи жадібність, яка не має меж у своїй злочинній суті та жорстокості.

Але Герберт Ворд ніколи не сприймав усерйоз поступового навернення Роджера до націоналістичної ідеології. Він мав звичай сміятися з нього в тій лагідній манері, яка була для нього властивою, намагаючись налаштувати його проти фальшивого, сусального патріотизму — прапорів, гімнів, одностроїв — що, як він казав, чи в короткому часовому проміжку, чи в тривалому, завжди означає

повернення до провінціалізму, дріб'язкового духу й спотворення універсальних цінностей. А втім, цей громадянин світу, як полюбляв називати себе Герберт, перед неймовірним насильством і жорстокістю світової війни також знайшов собі притулок у патріотизмі, як і мільйони інших європейців. Лист, у якому він розірвав свою дружбу з ним, був наповнений тим самим патріотичним почуттям, із якого раніше він глузував, тією самою любов'ю до прапора та рідної землі, яка раніше здавалася йому примітивною й гідною зневаги. Уявити собі Герберта Ворда, цього паризького англійця, оточеним людьми із «Син Файну» Артура Ґрифіца, «Народного війська» Джеймса Коннолі та «Добровольців» Патрика Пірса, що воює на вулицях Дубліна за незалежність Ірландії, — яка нісенітниця! А проте, лежачи на своєму вузькому ліжку у в'язничній камері й чекаючи ранку, Роджер повторював собі, що, зрештою, був якийсь глузд у цьому безглузді, бо уві сні його розум намагався примирити дві речі, які він любив і за якими тужив: свого друга і свою країну.

Рано-вранці шериф прийшов повідомити його про те, що до нього гість. Роджер відчув, як серце в нього закалатало швидше, коли він увійшов до кімнати зустрічей і побачив, що на єдиній вузькій лаві в приміщенні сидить Аліса Стопфорд Ґрін. Побачивши його, жінка-історик підхопилася на ноги й з усмішкою підійшла обняти його.

— Алісо, моя люба Алісо, — сказав Роджер. — Яка радість — побачити тебе знову! Я думав, ми більш ніколи вже не побачимося. Принаймні на цьому світі.

— Мені було нелегко здобути цей другий дозвіл, — сказала Аліса. — Але, як бачиш, моя впертість переконала їх. Ти не зможеш собі уявити, у скільки дверей мені доводилося стукати.

Його давня подруга, яка мала звичай одягатися з вишуканою елегантністю, тепер мала на собі, на відміну від свого першого візиту, збляклу сукню, хустку, пов'язану на голові абияк, із-під якої вибивалися пасма сивого волосся. На ногах у неї були черевики, заляпані брудом. Але не тільки її одяг став убогішим. Вираз її обличчя був позначений втомою і зневірою. Що з нею відбулося в ці дні, аби вона так змінилася? Її знову став мучити Скотленд-Ярд? Вона заперечила, стенивши плечима, так ніби той давній епізод не мав ніякого значення. Аліса не зачепила тему прохання про його помилування й того факту, що його розгляд відкладено до наступного

засідання Кабінету міністрів. Роджер, подумавши, що вона досі нічого не знає, також про це не згадав. Він розповів їй про свій абсурдний сон, у якому побачив Герберта Ворда серед ірландських повстанців у сутичках і битвах Святого тижня в центрі Дубліна.

— Потроху просочується все більше відомостей про те, як насправді все відбувалося, — сказала Аліса, й Роджер відзначив, що в голосі його подруги водночас пролунав смуток і гнів.

І він також помітив, що, почувши, як заговорили про ірландське повстання, шериф і охоронець, які стояли поруч, обернувшись до них спинами, напружилися й, безперечно, загострили слух. Він боявся, бо шериф мав за обов'язок попередити їх, що на цю тему розмовляти заборонено, але цього не зробив.

— То ти довідалася щось більше, Алісо? — запитав він, знизивши голос до тихого пошепту.

Він побачив, що історична трохи зблідла, водночас кивнувши головою. Запала тривала мовчанка, перш ніж вона відповіла на його запитання, ніби її свідомість не могла наважитися, чи варто торкатися теми, такої для нього болючої, а що вона могла багато чого йому розповісти, то не знала, звідки почати. Нарешті вона вирішила відповісти йому, що, хоч і чула й далі чує різні версії про те, що сталося в Дубліні й у кількох інших містах Ірландії на Святий тиждень, тиждень повстання, — речі суперечливі, факти, перемішані з фантазіями, міфами, реальностями та перебільшеннями й вигадками, як буває завжди, коли якась звістка поширюється в усьому народі, — але вона найбільше довіряє тому, що розповів їй Остін, її племінник, чернець-капуцин, який нещодавно приїхав до Лондона. То були відомості з перших рук, бо він перебував там, у Дубліні, в самій гущі заколоту, виконуючи обов'язки санітара й духовного наставника, переходячи від Головного поштамту, де був штаб, з якого Патрик Пірс та Джеймс Коннолі керували повстанням, до окопів на лузі Святого Стівена, де воєнними діями командувала графиня Констанс Маркієвич, озброєна піратським пістолем і вдягнена у свій бездоганний однострій Добровольця, й до барикад, споруджених на фабриці печива Якоба та біля приміщень Боландового млина, що їх обороняли повстанці під командою Імона де Валери, перш ніж їх оточили англійські війська. Розповідь ченця Остіна Аліса вважала, либонь, найближчою до тієї невловної істини, яку цілком відкривають хіба що майбутні історики.

Запала ще одна тривала мовчанка, яку Роджер не наважився порушити. Минуло лише кілька днів відтоді, як він бачив її востаннє, але, здавалося, Аліса постаріла за цей час на десяток років. Вона мала зморшки на лобі та шиї, а її руки вкрилися ластовинням. Її очі, завжди такі ясні, тепер уже не світилися. Вона була дуже сумна, але він знав, що Аліса перед ним не заплаче. Можливо, супліку про його помилування відхилено й вона не наважується сказати йому про це?

— Те, що найбільше запам'яталося моему племінникові, — провадила Аліса, — були не постріли, не вибухи бомб, не поранені, не кров, не полум'я пожеж, не дим, що не давав їм дихати, а знаєш що, Роджере? Безлад. Неймовірний безлад, який панував протягом тижня на редуках революціонерів.

— Безлад? — тихо перепитав Роджер.

Він заплющив очі й спробував побачити його, почути й відчутти.

— Неймовірний, катастрофічний безлад, — ще раз повторила Аліса з підкресленим наголосом. — Вони були готові розлучитися з життям і водночас переживали хвилини нечуваної радості. То були дивовижні хвилини. Хвилини гордості. Хвилини свободи. Хоч ніхто з них, ані командири, ані бійці, не знав точно, ані що вони роблять, ані чого домагаються. Так розповідає Остін.

— Чи вони принаймні знали, чому не надійшла зброя, яку вони чекали? — прошепотів Роджер, помітивши, що Аліса знову поринула в тривалу мовчанку.

— Вони не знали анічогісінько. Розповідали одне одному найфантастичніші речі. Ніхто не міг спростувати їх, бо ніхто не знав, якою була справжня ситуація. Ширилися найдивовижніші чутки, яким усі вірили, бо їм треба було вірити, що існує вихід із безвихідної ситуації. Наприклад, розповідали, що німецьке військо наступає на Дублін. Що в різних пунктах острова висаджуються на берег роти та батальйони й поспішають до столиці. Що всередині країни, в Корку, Голвеї, у Вексфордї, в Міті, в Трейлі й навіть в Ольстері, «Добровольці» й «Народна армія» піднялися тисячами, захопили в'язниці й поліційні відділки й наступають із усіх сторін на Дублін, щоб пітримати обложених. Вони билися напівмертві від спраги й голоду, майже не маючи зброї, і покладали всі свої надії на нереальність.

— Я знав, що таке станеться, — сказав Роджер. — Я не зміг прибути вчасно, щоб зупинити це безумство. Тепер свобода Ірландії знову перебуває так далеко, як ще ніколи не перебувала.

— Еойн Мак-Нейл спробував зупинити їх, коли довідався про їхні наміри, — сказала Аліса. — Військове командування ІРБ приховувало від нього плани повстання, бо знало, що він проти збройного виступу, якщо не буде німецької підтримки. Коли він довідався, що військове командування «Добровольців», ІРБ та ірландської «Народної армії» викликало своїх людей на військові маневри у Вербну неділю, він видав протилежний наказ, що забороняв ті маневри й наказував «Добровольцям» не виходити на вулицю, якщо вони не одержать наказу, що його підпише він. Це спричинило великий безлад. Сотні тисячі «Добровольців» залишилися у своїх домах. Багато з них намагалися сконтактуватися з Пірсом, Коннолі, Кларком, але їм це не вдалося. Тому згодом ті, котрі послуухалися наказу Мак-Нейла, мусили сидіти склавши руки, тоді як ті, хто його не послуухав, пішли на смерть. Тому багато людей із «Син Файну» та «Добровольців» ненавидять Мак-Нейла і вважають його зрадником.

Аліса замовкла знову, а Роджер поринув у сумні роздуми. Еойн Мак-Нейл — зрадник! Чи можна бовкнути більшу дурницю! Він уявив собі засновника Гельської ліги, головного редактора «Гелік Джорнел», одного із засновників ірландських «Добровольців», який присвятив своє життя боротьбі за виживання ірландської мови та ірландської культури, й ось тепер його звинувачують, що він зрадив своїх братів, намагаючись перешкодити тому повстанню, романтичному, але приреченому на невдачу. У в'язниці, куди його посадили, він стане об'єктом глузів, а може, й того зневажливого ставлення, яким ірландські патріоти карають людей млявих і боягузливих. Як почуватиме себе цей університетський професор, лагідний і культурний, наповнений глибокою любов'ю до мови, звичаїв і традицій своєї країни? Він страждатиме, запитуючи себе: «Хіба я вчинив неправильно, видавши той контрнаказ? Невже я, прагнучи тільки врятувати життя людям, спричинився до краху повстання, посіявши безлад і розлад у стані революціонерів?» Роджер відчував, що й на нього тепер дивляться так само, як на Еойна Мак-Нейла. Обидва опинилися в суперечливих позиціях, у які поставили їх Історія та обставини. Що сталося б, якби замість бути заарештованим у Трейлі

він зміг зустрітися й поговорити з Пірсом, Кларком та іншими військовими керівниками майбутнього повстання? Чи зміг би він переконати їх? Мабуть, що ні. І тепер, можливо, говорили б і про нього, що він зрадник.

— Я роблю те, чого не повинна була б робити, мій любий Роджере, — сказала Аліса, видушивши із себе усмішку. — Я принесла тобі лише погані вісті, песимістичне бачення подій.

— Хіба можна дивитися на світ інакше після того, що сталося?

— Так, можна, — сказала дослідниця історії пожвавленим голосом і почервонівши. — Я також була налаштована проти того повстання за таких умов. А проте...

— Що проте, Алісо?

— Протягом кількох годин, кількох днів, протягом цілого тижня Ірландія була вільною країною, мій любий, — сказала вона, й Роджерові здалося, що Аліса затремтіла від хвилювання. — Вона була незалежною і суверенною республікою зі своїм президентом і Тимчасовим урядом. Остін ще не підійшов туди, коли Патрик Пірс вийшов із Головного поштамту й стоячи на ганку зачитав Декларацію незалежності й указ про створення Конституційного уряду республіки Ірландія, підписаний сімома людьми. Схоже, там не було багато людей. Але ті, що там були й усе чули, мусили пережити щось надзвичайне, ти зі мною згоден, любий? Я була проти повстання, я вже тобі сказала. Та коли я прочитала цей текст, я заплакала й заридала рясними слізьми, так, як я ще ніколи не плакала й не ридала. «В ім'я Бога та померлих генерацій, від яких вона одержала стародавню традицію своєї національності, Ірландія нашими устами закликає тепер своїх синів під свій прапор і проголошує свою незалежність...» Як бачиш, я завчила ці слова напам'ять. І мене опанувало глибоке страждання, що я не змогла бути там, із ними. Ти мене розумієш, так?

Роджер заплющив очі. Перед його уявним зором постала картина, виразна, тремтлива. На високому ганку Головного поштамту, під нахмуреним небом, яке загрожувало пролитися дощем, перед — сотнею, двома сотнями? — людей, озброєних рушницями, револьверами, ножами, піками, дрюками, переважно чоловіків, але було там і чимало жінок із хустками на головах, постала тонка, струнка, хвороблива постать Патрика Пірса з його тридцятьма шістьма роками й гострим поглядом, просякнутим тією ніцшеанською «волею

до влади», який йому дозволяв завжди, а надто по тому, як у свої сімнадцять років він вступив до Гельської ліги й незабаром став її незаперечним лідером, долати всі нещастя, хворобу, репресії, внутрішні чвари й матеріалізувати містичну мрію всього свого життя — організувати збройне повстання ірландців, стати одним із тих святих мучеників, які визволять весь народ, — і він зачитав тим своїм месіанським голосом, якому хвилювання моменту надало ще більшої звучності, ретельно підібрані слова, що закривали століття окупації та поневолення й відкривали нову еру в історії Ірландії. Роджер почув у своїй уяві релігійну, священну тишу, яка, певно, запала після слів Пірса в тому закутку центру Дубліна, де ще не відчувалася небезпека, бо ще не почалася стрілянина, й побачив обличчя «Добровольців», які визирали з вікон будівлі Головного поштамту та сусідніх будівель на вулиці Секвіль-стрит, захоплених повстанцями, споглядаючи просту, але врочисту церемонію. Потім почув гамір, оплески, вітальні вигуки, якими, коли закінчилося читання сімох пунктів, що з них складалася Декларація, були винагороджені слова Патрика Пірса, й інші керівники зупинили його, сказавши, що більше не можна гаяти час. Усі повинні були повернутися на свої пости, виконувати свої обов'язки, готуватися до битви. Він відчув, як сльози накопилися йому на очі. Він також затремтів. Щоб не заплакати, швидко сказав:

— То були, безперечно, врочисті хвилини.

— То був символ, а Історія створена із символів, — зауважила Аліса Стопфорд Грін. — Не так важливо те, що розстріляли Пірса, Коннолі, Кларка, Планкета та інших людей, які підписали Декларацію незалежності. Навпаки. Розстріли охрестили цей символ кров'ю, прикрасили його ореолом героїзму й мучеництва.

— Це саме те, чого прагнули Пірс, Планкет, — сказав Роджер. — Ти маєш рацію, Алісо. Мені також хотілося би бути там, із ними.

Не менше, аніж той акт на ґанку Головного поштамту, Алісу схвилював той факт, що багато жінок із жіночої організації повстанців «Куман на Мбан» брали участь у повстанні, їх там бачив на власні очі чернець-капуцин. На всіх повстанських редуках жінкам було доручено керівниками готувати їжу для бійців, але мірою того, як посилювалися бої, сама ситуація побільшувала відповідальність тих, котрі належали до «Куман на Мбан», бо стрілянина, вибухи бомб та пожежі примушували їх полишати свої імпровізовані кухні й перетворюватися

на санітарок. Вони бинтували рани й допомагали хірургам витягувати кулі, зашивати рани й ампутувати кінцівки, яким загрожувала гангрена. Та, можливо, найважливішим завданням тих жінок — дівчат-підлітків, жінок дорослих, жінок, близьких до старості, — було забезпечувати зв'язок, коли через дедалі більше усамітнення барикад та центрів повстанського спротиву було вкрай необхідно звертатися до кухарок та санітарок і посилати їх на їхніх велосипедах, а коли велосипедів бракувало, то бігцем на своїх двоїх відносити й приносити послання, інформації усні або в записках (з наказом знищувати, спалювати або ковтати ці папери в тому випадку, якщо вони були поранені або взяті в полон). Чернець Остін запевняв Алісу, що протягом шістьох днів повстання посеред куль та бомб, посеред вибухів, які зривали дахи з будинків, обвалювали стіни, балкони й перетворювали центр Дубліна на архіпелаг пожеж й обгорілих та заляпаних кров'ю руїн, він постійно бачив, як шастають туди-сюди, нахиляючись над кермом, наче амазонки на своїх конях, і шалено крутячи педалі, ці янголи в довгих спідницях, незворушні, героїчні, безстрашні, не звертаючи уваги на кулі, з посланнями та інформаціями, які порушували карантин, що його стратегія британського війська хотіла накласти на повстанців, спочатку ізолювавши їх, перш ніж розчавити.

— Коли вони вже не могли виконувати роль кур'єрів, бо війська захопили вулиці й пересуватися по них стало неможливо, багато жінок узяли револьвери та рушниці своїх чоловіків, батьків та братів і також стали битися, — сказала Аліса. — І не тільки Констанс Маркієвич показала, що не всі ми, жінки, належимо до слабкої статі. Багато з них воювали, як і вона, й померли або були поранені зі зброєю в руках.

— А ти знаєш, скільки їх там було?

Аліса заперечливо похитала головою.

— Ніхто не знає офіційні цифри. Ті, які називали, є чистою фантазією. Але в одному не доводиться сумніватися. Вони воювали. Про це відомо британським військовим, які затримували їх і переправляли до Річмондських казарм і до в'язниці Кілменгем. Вони хотіли судити їх воєнно-польовим судом і також усіх розстріляти. Я знаю це з дуже надійного джерела: від одного з міністрів. Британський Кабінет жажнувся, слушно подумавши, що коли почнуть розстрілювати жінок, уся Ірландія знову візьметься за зброю. Сам прем'єр-міністр

Аскіт телеграфував військовому командувачу в Дублін, серові Джонові Максвелу, категорично заборонивши йому розстрілювати бодай одну жінку. Саме тому зберегла собі життя графиня Констанс Маркієвич. Воєнно-польовий суд засудив її до смерті, але вирок змінили на довічне ув'язнення під тиском уряду.

Проте не тільки ентузіазм, солідарність і героїзм панували між цивільним населенням Дубліна протягом тижня, поки тривали бої. Чернець-капуцин був свідком грабунків у крамницях і магазинах Секвіль-стрит та на інших вулицях центру, які вчиняли волоцюги, бандити або просто жалюгідні бідняки, які позбігалися сюди з маргінальних сусідніх кварталів, що поставило у вельми скрутну ситуацію керівників ІРБ, «Добровольців» та «Народної армії», що не передбачали такого злочинного розвитку для повстання. У таких випадках повстанці намагалися перешкодити грабункам готелів, іноді навіть стріляючи в повітря, щоб відігнати грабіжників, які спустошували «Грешем-Готель», але в інших не перешкоджали їм, збентежені тією рішучістю, з якою цей зубожілий голодний люд, за чий інтереси вони, як їм здавалося, воювали, люто нападав на них, щоб вони дозволяли йому спустошувати найелегантніші крамниці міста.

Та не тільки грабіжники і злодії воювали проти повстанців на вулицях Дубліна. Але також багато матерів, дружин, сестер та дочок поліцаїв і солдатів, яких атакували ті, котрі повстали зі зброєю в руках, завдаючи їм ран або вбиваючи їх протягом повстання, іноді то були чималі групи безстрашних жінок, збуджені болем, розпачем і люттям. У деяких випадках ті жінки штурмували повстанські редути, ображаючи бійців, плюючи в них і кидаючи камінням, обкладаючи їх лайкою і називаючи вбивцями. Це було найтяжчим випробуванням для тих, котрі вірили, що воюють за справедливість, добро й істину: бачити, що ті, хто виступає проти них, не були ланцюговими псами імперії, солдатами окупаційного війська, а простими ірландцями, засліпленими стражданням, які бачили в них не визволителів батьківщини, а вбивць дорогих для них людей, таких самих ірландців, як і вони, єдиним злочином яких було те, що вони принижено виконували обов'язок солдатів або поліцаїв, тобто робили роботу, яка завжди допомагала здобути шматок хліба біднякам цього світу.

— Ніщо не буває тільки білим або чорним, мій любий, — коментувала Аліса. — Навіть тоді, коли йдеться про таку справедливу

справу. Навіть тут виникають брудні завихрення, які все затьмарюють.

Роджер ствердно кивнув головою. Те, що сказала його подруга, мало стосунок і до нього. Хоч би яким ти був передбачливим і хоч би як чітко планував свої дії, життя, складніше за будь-які розрахунки, руйнувало схеми й замінювало їх ситуаціями непевними й суперечливими. Хіба він не живий приклад однієї з таких двозначностей? Слідчі, які його допитували, Реджиналд Гол і Бейзил Томпсон, були переконані в тому, що він прибув із Німеччини з метою очолити повстання, плани якого його керівники приховували до останньої миті, бо знали, що він виступить проти повстання, не узгодженого з планами німецьких збройних сил. Чи можна уявити собі більшу невідповідність?

І більшу деморалізацію у стані націоналістів? їхні найкращі кадри загинули, розстріляні або вкинуті до в'язниць. Знадобляться роки, щоб знову підготувати рух за незалежність Ірландії. Німці, що в них вірили так багато ірландців, зокрема й він, обернулися до них спиною. Роки жертв і зусиль, присвячених Ірландії, безповоротно втрачені. А він перебуває ось тут, в англійській в'язниці, чекаючи результату свого прохання про помилування, яке найімовірніше буде відхилене. Чи не краще було б померти там, із тими поетами й містиками, загинувши під кулями? Тоді його смерть мала б глибокий сенс, і він не помер би на шибениці, як звичайний злочинець. «Поетами й містиками». Вони й справді ними були й тому обрали як вогнище повстання не казарму й не Дублінський замок, фортецю колоніальної влади, а цивільний будинок, щойно перебудований офіс Головного поштамту. То були цивілізовані громадяни, а не політики, не військові. Вони хотіли спочатку завоювати своє населення, перш ніж завдати поразки англійським солдатам. Хіба про це не ясно сказав йому Джозеф Планкет під час їхніх дискусій у Берліні? То було повстання поетів і містиків, які прагнули стати мучениками, щоб розбудити сонні маси, що вірили, як Джон Редмонд, у мирне життя й добру волю імперії, яка подарує свободу Ірландії. Вони були людьми наївними чи ясновидцями?

Він зітхнув, і Аліса лагідно поплескала його по ліктю.

— Про це сумно й радісно говорити, чи не так, любий Роджере?

— Так, Алісо. Сумно й радісно. Іноді мене опановує великий гнів — навіщо вони так зробили? А іноді я заздрю їм від усієї душі, і мій

захват перед ними не має меж.

— Я багато думаю про ці події. І про те, як мені бракує тебе, Роджере, — сказала Аліса, стискаючи його за лідоть. — Твої ідеї, ясність твого мислення мені дуже допомагають бачити світло посеред такої густої темряви. А знаєш, що я тобі скажу? Поки що їх немає, але незабаром будуть добрі результати з того, що відбулося. Уже є ознаки.

Роджер кивнув головою, зовсім не розуміючи, про що хотіла сказати йому історичка.

— Нині прихильники Джона Редмонда з кожним днем втрачають усе більше впливу по всій Ірландії, — додала Аліса. — Ми раніше були в меншості, а тепер починаємо перетягувати все більше ірландського народу на свою сторону. Ти можеш мені не повірити, але запевняю тебе, що це так. Розстріли, воєнно-польові суди, депортації зробили нам велику послугу.

Роджер помітив, що шериф, який сидів до них спиною, зворухнувся, ніби хотів обернутися і наказати, щоб вони замовкли. Але знову він цього не зробив. Аліса, здавалося, тепер була налаштована оптимістично. На її думку, можливо, Пірс, Планкет та інші не припустилися такої вже помилки. Бо з кожним днем в Ірландії примножувалися виступи людей на вулицях, у церквах, на громадських сходинах, на професійних зборах, де вони висловлювали співчуття мученикам, розстріляним і засудженим на тривалі терміни, й ворожість до поліції та до солдатів британського війська. Ці останні були об'єктом таких образ і таких гострих глузів із боку перехожих, що військова влада видала наказ, аби поліцаї та солдати завжди патрулювали групами, а коли перебували не на службі, то щоб одягали цивільний одяг. Бо ворожнеча народу вносила деморалізацію в сили правопорядку.

Як розповіла Аліса, найбільші зміни відбулися в католицькій церкві. Ієрархія та головна частина священнослужителів завжди радше схилилися до мирних реформ поступового характеру, підтримували ідею «домашнього правління» (Home Rule) для Ірландії, виявляли більшу прихильність до Джона Редмонда та його послідовників з Ірландської парламентської партії, аніж до сепаратистського радикалізму «Син Файну», Гельської ліги, ІРБ та «Добровольців». Проте після повстання настрої в лоні католицької церкви змінилися. Можливо, цьому сприяла релігійна поведінка, яку показали повстанці

протягом тижня, поки тривали бої. Свідчення священнослужителів, серед них і ченця Остіна, які були на барикадах, у будинках і приміщеннях, перетворених на вогнища опору, були очевидними й категоричними: повстанці служили меси, сповідалися й причащалися, багато бійців просили у священників благословити їх, перш ніж вони почнуть стріляти. На всіх редутах повстанці шанували рішучий наказ своїх лідерів не вживати ані краплі спиртного. У періоди затишшя повстанці голосно молилися, стоячи навколішках. Жоден із розстріляних, зокрема й Джеймс Коннолі, який проголосив себе соціалістом і мав славу атеїста, не відмовився від допомоги священника, перш ніж стати під кулі. Сидячи в інвалідному кріслі, покритий кривавими ранами від одержаних у битві куль, Коннолі був розстріляний після того, як поцілував розп'яття, яке подав йому капелан в'язниці Кілменгем. Від травня по всій Ірландії служилися молебні в пам'ять мучеників Святого тижня. Не було такої неділі, щоб під час меси у своїх проповідях священники не закликали парафіян молитися за душі патріотів, страчених і потай закопаних британською армією. Військовий керівник, сер Джон Максвел, оголосив офіційний протест керівництву католицької церкви, але замість надати йому пояснення єпископ О'Дваєр виправдав своїх парохів, а крім того, звинуватив генерала, назвавши його «військовим диктатором», що повівся не по-християнському, влаштувавши екзекуції й не повернувши тіла страчених родинам. Цей останній вчинок Військового уряду, який, скориставшись законом воєнного стану, звелів поховати патріотів потай, щоб їхні могили не перетворилися на центри республіканського поклоніння, спричинив обурення, яке охопило сектори, що досі не почували симпатії до радикалів.

— У результаті папісти з кожним днем здобувають усе більше території, а наш вплив, вплив націоналістів англіканського віросповідання, зменшується, як шагренева шкіра з роману Бальзака. Залишається тільки мені й тобі навернутися до католицизму, Роджере, — пожартувала Аліса.

— Я вже практично це зробив, — відповів Роджер. — І не з міркувань політики.

— Я цього не зроблю ніколи, не забувай, що мій батько був кліриком Ірландської церкви, — сказала історичка. — Твоє навернення

мене не дивує, воно розпочалося вже давно. Ти не забув, як ми жартували з тебе на вечірках у моєму будинку?

— Твої незабутні вечірки, — зітхнув Роджер. — Я розповім тобі одну річ. Тепер, коли в мене так багато часу для того, щоб думати, я протягом багатьох днів намагаюся зрозуміти: де й коли я був найщасливішим? На вечірках, що відбувалися у твоєму домі, на Гросвінор-роуд, люба Алісо. Я ніколи тобі цього не казав, але після тих зустрічей я виходив із твого дому у стані благодаті. Радісний і щасливий. Примирений із життям. Думаючи: «Як шкода, що я мало навчався, що не закінчив університету». Слухаючи тебе й твоїх друзів, я почував, що перебуваю так само далеко від культури, як тубільці Африки або Амазонії.

— Зі мною та з моїми друзями відбувалося приблизно те саме, Роджере. Ми заздрили твоїм мандрівкам, твоїм пригодам, заздрили тому, що ти прожив стільки різних життів у тих місцевостях. Одного разу я чула, як Ітс сказав: «Роджер Кейсмент — це найуніверсальніший ірландець із тих, кого я знав. Справжній громадянин світу». Здається, я тобі ніколи про це не казала.

Вони пригадали, як кілька років тому брали участь у дискусії про символи з Гербертом Вордом у Парижі. Той показав їм одну зі своїх недавніх скульптур, якою був дуже задоволений: африканського чаклуна. То була справді чудова статуетка, яка, попри свій реалістичний характер, показувала все, що було потаємного й таємничого в тому чоловікові зі змережаним порізами обличчям, з мітлою й черепом у руках, свідомого тієї могутності, якою наділили його божества лісу, струмків і диких звірів і якому чоловіки та жінки його племені сліпо підкорялися, вірячи, що він боронить їх від заклять, хвороб, страху й що він забезпечує їхній зв'язок із потойбічним світом.

— Усі ми носимо всередині одного з цих предків, — сказав Герберт, показуючи на бронзового чаклуна, який із напівзаплющеними очима, здавалося, поринув в один зі снів, у які ми поринаємо, випивши певні відвари трав. — Доказ? Ті символи, до яких ми ставимося з особливою повагою. Герби, прапори, хрести.

Роджер і Алісо заперечили йому, сказавши, що на символи не слід дивитися як на анахронізми ірраціональної ери людства. Навпаки, прапор, наприклад, є символом людської спільноти, яка почував себе солідарною й поділяє вірування, переконання, звичаї, разом із тим

шануючи індивідуальні відмінності та розходження, які не руйнують, а лише зміцнюють їхній спільний займенник. Обоє призналися в тому, що завжди переживають глибоке хвилювання, коли бачать, як майоріє республіканський прапор Ірландії. Як глузували з них Герберт і Саріта, коли почули цю фразу!

Коли Аліса довідалася, що тоді як Пірс зачитував Декларацію незалежності, багато ірландських республіканських прапорів майоріли над дахами Головного поштамту, Ліберті-Холу^[9], а потім побачила фотографії прапорів на будинках, захоплених повстанцями Дубліна, таких як готелі «Метрополь» і «Імперіал», якими вітер метляв у вікнах та на балконах, їй стислося горло. Те видовище мало наповнити відчуттям безмежного щастя всіх, хто міг його бачити. Згодом вона також довідалася, що за кілька тижнів до повстання жінки з організації «Куман на Мбан», допоміжного жіночого відділу «Добровольців», — тоді як чоловіки готували домашні бомби, патрони з динамітними зарядами, гранати, піки й багнети, — збирали ліки, бинти, дезінфектанти й шили ті самі триколірні прапори, які зметнулися вгору вранці в понеділок 24 квітня над дахами будинків у центрі Дубліна. Будинок Планкетів на передмісті Кіммейдж був найбільшою фабрикою зброї та прапорів для повстання.

— То була історична подія, — підтвердила Аліса. — Нам набридли слова. Політики насамперед мають звичай застосовувати слова «історичний», «історія» до будь-якої дурниці. Але республіканські прапори в небі старого Дубліна справді були «історією». Багато людей завжди згадуватимуть їх із глибоким хвилюванням. Як подію історичного значення. Вони перевернули світ, мій любий. У Сполучених Штатах Америки багато газет надрукували цю картину на першій сторінці. А тобі хіба не хотілося б побачити її?

Так, і йому хотілося б побачити її. Аліса розповіла, що все більше й більше людей острова нехтували заборону й вивішували республіканські прапори на фронтонах своїх будинків, зокрема й у Белфасті та в Деррі, столицях пробританських територій.

З другого боку, попри війну на континенті, з якої щодня прибували тривожні вісті — у битвах гинула карколомна кількість людей, а результати досі були неясними, — у самій Англії багато людей були схильні допомагати тим, кого військові власті депортували з Ірландії. Сотні чоловіків і жінок, яких вважали небезпечними, вивезли з

Ірландії, й тепер вони були розсіяні по всій Англії з наказом оселити їх у глухих місцевостях, і більшість із них не мали ніяких засобів для прожиття. Аліса, що входила до гуманітарних організацій, які надсилали тим людям гроші, харчі та одяг, сказала Роджерові, що вони не мають труднощів зі збиранням коштів та допомогою широкої громадськості. Також у цьому участь католицької церкви була вельми важливою.

Серед депортованих були десятки жінок. Багато з них — з кількома Аліса розмовляла особисто, — попри свою солідарність із повстанням, зберігали певне невдоволення його командирами, які перешкоджали жінкам допомагати повсталим. Проте майже всі вони, охоче чи неохоче, зрештою допускали їх на редути й користувалися їхніми послугами. Єдиним командиром, що категорично відмовився допустити жінок на Боланлз-Мілл та прилеглу територію, яку контролювали його загони, був Імон де Валера. Його аргументи дратували войовничих учасниць із «Куман на Мбан», бо здавалися їм надто консервативними. Він вважав, що місце жінки біля домашнього вогнища, а не на барикадах, і природні знаряддя її праці — прядка, плита, квіти, голка й нитка, а не пістолет або рушниця. І що присутність жінок може відвертати увагу бійців, які, прагнучи захистити їх, нехтуватимуть свої обов'язки. Високий і стрункий професор математики, з яким Роджер Кейсмент розмовляв багато разів і часто листувався, зібравши від нього цілу купу кореспонденції, був засуджений до смертної кари одним із потаємних і рішуче налаштованих воєнно-польових судів, які судили керівників повстання. Але врятувався в останню мить. Коли, висповідавшись і причастившись, він із цілковитим спокоєм, тримаючи в пальцях чотки, наготувався, що його поведуть до задньої стіни Кілменгемської в'язниці, де відбувалися розстріли, трибунал вирішив замінити йому смертну кару довічним ув'язненням. Згідно з чутками, загони, якими командував Імон де Валера, попри цілковиту відсутність військової освіти в їхнього командира, виявили в бою велику ефективність та дисципліну, завдавши ворогові великих втрат. Вони капітулювали останніми. Але ходили також чутки, ніби напруга та жертви тих днів були такими великими, що в якусь мить його підлеглі, які перебували біля його командного пункту, думали, він утратив глузд, такою дивною була його поведінка. То був не єдиний такий випадок. Під дощем

свинцю та вогню, без сну, без їжі й без пиття деякі люди на барикадах божеволіли або переживали нервові кризи.

Роджер ослабив свою увагу, пригадавши видовжений силует Імона де Валери, його врочисту й церемонну мову. Він помітив, що Аліса заговорила про коня. Вона говорила про нього з почуттям, і сльози навернулися їй на очі. Історичка дуже любила тварин, але чому її так схвилював саме цей кінь? Поступово до Роджера дійшло, що племінник розповів їй про один епізод. Ішлося про коня одного з британських кавалеристів, які в перший день повстання атакували Головний поштамт і були відкинуті, втративши трьох людей. У коня влучило кілька куль, і він упав перед однією з барикад, тяжко поранений. Він розпачливо іржав, його мучив нестерпний біль. Йому іноді вдавалося піднятися на ноги, але, ослаблений втратою крові, він знову падав, ступивши лише кілька кроків. За барикадою виникла дискусія між тими, хто хотів пристрелити коня, щоб він далі не мучився, й тими, хто протестував проти цього, вірячи, що він зможе одужати. Зрештою пролунали постріли. Знадобилося лише дві кулі, щоб покласти край його стражданню.

— То була не єдина тварина, яка померла на вулиці, — сказала Аліса зі смутком у голосі. — Загинули багато коней, собак, котів. Невинні жертви людської брутальності. Я часто бачу у своїх кошмарних снах, як вони помирають. Людські створіння гірші за тварин, ти згоден, Роджере?

— Не завжди, моя люба. Запевняю тебе, що деякі з них не менш жорстокі, аніж ми з тобою. Я думаю, наприклад, про змій, чия отрута вбиває за кілька хвилин людину, яка помирає з жахливим хрипінням. І про амазонських канеро, які проникають у тіло крізь задній прохід і спричиняють кровотечу. Зрештою...

— Поговорімо про щось інше, — сказала Аліса. — Годі балакати про війну, битви, поранених і мертвих.

Але через мить вона вже розповідала Роджерові, що серед сотень ірландців, депортованих і закинутих до англійських в'язниць, із неймовірною швидкістю зростає прихильність до «Син Файну» та «Добровольців». Навіть особи помірковані, з незалежним розумом і мирно налаштовані, стали симпатизувати цим радикальним організаціям. Значно збільшилася також кількість петицій, які з'являються по всій Ірландії й вимагають амністії для звинувачених.

Також у Сполучених Штатах Америки, у всіх державах, де живуть ірландські громади, не припиняються маніфестації протесту з осудом жорстоких репресій, спрямованих проти тих, хто брав участь у повстанні. Джон Дівой здійснив фантастичну працю й домогся, щоб прохання про амністію підписали найкращі представники північноамериканського суспільства, від митців і підприємців до політиків, професорів і журналістів. Палата представників схвалила проект резолюції, зредагований у дуже суворих термінах, який осуджує застосування смертної кари проти супротивників, які склали зброю. Хоч повстання й зазнало поразки, справи тих, хто його організував, не погіршилися. Що ж до міжнародної підтримки, то ситуація ніколи не була кращою для націоналістів.

— Час візиту вичерпався з лишком, — урвав їхню розмову шериф. — Мусите негайно попрощатися.

— Я здобуду ще один дозвіл і прийду з тобою попрощатися, перед тим як... — сказала й замовкла Аліса, підводячись на ноги.

Вона дуже зблідла.

— Звичайно, люба Алісо, — сказав Роджер, обіймаючи її. — Сподіваюся, тобі дадуть дозвіл. Ти не можеш собі уявити, як мені приємно бачитися з тобою. Як ти заспокоюєш мене й наповнюєш миром.

Але цього разу так не було. Він повернувся до своєї камери з мішаниною образів у голові, усі вони були пов'язані з повстанням на Святому тижні, так ніби спогади й розповіді подруги витягли його з Пентонвілської в'язниці й закинули в середовище вуличної війни, в гуркіт сутичок і боїв. Він відчував гостру ностальгію за Дубліном, за його будинками й будівлями з червоної цегли, маленькими садочками за дерев'яними парканами, гуркітливими трамваями, бідняцькими кварталами з убогими оселями, де живуть жалюгідні й бідні люди, оточуючи острови достатку та сучасної розкоші. Що залишилося від усього цього після артилерійського обстрілу, запалювальних бомб, руйнувань? Він подумав про театри «Ебі», «Браму», «Олімпію», подумав про бари, де висить густий сморід, пахне пивом і лунає гомін розмов. Чи стане Дублін знову таким, яким він був?

Шериф не запропонував повести його в душ, і він його про це не попросив. Він бачив свого тюремника таким пригніченим, відсутнім та неухважним, що не посмів турбувати його. Йому було прикро бачити, як

він страждає, й сумно усвідомлювати, що він не має жодної можливості, щоб підбадьорити його. Шериф приходив до нього вже двічі, порушуючи правила, щоб поговорити вночі в його камері, й щоразу Роджер страждав від того, що неспроможний дати містерові Стейсі розраду, якої той шукав. Під час своїх других відвідин, як і під час перших, він не говорив ні про що інше, крім як про свого сина Алекса і про його загибель у битві проти німців у Лоосі, тому глухому закутку Фландрії, який тепер був для нього проклятим місцем. Одного разу після тривалої мовчанки тюремник признався Роджерові, що йому гірко згадувати той день, коли він відшмагав Алекса, ще малого хлопчиська, коли той украв пиріжок у булочній на розі вулиці. «Він завинив і мав бути покараний, — сказав містер Стейсі, — але не так суворо. Так відшмагати зовсім малого хлопця було невиправданою жорстокістю». Роджер спробував заспокоїти його, сказавши, що його та його братів, включно із сестрою, капітан Кейсмент, їхній батько, іноді шмагав, проте вони ніколи не переставали любити його. Але чи слухав його містер Стейсі? Він мовчав, переживаючи свій біль, дихаючи глибоко і схвильовано.

Коли тюремник зачинив двері камери, Роджер ліг на своє ліжко. Він зітхнув, затремтівши. Розмова з Алісою не принесла йому полегкості. Тепер його опанував смуток, що він не був там, у своєму однострої Добровольця і з маузером у руці, що він не брав участі в повстанні, нехай і знаючи, що воно закінчиться різаниною. Мабуть, Патрик Пірс, Джозеф Планкет та інші мали слухність. Ішлося не про те, щоб здобути перемогу, а про те, щоб якнайдовше чинити опір. Принести себе в жертву, як християнські мученики героїчних часів. Їхня кров живила те зерня, яке проросло, витіснивши поганських ідолів і замінивши їх Христом Спасителем. Кров, пролита «Добровольцями», також дасть плоди, вона відкриє очі сліпим і здобуде волю для Ірландії. Скільки його товаришів та друзів із «Син Файну», «Добровольців», «Народної армії», ІРБ були на барикадах, знаючи, що вони йдуть на самогубство? Сотні, тисячі, безперечно. Патрик Пірс насамперед. Він завжди вірив у те, що мучеництво — головна зброя в справедливій боротьбі. Чи не було це частиною ірландського характеру, кельтської спадщини? Здатність католицьких мучеників терпіти страждання вони успадкували ще від Кучулена^[10], від міфічних героїв Ейре й їхніх великих подвигів, а також від

безтурботного героїзму їхніх святих, чії життя з такою любов'ю та вченою наполегливістю досліджувала його подруга Аліса, — то була нескінченна спроможність до великих подвигів. Можливо, ірландцям притаманний дух непрактичності, але вони компенсують його незмірною великодушною спроможністю плекати найвідважніші мрії про справедливість, рівність і щастя. Навіть за умов, коли поразка неминуча. Хоч яким відчайдушним і безнадійним був план Пірса, Тома Кларка, Планкета та інших, за ті шість днів нерівної боротьби на поверхню вийшов, щоб світ міг захоплюватися ним, дух ірландського народу, нескорений, попри стільки століть життя в неволі, сповнений ідеалізму, відважний, готовий на все заради праведної справи. Наскільки відмінна поведінка від поведінки тих його співвітчизників у таборі Лімбург, які були сліпими й глухими до його закликів. Вони показували інше обличчя Ірландії — обличчя підкорених, тих, котрі з огляду на століття колонізації втратили ту незгасну іскру, яка привела стількох жінок і чоловіків на барикади Дубліна. Чи він знову помилився у своєму житті? Що сталося б, якби німецька зброя, яку привіз «Ауд», потрапила в руки «Добровольців» у ніч на 20 квітня в затоці Трейлі-Бей? Він уявив собі, як сотні патріотів на мотоциклах, автомобілях, возах, мулах і віслюках пересуваються під зоряним небом і розвозять ту зброю та набої по всій території Ірландії. Чи змінився б хід подій, якби ті двадцять тисяч рушниць, десять кулеметів і п'ять мільйонів патронів потрапили в руки повсталих? Щонайбільше бої тривали б довше, повсталі захищалися б краще й завдали б ворогові більших утрат. Він із радістю помітив, що позіхає. Сон стирає ці образи й приглушував його тривогу. Йому здалося, він поринає під воду.

Він побачив приємний сон. Його мати то з'являлася, то зникала, усміхаючись, гарна й граційна, у своєму солом'яному капелюсі з широкими крисами, з якого звисала стрічка, що майоріла на вітрі. Невеличка кокетлива парасолька з квітами захищала від сонця її білі щоки. Очі Анни Джефсон були втуплені в нього, а очі Роджера — в неї, і ніщо й ніхто, здавалося, не могли урвати це мовчазне спілкування. Але раптом у лісі з'явився капітан кавалеристів Роджер Кейсменту своєму блискучому однострої легких драгунів. Він подивився на Анну Джефсон очима, наповненими виразом безсоромної жадібності. Стільки вульгарності образило й налякало Роджера. Він не знав, що робити. Він не мав сил, аби перешкодити тому, що мало статися, ані кинутися навтіки й утекти від жахливого передчуття. Крізь застелені слізьми очі, тремтячи від страху й обурення, він побачив, як капітан підняв у повітря його матір. Він почув, як вона скрикнула від подиву, а тоді засміялася силуваним і послужливим сміхом. Тремтячи від огиди й ревнощів, він побачив, як вона засмикала ногами в повітрі, показавши свої тонкі литки, тоді як його батько повіз її геть між деревами. Вони зникли в густих хащах, і сміх матері ставав усе тоншим, аж поки зовсім затих. Після того він чув лише завивання вітру та щебетання пташок. Він не плакав. Світ був жорстоким і несправедливим, і він волів би померти, аніж так страждати.

Сон тривав досить довго, та коли він прокинувся, ще в темряві, через кілька хвилин чи годин, Роджер уже не пам'ятав, коли і як він у нього поринув. Той факт, що він не знає часу, знову наповнив його гострою тривоною. Іноді він про це забував, але найменший неспокій, сумнів, хвилювання призводили до того, що повне незнання, в якій хвилині дня чи ночі він перебуває, заморожувало йому серце, і його опановувало відчуття, що його викинуто з часу, що він живе у світі, де не існують ані раніше, ані тепер, ані потім.

Минуло трохи більше, як три місяці, відколи його заарештували, а він мав таке відчуття, ніби вже роки перебуває за ґратами, в такому усамітненні, в якому день за днем, година за годиною він утрачав свою людську суть. Він не сказав цього Алісі, але якщо раніше іноді плакав надію, що британський уряд розгляне прихильно його супліку про помилування й замінить йому смертний вирок в'язницею, то тепер він таку надію втратив. У тому кліматі гніву й прагнення помсти, який

створило для Корони, а надто для військового керівництва, повстання на Святому тижні, Англія мала потребу зразково покарати зрадників, які бачили в Німеччині, у ворогові, проти якого імперія воювала на полях Фландрії, союзника Ірландії в її боротьбі за незалежність. Його дивувало тільки те, що Кабінет так довго відкладав своє рішення. Чого вони чекали? Хотіли продовжити його агонію, бажаючи, щоб він заплатив за свою невдячність до країни, яка так щедро нагородила його, а він увійшов у змову з її ворогом? Ні, в політиці почуття не мають ваги, для неї мають значення лише інтереси й вигода. Уряд холодно зважує ті переваги і втрати, які він здобуде, коли скарає його на смерть. Чи стане його страта зразковим покаранням? Чи не погіршить вона зв'язки уряду з ірландським народом? Кампанія, спрямована на його дискредитацію, мала на меті домогтися, щоб ніхто не оплакував смерть цього жалюгідного збоченця, цього дегенерата, від якого шибениця очистить пристойне суспільство. Він учинив велику дурницю, залишивши свої щоденники доступними для будь-кого, коли поїхав до Сполучених Штатів. Ця недбалість, яку так вигідно використовує для себе імперія, на тривалий час затьмарить правду його життя, його політичної поведінки й навіть його смерті.

Він повернувся до сну. Цього разу замість приємного сновидіння на нього навалився кошмар, який наступного ранку він майже не пам'ятав. У ньому він побачив пташку, канарку з чистим дзвінким голосом, яка билася в ґрати клітки, куди її посадили, так ніби сподівалася, що коли вона забризкає свої ґрати кров'ю, то вони зламаються й випустять її на волю. Її оченята не переставали обертатися в орбітах, благаючи співчуття. Роджер, хлопчисько в коротких штанцях, казав своїй матері, що не мають існувати ані клітки, ані зоопарки, що тварини завжди повинні жити на волі. Водночас відбувалося щось таємниче, наближалася якась небезпека, щось невидиме, яке він відчував внутрішнім почуттям, щось підступне, зрадливе, воно було вже тут і готувалося завдати удар. Він покрився потом, тремтячи мов аркуш паперу.

Він прокинувся такий збуджений, що був майже неспроможний дихати. Він задихався. Серце калатало йому в грудях із такою силою, наче в нього починався інфаркт. Чи повинен він покликати чергового охоронця? Він відразу відкинув цю думку. Наскільки приємніше йому було б померти тут, на ліжку, природною смертю, яка звільнить його

від шибениці! Та через кілька хвилин серце заспокоїлося, й він міг знову дихати нормально.

Чи прийде сьогодні отець Кейрі? Він хотів би побачитися з ним і поговорити на теми, які мають багато чого спільного з проблемами душі, релігії та Бога й дуже мало — з політикою. І в ту мить, коли він почав заспокоюватися й забувати свій недавній кошмар, йому прийшла на пам'ять його остання зустріч із капеланом в'язниці й та хвилина несподіваної напруги, яка наповнила його тривогою. Вони говорили про його навернення до католицизму. Отець Кейрі ще раз йому сказав, що він не повинен говорити про «навернення», бо позаяк його охрестили малою дитиною, то він ніколи не відокремлювався від церкви. Акт навернення був би просто поверненням до його католицького стану, чимось таким, що не вимагає жодних формальних дій. У всякому разі — й у цю мить Роджер помітив, що падре Кейрі завагався, обережно добираючи слова, щоб не образити його, — Його Преосвященство, кардинал Бурн, висловив думку, коли якщо ви, Роджере, маєте таке бажання, то ви могли б підписати документ, такий собі приватний договір між вами й Церквою, висловивши своє бажання повернутися в її лоно, підтвердивши свій католицький стан і водночас покаючись у своїх колишніх гріхах і помилках.

Падре Кейрі не зміг приховати, що почуває себе трохи ніяково.

Запала мовчанка. Потім Роджер лагідно промовив:

— Я не підпишу ніякого документа, падре Кейрі. Моє повернення в лоно католицької церкви має бути чимось інтимним, у присутності вас як єдиного свідка.

— Так і буде, — сказав капелан.

Запала ще одна мовчанка, не менш напружена.

— Кардинал Бурн мав на увазі те, про що я подумав? — запитав Роджер. — Тобто про кампанію проти мене, про звинувачення, які торкаються мого приватного життя? Про це я мусив би покаятись, підписуючи документ із проханням, щоб мене знову прийняли до католицької церкви?

Дихання падре Кейрі стало частішим. Він знову почав ретельно добирати слова, перш ніж відповісти.

— Кардинал Бурн — чоловік добрий і великодушний, схильний до співчуття, — нарешті сказав він. — Але не забувайте, Роджере, що він носить на своїх плечах відповідальність оберігати добре ім'я церкви, у

країні, де ми, католики, становимо меншість і де є люди, які досі відчують до нас глибоку неприязнь.

— Скажіть мені з усією відвертістю, отче Кейрі: чи кардинал Бурн поставив як умову мого повернення до католицької церкви, щоб я підписав документ, де покаюся б за ті ниці й порочні діяння, в яких мене звинувачує преса?

— Це не умова, а пропозиція, — сказав священник. — Ви можете прийняти або не прийняти її, й це нічого не змінить. Вас охрестили. Ви католик і далі будете ним. Не розмовляймо більше про це.

І вони справді більш про це не розмовляли. Але спогад про ту розмову іноді повертався до Роджера й примушував запитати себе, чи бажання повернутися в церкву своєї матері було чистим чи залежало від обставин того становища, в якому він тепер перебував? Чи не був це акт, спричинений політичними міркуваннями? Щоб показати свою солідарність з ірландцями-католиками, які домагалися незалежності, і свою ворожість до тієї меншості, велика більшість якої сповідувала протестантство і хотіла й далі перебувати у складі імперії? Яку цінність матиме в очах Бога навернення, яке у глибині не мало в собі нічого духовного, а тільки прагнення відчути себе у складі певної громади людей, частиною великого племені? Бог може побачити в такому наверненні конвульсивні рухи людини, яка йде на дно.

— Те, що має тепер вагу, Роджере, це не кардинал Бурн, не я, не католики Англії й не католики Ірландії, — сказав падре Кейрі. — Те, що має тепер вагу, — це ви. Ваша нова зустріч із Богом. Саме в ній ви знайдете силу, істину, той мир, на який ви заслуговуєте після життя такого інтенсивного й наповненого такими випробуваннями, з якими вам довелося змагатися.

— Так, так, отче Кейрі, — стривожено погодився Роджер. — Я знаю. Але мені нелегко. Я докладаю зусиль, присягаюся вам. Намагаюся, щоб Він мене почув, щоб я зміг наблизитися до Нього. Іноді, дуже рідко, мені здавалося, я цього досяг. Тоді нарешті я міг відчути трохи миру, цю неймовірну умиротвореність. Як, наприклад, деякими ночами там, у Африці, під повним місяцем, під небом, усіяним зорями, коли жоден подмух вітру не ворухив листя дерев і було чутно лише шарудіння комах. Усе було так гарно й так спокійно, що мені в голову завжди приходила одна й та сама думка: «Бог існує. Як, бачачи те, що я бачу, я міг сумніватися в його існуванні?» Але в

інших ситуаціях, отче Кейрі, в більшості ситуацій, я Його не бачу, Він мені не відповідає, не слухає мене. І я почуваю себе дуже самотнім. У своєму житті, в більшості випадків, я почував себе дуже самотнім. Тепер, у ці дні, таке зі мною відбувається дуже часто. Але самотність без Бога набагато гірша. Тоді я кажу собі: «Бог мене не чує й не почує. Я помру так само самотнім, як і жив». І щось мучить мене день і ніч, отче.

— Він тут, Роджере. Він вас слухає і Він вас чує. Він знає, як ви себе почуваєте. Знає, що ви Його потребуєте. Він вас не покине. Якщо існує щось таке, в чому я можу запевнити вас, у чому я цілком переконаний, то це в тому, що Бог не покине вас.

Витягшись у темряві на своєму ліжку, Роджер думав, що отець Кейрі взяв на себе обов'язок не менш героїчний, аніж повстанці на барикадах, приносити втіху й мир цим створінням, охопленим розпачем і безнадією, які просиджували в камері по багато років або готувалися піднятися на шибеницю. Робота жахлива, нелюдська, яка мусила наповнювати розпачем багато днів для отця Кейрі, а надто на початку його служіння. Проте він умів приховувати свій настрій. Він завжди зберігав спокій і в будь-яку мить передавав те почуття розуміння, солідарності, що так допомагало йому. Одного разу вони заговорили про повстання.

— Що робили б ви, отче Кейрі, якби тими днями були в Дубліні?

— Пішов би туди, щоб надавати духовну підтримку всім, хто її потребував би, як це робили стільки священників.

Він додав, що не обов'язково треба поділяти переконання повстанців у тому, що волю для Ірландії можна здобути тільки зброєю, аби бути спроможним надавати їм духовну допомогу.

А втім, незалежно від того, що думав отець Кейрі, він завжди був категорично проти насильства. Але це не перешкодило б йому сповідати, причащати й молитися за всіх, хто його про це попросив би, допомагати санітарам і лікарям. Так робили багато священнослужителів, ченців і черниць, і духовне керівництво католицької церкви схвалювало їхню поведінку. Пастухи повинні перебувати там, де перебуває їхня отара, хіба не так?

Усе це було правдою, але правдою було також те, що ідея Бога не входила у вузькі рамки людського раціонального розуму. Треба було пропихати її силоміць, бо вона ніколи не вкладалася туди повністю.

Він і Герберт Ворд часто говорили на цю тему. «У тому, що стосується Бога, треба вірити, а не міркувати, — казав Герберт. — Якщо починаєш міркувати, Бог розвіюється і зникає, як струминка диму».

Роджер прожив своє життя, віруючи й сумніваючись. Навіть тепер, на порозі смерті, він не був спроможний вірувати в Бога тією рішучою вірою, якою вірували його мати, батько та брати й сестра. Як пощастило тим, для кого існування Верховного Єства ніколи не було проблемою, а незаперечною очевидністю, завдяки якій світ для них перебував у повному порядку й усе знаходило своє пояснення та свій резон буття. Ті, хто вірував у такий спосіб, безперечно знаходили заспокоєння перед лицем смерті, якого ніколи не знали ті, хто, як він, жили, потай жартуючи з Богом. Роджер пригадав, що одного разу він написав вірш, якому дав таку назву «Потай від Бога». Але Герберт Ворд запевнив його, що то вірш дуже поганий, і він укинув його до сміттевого ящика. Шкода. Йому хотілося б перечитати його й виправити тепер.

Почало розвиднятися. Між ґратками високого вікна пробився промінчик світла. Скоро прийдуть, щоб дозволити йому винести відро із сечею та екскрементами, й принесуть сніданок.

Йому здалося, що сьогодні сніданок затримується надовше, ніж звичайно. Сонце було вже високо в небі, і золоте й холодне світло наповнювало камеру. Він досить тривалий час читав і перечитував максими Томаса де Кемпіса про недовіру до знання, яке робить людей самовпевненими, і про те, що не варто гаяти час, «забагато міркуючи про речі темні й таємничі», за незнання яких нам навіть не дорікнуть на Страшному суді, коли почув, як великий ключ обкрутився в замковій шпарині й двері камери розчинилися.

— Доброго дня, — сказав охоронець, поклавши на підлозі чорний хлібчик і поставивши філіжанку з кавою.

Чи сьогодні буде чай? Бо з незрозумілих причин сніданок приносили то з кавою, то з чаєм, і така зміна відбувалася часто.

— Доброго дня, — відповів Роджер, підводячись на ноги й ідучи, щоб узяти відро. — Сьогодні ви прийшли набагато пізніше, ніж в інші дні, чи я помиляюся?

Дотримуючись наказу про те, що розмовляти з в'язнями не слід, охоронець йому не відповів, і Роджерові здалося, що він уникав дивитись йому у вічі. Він притримав двері, щоб дозволити йому вийти,

і Роджер вийшов у широкий коридор, весь обвуглений сажею, несучи відро. Охоронець ішов за два кроки за ним. Роджер відчув, що настрої у нього покращився, коли дивився, як виграють промені літнього сонця на грубих стінах та плитах підлоги, створюючи зблиски, які здавалися іскрами. Він подумав про лондонські парки, про Серпентину, про високі платани, тополі та каштани в Гайд-парку й про те, як було б чудово пройти там, нікому не відомим, між спортсменами на конях або на велосипедах і родинами з дітьми, які, скориставшись чудовою погодою, вийшли прогулятися на свіжому повітрі.

У порожньому нужнику — певно, було розпорядження, щоб для нього відводили години не тоді, коли туди приходили вмиватися інші в'язні, — він спорожнив і помив відро. Потім сів і посидів на унітазі без жодного успіху — запор був проблемою всього його життя — і нарешті, скинувши довгу синю блузу в'язня, помив і сильно потер собі тіло й обличчя. Витерся напіввологим рушником, який висів на кільці, вробленому у стіну. Повернувся у свою камеру з чистим відром, ідучи повільно, утішаючись сонячним світлом, яке падало в коридор крізь верхні заграбовані вікна, та звуками — нерозбірливими голосами, автомобільними сигналами, кроками, гуркотом моторів, шарудінням коліс, — які давали йому ілюзію, ніби він знову повернувся в час, і які зникли, коли охоронець зачинив за ним двері його камери.

Питво могло бути як чаєм, так і кавою. Він не надав цьому ваги, бо те питво, хоч і було несмачним, але, проникнувши крізь груди йому у шлунок, заповнило його приємним відчуттям і нейтралізувало згагу, яка завжди мучила його вранці. Хлібчик він приберіг на той випадок, якщо згодом у нього прокинеться апетит.

Умостившись на ліжку, він повернувся до читання «Наслідкування Христа». Іноді ця книжка здавалася йому по-дитячому наївною, але іноді, перегорнувши сторінку, він зустрічався з думкою, яка тривожила його і спонукала згорнути книжку. Він починав міркувати. Чернець — автор книжки — вважав корисним, щоб людина іноді терпіла лихо й нещастя, бо це нагадує їй про її становище: «вона вигнанець на цій землі» й не повинна сподіватися на те, що їй буде добре на цьому світі, а всі свої надії має покласти на світ потойбічний. Це правда. Німецький ченчик там, у своєму монастирі, в Агнетенбергу уже п'ятсот років тому проголосив ту істину, яку Роджер пережив на

власній шкурі. Або, якщо висловитися точніше, спізнав її тоді, коли малою дитиною смерть матері зробила його сиротою, яким він ніколи не переставав бути. Саме це слово найточніше виражало те, що він відчував завжди, в Ірландії, в Англії, в Африці, у Бразилії, в Іквітосі, в Путумайо: повсюди він почувався сиротою й вигнанцем. Більшу частину свого життя він хвалився цим своїм становищем громадянина світу, яким Їтс, за словами Аліси, захоплювався в ньому: він не жив ніде конкретно, бо жив повсюди. Тривалий час він переконував себе в тому, що цей привілей надавав йому свободу, якої не знали ті, хто жив прикутий до одного місця. Але Томас де Кемпіс мав рацію. Він ніколи не відчував, що належить до якоїсь частини світу, бо таким було становище людини: вона жила вигнанцем у цьому падолі сліз, у цьому своєму тимчасовому пристановищі доти, доки смерть поверне кожного чоловіка й кожну жінку до їхньої обори, до справжнього джерела, яке їх живитиме й де вони житимуть протягом вічності.

Натомість порада Томаса де Кемпіса чинити опір спокусам була цілком щирою. Але чи терпів коли-небудь спокуси, у своєму глухому монастирі, той побожний чоловік? Якщо й терпів, то йому було не так легко чинити їм опір і завдати поразки «дияволу, який ніколи не спить і завжди блукає, шукаючи, кого йому проковтнути». Томас де Кемпіс стверджував, що немає людини такої досконалої, яка не переживала б спокуси, і що для християнина неможливо уникнути «хоті», що є джерелом їх усіх.

Він, Роджер, виявляв слабкість і піддавався вимогам хоті багато разів. Не так часто, як писав у своїх записниках і нотатниках, хоч, безперечно, записувати те, чого він не пережив, а те, що тільки хотів пережити, було також манерою — боягузливою і сором'язливою — пережити це, а отже, й поступитися спокусі. Чи мусив він заплатити за такий гріх, хоч і втішався ним не насправді, а в той непевний і незбагнений спосіб, яким утішаються фантазіями? Чи мусив він заплатити за те, чого насправді не зробив, а лише бажав і записував? Бог, безперечно, побачить відмінність і покарає ці гріхи риторичного характеру не так суворо, як ті, що були скоєні насправді.

Хай там як, а записувати те, чого ти не пережив, лише для того, щоб сформуванати собі уявлення, як би ти його пережив, уже містило в собі неявне покарання: те відчуття краху й розчарування, яким завжди закінчувалися брехливі ігри в його щоденниках. (До речі, й те, що він

пережив також.) Але тепер ті безвідповідальні ігри вклали в руки ворога жахливу зброю, якою він зганьбить його ім'я і пам'ять про нього.

З другого боку, було не так легко зрозуміти, про які спокуси говорить Томас де Кемпіс. Вони могли бути такими прихованими, такими замаскованими, що нічим не відрізнялися від чогось доброго, від ентузіазму естетичного за своїм характером. Роджер пригадав, як у далекі роки його юності ті перші його захоплення добре сформованими тілами з тугими чоловічими м'язами, гармонійною красою підлітків не здавалися почуттями нищими і хтивими, а виявом щирої чуттєвості, естетичного ентузіазму. Так тривало багато часу. І саме це милування художньою досконалістю тіл спонукало його опанувати техніку фотографії, щоб переносити на світлини ті досконалі тіла. У якийсь період свого життя, уже перебуваючи в Африці, він помітив, що цей захват був не зовсім чистим або, точніше сказати, не тільки чистим, а чистим і нечистим водночас, бо ті гармонійно збудовані, спітнілі, мускулісті, без жодної краплі жиру тіла, в яких угадувалася матеріальна чуттєвість котячого племені, крім захоплення й захвату, розбуджували в ньому також почуття хоті, жадання, безумного прагнення пестити їх. Відбувалося так, ніби спокуси ставали частиною його життя, революціонізували його, наповнювали його таємницями, тривогами, страхом, але також хвилинами гострої й солодкої втіхи. І каяттям та почуттям гіркоти, безперечно. Чи коли Бог судитиме його, Він стане додавати та віднімати? Чи простить Він його? Чи покарає? Він відчував цікавість, а не страх. Так, ніби йшлося не про нього, а про якусь інтелектуальну вправу або загадку.

І тут він почув із подивом, як масивний ключ знову обертається в замковій шпарині. Коли двері його камери відчинилися, туди проник спалах світла, потужний пучок сонячних променів, який, здавалося, підпалив ранок лондонського серпня. Засліплений, він помітив, що до камери увійшли троє людей. Він не міг упізнати їхні обличчя. Підвівся на ноги. Коли двері зачинилися, він побачив, що найближче, майже доторкаючись до нього, стояв губернатор Пентонвілської в'язниці, якого він бачив разів два, не більше. То був чоловік високий, хирлявий і зморшкуватий. Він був у чорному одязі й мав суворий вираз обличчя.

За ним стояв шериф, білий, як аркуш паперу. І ще був охоронець, який дивився в підлогу. Роджерові здалося, що тиша тривала кілька століть.

Нарешті, дивлячись йому у вічі, губернатор заговорив голосом, який спочатку спотикався, але ставав усе впевненішим і твердішим, мірою того як посувався вперед його монолог.

— Я повинен виконати свій обов'язок, повідомивши вам, що сьогодні вранці, 2 серпня 1916 року, Кабінет міністрів уряду Його Величності короля зібрався, щоб розглянути супліку про скасування смертної кари, подану вашими адвокатами, й присутні там міністри одностайно проголосували проти. Таким чином, вирок Трибуналу, який засудив вас до смертної кари за зраду батьківщини, буде приведений у дію завтра, 3 серпня 1916 року, на подвір'ї Пентонвілської в'язниці о дев'ятій годині ранку. Згідно з усталеним звичаєм засуджений на страту не повинен одягатися в однострій в'язня й може мати на собі цивільний одяг, який зняли з нього, коли він увійшов до в'язниці, і який йому буде повернуто. Крім того, мій обов'язок повідомити вас, що капелани, католицький священник отець Кейрі та отець Мак-Керрол, що належить до тієї самої конфесії, готові надати вам духовну допомогу, якщо ви виявите таке бажання. Вони будуть єдиними особами, з якими вам дозволено розмовляти. Якщо ви хочете написати кілька листів родичам зі своїми останніми розпорядженнями, наша установа надасть вам необхідний для письма матеріал. Якщо ви маєте якісь інші прохання, можете висловити їх тепер.

— Коли я зможу побачитися з капеланами? — запитав Роджер, і йому здалося, що його голос пролунав хрипко й холодно.

Губернатор обернувся до шерифа, вони пошепки обмінялися кількома фразами, й відповів шериф.

— Вони прийдуть надвечір.

— Дякую.

Після хвилинного вагання усі троє покинули камеру, й Роджер почув, як охоронець заскреготів ключем у шпарині.

XIV

Той етап свого життя, коли Роджер найглибше занурився в проблеми Ірландії, він розпочав із подорожі на Канарські острови, у січні 1913 року. Мірою того як корабель відходив усе далі в Атлантичний океан, у нього звалювався з плечей великий тягар, він викидав із пам'яті образи Іквітоса, Путумайо, каучукових плантацій, Манауса, барбадосців, Хуліо Арани, інтриги Форін-Офісу, й у ньому відроджувалася впевненість, що тепер він зможе повернутися до подій у своїй країні. Він уже зробив усе, що міг, для аборигенів Амазонії. Арана, один із найбільших катів того народу, тепер не посміє підняти голову: він утратив будь-який престиж, розорився, й було вельми ймовірно, що він закінчить своє життя у в'язниці. Тепер Роджер хотів зайнятися долею інших аборигенів, аборигенів Ірландії. Вони також мали потребу визволитися від «аран», які їх експлуатували, хоч для цього вони й застосовували зброю вишуканішу та лицемірнішу, аніж та, якою вони користувалися, грабуючи збирачів каучуку, перуанських, колумбійських і бразильських.

Проте, попри почуття визволення, яке тішило його мірою того, як він віддалявся від Лондона, й під час подорожі, й під час свого місячного перебування в Лас-Пальмасі, він страждав від погіршення свого здоров'я. Болі у стегні та в спині, спричинені артритом, терзали його о будь-якій годині дня й ночі. Болезаспокійливі ліки не справляли того ефекту, що раніше. Йому доводилося годинами лежати в ліжку в кімнаті свого готелю або у кріслі на терасі, обливаючись холодним потом. Ходив він, долаючи неабиякі труднощі, завжди з ціпком, і вже не міг вирушати на тривалі прогулянки в поле або до підніжжя пагорбів, як робив, коли приїздив сюди раніше, боячись, що посеред прогулянки його паралізує біль. Найкращі спогади про ті кілька тижнів початку 1913 року будуть тими годинами, які він провів, поринувши в минуле Ірландії завдяки читанню книжки Аліси Стопфорд Грін «The Old Irish World» («Стародавній світ Ірландії»), у якій історія, міфологія, легенда й традиції змішувалися, щоб намалювати картину суспільства, наповненого пригодами й фантазією, конфліктами й творчою діяльністю, в якому народ, відважний і великодушний, розвивався в умовах нелегкої природи, виявляючи свою мужність та

винахідливість через свої пісні, танці, свої ризиковані ігри, ритуали та звичаї. То була велика спадщина, яку англійська окупація намагалася знищити, хоч і не змогла домогтися цього цілком.

На третій день свого перебування в місті Лас-Пальмас, після вечері, він вийшов прогулятися по околицях порту, у кварталі, заповненому тавернами та невеличкими готелями бордельного характеру. У парку Санта-Каталіна неподалік від пляжу Лас-Кантерас, після того як оглянув місцевість, він підійшов до двох молодиків, схожих на матросів, щоб попросити в них вогню. Він трохи поговорив із ними. Його недосконала іспанська мова, яку він змішував із португальською, розвеселила хлопців. Він запропонував їм піти випити, але один із них подішав на побачення й залишив його з Мігелем, молодшим, хлопцем із кучерявим волоссям, який щойно вийшов із підліткового віку. Вони пішли до маленького задимленого бару, що називався «Адмірал Колумб», де співала вже немолода жінка під акомпанемент гітариста. Після другого келиха Роджер, захищений сутінню, що панувала в цьому закладі, простяг руку й поклав її на ногу Мігеля. Той приязно усміхнувся. Осмілівши, Роджер підсунув руку трохи вище, ближче до ширіньки. Він доторкнувся до хлопцевого прутня, і хвиля жадання пробігла в ньому від ніг до голови. Уже багато місяців — «скільки ж — три, чотири?» — він був чоловіком без сексу, без бажань, без фантазій. Йому здалося, що разом зі збудженням у його вени повернулася молодість і любов до життя. «Ходімо до готелю?» — запропонував він хлопцеві. Мігель усміхнувся, не погоджуючись і не заперечуючи, але не виявив найменшого бажання підвестися з місця. Він попросив, щоб йому принесли ще один келих вина, міцного й пікантного, яке вони пили. Коли жінка перестала співати, Роджер попросив рахунок. Він заплатив, і вони вийшли. «Ходімо до готелю?» — знову запитав він його на вулиці, з тривогою в голосі.

Хлопець, схоже, вагався, а може, затримувався з відповіддю, бажаючи, щоб його просили, й у такий спосіб набавити ціну за свої послуги. Але в цю мить Роджер відчув, як його шпигнуло в стегно, що примусило його зігнутися й опертися на підвіконня. Цього разу біль посилювався не поступово, як було в інші рази, а шпигнув відразу й був сильніший, ніж зазвичай. Так ніби його штрикнули ножом. Йому довелося сісти на підлогу, перегнувшись удвоє. Переляканий Мігель швидко відійшов, не запитавши, що з ним сталося, й навіть не

попрощавшись. Роджер протягом тривалого часу залишався в такій позі, зігнутий, із заплющеними очима, чекаючи, поки бодай охолоне той розжарений клинок, що устроївся йому в плечі. Коли він зміг зіп'ястися на ноги, то мусив пройти кілька кварталів дуже повільно, тягнучи ноги, поки йому зустрівся екіпаж, що довів його до готелю. Біль відпустив його лише вранці, коли він зміг нарешті заснути. Уві сні, наповненому кошмарними мареннями, він страждав і втішався на краю провалля, куди міг скотитися в будь-яку мить.

Наступного ранку, снідаючи, він відкрив свого щоденника й дуже повільно щільним почерком описав, як вони кохалися з Мігелем, кілька разів, спочатку в темряві в парку Санта-Каталіна, слухаючи шум моря, а потім у смердючій кімнатці дрібного готелю, звідки чулося, як завивають сирени кораблів. Смагливий хлопець стрибав на ньому, глузуючи з нього, «ти вже старий, ось хто ти є, старий-старісінький», і бив його долонями по сідницях, примушуючи його стогнати, чи то від болю, чи то від утіхи.

Ні протягом решти місяця, відбутого на Канарах, ні під час подорожі в Південну Африку, ні протягом тижнів, які він прожив у Кейптауні та в Дурбані зі своїм братом Томом і своєю невісткою Кейті, він не намагався пережити ще одну сексуальну пригоду зі страху, що через свій артрит знову потрапить у таку саму безглузду ситуацію, в яку потрапив у парку Санта-Каталіна в Лас-Пальмасі, де змарнував свою зустріч із канарським моряком. Вряди-годи, як стільки разів робив в Африці та в Бразилії, він кохався сам-один, заповнюючи сторінки свого щоденника нервовими й покvapними літерами, штучно створеними фразами, іноді такими самими кумедними, як і ті коханці на кілька хвилин або годин, яких він мусив задовольняти. Ці плоди фантазії занурювали його в гнітючу сонливість, тому він намагався звертатися до них якомога рідше, бо ніщо так не нагадувало йому про його самотність і його схильність переховуватися від людей почуття, що, як він знав, супроводжуватимуть його до смерті.

Ентузіазм, яким наповнила його книжка Аліси Стопфорд Грін про стародавню Ірландію, спонукав його попросити в подруги більше матеріалу на цю тему, який би він міг почитати. Пакет із книжками й статтями, який надіслала йому Аліса, надійшов, коли він збирався повантажитися на корабель «Грантильї Касл», що відпливав до Південної Африки 6 лютого 1913 року. Він читав день і ніч протягом

плавання й продовжив читання в Південній Африці, тому в ті дні, попри велику відстань, він почував себе дуже близько до Ірландії, сьогоденної, вчорашньої й стародавньої, чиє минуле ніби наближалось, коли він читав тексти, які Аліса підбрала для нього. Протягом тієї подорожі болі у спині та в стегні зменшилися.

Зустріч із братом Томом після стількох років була тяжкою. Попри сподівання Роджера, який вирішив навідати старшого брата, що ця подорож наблизить їх один до одного й створить між ними міцний зв'язок, який насправді ніколи не існував, вона лише підтвердила, що вони зовсім чужі один одному люди. Крім зв'язку по батьківській крові, між ними не існувало нічого спільного. Протягом минулих років вони обмінювалися листами лише тоді, коли Том і його перша дружина Бланш Багаррі, австралійка, терпіли економічні труднощі й хотіли, щоб Роджер їм допоміг. Він ніколи не відмовляв у цьому, крім тих випадків, коли брат та його дружина просили суми, непосильні для його бюджету. Том одружився вдруге з південноафриканкою Кейті Акерман, і обоє заснували туристичну фірму в Дурбані, проте їхні справи там ішли не дуже добре. Брат здавався старшим за ті роки, які він мав, і перетворився на типового південноафриканця, селянського виду, обсмаленого сонцем і життям на свіжому повітрі, з вільними і дещо грубими манерами, який навіть у тому, як він розмовляв англійською мовою, здавався більше південноафриканцем, ніж ірландцем. Його не цікавило, що там відбувається в Ірландії, у Великій Британії чи в Європі. Єдиною темою його розмов були ті проблеми, які постали перед фірмою, що її вони з Кейті заснували в Дурбані. Вони сподівалися, що краса того місця привабить туристів і мисливців, але їх було не так багато, а витрати на відкриття фірми виявилися набагато більшими, ніж вони розраховували. Вони створили собі багато ілюзій із цим проектом і тепер боялися, що так, як ідуть справи, їм доведеться продати свою фірму за безцінь. Хоч його невістка була цікавішою й розумнішою, ніж його брат, — вона мала художній смак і почуття гумору, — Роджер зрештою розкаювався, що вирушив у таку тривалу подорож тільки для того, щоб навідати це подружжя.

У середині квітня він вирушив у зворотну дорогу до Лондона. На той час він трохи підбадьорився, й завдяки південноафриканському клімату артритні болі в нього пом'якшилися. Тепер його увага була прикута до Форін-Офісу. Він не міг надалі відкладати своє рішення або

просити іншого призначення без значного зниження своєї платні. Він мусив або повернутися консулом у Ріо-де-Жанейро, як вимагало від нього начальство, або відмовитися від дипломатії. Повернутися до Ріо, в місто, яке ніколи йому не подобалося, яке, попри красу його розташування, він завжди відчував ворожим і таким, яке йому було нелегко терпіти. Але справа була не лише в цьому. Насамперед він не хотів і далі жити в роздвоєності, працювати дипломатом на службі в імперії, яка ображала його почуття й принципи. Протягом усього того часу, поки повертався до Англії, він робив підрахунки: його заощадження були невеликими, але живучи скромним життям — для нього це було неважко — і з пенсією, яку він заслужив за ті роки, коли працював чиновником, він зможе побільшити їх. Коли він прибув до Лондона, то ухвалив своє рішення. Найперше, що він зробив, це пішов у Форін-Офіс й оголосив, що відмовляється від призначення консулом у Ріо, пояснивши, що йде у відставку через проблеми зі здоров'ям.

Він залишався в Лондоні дуже мало днів, організовуючи свою відставку й готуючись до подорожі в Ірландію. Він вирушив туди з радістю, але також із зрозумілим почуттям ностальгії, бо його змагало почуття, що назавжди покинув Англію. Разів два зустрівся з Алісою, а також зі своєю сестрою Ніною, від якої, щоб не турбувати її, приховав тяжке економічне становище Тома в Південній Африці. Спробував зустрітися з Едмундом Д. Морелем, який чомусь не відповів на жоден із його листів, що їх він надіслав йому протягом останніх трьох місяців. Але його старий друг, Бульдог, не зміг прийняти його, пославшись на подорожі та зобов'язання, які, за всіма своїми ознаками, були прагненням знайти привід. Що сталося з цим товаришем по боротьбі, яким він так захоплювався і якого так любив? Звідки таке охолодження стосунків? Які плітки або інтриги примусили його відчуті до нього неприязнь? Незабаром по тому Герберт Ворд розповів йому в Парижі, що Морел, довідавшись про те, як рішуче критикував Роджер Англію та імперію за її ставлення до Ірландії, уникав побачитися з ним, щоб не говорити йому про своє несприйняття таких політичних поглядів.

— Мені здається, хоч ти, можливо, цього й не усвідомлюєш, що ти перетворився на екстреміста, — сказав йому Герберт напівжартома-напівсерйозно.

У Дубліні Роджер винайняв собі невеличкий старий будиночок за адресою Ловер Бегот-стріт, 55. Він мав садочок із геранню та гортензіями, які він щоранку підрізавав і поливав. То був тихий і спокійний квартал крамарів, ремісників та дешевих майстерень, де в неділю родини йшли на месу, святково виряджені дами й чоловіки в чорних костюмах, кашкетах на голові й начищених до блиску черевиках. У затягнутому павутиною пабі на розі вулиці, який обслуговувала маркітантка карликового зросту, Роджер пив пиво разом із зеленярем, кравцем та шевцем, які працювали поблизу, сперечався з ними про сучасне політичне становище й співав старовинні пісні. Слава, яку він здобув в Англії за свою боротьбу проти злочинів у Конго й Амазонії, докотилася й до Ірландії, й, попри його бажання жити життям скромним і анонімним, після свого приїзду в Дублін він відразу побачив себе оточеним дуже різними людьми — політиками, інтелектуалами, журналістами, завсідниками різних клубів та культурних центрів; одні хотіли поговорити з ним, інші просили написати статтю або взяти участь у зборах або зустрічах соціального характеру. Він навіть мусив позувати для відомої художниці Сари Персер. На портреті, який вона намалювала і на якому він себе не впізнав, Роджер здавався молодшим, із виразом упевненості й тріумфу на обличчі.

Він знову повернувся до вивчення ірландської старовини. Стара вчителька, місіс Темпл, із ціпком, в окулярах і в капелюшку з вуаллю, приходила тричі на тиждень давати йому уроки гельської мови і залишала йому письмові завдання, які потім виправляла червоним олівцем і ставила оцінки, як правило, низькі. Чому йому було так важко вивчити мову кельтів, із якими він хотів себе ототожнити? Мови давалися йому легко, він вивчив французьку, португальську, щонайменше три африканські й був спроможний порозумітися іспанською й італійською. Чому ж та мова, яку він вважав своєю рідною, здавалася йому такою недоступною? Щоразу, коли з великими зусиллями він щось запам'ятовував, через кілька днів, а іноді й через кілька годин він його забував. Тому, нікому про це не кажучи, а ще меншою мірою в політичних дискусіях, де, з принципових міркувань, стверджував протилежне, він почав запитувати себе, чи є реальною, чи не є химерою мрія таких людей, як професор Еойн Мак-Нейл і поет та педагог Патрик Пірс, що можна воскресити мову, яку колонізатор

переслідує і перетворив її на підпільну, на меншовартісну, й знову зробити її материнською мовою всіх ірландців. Чи можливо, щоб у майбутній Ірландії англійська мова відступила й завдяки коледжам, газетам, проповідям священників і промовам політиків на зміну їй прийшла мова кельтів? Перед публікою Роджер казав, що так, не тільки можливо, а й необхідно, щоб Ірландія відновила свою автентичну персональність. Це буде процес тривалий, завдовжки в кілька поколінь, але неминучий. Бо тільки тоді, коли гельська мова знову стане мовою національною, Ірландія здобуде волю. А проте в самотині свого кабінету на Ловер Бегот-стріт, коли він брався виконувати вправи з композиції гельською мовою, які задавала йому місіс Темпл, він казав собі, що це марні зусилля. Реальність надто просунулася в одному напрямку, щоб можна було повернути її назад. Англійська мова стала манерою спілкуватися, розмовляти, почувати для величезної більшості ірландців, і закликати їх відмовитися від цього є політичним капризом, який може лише призвести до вавилонського стовпотворіння й у культурному плані перетворити його улюблену Ірландію на археологічну дивовижу, яка втратить спроможність спілкуватися з рештою світу. То чи є в цьому сенс?

У травні й червні 1913 року його спокійне, наповнене навчанням життя несподівано урвалося, коли після розмови з журналістом газети «Аєриш Індепендент», який розповів йому про вбогість і примітивний стан рибалок Коннемари, підкорившись раптовому імпульсу, він вирішив поїхати в ту місцевість на заході провінції Гелвей, де, як він чув, зберігалася недоторканою традиційна Ірландія, чії жителі досі розмовляли стародавньою ірландською мовою. Але замість історичної реліквії у місцевості під назвою Коннемара Роджер зіткнувся з дивовижним контрастом між скульптурною красою гір, підметених хмарами крутосхилів, первісних боліт, на берегах яких блукали поні, що походили з цього краю, і людьми, які жили в жахливій убогості, не маючи ані шкіл, ані медичної допомоги, в цілковитій безпорадності. На додачу до всього він виявив там окремі випадки захворювання на тиф. Епідемія цієї хвороби могла поширитися й призвести до катастрофи. Чоловік дії, який жив у Роджері Кейсментові, іноді приспаний, але ніколи не мертвий, негайно взявся до роботи. Він написав статтю, яку відіслав до газети «Аєриш Індепендент», під назвою «Ірландське Путумайо», і створив Фонд допомоги, якого став

першим донором і передплатником. Водночас він звернувся до англіканської, пресвітеріанської та католицької церков і різних благодійних організацій і закликав лікарів та санітарок поїхати в села місцевості Коннемара й надати добровільну допомогу вельми скромній офіційній санітарній діяльності. Кампанія мала успіх. Надійшло багато пожертвувань з Ірландії та з Англії. Роджер здійснив три подорожі в той регіон, привозячи ліки, одяг та харчі для постраждалих родин. Крім того, він заснував комітет для побудови в Коннемарі аптечних та амбулаторних пунктів і початкових шкіл. В інтересах цієї кампанії він за ті два місяці відбув кілька стомливих зустрічей зі священиками, політиками, представниками влади, інтелектуалами й журналістами. Він був здивований, із якою повагою всі ставилися до нього, навіть ті, хто не поділяв його націоналістичні погляди.

У липні він повернувся до Лондона, щоб дати оглянути себе лікарям, які мали повідомити Форін-Офіс, чи слухні його аргументи щодо слабкого здоров'я, якими він обґрунтовував свою відставку з дипломатичної служби. Хоч попри інтенсивну діяльність, яку він провів із метою боротьби з епідемією в Коннемарі, він почував себе не дуже зле, то подумав, що той огляд буде простою формальністю. Проте звіт лікарів був набагато серйознішим, аніж він припускав: артрит у колоні спинного мозку, ішіас у колінних суглобах загострилися. Він міг полегшити свій стан тривалим лікуванням і дуже поміркованим життям, але його хвороби були невиліковними. Не можна було виключити, що коли вони й далі розвиватимуться, то його розіб'є параліч. Тому міністерство закордонних справ прийняло його відставку й з огляду на його стан призначило йому пристойну пенсію.

Перш ніж повернутися до Ірландії, він вирішив поїхати в Париж у відповідь на запрошення Герберта й Саріти Ворд. Йому було приємно побачитися з ними й побути в затишній атмосфері того африканського анклаву, в який Герберт перетворив свою паризьку оселю. Вона була також великою майстернею, в якій Герберт показав йому нову колекцію скульптурних образів чоловіків і жінок Африки, а також кількох представників її фауни. То були скульптури великі й гарні, з бронзи й дерева, створені за останні три роки, які він мав намір виставити цієї осені в Парижі. Поки Герберт їх просвіщав, розповідаючи їм анекдоти, показуючи ескізи й моделі в малому

форматі кожної зі своїх скульптур, Роджер пригадував величні образи тих часів, коли він і Герберт працювали в експедиціях Генрі Мортон Стенлі та Генрі Шелтона Сенфорда. Він багато чого довідався від Герберта, який розповідав про свої пригоди в краях половини світу, розповідав про мальовничих людей, яких бачив у своїх австралійських мандрах, і ще про всяку всячину. Його розум був не менш гострим, аніж його дух веселим та оптимістичним. Його дружина, північноамериканка Саріта, багата спадкоємиця, була вельми споріднена з ним по духу, також любителька авантюрних пригод і жінка дещо богемної вдачі. Вони могли порозумітися чудово. Здійснювали пішохідні походи через Францію та Італію. Своїх дітей вони виховали в тому самому дусі космополітизму, неспокійного й допитливого. Тепер обидва хлопці жили в інтернатах, в Англії, але всі вакації відбували в Парижі. Дівчина, Цвіркунчик, жила з батьками.

Ворди повели його вечеряти в ресторан на Ейфелевій вежі, звідки вони могли милуватися мостами над Сеною та кварталами Парижа, а потім у Комеді-Франсез, де вони подивилися «Уявний хворий» Мольєра.

Але не все було дружбою, розумінням та ніжністю в ті дні, які він провів із подружжям. Він і Герберт мали великі розбіжності у своєму світогляді, але раніше це ніколи не затьмарювало їхньої дружби; навпаки, розбіжності зміцнювали її. Тепер було інакше. Одного вечора вони засперечалися так палко, що Саріта мусила втрутитися, примусивши їх змінити тему.

Герберт завжди ставився терпимо й дещо насмішкувато до націоналізму Роджера. Але в той вечір він звинуватив друга в тому, що він сповідує націоналістичну ідею надто екзальтовано, не раціонально, майже фанатично.

— Якщо більшість ірландців хочуть відокремитися від Великої Британії, нехай собі відокремлюються, — сказав він. — Але я не вірю, що Ірландія багато чого доб'ється, маючи власний прапор, власний герб і власного президента республіки. Не вірю й у те, що завдяки цьому вона розв'яже свої економічні та соціальні проблеми. На мою думку, ліпше нехай вона здобуде собі автономію, якої вимагають Джон Редмонд та його прихильники. Вони також ірландці — чи не так? І вони становлять велику більшість супроти тих, котрі, як ти, вимагають відокремлення. Правду кажучи, ніщо з цього особливо мене не турбує.

Тому мені дивно бачити, яким нетолерантним зробився ти. Раніше ти дослухався до резонів, Роджере. А тепер лише з ненавистю проклинаєш країну, яка також є твоєю, є країною твоїх батьків і братів. Країною, якій ти так достойно служив протягом багатьох років. І яка визнала твої заслуги, чи не так? Вона надала тобі дворянський титул, увінчала нагородами, найпочеснішими в королівстві. Невже це нічого для тебе не означає?

— Ти хочеш перетворити мене на вдячного жителя колонії? — урвав його Кейсмент. — Хочеш, щоб я обрав для Ірландії ту долю, яка дісталася Конго і проти якої ми з тобою так боролися?

— Між Конго й Ірландією лежить дорога в кілька світлових років, так мені здається. Хіба на півостровах Коннемара англійці відрубують аборигенам руки й мережать їм канчуками спини?

— Методи колонізації в Європі набагато витонченіші, Герберте, але не менш жорстокі.

Свої останні дні в Парижі Роджер уникав торкатися теми Ірландії. Він не хотів, щоб його дружба з Гербертом зазнала шкоди. Він із великим жалем думав, що в майбутньому, безперечно, коли він усе більше втягуватиметься в політичну боротьбу, дистанція між ним і Гербертом може збільшитися настільки, що зруйнує їхню дружбу, одну з найтісніших, які він мав у житті. «Невже я справді перетворююся на фанатика?» — не раз запитував він себе після того й іноді з великою тривоною.

Повернувшись у Дублін, у кінці літа, він уже не зміг повернутися до своїх уроків гельської мови. Політична ситуація дедалі більше загострювалася, й він відразу відчув, що не зможе не брати в ній участі. Проект Гоум-Рул, який обіцяв дати Ірландії парламент і широку адміністративну та економічну свободу, підтримуваний Ірландською парламентською партією Джона Редмонда, був схвалений у палаті громад у листопаді 1912 року. Але палата лордів відкинула його через два місяці. У січні 1913 року в Ольстері, юніоністській цитаделі, де панувала місцева англофільська й протестантська більшість, вороги автономії на чолі з Едвардом Генрі Карсоном розвинули злостиву кампанію. Вони утворили організацію під назвою «Добровільні сили Ольстеру», в яку записалися понад сорок тисяч людей. То була політична організація й військова сила, готова в разі потреби збройно воювати проти запровадження в Ольстері Гоум-Рул. Ірландська

парламентська партія під проводом Джона Редмонда боролася й далі за автономію. Друга редакція закону була схвалена в палаті громад і знову зазнала поразки в палаті лордів. 23 вересня Юніоністська рада проголосила себе Тимчасовим урядом Ольстеру, тобто вона мала намір відколотися від решти Ірландії, якщо автономія буде схвалена.

Роджер Кейсмент, чиє ім'я тепер було добре відоме, почав писати до націоналістичної преси, критикуючи юніоністів Ольстеру. Він засуджував насильство, до якого вдавалася в тих провінціях протестантська більшість проти католицької меншості, писав, що робітників цього віросповідання звільняють із фабрик і що муніципалітети католицьких кварталів зазнають дискримінації в їхніх пропозиціях і правах. «Коли я бачу, що відбувається в Ольстері, тписаз він в одній зі своїх статей, — мені стає соромно, що я протестант». У всіх своїх дописах він нарікав, що активність ультра поділить ірландців на ворожі банди, що спричиниться в майбутньому до трагічних наслідків. В іншій статті він суворо критикував священнослужителів англіканської церкви за те, що вони своєю мовчанкою підтримують зловживання проти католицької спільноти.

Хоч у політичних дискусіях він скептично ставився до ідеї, що Гоум-Рул допоможе Ірландії звільнитися від своєї залежності, у своїх статтях він дозволяв собі сподіватися, що якщо закон буде схвалений без тих поправок, які спотворюють його суть і Ірландія матиме свій парламент, зможе обирати своїх представників в органи влади й розпоряджатися своїми прибутками, то вона вийде на дорогу до суверенності. Якщо це принесе мир, то яка буде різниця від того, що її оборона та її дипломатія перебуватимуть і далі в руках Британської Корони?

У ті дні зміцніла його дружба з двома ірландцями, які присвятили своє життя захисту, вивченню та поширенню мови кельтів: професором Еойном Мак-Нейлом і Патриком Пірсом. Роджер відчував дедалі глибшу симпатію до того незламного й радикального хрестоносця гельської мови та незалежності Ірландії, яким був Пірс. Ще у свої підліткові роки він увійшов до Гельської ліги і присвятив себе літературі, журналістиці та навчанню. Він заснував дві двомовні школи й керував ними. Чоловічу школу імені Святого Енди й жіночу, Святої Іти. То були перші школи, присвячені відродженню гельської мови як національної мови Ірландії. Він писав вірші й театральні

п'єси, а крім того, у своїх есеях і статтях розвивав тезу, що якщо не буде відроджено кельтську мову, незалежність нічого не дасть, бо в культурному плані Ірландія й надалі залишиться колонією. Його нетерпимість у цій сфері була абсолютною; у своїй юності він називав зрадником Вільяма Батлера Їтса — який згодом став об'єктом його безмежного захоплення — за те, що той писав англійською мовою. Патрик Пірс був сором'язливий, неодружений, фізично міцний й імпазантний, невтомний трудівник, екзальтований і харизматичний оратор, мав невеличкий дефект на оці. Коли не йшлося ні про гельську мову, ні про незалежність Ірландії і він перебував у середовищі людей, яким довіряв, Патрик перетворювався на чоловіка, від якого променіли гумор і симпатія, ставав балакучим і екстравертним, іноді дивував своїх друзів, перевдягаючись у стару жебрачку, яка просила милостиню в центрі Дубліна, або в кокетливу дамочку, що безсоромно прогулювалася перед дверима таверн. Але його життя було по-чернечому стриманим. Він жив із матір'ю та братами, не пив, не курив, ніхто не знав за ним якихось любовних пригод. Його найкращим другом був нерозлучний брат Віллі, скульптор і професор мистецтва у школі Святого Енди. На фронтоні фасаду тієї школи, оточеної лісистими пагорбами Ратфарнгема, Пірс викарбував фразу, яку ірландські саги приписують міфічному герою Кучулену: «Мені досить прожити один день і одну ніч, якщо про мої подвиги пам'ятатимуть завжди». Розповідали, що він зберігає цноту. Свою католицьку віру він сповідував із військовою дисципліною, доходячи до таких крайнощів, як часто повторюване постування й носіння волосяниці. У ті часи, коли його так глибоко затягло в махінації, інтриги та палкі диспути політичного життя, Роджер Кейсмент часто говорив собі, що, можливо, глибока симпатія, яку він почував до Патрика Пірса, пояснювалася тим, що той був одним із небагатьох політиків, який знав, що політика не повинна відбирати в них почуття гумору і що громадська діяльність має бути цілком принциповою й незацікавленою: його цікавили ідеї й геть не цікавила влада. Але його тривожила одержима переконаність Пірса в тому, що на ірландських патріотів слід дивитися як на сучасну версію стародавніх мучеників: «Так само, як із крові мучеників проросло зерня християнства, так і з крові патріотів проросте зерня нашої свободи», — написав він в одному зі своїх есеїв. «Красива

фраза, — подумав Роджер. — Але чи не відчувається в ній щось фатальне?»

У ньому політика розбуджувала суперечливі почуття. З одного боку, вона примушувала його жити з незнайомою йому раніше напругою, — зрештою, він повернувся тілом і душою в Ірландію! — але його дратувало відчуття втраченого часу, яким наповнювали його нескінченні дискусії, що передували домовленостям та діяльності, а іноді й гальмували їх, інтриги, вияви пихи та дріб'язковості, які перемішувалися з ідеалами та з ідеями в повсякденній суєті. Він чув і читав, що політика, як усе, що прив'язує людину до влади, іноді виводить на світло те найкраще, що в ній є, — ідеалізм, героїзм, готовність до самопожертви, велич душі, — але іноді й найгірше — жорстокість, заздрісність, дратівливість, пиху. Він спізнав на собі, що це так. Йому бракувало політичних амбіцій, влада не спокушала його. Можливо, саме тому, крім престижу, якого надавала йому слава великого міжнародного борця проти знуцання з аборигенів в Африці та в Південній Америці, він не мав ворогів в націоналістичному русі. Представники всіх його течій ставилися до нього з повагою. Восени 1913 року він уперше піднявся на трибуну, щоб випробувати себе як політичного оратора.

У кінці серпня він переїхав до Ольстеру, де минули його дитинство та юність, щоб спробувати об'єднати ірландців протестантського віросповідання, налаштованих проти пробританського екстремізму Едварда Карсона та його послідовників, які у своїй кампанії проти Гоум-Рул муштрували своє військо на очах у влади. Комітет, який Роджер допоміг сформувати, називався «Балімена»^[11] і скликав маніфестацію в ратуші Белфаста. Домовилися, що він виступить як один з ораторів, разом із Алісою Стопфорд Грін, капітаном Джеком Вайтом, Алексом Вілсоном і одним молодим активістом на прізвище Дінсмор. Першу у своєму житті публічну промову він виголосив у дощовий вечір 24 жовтня 1913 року в залі муніципалітету Белфаста перед п'ятьма сотнями людей. Вельми нервуючи, він напередодні написав свою промову й вивчив її напам'ять. У нього було таке відчуття, що, піднявшись на ту трибуну, він робить незворотний крок, що відтепер він уже не зможе повернутися назад на тій дорозі, яку для себе обрав. У майбутньому він присвятить своє життя завданню, що за тих обставин, які склалися, може наразити його на не менший ризик,

аніж той, на який він наражався в африканських джунглях та в південноамериканській сельві. Його промова, в якій він виразив усе своє невдоволення розколом у стані ірландців, була водночас релігійною й політичною (адже католики схилилися до автономії, а протестанти до союзу з імперією), і коли він закликав усіх ірландців до «спілки між різними віруваннями та ідеалами», то йому багато аплодували. Після зборів Аліса Стопфорд Грін, обнявши його, прошепотіла йому на вухо: «Дозволь мені висловити пророцтво. Я провіщаю тобі велике політичне майбутнє».

Після наступних вісьмох місяців Роджер мав таке відчуття, ніби він не робив нічого більше, крім як підіймався та спускався по сходах, виголошуючи промови. Лише на самому початку він їх читав, потім імпровізував, відштовхуючись від якоїсь невеличкої теми. Він об'їздив Ірландію в усіх напрямках, брав участь у зборах, зустрічах, дискусіях, круглих столах, іноді публічних, а іноді таємних, дискутуючи, цитуючи, пропонуючи, відкидаючи протягом годин і відмовляючись задля цих балачок від сну і від їжі. Це цілковите занурення в політичну діяльність іноді збадьорювало його, а іноді вкидало у стан глибокого пригнічення. У такі хвилини розчарування його знову починали мучити болі у стегні та у спині.

У ті місяці кінця 1913 року та початку року 1914 політична напруга безперервно зростала в Ірландії. Розкол між юніоністами Ольстеру та автономістами й прихильниками повної незалежності поглибився до такої міри, що здавався прелюдією до громадянської війни. У листопаді 1913 року у відповідь на утворення організації «Добровольців Ольстеру» під проводом Едварда Карсона утворилася ірландська «Народна армія», чий головний натхненник Джеймс Коннолі був профспілковим керівником і робітничим лідером. Ішлося про суто військову організацію, і створено її було для захисту робітників від агресії хазяїв та влади. Її першим командувачем став капітан Джек Вайт, який доблесно служив у британському війську, перш ніж повернутися до ірландського націоналізму. При утворенні цієї організації було зачитано текст Роджера, якого в ті дні його політичні друзі послали до Лондона, щоб він зібрав там економічну допомогу для націоналістичного руху.

Майже в той самий час, як і ірландська «Народна армія», були утворені з ініціативи професора Еойна Мак-Нейла, якому допомагав

Роджер Кейсмент, ірландські «Добровольці». Ця організація від самого початку розраховувала на підтримку підпільного Ірландського республіканського братства, народного ополчення, яке вимагало незалежності для Ірландії й яким керував із безневинної тютюнової крамнички, що служила йому прикриттям, Том Кларк, легендарний персонаж у націоналістичних гуртках. Він просидів п'ятнадцять років у британських в'язницях за терористичні замаху із застосуванням динаміту. Після цього виїхав на заслання до Сполучених Штатів. Звідти керівники «Клану на Гаел» (північноамериканського відгалуження Ірландського республіканського братства) послали його в Дублін, щоб, задіявши там свій організаторський геній, він створив підпільну мережу. Він так і зробив: у свої п'ятдесят два роки він був здоровий, невтомний і точний. Британська шпигунська агентура не змогла встановити його особу. Обидві організації працювали в тісному, хоч і не завжди легкому, співробітництві, й багато прихильників належали до обох відразу. Також приєднувалися до «Добровольців» члени Гельської ліги, войовничі учасники «Син Файну», організації, що робила свої перші кроки під керівництвом Артура Грифіца, члени «Стародавнього ордену іберійців» і тисячі незалежних.

Роджер Кейсмент працював із професором Мак-Нейлом і Патриком Пірсом над редакцією маніфесту засновника ірландських «Добровольців» і з хвилюванням у душі перебував у великому натовпі учасників мітингу в дублінській Ротонді 25 листопада 1913 року, першого публічного акту організації. Від самого початку, як і планували Мак-Нейл та Роджер, ірландські «Добровольці» стали військовим рухом, який планував рекрутувати, муштрувати й озброювати своїх членів, поділених на взводи, роти й полки по всій Ірландії на той випадок, якщо вибухнуть збройні повстання, а цього не слід було виключати, з огляду на нестабільну політичну ситуацію.

Роджер душею й тілом присвятив себе роботі для «Добровольців». У такий спосіб він налагодив тісні зв'язки й міцно заприятелював із їхніми головними керівниками, серед яких було чимало поетів і письменників, таких як Томас Мак-Донег, що писав п'єси й викладав в університеті, й молодий Джозеф Планкет, хворий на легені й інвалід, який, попри свої фізичні вади, дихав надзвичайною енергією: він був не менш щирим католиком, аніж Пірс, зачитувався містиками й був одним із засновників театру «Абат». Активна діяльність Роджера на

користь «Добровольців» займала його дні та ночі між листопадом 1913 року та липнем 1914-го. Він описав у щоденниках свою участь у мітингах у таких великих містах, як Дублін, Белфаст, Корк, Лондондеррі, Голвей і Лімерік, а також у містечках і селах перед сотнями, а іноді лише перед кількома слухачами. Його промови починалися спокійно («Я протестант з Ольстеру, який захищає суверенітет і визволення Ірландії з-під колоніального англійського ярма»), але, мірою того як він говорив, він збуджувався й закінчував на епічних нотах. Публіка майже завжди вітала його бурхливими оплесками.

Водночас він брав участь у складанні стратегічних планів для «Добровольців». Він був одним із тих керівників, які найбільше наполягали на тому, щоб надати рухові зброю, спроможну ефективно підтримати боротьбу за суверенітет, що, як він був переконаний, неминуче перейде з політичного плану до воєнних дій. Щоб озброїтися, бракувало грошей, і було вкрай необхідно переконати ірландців, залюблених у свободу, щоб вони щедро постачали грішми «Добровольців».

Ось так виникла ідея послати Роджера Кейсмента до Сполучених Штатів Америки, де ірландські громади мали економічні ресурси й могли збільшити свою допомогу під впливом публічної opinio. Хто зможе краще організувати там кампанію, як не ірландець, найвідоміший у світі? «Добровольці» вирішили обговорити цей проект із Джоном Дівоем, лідером у Сполучених Штатах могутнього «Клану на Гаел», що об'єднував численну ірландську націоналістичну громаду в Північній Америці. Дівой, народжений у Кіллі, графство Кіддар, був підпільним активістом від своїх юних літ, звинуваченим у тероризмі й осудженим на п'ятнадцять років в'язниці. Але відсидів він лише п'ять. Воював в Іноземному легіоні в Алжирі. У Сполучених Штатах заснував газету «Гелік Америкен», у 1903 році, й налагодив тісні контакти з американським істеблішментом, завдяки чому «Клан на Гаея» став політично впливовою організацією.

Поки Джон Дівой вивчав цю пропозицію, Роджер не припиняв пропаганду на користь ірландських «Добровольців» та їхнього озброєння. Він близько заприятелював із полковником Морисом Муром, генеральним інспектором «Добровольців», якого супроводжував у його мандрах по острову, перевіряючи, як

відбуваються військові навчання й чи надійно заховані склади зброї. За наполяганням полковника Мура Роджера Кейсмента включили до головного штабу організації.

Кілька разів його посилали в Лондон. Там діяв підпільний комітет, очолюваний Алісою Стопфорд Грін, який, крім збирання грошей, організовував в Англії та кількох європейських країнах таємну купівлю рушниць, револьверів, гранат, кулеметів і набоїв і таємно переправляв до Ірландії. На тих лондонських вечірках у домі Аліси, де збиралися її друзі, Роджер довідався про те, що війна в Європі перестала бути простою можливістю, а перетворилася на неминучу реальність: усі політики й інтелектуали, які приходили на зустрічі в дім історички на Гросвінор-роуд, вважали, що Німеччина вже вирішила розпочати війну, й запитували себе не про те, буде війна чи ні, а про те, коли вона вибухне.

Роджер переселився у квартал Малагіда, на північному узбережжі Дубліна, хоч через свої політичні мандри рідко ночував у власному помешканні. Незабаром по тому як він оселився там, «Добровольці» попередили його, що Ірландська королівська поліція відкрила проти нього справу й що її агенти стежать за ним. Це була ще одна причина, щоб він від їхав до Сполучених Штатів; там він принесе більше користі націоналістичному рухові, аніж у тому разі, якщо залишиться в Ірландії і його посадять за ґрати. Джон Дівой повідомив йому, що керівники «Клану на Гаел» вітатимуть його приїзд. Усі вірили в те, що його присутність прискорить збирання коштів.

Він погодився, але затримував свій відїзд через проект, який був для нього великою ілюзією: святкування 23 квітня 1914 року битви під Клонтарфом, яка відбулася дев'ятсот років тому й у якій ірландці під проводом Браєна Бору завдали поразки англійцям. Мак-Нейл і Пірс підтримали його, але інші керівники вбачали в цій ініціативі лише втрату часу: навіщо витратити сили на виставу з історичної археологи, коли актуальність набагато важливіша? Часу на те, щоб відвертати увагу на минувшину, не було. Цей проект так і не конкретизувався в реальні дії, як і ще одна ініціатива Роджера: що закликав організувати кампанію підписів із вимогою, аби Ірландія взяла участь в Олімпійських іграх своєю власною командою атлетів.

Поки готувався його відїзд, він і далі виступав на мітингах, майже завжди разом із Мак-Нейлом і Пірсом, а іноді й з Томасом Мак-

Доне́гом. Він виступив на них у Корку, Голвеї, Кілкенні. На день Святого Патрисія він піднявся на трибуну в Лімеріку — то була найбільша маніфестація з тих, які він бачив у своєму житті. Ситуація погіршувалася з кожним днем. Юніоністи Ольстеру, озброєні до зубів, влаштовували паради та маневри цілком відкрито, доходючи до таких крайнощів, що британський уряд мусив відреагувати, пославши більше солдатів і матросів на північ Ірландії. Потім відбувся заколот у Куррагу¹, епізод, який справив великий вплив на політичні ідеї Роджера. Коли розпочалася мобілізація британських солдатів і матросів, щоб перешкодити можливому збройному виступові ольстерських ультра, генерал сер Артур Пейджит, верховний командувач збройних сил Ірландії, повідомив англійський уряд, що велика кількість британських офіцерів у Куррагу повідомили його, що якщо він накаже їм атакувати ольстерських Добровольців Едварда Карсона, вони вимагатимуть його відставки. Британський уряд поступився перед шантажем, і ніхто з тих офіцерів не був покараний.

Та подія зміцнила переконаність Роджера: Гоум-Рул ніколи не стане реальністю, бо, попри всі свої обіцянки, англійський уряд, чи то він складатиметься з консерваторів, чи з лібералів, ніколи його не затвердить. Джон Редмонд та ірландці, які вірили в автономію, спізнали розчарування раз і вдруге. Це не вихід для Ірландії. Ідеться не про що інше, як незалежність, і її ніколи не пощастить досягти по-доброму. Її можна видерти з рук окупантів лише політичними і збройними засобами, ціною великих жертв і великого героїзму, як закликають Пірс і Планкет. У такий спосіб домоглися свого визволення всі вільні народи Землі.

У квітні 1914 року до Ірландії приїхав німецький журналіст Оскар Шверінер. Він хотів написати репортаж про бідняків у Коннемарі. А що Роджер виявив таку активність, допомагаючи тому населенню, коли йому загрожувала епідемія тифу, то він захотів зустрітися з ним. Вони поїхали разом у ту місцевість, побували в рибальських селах, побували у школах та в амбулаторіях, які почали діяти. Потім Роджер переклав статті Шверінера для газети «Аєриш Індепендент». У розмовах із німецьким журналістом, який прихильно ставився до націоналістичних прагнень патріотів Ірландії, Роджер утвердився в думці, яка виникла в нього під час його подорожі в Берлін, що боротьбу за незалежність Ірландії треба поєднати з Німеччиною, якщо

виникне збройний конфлікт між цією країною та Великою Британією. З таким могутнім союзником буде набагато більше можливостей здобути від Англії те, чого Ірландія зі своїми скромними засобами — пігмей проти велетня — не здобуде ніколи. У середовищі «Добровольців» цю ідею сприйняли добре. Вона не була цілком нова, проте наближення війни надало їй нової актуальності.

За цих обставин стало відомо, що ольстерські Добровольці Едварда Карсона спромоглися поставити своїм підпільним організаціям в Ольстері через порт Ларне 216 тонн зброї. Разом із тією зброєю, яку вони вже мали, ця додаткова кількість робила юніоністських ополченців набагато сильнішими, аніж Добровольці-націоналісти. Роджер мусив прискорити свій від'їзд до Сполучених Штатів Америки.

Він вирушив туди, але спочатку йому довелося провести до Лондона Еойна Мак-Нейла, який хотів зустрітися з Джоном Редмондом, лідером Ірландської парламентської партії. Попри всі невдачі, той був переконаний, що треба й далі домагатися автономії. Він захищав у розмові з ними добру волю британського ліберального уряду. Це був чоловік гладкий, проте надзвичайно рухливий, він розмовляв швидко, наче вистрілюючи слова з кулемета. Абсолютна впевненість у собі, яку він демонстрував, підсилила неприязнь, що її вже почував до нього Роджер Кейсмент. Чому він був такий популярний в Ірландії? Його теза про те, що автономію треба здобувати у співпраці й дружбі з Англією, мала підтримку серед більшості ірландців. Але Роджер був переконаний, що ця народна довіра до лідера Ірландської парламентської партії зменшуватиметься мірою того, як громадська думка бачитиме, що Гоум-Рул — це міраж, яким користується імперський уряд для того, щоб дурити ірландців, розслаблюючи їх та вносячи розкол у їхні ряди.

Найбільше під час цієї зустрічі роздратовало Роджера твердження Редмонда, що в тому випадку, якщо вибухне війна з Німеччиною, ірландці повинні битися разом з Англією, з міркувань принципу та стратегії: у такий спосіб вони здобудуть довіру англійського уряду та громадської думки, що гарантує їм майбутню автономію. Редмонд зажадав, щоб у виконавчому комітеті «Добровольців» було двадцять п'ять представників його партії, на що «Добровольці», в кінцевому підсумку, погодилися, щоб зберегти єдність. Але навіть ця поступка не

змінити думку Редмонда про Роджера Кейсмента, якого він вважав «радикальним революціонером». Попри це, протягом своїх останніх тижнів перебування в Ірландії Роджер написав Редмондові два люб'язні листи, закликаючи його домагатися, щоб ірландці зберігали єдність попри їхні тимчасові розбіжності. Він запевняв його, що якщо Гоум-Рул стане реальністю, він перший підтримає його. Але якщо англійський уряд, з огляду на свою слабкість перед екстремістами з Ольстеру, так і не зможе запровадити автономію, націоналісти муситимуть обрати собі іншу альтернативу.

Роджер промовляв на мітингу «Добровольців» у Кушендані 28 червня 1914 року, коли надійшло повідомлення, що в Сараєво сербський терорист убив архігерцога Франца Фердинанда Австрійського. У ту мить ніхто не надав особливої уваги тій події, яка через кілька тижнів дала привід для розв'язання Першої світової війни. Свою останню промову в Ірландії Роджер виголосив у Карні 30 червня. Він уже охрип від того, що стільки балакав.

Через сім днів він відплив потай із порту Глазго на кораблі «Касандра» — назва корабля, либонь, свідчила про те, що готує для нього майбутнє, — курсом на Монреаль. Він подорожував другим класом під вигаданим прізвиськом. Крім того, він змінив одяг, який був завжди елегантний, а тепер надзвичайно скромний, змінив також обличчя, зробивши нову зачіску й зголивши бороду. Він прожив кілька спокійних днів, плывучи в морі після тривалої перерви. Під час плавання він здивовано відзначив, що біганина останніх місяців принесла йому ту користь, що його артритні болі послабилися. Він їх майже не відчував, а коли вони поверталися, то були набагато терпимішими, ніж раніше. У поїзді від Монреаля до Нью-Йорка він підготував звіт для Джона Дівоя та інших керівників товариства «Клан на Гаел» про стан справ в Ірландії і про потребу «Добровольців» в економічній допомозі, щоб вони могли закупити зброю, бо політична ситуація розвивалася в такому напрямку, що насильство могло спалахнути в будь-яку мить. З другого боку, війна відкривала виняткову нагоду для прихильників ірландської незалежності.

Прибувши до Нью-Йорка 18 липня, Роджер оселився в «Белмонт-Готелі», скромному готелі, де зазвичай жили ірландці. У той самий день, коли він прогулювався однією з вулиць Манхеттена, відбулася його зустріч із норвежцем Ейвіндом Адлером Кристенсенем. Чи була та зустріч випадковою? Так йому здавалося тоді. Ані на мить йому не спало на думку, що вона могла бути спланована британською службою безпеки та шпіонажу, яка вже протягом кількох місяців стежила за кожним його кроком. Він був переконаний у тому, що заходи, до яких він удався, щоб виїхати з Глазго таємно, були достатніми. Він також не мав найменшої підозри в ті дні, яку катастрофу спричинить у його житті цей двадцятичотирирічний молодик, фізичний стан якого анітрохи не нагадував стан напівмертвого від голоду бродяги, яким він назвався. Попри його зношений одяг, він здався Роджерові

найгарнішим і найпривабливішим чоловіком, якого він зустрічав у своєму житті. Поки він спостерігав, як той наминає сандвіч і п'є трунок, якими він його почастував, він почувався збентеженим, засоромленим, бо серце в нього калатало, а кров закипіла, як уже давно не закипала. Він, завжди такий обережний у своїй поведінці, такий суворий у дотриманні добрих манер, того полудня й того вечора кілька разів був готовий переступити через вимоги формальності й поступитися спокусі, яка штовхала його погладити ці мускулісті руки, покриті золотавим пушком, або обняти Ейвінда за його тонкий стан.

Довідавшись, що молодик не має де спати, він запросив його до свого готелю. Він винайняв для нього кімнатку на тому самому поверсі, де жив сам. Попри втому, яка накопичилася в ньому протягом тривалої подорожі, у ту ніч Роджер не склепив очей. Він тішився й страждав, уявляючи собі атлетичне тіло свого прекрасного друга, змореного сном, руде розкошлане волосся й витончене обличчя з ясними синіми очима, оперте на його лікоть, яке спало з розтуленими губами, показуючи свої досконалі білосніжні зуби.

Знайомство з Ейвіндом Адлером Кристенсенем схвилювало Роджера до такої міри, що наступного дня, під час своєї першої зустрічі з Джоном Дівоем, із яким він мав обговорити дуже важливі справи, те обличчя й та постать знову й знову поверталися в його пам'ять, примушуючи його забути про маленький кабінет, де вони розмовляли, пригнічені спекою.

На Роджера справив велике враження старий і досвідчений революціонер, чиє життя здавалося авантюрним романом. Він здавався молодим і дужим у свої сімдесят два роки й демонстрував енергію, що заражала людей у своїх жестах, рухах і манері говорити. Роблячи нотатки у своєму записнику олівцем, кінчик якого він знову й знову змочував слиною, тицяючи його в рот, він вислухав звіт Роджера про потреби «Добровольців», не уриваючи його. Коли Роджер замовк, він поставив йому безліч запитань, вимагаючи уточнень. Роджер був неабияк здивований, що Джон Дівой так добре поінформований про все, що відбувалося в Ірландії, включно з тими подіями, які утримувалися у глибокій таємниці.

Він не був приятним чоловіком. Його озлобили роки, відбуті у в'язниці, життя та боротьба в умовах підпілля, але він уселяв довіру, не випадало сумніватися в тому, що це чоловік відвертий, чесний і

наділений гранітними переконаннями. З тієї розмови та з тих, які відбувалися між ними протягом усього його перебування в Сполучених Штатах, Роджер зрозумів, що між його поглядами на те, що відбувалося в Ірландії, й поглядами Дівоя не було навіть міліметрової відстані. Джон також вважав, що вже пізно для автономії, що тепер єдиною метою для ірландських патріотів має стати державна незалежність їхньої країни. І збройні виступи будуть незамінним додатком до переговорів. Англійський уряд погодиться на переговори тільки тоді, коли внаслідок воєнних дій опиниться в такій складній ситуації, що надати незалежність Ірландії буде для Лондона меншим лихом. Коли вибухне ця неминуча війна, то спілка з Німеччиною буде життєво важлива для націоналістів: технічна та політична підтримка німців надасть багато більшої ефективності їхнім зусиллям. Джон Дівой повідомив йому, що в ірландській спільноті Сполучених Штатів немає одностайності в цьому питанні. Погляди Джона Редмонда також мають прихильників тут, хоч керівництво «Клану на Гаел» підтримує Дівоя та Кейсменту.

Протягом наступних днів Джон Дівой познайомив його з більшістю керівників нью-йоркської організації, а також із Джоном Квінном та Вільямом Берке Кокрейном, двома впливовими північноамериканськими адвокатами, які допомагали ірландській справі. Обидва вони мали зв'язки у високих колах уряду та парламенту Сполучених Штатів.

Роджер помітив, що він справив добре враження на ірландські громади, й, за наполяганням Джона Дівоя, став промовляти на мітингах і зборах, щоб зібрати кошти. Його знали з його кампаній на користь аборигенів Африки та Амазонії, і його раціональні та емоційні промови доходили до широкої публіки. Після мітингів, на яких він виступав у Нью-Йорку, Філадельфії та інших містах східного узбережжя Сполучених Штатів, надходження збільшилися. Керівники «Клану на Гаел» жартували, що завдяки його зусиллям вони стануть капіталістами. «Стародавній орден гіберніанців» запросив його виступити як головний оратор на найчисленнішому з тих мітингів, на яких Роджер виступав у Сполучених Штатах.

У Філадельфії він познайомився з ще одним із головних керівників націоналістів, що проживали у вигнанні, Джозефом Мак-Карриті, який тісно співпрацював із Джоном Дивоєм у «Клані на Гаел». Вони саме

перебували в його домі, коли надійшла звістка про успішне таємне розвантаження тисячі п'ятисот рушниць і десяти тисяч набоїв для «Добровольців» у місцевості Гаут. Ця новина спричинила вибух веселощів і була відсвяткована тостом. Але трохи згодом стало відомо, що під час того вивантаження виникла серйозна сутичка в Бейчелорс-Вок між ірландцями й британськими солдатами з полку Королівських шотландських прикордонників, у якій загинуло троє людей і близько сорока були поранені. Отже, війна почалася?

Майже в усіх своїх поїздках по Сполучених Штатах на збори організації «Клан на Гаел» та на свої публічні виступи Роджер з'являвся в супроводі Ейвінда Адлера Кристенсена. Він рекомендував його як свого помічника й особу, гідну довіри. Він купив йому більш презентабельний одяг і просвітив його щодо ірландської проблематики, про яку, як сказав йому норвежець, він не знає анічогосінько. Він був неосвічений, але не дурний, і тримався вельми стримано й тактовно на зустрічах між Роджером, Джоном Дівоем та іншими членами організації. Якщо присутність молодого норвежця й розбуджувала в цих людей недовіру, то вони тримали її при собі, бо не поставили Роджерові жодного недоречного запитання про його компаньйона.

Коли в серпні 1914 року вибухнув світовий конфлікт — 4 серпня Велика Британія оголосила війну Німеччині, — Кейсмент, Дівой, Джозеф Мак-Карриті та Джон Кітінг, найвужче коло керівників «Клану на Гаел», вирішили, що Роджер має поїхати до Німеччини. Він поїде туди як представник прихильників ірландської незалежності, що прагнуть увійти до стратегічної спілки, в якій уряд кайзера надаватиме політичну та військову допомогу «Добровольцям», а ті відкриють кампанію проти вербування ірландців до британського війська, до якого так закликали як юніоністи Ольстеру, так і послідовники Джона Редмонда. Цей проект був обговорений із невеликою кількістю керівників «Добровольців», такими як Патрик Пірс та Еойн Мак-Нейл, які схвалили його без вагань. Німецьке посольство у Вашингтоні, з яким «Клан на Гаел» підтримував зв'язок, теж поставилося схвально до цих планів. Військовий німецький аташе, капітан Франц фон Папен, приїхав до Нью-Йорка і двічі зустрічався з Роджером. Він з ентузіазмом поставився до зближення між «Кланом на Гаел», ІРБ та

німецьким урядом. Проконсультувавшись із Берліном, він повідомив, що Роджер Кейсмент буде бажаним гостем у Німеччині.

Роджер чекав війни, як майже весь світ, і щойно загроза стала реальністю, віддався діяльності з тією величезною енергією, на яку був спроможний. Його сприятливе ставлення до Рейху поєдналося з ненавистю до Британії, яка здивувала навіть його товаришів із «Клану на Гаел», хоч вони також ставили на перемогу Німеччини. Він мав палку дискусію з Джоном Квінном, який запросив його провести кілька днів у його розкішній резиденції, переконуючи його, що ця війна стала наслідком змови та заздрощів із боку країни у стані занепаду, такої, як Англія, проти країни, чия могутність безперервно зростала, яка перебувала на вершині промислового та економічного розвитку. Мовляв, Німеччина репрезентує майбутнє, бо вона не переобтяжена колоніальним баластом, тоді як Англія, саме втілення імперського минулого, приречена бути стертою з лиця землі.

У серпні, вересні та жовтні 1914 року Роджер, як у свої найкращі роки, працював день і ніч, пишучи статті та листи, беручи участь у дискусіях і виголошуючи промови, в яких із маніакальною наполегливістю звинувачував Англію, що саме вона спричинила європейську катастрофу, й закликав ірландців не піддаватися солодким умовлянням Джона Редмонда й не вербуватися до британського війська. Англійський ліберальний уряд схвалив автономію в парламенті, але відклав її запровадження в дію до кінця війни. Розкол серед «Добровольців» був неминучим. Організація виросла до неймовірних розмірів, і Редмонд та Ірландська парламентська партія були там у безперечній більшості. Близько ста п'ятдесяти тисяч «Добровольців» ішли за ним, тоді як лише одинадцять тисяч залишалися з Еойном Мак-Нейлом і Патриком Пірсом. Ніщо з цих подій не змогло послабити палкого пронімецького ентузіазму Роджера Кейсмента, який на всіх мітингах, що відбувалися в Сполучених Штатах, описував кайзерівську Німеччину як жертву цієї війни і найбільшу захисницю західної цивілізації. «Не любов до Німеччини говорить твоїми устами, а ненависть до Англії», — сказав йому Джон Квінн під час їхньої дискусії.

У вересні 1914 року у Філадельфії вийшла друком невелика книжка Роджера Кейсмента «Ірландія, Німеччина і свобода морів: можливий результат війни 1914 року», у якій він об'єднав свої есеї і статті,

сприятливі для Німеччини. Книжку перевидали в Берліні під назвою «Злочин проти Європи».

Його висловлювання на користь Німеччини справили враження на дипломатів Рейху, акредитованих у Сполучених Штатах. Німецький посол у Вашингтоні Йоганн фон Берншторф приїхав до Нью-Йорка, щоб приватно зустрітися з трьома керівниками «Клану на Гаел» — Джоном Дівоем, Джозефом Мак-Карриті й Джоном Кітінгом — і Роджером Кейсментом. На тій розмові був також присутній капітан Франц фон Папен. Саме Роджер, за домовленістю з товаришами, виклав перед німецьким дипломатом прохання ірландських націоналістів — вони просили п'ятдесят тисяч рушниць і набоїв до них. Їх можна буде вивантажити в різних портах Ірландії з допомогою «Добровольців», які влаштують, щоб вивантаження відбулося таємно. Цю зброю буде використано для націоналістичного повстання, яке заблокує великі військові сили англійців, чим можуть скористатися морські та сухопутні сили кайзера, щоб організувати напад на військові гарнізони англійського узбережжя. Щоб забезпечити симпатію до Німеччини з боку громадської думки Ірландії, німецький уряд виступить із заявою, в якій гарантує, що в разі своєї перемоги підтримає прагнення ірландців визволитися з-під колоніального ярма. З другого боку, німецький уряд повинен поставитися з особливою увагою до ірландських солдатів, які потраплять у полон, відокремивши їх від англійців і надавши їм можливість увійти до Ірландської бригади, яка воюватиме «поруч із німецьким військом, але не в його складі» проти спільного ворога. Роджер Кейсмент стане організатором Бригади.

Граф фон Берншторф, чоловік атлетичного складу, з моноклем в оці й грудьми, що були покриті нагородами, вислухав його з великою увагою. Капітан фон Папен робив записи. Посол так чи інак мусив проконсультуватися з Берліном, але сказав своїм співрозмовникам, що їхня пропозиція здається йому цілком розумною. І справді, через кілька днів, під час другої зустрічі, він повідомив їм, що німецький уряд схильний провести переговори на цю тему в Берліні з Кейсментом як представником ірландців-націоналістів. Він передав їм листа, в якому просив, щоб берлінські власті забезпечили Роджеру всі зручності під час його перебування в Німеччині.

Він почав готуватися до своєї подорожі негайно. Він помітив, що Дівой, Мак-Карриті та Кітінг були здивовані, коли він сказав їм, що забере до Німеччини свого помічника Ейвінда Адлера Кристенсена. Мовляв, оскільки, з міркувань безпеки, він поїде з Нью-Йорка кораблем спочатку до Кристианії, то допомога норвежця як перекладача у своїй власній країні буде йому дуже корисною, як і в Берліні, бо Ейвінд розмовляв також німецькою мовою. Він не просив додати йому грошей на помічника. Тієї суми, яку «Клан на Гаел» видав йому на подорож і влаштування — трьох тисяч доларів, — вистачить на двох.

Якщо його нью-йоркські товариші й побачили щось дивне в його впертому бажанні взяти із собою в Берлін цього молодого вікінга, який німував під час усіх їхніх зустрічей, то вони нічого йому не сказали. Вони погодилися з ним без коментарів. А Роджер не уявляв собі, як би він міг здійснити свою подорож без Ейвінда. Цей молодик приніс у його життя струмінь юності, ілюзій і — він, либонь, почервонів би, якби сам собі в цьому признався — кохання. Таке ніколи не відбувалося з ним раніше. Він мав випадкові вуличні зустрічі з хлопцями, чиї імена, якщо вони їх мали, бо вони мали здебільшого лише прізвиська, він забував майже відразу, або з тими привидами, яких його уява, його бажання і його самотність вигадували на сторінках його щоденників. Але з цим «прекрасним вікінгом», як називав він його у хвилини інтимності, він переживав у ті тижні та місяці відчуття, що далеко поза межами втіхи він нарешті має близькі взаємини, які можуть тривати, можуть визволити його із самотності, на яку його прирекло його сексуальне покликання. Він не розмовляв про це з Ейвіндом. Він не був таким уже наївним і часто казав собі, що найімовірніше норвежець залишався з ним із міркувань чистої вигоди, і навіть у цьому сумніватися не доводилось, бо, перебуваючи біля Роджера, він їв двічі на день, жив під дахом, спав у пристойному ліжку, мав добрий одяг і впевненість у завтрашньому дні, чим, як він сам признався, він не тішився дуже давно. Але Роджер забував про всі ці міркування у своєму щоденному спілкуванні з хлопцем. Він був із ним уважним і лагідним, здавалося, він і жив тільки для того, щоб піклуватися про нього, виконувати всі його бажання. Він знову й знову звертався до нього, але навіть у найінтимніші хвилини дотримувалася

певної дистанції, щоб не зловжити його довірою, не скотитися до чогось вульгарного.

Вони купили квитки другого класу на пароплав «Оскар II», що йшов курсом із Нью-Йорка до Кристианії й відпливав у середині жовтня. Роджер, який мав документи на ім'я Джеймса Ленді, змінив свій зовнішній вигляд, низько обстригши волосся й зробивши білішим своє засмагле обличчя за допомогою крему. Пароплав був перехоплений Британським військово-морським флотом у відкритому морі й відведений до порту Сторнвей, на Гебридах, де англійці ретельно його обшукали. Але справжню особу Кейсмента з'ясувати їм не вдалося. Двоє прибули в здоров'ї та в безпеці до Кристианії вночі 28 жовтня. Роджер ніколи не почував себе краще. Якби хтось його про це запитав, він би відповів, що, попри всі проблеми, він чоловік щасливий.

А втім, у ці самі години й навіть хвилини, коли йому здавалося, що він нарешті зловив свій чарівний вогонь, своє щастя, розпочинався найгірший етап у його житті, той крах — так він думатиме потім, — який спаскудить усе те добре й шляхетне, що було в його минулому. У той самий день, коли вони прибули в столицю Норвегії, Ейвінд повідомив йому, що кілька годин тому його викрали якісь незнайомці й затягли до британського посольства, де розпитували про його таємничого супутника. Він, наївний, повірив йому. І подумав, що само провидіння допомагає йому вивести на чисту воду вбивчі наміри Британської канцелярії. Насправді, як з'ясувалося потім, Ейвінд сам пішов до Британського консулату й запропонував продати його. Ця подія лише заморочила голову Роджерові й примусила його згаяти тижні та місяці на марні дії та приготування, які в кінцевому підсумку не принесли ніякої користі справі Ірландії і, безперечно, були предметом жартів у Форін-Офісі та в британській розвідці, де на нього дивилися як на патетичного початківця в галузі конспіративної діяльності.

Коли почалося його розчарування Німеччиною, якою, либонь, лише через своє вороже ставлення до Англії, він почав захоплюватися і називати її прикладом ефективності, дисципліни, культури й модерну? Не в перші тижні його перебування в Берліні. Під час своєї подорожі з Кристианії до німецької столиці в супроводі Ріхарда Маєра, який забезпечуватиме йому зв'язок із міністерством закордонних справ

кайзера, він ще був переповнений ілюзіями, переконаний у тому, що Німеччина виграє війну і її перемога буде вирішальною для здобуття Ірландією незалежності. Його перші враження від цього холодного міста, политого дощем і зтягнутого туманом, яким він побачив Берлін у ту осінь, були добрими. Як заступник державного секретаря в міністерстві закордонних справ Артур Ціммерман, так і граф Георг фон Ведель, завідувач англійського відділу Канцелярії, прийняли його вельми люб'язно і виявили великий ентузіазм до його планів створення Бригади з ірландських полонених. Обидва вважали за потрібне, щоб німецький уряд виголосив декларацію на користь здобуття Ірландією незалежності. І справді, 20 листопада 1914 року Рейх проголосив таку декларацію, хоч, може, й не в таких точних термінах, на які сподівався Роджер, але достатньо ясно, щоб виправдати позицію тих, хто, як Роджер, закликав ірландських націоналістів до спілки з Німеччиною. А проте, на той час, попри ентузіазм, із яким він зустрів ту німецьку декларацію — зрештою, вона була його безперечним успіхом, — і попри те, що нарешті державний секретар у Міністерстві закордонних справ повідомив, що високе військове командування дозволяє йому нарешті зібрати всіх ірландських військовополонених в одному таборі, де він зможе навідати їх, Роджер почав передчувати, що реальність не сприятиме його планам, а навпаки, приведе їх до цілковитого краху.

Першою ознакою того, що події стали розвиватися в небажаному для нього напрямку, було довідатися з єдиного листа від Аліси Стопфорд Грін, якого він одержав за півтора року, — цей лист, щоб дістатися до нього, спочатку перетнув Атлантичний океан і зробив зупинку в Нью-Йорку, де його переклали в іншого конверта, змінивши його адресата та місце призначення, — що британській пресі відомо про те, що він перебуває в Берліні. Це спричинилося до інтенсивної полеміки між націоналістами, які схвалювали, й тими, що не схвалювали його рішення прийняти сторону Німеччини у війні. Аліса його не схвалювала, про це вона написала різко й категорично. Вона додала, що багато прихильників незалежності солідарні з нею. Щонайбільше, писала Аліса, вона могла б прийняти нейтральне ставлення ірландців до європейської війни. Але закликати їх перейти на сторону Німеччини — ні. Десятки тисяч ірландців воюють за Велику Британію. Що відчують наші співвітчизники, довідавшись, що

найвідоміші представники ірландського націоналізму закликають до спілки з ворогом, який засипає їх снарядами й душить газом у траншеях Бельгії?

Лист від Аліси став для нього ніби променем сонця. Те, що особа, якою він найбільше захоплювався і до якої, як йому здавалося, він був політично ближчий, аніж до будь-якої іншої, осудила те, що він робить, і сказала йому про це прямо й категорично, приголомшило його. Звичайно, з Лондона, з його далекої перспективи події можуть здаватися зовсім іншими. Але хоч він і намагався знайти для себе багато виправдань, у нього виникали тривожні сумніви: його політична вчителька, його подруга і наставниця уперше висловила йому своє несхвалення, вважаючи, що замість допомагати він завдає шкоди ірландській справі. Відтоді одне запитання безперервно лунало в його свідомості, немов зловісний вісник лиха: «А якщо Аліса має слушність, а я помиляюся?»

Того ж таки місяця листопада німецькі власті послали його на передову лінію фронту, до Шарлевіля, щоб він міг поговорити з військовими командирами про створення Ірландської бригади. Роджер казав собі, що якщо він матиме успіх і створить військову силу, яка воюватиме поруч із німецькими збройними силами за незалежність Ірландії, то, можливо, сумніви багатьох його товаришів, таких як Аліса, розвіються. Вони зрозуміють, що в політиці сентименталізм тільки заважає, що ворог Ірландії — Англія і що вороги її ворогів — це друзі Ірландії. Подорож, хоч і була короткою, але справила на нього добре враження. Високі німецькі воєначальники, що воювали в Бельгії, були переконані у своїй перемозі. Усі вони аплодували ідеї створення Ірландської бригади. З війни він не вельми багато чого побачив: війська на дорогах, шпиталі в селах, шеренги полонених, що охоронялися озброєними солдатами, далекі вибухи снарядів. Коли він повернувся до Берліна, його чекала добра новина. У відповідь на його прохання Ватикан вирішив послати двох священиків туди, де він мав намір зібрати ірландських військовополонених: августинця, фрая О'Кормана й домініканця фрая Томаса Кротті. Корман буде присутній там протягом двох місяців, а Кротті весь час, поки в ньому буде потреба.

А що якби Роджер Кейсмент не познайомився з отцем Томасом Кротті? Мабуть, він не пережив би тієї жахливої зими 1914/15 року, в

яку вся Німеччина, а надто Берлін, була заметена сніговими бурями, які зробили непрохідними дороги й вулиці, з її шаленими вітрами, що виривали з корінням дерева й кущі, розламували навіси над дверима та вікнами й розбивали шибки, з морозами в п'ятнадцять і двадцять градусів нижче нуля, які набагато важче було терпіти, з огляду на війну, коли не було ані світла, ані центрального опалення. Фізичні болі знову люто накинулися на Роджера: болі у стегні, під грудьми примушували його зігнутися у кріслі в три погібелі й не дозволяли підвестися на ноги. Він не раз думав, що тут, у Німеччині, він залишиться паралізованим назавжди. Його знову став мучити геморої. Митися у ванні стало для нього справжньою мукою. Він відчував, що його тіло ослаблене й стомлене, так ніби він постарів на двадцять років.

Протягом усього цього періоду рятував його лише отець Томас Кротті. «Святі існують, це не міф», — твердив він собі. Кого він мав на увазі, як не отця Кротті? Той ніколи не нарікав, він пристосовувався до найгірших обставин з усмішкою на обличчі, ознакою його доброго гумору та оптимізму, його внутрішньої переконаності в тому, що в житті завжди є багато чудових речей, заради яких варто жити.

Це був чоловік радше низенький, аніж високий, з рідким сивим волоссям і круглим червоним обличчям, на якому його ясні очі, здавалося, променіли й бризкали іскрами. Він походив із дуже вбогої селянської родини, з провінції Гелвей, й іноді, коли настрої у нього був кращий, ніж зазвичай, співав гельською мовою колискові пісні, які чув від матері, коли був немовлям. Довідавшись, що Роджер прожив двадцять років в Африці й близько року в Амазонії, він розповів йому, що від часів семінарії він мріяв поїхати з місією в якісь далекі краї, але домініканський орден визначив для нього іншу долю. У таборі він заприятелював з усіма полоненими, бо до всіх ставився з однаковою повагою, незалежно від їхніх ідей та переконань. Позаяк від першої хвилини він зрозумів, що тільки невеличка меншість дозволить Роджерові переконати себе своїми ідеями, він поведився строго неупереджено, ніколи не висловлюючись ані на користь, ані проти Ірландської бригади. «Усі, хто перебуває тут, страждають і є дітьми Бога, а отже й нашими братами, чи не так?» — казав він Роджерові. У своїх тривалих розмовах з отцем Кротті Роджер майже не торкався політики. Вони багато говорили про Ірландію, це так, про її минуле, її

героїв, її святих, її мучеників, але на устах отця Кротті найчастіше з'являлися ті ірландці, які були стражденними й нікому не відомими трударями, які гнули спину від світанку до світанку, щоб заробити собі шматок черствого хліба, й ті, яким доводилося виїздити до Америки, Південної Африки та Австралії, щоб не померти з голоду.

Саме Роджер підняв у розмовах з отцем Кротті тему релігії. Домініканець і тут був дуже стриманим, безперечно, думаючи, що його співрозмовник як прихильник англіканської церкви хотів би уникнути конфліктної ситуації. Та коли Роджер розповів йому про свій духовний розлад і признався, що був у його житті час, коли він усе більше схилився до католицизму, релігії, яку сповідувала його мати, отець Кротті охоче заговорив на цю тему. Він терпляче намагався задовольнити його цікавість, розвіяти сумніви та відповісти на запитання. Одного разу Роджер наважився запитати його напрямки: «Чи вважаєте ви, що я роблю добре те, що роблю, чи, на вашу думку, я помиляюся, отче Кротті?» Священик став дуже серйозним. «Я не знаю, Роджере. Я не хотів би брехати вам. Усе дуже просто — я нічого про це не знаю».

Роджер тепер і сам цього не знав, після того як у перші дні грудня 1914 року, спочатку прогулявшись по табору Лімбург із німецькими генералами де Графом і Екснером, нарешті наважився виступити перед сотнями ірландських полонених. Ні, реальність аж ніяк не відповідала його передбаченням. «Яким же я був наївним», — сказав він собі, пригадуючи з несподіваним смаком попелу в роті неприязні, ворожі обличчя полонених, коли він їм пояснював, говорячи про свою палку любов до Ірландії, чому він вирішив створити Ірландську бригаду, говорив про ту місію, яку вона має виконати, про те, що батьківщина з великою вдячністю прийме жертву тих бійців, які в ній воюватимуть. Він пригадав, як, уриваючи його промову, викрикували ім'я Джона Редмонда, несхвальний, а часом і погрозливий гомін, мовчанку, яка запала після його слів. Найпринизливішим був для нього той факт, що коли він закінчив говорити, німецькі охоронці оточили його й допомогли йому покинути табір, бо хоч слів і не було чути, але поведінка більшості полонених давала підстави припустити, що вони можуть напасти на оратора.

І те саме сталося, коли Роджер удруге прийшов у Лімбург, щоб поговорити з ними, 5 січня 1915 року. Цього разу полонені не

задовольнилися тим, щоб показати йому свій осуд невдоволеними виразами облич та поведінкою. Тепер вони свистіли й ображали його. «Скільки тобі заплатила Німеччина?» — такий крик був найчастішим. Йому довелося замовкнути, бо крики заглушували його. На нього посипався дощ камінців, пльовків та всіх предметів, які можна було кинути. Німецькі солдати швидко вивели його з того приміщення.

Він ніколи не докоряв собі за ту спробу. Але спогади про це, як рак, роз'їдали його зсередини.

— Чи мушу я відмовитися від свого наміру, з огляду на такий загальний протест, отче Кротті?

— Ви мусите зробити те, що вважаєте найкращим для Ірландії, Роджере. Ваші ідеали чисті. Непопулярність не завжди вказує на те, що справа є несправедливою.

Відтоді він жив у болісній роздвоєності, переконуючи німецькі власті, що організація Ірландської бригади посувається вперед. Це правда, поки що в нього мало прихильників, але все зміниться, коли полонені подолають початкову недовіру й зрозуміють, що доля Ірландії, а отже, і їхня власна доля, у дружбі та співпраці з Німеччиною. Його совість нагадувала йому, що він каже неправду, що масового напливу людей до Бригади ніколи не буде, що вона назавжди залишиться лише символічною невеличкою групою.

Якщо так воно і є, то навіщо продовжувати? Чому не відступити назад? Бо відступити назад означало б самогубство, а Роджер Кейсмент не хотів накласти на себе руки. Поки що не хотів. Не в такий спосіб, принаймні. Й тому з кригою в серці, водночас марнуючи зусилля на «справу Фіндлея», він провадив переговори з властями Рейху, домагаючись певних переваг для Ірландської бригади. Він ставив певні умови, і його співрозмовники Артур Ціммерман, граф Георг фон Ведель і граф Рудольф Надольни вислуховували його дуже серйозно, занотовуючи його вимоги та пропозиції у своїх записниках. Під час наступної зустрічі вони повідомили йому, що німецький уряд прийняв його вимоги: Бригада матиме власну форму, своїх ірландських офіцерів, сама обиратиме ті ділянки фронту, де вона воюватиме, витрати на неї будуть повернуті німецькому уряду республіканським урядом Ірландії, коли той буде сформовано. Він знав так само чудово, як і вони, що все це пантоміма, бо Ірландська бригада на середину 1915 року не набрала добровольців навіть для того, щоб сформувати

одну роту: туди завербувалося лише близько сорока людей, і не було певності, що всі вони в ній залишаться. Багато разів він себе запитував: «Доки триватиме цей фарс?» У своїх листах до Еойна Мак-Нейла та Джона Дівоя він почував себе зобов'язаним запевняти їх, що, хоч і повільно, але Ірландська бригада стає реальністю. Кількість добровольців потроху зростає. Було необхідно, щоб вони прислали ірландських офіцерів, які увійшли б до Бригади й стали б командирами майбутніх взводів і рот. Вони йому це обіцяли, але їм, либонь, також довелося долати труднощі, прибув лише капітан Роберт Монтейт. Хоч, правду кажучи, незламний Монтейт один був вартий цілого батальйону.

Перші ознаки подій, які наближалися, Роджер побачив тоді, коли по закінченні зими стало з'являтися зелене листячко на липах вулиці Унтер-ден-Лінден. Заступник державного секретаря міністерства закордонних справ одного дня на одній із їхніх періодичних зустрічей досить різко повідомив його, що високе німецьке командування не довіряє його помічникові Ейвінду Адлеру Кристенсену. Є підстави вважати, що він інформатор британської розвідки. Він повинен негайно розлучитися з ним.

Це повідомлення було великою несподіванкою для Роджера, й спочатку він його відхилив, зажадавши доказів. Йому відповіли, що служби німецької розвідки не зробили б такої заяви, якби не мали поважних підстав, щоб її пред'явити. Позаяк тими днями Ейвінд виявив бажання поїхати на кілька днів до Норвегії побачитися з родичами, Роджер на це погодився. Він дав йому грошей і провів його на вокзал. Більш ніколи він уже його не побачив. Відтоді ще одна причина внутрішньої тривоги приєдналася до попередніх: чи можливо, щоб божественний вікінг був англійським шпигуном? Він став нишпорити у своїй пам'яті, намагаючись знайти в ці останні місяці, коли вони жили разом, якусь подію, вчинок, суперечність, необачно кинуте слово, яке виказало б його. Але не знайшов нічого. Він намагався заспокоїтися, переконуючи себе, що ця плітка була маневром, до якого вдалися ці тевтонські аристократи, упереджені пуритани, запідозривши, що його взаємини з норвежцем були не зовсім чисті, а тому вирішили розлучити їх, удавшись до першої-ліпшої вигадки, навіть до обмови. Але сумніви повернулися й забрали в нього сон. Він лише зрадив, коли довідався, що Ейвінд Адлер

Кристенсен вирішив податися з Норвегії до Сполучених Штатів, не повертаючись до Німеччини.

20 квітня 1915 року прибув до Берліна молодий Джозеф Планкет як делегат від «Добровольців» та ІРБ, після того як подолав довгий і плутаний шлях через половину Європи, щоб не потрапити в сіті британської розвідки. Як він зміг докласти стільки зусиль, обплутаний стількома хворобами? Йому ще не виповнилося й двадцяти семи років, але він уже був схожий на скелет, напівпаралізований поліомієлітом і хворий на сухоти, які іноді робили його обличчя схожим на череп. Будучи сином заможного аристократа Джорджа Нобля Планкета, директора Національного музею Дубліна, Джозеф розмовляв англійською мовою з аристократичним акцентом, одягався абияк, у якісь недоладні штани, в сурдут, який був для нього завеликий, і капелюх, насунутий на самі брови. Але досить було його почути й перекинутися з ним кількома словами, щоб відкрити за цією зовнішністю паяца, зруйнованим тілом і карнавальним одягом надзвичайно глибокий розум, проникливий, як мало в кого, величезну літературну культуру й палкий дух, готовий боротися й принести себе в жертву за справу Ірландії, який справив таке глибоке враження на Роджера Кейсмента, коли він розмовляв із ним у Дубліні на зустрічах «Добровольців». Він писав вірші містичного змісту, був, як і Патрик Пірс, щирим віруючим і знав досконало іспанських містиків, а надто святу Тересу Ісусову та Сан Хуана де ла Круса, чії вірші іспанською мовою цитував напам'ять. Як і Патрик Пірс, він у середовищі «Добровольців» завжди належав до найрадикальніших, і це наближало його до Роджера. Слухаючи цих двох, Роджер мав звичай казати, що Пірс і Планкет, схоже, шукають мучеництва, переконані в тому, що лише відчайдушний героїзм і зневага до смерті, характерні для титанічних героїв, що населяли ірландську Історію від Кучулена, Фіонна^[12] й Овена Роу^[13] до Вулфа Тоуна^[14] й Роберта Еммета^[15], й готовність померти, як помирили християнські мученики в первісні часи, може принести у свідомість більшості ірландців ту ідею, що здобути свободу можна, лише взявшись за зброю й оголосивши війну поневолювачам. Із жертвовної самопожертви синів Ейре народиться вільна країна без колонізаторів, без експлуататорів, де правитимуть закон, християнство та справедливість. Майже божевільний романтизм Джозефа Планкета та Патрика Пірса іноді лякав Роджера Кейсмента в

Ірландії. Але тими тижнями в Берліні, слухаючи молодого поета й революціонера в ті погожі дні, які весна наповнила квітами, а сади й дерева в парках знову зазеленіли, Роджер почував себе схвильованим і зворушеним і палко бажав вірити в усе, що казав йому щойно прибулий гість.

Він привіз радісні новини з Ірландії. Розкол «Добровольців» у їхньому ставленні до європейської війни, на думку Планкета, прояснив речі. Безперечно, велика більшість поділяє тезу Джона Редмонда про необхідність воювати спільно з імперією і вербуватися до британського війська, але меншість, яка зберігає вірність принципам «Добровольців», нараховує багато тисяч людей, сповнених рішучості битися, це справжнє військо, об'єднане, згуртоване, що ясно бачить перед собою свою мету й готове померти за Ірландію. Нині існує міцна спілка між «Добровольцями» та ІРБ, а також ірландською «Народною армією», «Народним військом», яке утворили марксистичні й синдикалісти, такі як Джім Ларкін та Джеймс Коннолі, і «Син Файном» Артура Гріфіца. Навіть Шин О'Кейсі, який люто нападав на «Добровольців», називаючи їх «синочками буржуазних татусів», тепер схиляється до співпраці. Тимчасовий комітет, яким керують Том Кларк, Патрик Пірс і Томас МакДонел, разом з іншими готує повстання вдень і вночі. Обставини для збройного виступу виникли сприятливі. Європейська війна створює унікальну нагоду. Надзвичайно важливо, щоб Німеччина допомогла їм, надіславши півсотні тисяч рушниць і перекинувши своє військо на британську територію та атакувавши ірландські порти, мілітаризовані Королівським морським флотом. Спільні дії можуть забезпечити перемогу німцям. Ірландія, нарешті, стане незалежною і вільною.

Роджер цілком погоджувався з гостем. Це була його давня теза, й саме тому він тепер перебуває в Берліні. Він наполегливо зажадав, щоб Тимчасовий комітет ухвалив рішення: наступальна операція німецьких військово-морських та сухопутних сил має бути тією неодмінною умовою, без якої повстання починати не слід. Без такого вторгнення німецької армії воно зазнає краху, бо з погляду військово-матеріального забезпечення сили будуть надто нерівні.

— Але ви, сер Роджер, — урвав його Планкет, — забуваєте про один фактор, який переважає фактор військової сили та кількість солдатів: містику. Ми її маємо, а англійці — ні.

Вони розмовляли в напівпорожній таверні. Роджер пив пиво, а Джозеф — прохолоджувальний трунок. Закурили. Планкет розповів, що Ларкфілд Мейнор, його дім у кварталі Кіммейдж у Дубліні, перетворено на кузню й арсенал, де виготовляють гранати, бомби, багнети, піки та шиють прапори. Він розповідав про все це, вимахуючи руками, у стані трансу. Він розповів йому також, що Тимчасовий комітет вирішив приховати від Еойна Мак-Нейла домовленість про повстання. Роджер здивувався. Як можна було тримати в таємниці подібне рішення від чоловіка, що був засновником «Добровольців» і є президентом цієї організації?

— Усі ми його шануємо, й ніхто не ставить під сумнів патріотизм і чесність професора Мак-Нейла, — пояснив Планкет. — Але він надто поміркований. Він вірить у можливість переконувати та в мирні методи. Ми поінформуємо його, коли буде вже пізно перешкодити повстанню. Тоді, ніхто в цьому не сумнівається, він приєднається до нас на барикадах.

Роджер працював день і ніч із Джозефом, готуючи на тридцяти двох сторінках план повстання в усіх його подробицях. Обидва подали його в Канцелярію та в Адміралтейство. У плані передбачалося, що військові сили британців в Ірландії будуть розпорошені між різними гарнізонами й можуть бути легко розбиті. Німецькі дипломати, чиновники та військові керівники були глибоко вражені, слухаючи цього калічного молодика, вдягненого, як клоун, який, говорячи, перетворювався й пояснював із математичною точністю та великою інтелектуальною переконливістю ті переваги, які виникнуть, коли німецьке вторгнення відбудеться одночасно з націоналістичною революцією. Передусім ті з німців, які знали англійську мову, вислухали Планкета з великою увагою, заінтриговані його невимушеністю, твердістю й екзальтованою риторикою, з якою він викладав свої плани. Але навіть ті, хто не розумів англійської й мусив чекати, поки перекладач перекладе його слова, дивилися з глибоким подивом на енергійну й нестямну жестикуляцію цього калічного посланця ірландських націоналістів.

Вони слухали їх, записували ті прохання, з якими зверталися до них Джозеф і Роджер, проте нічого не обіцяли. Ані вторгнення їхніх військ, ані того, що надішлють півсотні тисяч рушниць із відповідною кількістю набоїв. Усе це буде розглянуто в рамках глобальної стратегії

війни. Рейх схвалює прагнення ірландського народу здобути незалежність і має намір підтримати його законні прагнення. Нічого більш конкретного німці не обіцяли.

Джозеф Планкет перебув майже два місяці в Німеччині, живучи зі скромністю, яку можна було порівняти зі скромністю самого Роджера Кейсмента, до 20 Липня, коли вирушив до швейцарського кордону, маючи намір повернутися в Ірландію через Італію й Іспанію. Молодий поет не звернув уваги на мізерну кількість бійців, яку набрала Ірландська бригада. У кінцевому підсумку, він не виявив найменшої симпатії до цього військового утворення. Чому ж так?

— Щоб піти служити в Бригаду, полонені мусять зламати присягу вірності, яку вони дали британському війську, — сказав він Роджерові. — Я був завжди проти того, щоб наші люди вербувалися у військо окупантів. Але після того як вони це зробили, присягу, дану перед Богом, не можна зламати без того, щоб не згрішити й не втратити честь.

Отець Кротті почув цю розмову й промовчав. Він наслідував поведінку сфінкса протягом усього вечора, поки троє перебували разом, слухаючи поета, який сам-один підтримував розмову. Потім домініканець сказав Кейсментові:

— Цей молодик, безперечно, перебуває поза межами світу нормальних людей. І в тому, що стосується його розуму, й у силі відданості своїй справі. Його християнство — це віра тих християн, які помирили в римських цирках, пожертві хижакими. Але він також належить до хрестоносців, які відвоювали Єрусалим, повбивавши всіх нечестивих юдеїв та мусульман, які їм зустрілися, включно з жінками й дітьми. Те саме палке натхнення, те саме звеличення крові й війни. Признаюся тобі, Роджере, що хоч саме ці люди творять історію, вони вселяють мені більше страху, ніж захвату.

У ті дні Роджер і Джозеф часто розмовляли про можливість того, що повстання вибухне в той час, коли німецьке військо не нападе на Англію й навіть не обстріляє порти, які Королівський військово-морський флот утримує на території Ірландії. Планкет вважав, що навіть у цьому випадку не слід відмовлятися від планів повстання: європейська війна створила нагоду, яку не можна знехтувати. Роджер був переконаний, що таке повстання буде самогубством. Попри свій героїзм і свою рішучість, революціонери будуть роздушені великою

збройною потугою імперії. Вона скористається з цієї нагоди, щоб провести нещадну чистку. Визволення Ірландії відсунеться ще на півсотні років.

— Чи повинен я так розуміти вас, що коли вибухне революція, не підтримана втручанням із боку Німеччини, то ви не будете з нами, сер Роджер?

— Звичайно, я буду з вами. Але знаючи, що йдеться про марну жертву.

Молодий Планкет подивився йому у вічі тривалим поглядом, і Роджерові здалося, що в тому погляді він помітив почуття жалю.

— Дозвольте мені говорити з вами відверто, сер Роджер, — промурмотів він нарешті з виглядом людини, якій відома незаперечна істина. — Мені здається, ви дечого не зрозуміли. Ідеться не про те, щоб перемогти. Звичайно ж, ми програємо цю битву. Ідеться про те, щоб вона тривала якнайдовше. Щоб ми змогли чинити опір кілька днів, кілька тижнів. І померти так достойно, щоб наша смерть і наша кров підсилили патріотизм ірландців, поки він не перетвориться на незламну силу. Ідеться про те, щоб на кожного з нас, хто помре, народилася сотня революціонерів. Хіба не так перемагало християнство?

Він не знав, що йому відповісти. Ті тижні, які залишилися до від'їзду Планкета, були для Роджера надзвичайно напруженими. Він продовжував своє клопотання, щоб Німеччина відпустила на волю тих ірландських полонених, які заслуговують на це, з огляду на своє здоров'я, свій вік, свій інтелектуальний і професійний рівень і свою поведінку. Ця його діяльність справила в Ірландії добре враження. Німецькі власті не йшли йому назустріч, але зрештою стали поступатися. Вони склали списки, сперечалися про кількість. Зрештою найвище військове командування погодилося відпустити на волю сотню професіоналів, учителів, студентів і комерсантів, що мали добрі характеристики. Це коштувало Роджерові багатьох годин і днів дискусій, застосування гнучкої тактики, що геть виснажувало його. З другого боку, стривожений думкою, що «Добровольці», згідно з тезою Пірса й Планкета, можуть підняти повстання раніше, аніж Німеччина вирішить напасти на Велику Британію, він тиснув на Канцелярію та Адміралтейство, щоб вони дали йому відповідь на прохання надати п'ятдесят тисяч рушниць. Вони давали йому ухильні відповіді. Аж

поки одного дня на засіданні міністерства закордонних справ граф Бліхер промовив слова, що зіпсували йому настрої:

— Сер Роджер, ви маєте неточне уявлення про пропорції. Подивіться об'єктивним поглядом на мапу, й ви побачите, що таке Ірландія в геополітичних термінах. Хоч би з якою великою симпатією Рейх ставився до вашої справи, інші країни та регіони мають більшу вагу для німецьких інтересів.

— Чи означають ваші слова, що ми не одержимо зброю, пане граф? Німеччина не планує вторгнення?

— Обидві проблеми сьогодні вивчаються. Якби йшлося про мою думку, то я, звичайно, скасував би вторгнення, принаймні в найближчому майбутньому. Але це вирішуватимуть фахівці. Думаю, незабаром ви одержите остаточну відповідь.

Роджер написав великого листа Джонові Дівую та Джозефові Мак-Карриті, виклавши свої резони на користь того, що повстання треба буде відкласти, якщо воно не збіжиться в часі з німецькою військовою акцією. Він закликав їх застосувати свій вплив серед «Добровольців» та ІРБ, щоб переконати їх не брати участі у необміркованому збройному виступі. Водночас він їх запевнив, що докладатиме всіх зусиль, аби німці погодилися дати зброю. Але закінчення листа було драматичним: «Я зазнав невдачі. Тут із мене користі немає. Дозвольте мені повернутися до Сполучених Штатів».

У ті дні посилювалися його хвороби. Ніщо не допомагало йому послабити болі артриту. Безперервні застудні захворювання, ускладнені лихоманкою, часто примушували його вклатися в ліжку. Він схуд і страждав від безсоння. Так наче одного лиха йому було мало, перебуваючи в такому стані, він довідався, що газета «Нью-Йорк Ворлд» опублікувала статтю, безперечно, профільтовану британською контррозвідкою, в якій повідомлялося, що сер Роджер Кейсмент перебуває в Берліні, випрошуючи в Рейху великі суми грошей на організацію повстання в Ірландії. Він надіслав у газету листа з протестом — «Я працюю для Ірландії, а не для Німеччини», — який не був надрукований. Його друзі в Нью-Йорку переконали його не подавати в суд. Він його програє, і «Клан на Гаел» не схильний марнувати гроші на судову тяганину.

У травні 1915 року німецькі власті відповіли згодою на наполегливе прохання Роджера: щоб Добровольці Ірландської бригади були відокремлені від полонених, які утримувалися в Лімбурзі. З 20 травня півсотні бійців Бригади, до яких їхні товариші ставилися вороже, були переведені до маленького табору Цоссен, в околицях Берліна. Вони відсвяткували цю подію месою, яку відслужив отець Кротті, й проголошували тости та співали ірландських пісень в атмосфері товаришкості, яка трохи підняла настрої Роджера. Він повідомив бійцям Бригади, що через кілька днів вони одержать однострої, які він сам спроектував, і що скоро прибудуть кілька ірландських офіцерів, які керуватимуть військовими навчаннями. Ті, що сформували першу роту Ірландської бригади, увійдуть в Історію як творці подвигу.

Негайно після цієї події він написав нового листа Джозефові Мак-Карриті, розповівши йому про відкриття табору Цоссен і попросивши пробачення за катастрофічну зневіру, яку висловив у своєму попередньому листі. Він написав його у хвилину розпачу, але тепер він почувається набагато менш песимістично. Приїзд Джозефа Планкета й відкриття табору Цоссен підбадьорили його. Він і далі працюватиме для Ірландської бригади. Хоч вона й маленька, але це важливий символ у контексті європейської війни.

На початку літа 1915 року він поїхав до Мюнхена. Оселився в «Баслер Гофі», скромному, але приємному готельчику. Столиця Баварії гнітила його менше, ніж Берлін, хоч тут він жив іще самотнішим

життям, ніж у столиці. Його здоров'я руйнувалося далі, й болі та застуда примушували його залишатися у своєму помешканні. Його внутрішнє життя відзначалося напруженою інтелектуальною працею. Він пив багато філіжанок кави й безперервно курил сigareти з чорним тютюном, які наповнювали його кімнату димом. Він писав багато листів до людей, з якими мав контакти в Канцелярії та Адміралтействі, й підтримував з отцем Кротті щоденне листування духовного та релігійного змісту. Він перечитував листи від священника і зберігав їх як найдорожчий скарб. Одного дня спробував молитися. Він уже давно не намагався цього робити, принаймні в такий спосіб, зосереджуючись, прагнучи відкрити Богові своє серце, свої сумніви, свої тривоги, свій страх помилитися, просячи в Нього милосердя та запитуючи Його, як йому далі діяти. Одного разу він написав короткий нарис про те, яких помилок має уникнути незалежна Ірландія, скориставшись досвідом інших народів, щоб не провалитися в яму корупції, тих величезних відстаней, які відокремлюють бідних від багатих, могутніх від слабких. Але іноді настрій у нього псувався: що він робитиме з цими текстами? Він не наважувався відвертати увагу своїх друзів в Ірландії на свої роздуми про її майбутнє, тоді як вони були занурені по вуха в реальність її підневільного стану.

Коли закінчилося літо, почувуючи себе трохи краще, він поїхав у табір Цоссен. Бійці Бригади одержали однострої, які він спроектував, й усі хизувалися в них зі значком Ірландії на дашках кашкетів. Табір здавався впорядкованим і діючим. Проте реальна бездіяльність і замкненість підривали мораль півсотні бійців Бригади, попри зусилля отця Кротті підняти їхній дух. Він організував спортивні змагання, конкурси, лекції і дебати на різні теми. Роджерові здалося, що настала слушна хвилина, коли можна показати цим людям можливість прилучитися до активних дій.

Він зібрав їх у коло й змалював їм можливу стратегію, яка дозволить їм покинути Цоссен і поверне їм волю. Якщо нині для них неможливо битися в Ірландії, чому б їм не повоювати під іншим небом, де розгортається та сама битва, задля якої було створено Бригаду? Світова війна поширилася й на Близький Схід. Німеччина й Туреччина воювали, щоб вигнати британців із їхньої єгипетської колонії. Чому б їм не взяти участь у цій боротьбі проти колоніалізму, за визволення Єгипту? А що Бригада досі маленька, то їм треба буде

приєднатися до іншого корпусу армії, але при цьому вони збережуть свою ірландську ідентичність.

Цю пропозицію Роджер обговорив із німецькими властями, і її було прийнято. Джон Дівой і Мак-Карриті дали свою згоду. Туреччина включить Бригаду до свого війська на умовах, які запропонував Роджер. Виникла тривала дискусія. У кінцевому підсумку, тридцять сім бійців Бригади погодилися воювати в Єгипті. Інші просили дати їм час обміркувати цю пропозицію. Але бійців Бригади тепер турбувало набагато нагальніше питання. Полонені, які утримувалися в таборі Лімбург, погрожували виказати їх британським властям, і тоді їхні родини в Ірландії не одержуватимуть пенсій за те, що їхні чоловіки воюють у британському війську. Якщо це станеться, то їхні батьки, дружини й діти помруть із голоду. Яким чином хоче Роджер розв'язати цю проблему?

Не випадало сумніватися, що британський уряд вдасться до таких репресій, а йому це навіть не спало на думку. Дивлячись на стривожені обличчя бійців Бригади, він зміг лише їх запевнити, що їхні родини не залишаться без захисту. Якщо вони перестануть одержувати пенсії від британського уряду, то патріотичні організації їм допоможуть. Того ж таки дня він написав листа у «Клан на Гаел», попросивши утворити фонд допомоги родичам бійців Бригади, якщо вони стануть жертвами репресій. Проте Роджер не мав ілюзій: події розвивалися так, що гроші, які надходили у скрині «Добровольців», ІРБ та «Клану на Гаел», були насамперед потрібні на закупівлю зброї, то був найперший пріоритет. Охоплений болісною тривоною, він казав собі, що з його вини півсотні вбогих ірландських родин голодуватимуть, а можливо, й помирятимуть від сухот наступної зими. Отець Кротті намагався заспокоїти його, але цього разу його аргументи здавалися Роджерові непереконаливими. Нова причина стурбованості додалася до тих, які вже тероризували його, і його здоров'я знову різко погіршилося. Погіршився не тільки його фізичний стан, а занепав і його розум, як було з ним у Конго та в Амазонії. Він відчував, що втрачає психічну рівновагу. Його голова іноді здавалася йому вулканом, який щойно вибухнув. Чи не зсунеться він із глузду?

Він повернувся до Мюнхена й звідти далі надсилав листи до Сполучених Штатів та Ірландії з проханням матеріально допомогти родинам бійців Бригади. Оскільки його листи, щоб збити зі сліду

британську розвідку, ішли через різні країни, де змінювали конверти та адреси, то відповіді доводилося чекати не раніше, як через місяць або два. Його тривога досягла апогею, коли нарешті з'явився Роберт Монтейт, щоб узяти на себе військове керівництво Бригадою. Цей офіцер привіз із собою не лише свій неподоланий оптимізм, свою порядність та свій авантюрний дух. Він привіз також формальну обіцянку, що родини бійців Бригади, якщо вони стануть об'єктом репресій, одержать негайну допомогу від ірландських революціонерів.

Капітан Монтейт, який, щойно прибувши до Німеччини, негайно приїхав до Мюнхена побачитися з Роджером, дуже засмутився, побачивши його таким хворим. Він захоплювався ним і ставився до нього з величезною повагою. Він сказав, що ніхто в ірландському русі за незалежність навіть не підозрював, що стан його здоров'я такий тяжкий. Кейсмент заборонив йому повідомляти нехай там кого про його здоров'я й повернувся разом із ним до Берліна. Він відрекомендував Монтейта в Канцелярії та в Адміралтействі. Молодий офіцер палав від нетерпіння розпочати роботу й виявив залізний оптимізм щодо майбутнього Бригади, який Роджер, у глибині своєї душі, уже втратив. Протягом тих півроку, які він залишався в Німеччині, Роберт Монтейт був, як і отець Кротті, справжнім благословенням для Роджера. Обидва не давали йому провалитися у стан повної безнадії, що іноді штовхав його до божевілля. Чернець і офіцер були дуже різними, й Роджер не раз казав собі, що вони втілюють два прототипи ірландців: святого і воїна. Дивлячись на них, він пригадав кілька своїх розмов із Патриком Пірсом, коли той змішував олтар зі зброєю й запевняв, що від злиття цих двох традицій, мучеників та містиків і героїв та воїнів, утворюється духовна й фізична сила, яка порве ланцюги, що обплутали Ейре.

Вони були різними, але обох поєднували духовна чистота, великодушність і відданість ідеалу, а тому часто, бачачи, як отець Кротті та капітан Монтейт не марнують часу на зміну настрою та моральний занепад духу, як він, Роджер відчував сором за свої сумніви та вагання. Обидва вони обрали для себе шлях і йшли по ньому, не відхиляючись від курсу, не знаючи страху перед перешкодами, переконані в тому, що в кінці дороги їх чекає тріумф: тріумф Бога над злом і тріумф Ірландії над її поневолювачами. «Учися в них, Роджере, будь, як вони», — повторював він собі як молитву.

Роберт Монтейт був чоловіком, дуже близьким до Тома Кларка, до якого він ставився з релігійним поклонінням. Він говорив про його тютюновий кіоск — головний пункт його підпільного переховування — на розі вулиць Грейт Бритенстрит і Секвіль-стрит як про «святе місце». Капітан стверджував, що саме цей старий лис, який пережив чимало англійських в'язниць, керував зі свого затінку всією революційною стратегією. То хіба він не гідний захвату? Зі свого невеличкого кіоску у глухій вуличці центру Дубліна цей ветеран, низенький на зріст, худорлявий, невибагливий до їжі, замучений хворобами й похилим віком, чоловік, який віддав своє життя боротьбі за Ірландію, відсидівши за неї п'ятнадцять років у в'язниці, зумів утворити підпільну військову й політичну організацію ІРБ, яка існувала й діяла в усіх куточках Ірландії, не потрапивши до рук британської поліції. Роджер запитав у нього, чи організація справді така могутня, як він розповідає. Ентузіазм капітана не знав меж.

— Ми маємо роти, взводи, рої, очолені своїми офіцерами, маємо склади зброї, своїх посланців, свої шифри, паролі, — заявив Монтейт, жваво жестикулюючи. — Я сумніваюся, що десь у Європі існує військо, більш ефективне й більш умотивоване, аніж наше, сер Роджер. Я анітрохи не перебільшую.

Монтейт повідомив, що приготування до повстання досягли свого максимального пункту. Єдине, чого бракує, щоб вибухнуло повстання, то це німецької зброї.

Капітан Монтейт негайно взявся за роботу, навчаючи та організовуючи півсотні ірландців, які утримувалися в таборі Цоссен. Він часто навідувався в табір Лімбург, намагаючись подолати опір інших полонених Бригаді. Йому вдалося умовити кількох, але величезна більшість виявляли до нього цілковиту ворожнечу. Але ніщо не могло вибити його з рівноваги. Його листи до Роджера, який повернувся в Мюнхен, дихали ентузіазмом і повідомляли йому підбадьорливі вісті про мікроскопічну Бригаду.

Коли наступного разу вони знову побачилися в Берліні, через кілька тижнів, вони пішли вечеряти в ресторан у Шарлотенбурзі^[16], переповнений румунськими біженцями. Капітан Монтейт, набравшись духу й обережно добираючи слова, щоб його не образити, несподівано йому сказав:

— Сер Роджер, не вважайте, що я невинувато втручаюся у ваші особисті справи. Але ви не можете далі жити в такому стані. Ви надто важливий чоловік для Ірландії, для нашої боротьби. В ім'я ідеалів, задля яких ви зробили так багато, я благаю вас проконсультуватися з лікарем. Нерви у вас геть зруйновані. У цьому немає нічого дивного. Велика відповідальність і турботи погано вплинули на ваше здоров'я. Те, що з вами сталося, було неминучим. Ви потребуєте допомоги.

Роджер пробелькотів кілька ухильних слів і змінив тему розмови. Але рекомендація капітана налякала його. То його психічний розлад настільки очевидний, що цей офіцер, завжди такий шанобливий і стриманий, наважився дати йому таку пораду? Він прийняв її до уваги. Після кількох розпитувань вирішив піти з візитом до доктора Оппенгайма, який жив за містом між деревами та струмками Грюнвальду^[17]. Це був чоловік уже старий, і він уселив Роджерові довіру, бо здався йому досвідченим і впевненим у собі. Вони мали дві тривалі зустрічі, протягом яких Роджер розповів йому про свій стан, про свої проблеми, своє безсоння і свій страх. Він мусив пройти мнемотехнічні випробування та відповісти на багато дуже деталізованих запитань. Закінчивши своє обстеження, доктор Оппенгайм наполегливо порадив своєму пацієнтові лягти до санаторію й відбутися курс лікування. Якщо він цього не зробить, то його психічний стан може зазнати остаточного розпаду, який уже розпочався. Він сам зателефонував до Мюнхена й домовився, щоб він зустрівся там із його колегою та учнем, доктором Рудольфом фон Гесліном.

Роджер не став лягати до клініки доктора фон Гесліна, але навідував його по два рази на тиждень протягом кількох місяців. Лікування йому допомогло.

— Не дивно, що з огляду на події, які ви бачили в Конго та Амазонії, й на те, що ви робите тепер, ви маєте такі проблеми з психікою, — сказав йому психіатр. — Богу дякувати, ви не буйно божевільний і не наклали на себе руки.

Це був чоловік ще молодий, залюблений у музику, вегетаріанець та пацифіст. Він був проти цієї війни і проти всіх воєн і мріяв про те, що одного дня настане універсальне братерство — «кантіанський мир», — казав він — в усьому світі, зітнуться кордони, й люди почнуть ставитися одне до одного як брати й сестри. З візитів до доктора

Рудольфа фон Гесліна Роджер виходив заспокоєний і підбадьорений. Але він не був певен, що його стан поліпшується. Таке добре самопочуття приходило до нього завжди, коли він зустрічав на своєму життєвому шляху людину здорову, добру і схильну до ідеалізму.

Він кілька разів їздив до Цоссена, де, як і слід було сподіватися, Роберт Монтейт здобув прихильність усіх рекрутів Бригади. Завдяки його зусиллям їхня кількість зростає на десятеро людей. Навчання й муштрування відбувалися вельми успішно. Але німецькі солдати та офіцери досі ставилися до бійців Бригади як до полонених і часом знущалися з них.

Капітан Монтейт звертався до Адміралтейства з вимогою, щоб бійці Бригади, як і було обіцяно Роджерові, мали певну свободу, могли виходити в село і вряди-годи випити в таверні кухоль пива. Хіба ми не ваші союзники? Та досі його спроби не дали найменшого результату.

Роджер виступив із протестом. Він мав бурхливу сцену з генералом Шнайдером, комендантом гарнізону Цоссена, який сказав йому, що не може надати свободу тим, котрі поведуться недисципліновано, схильні до бійок і навіть до крадіжок у таборі. Монтейт сказав, що ці звинувачення неправдиві. Єдиними інцидентами були випадки образливого ставлення до ірландців із боку німецьких вартових.

Останні місяці перебування Роджера Кейсента в Німеччині були позначені палкими суперечками та моментами великої напруги у стосунках із владою. Відчуття того, що він обманувся у своєму ставленні до Німеччини, зростало до самого його від'їзду з Берліна. Рейх не мав ніякого інтересу у визволенні Ірландії, він ніколи не сприймав серйозно ідею про спільну воєнну акцію з ірландськими революціонерами, Канцелярія та Адміралтейство скористалися з його наївності та щирості, примусивши його повірити в те, чого вони не збиралися робити. Задум, що Ірландська бригада воюватиме у складі турецького війська проти англійців у Єгипті, досліджений у всіх подробицях, провалився, коли вже здавалося, що він ось-ось конкретизується, причому йому не дали жодних пояснень. Ціммерман, граф Георг фон Ведель, капітан Надольни й усі офіцери, які брали участь у цих планах, зненацька стали слизькими й ухильними. Вони заперечували можливість їхньої реалізації, посилаючись на всілякі вигадки. Коли він домагався розмови з ними, вони раптом ставали неймовірно зайнятими, могли приділити йому лише кілька хвилин,

питання Єгипту було не в їхній компетенції. Роджер змирився: його мрія, що Бригада перетвориться на невеличку символічну силу в боротьбі ірландців проти колоніалізму, розвіялася з димом.

І тоді, майже з тією самою нестямною силою, з якою він захоплювався Німеччиною, він став почувати до цієї країни неприязнь, що стала перетворюватися на ненависть, схожу або навіть більшу, ніж та, яку йому вселяла Англія. Він висловив її у своєму листі в Нью-Йорк до адвоката Джона Квінна, після того як розповів йому про погане ставлення до нього з боку німецької влади. «Ось так воно є, мій друже: я став так ненавидіти німців, що замість померти тут волю, щоб мені накинули британський зашморг».

Роздратування й поганий фізичний стан примусили його повернутися до Мюнхена. Доктор Рудольф фон Геслін зажадав, щоб він ліг відпочити до лікарні в Мюнхені, висунувши аргумент, проти якого він не мав чого сказати: «Ви перебуваєте на грані кризи, з якої ніколи не зможете вийти, якщо не відпочинете й не забудете про все інше. Альтернативою буде те, що ви втратите розум або зазнаєте такого психічного струсу, який перетворить вас на безпорадного каліку до кінця ваших днів».

Роджер прислухався до його поради. На кілька днів свого життя він увійшов у період такого миру, що чуввав себе цілком безтілесним створінням. Снодійні засоби допомагали йому спати по десять-дванадцять годин на добу. Потім він вирушав на тривалі прогулянки в недалекий кленовий і ясеновий ліс, коли ранки були ще прохолодними, бо зима ніяк не хотіла відходити. Йому заборонили вживати тютюн і алкоголь і приписали скромну вегетаріанську дієту. Він не мав настрою ані писати, ані читати. Протягом годин залишався з розумом, який перетворився на білу пляму, відчуваючи себе приви́дом.

З цього летаргічного стану його гвалтовно вихопив Роберт Монтейт одного сонячного ранку на початку березня 1916 року. З огляду на серйозність події капітан здобув дозвіл від німецького уряду навідати його. Роджер був поки що під дією снодійного й розмовляв, зникаючи.

— По мене прислали ескорт до табору Цоссен і привезли мене до Берліна, в Адміралтейство. Там на мене чекала група офіцерів, серед них були два генерали. Вони інформували мене про таке: «Тимчасовий

ірландський комітет вирішив, що повстання відбудеться 23 квітня». Тобто через півтора місяця.

Роджер підхопився з ліжка. Йому здалося, його втома миттю зникла, а серце перетворилося на барабан, по якому люто гупали. Він був неспроможний говорити.

— Вони просять рушниці, стрільців, артилеристів, кулемети, набої, — провадив Монтейт, приголомшений емоціями. — Просьте, щоб корабель із вантажем був ескортований субмариною. Зброя має бути доставлена у Феніт, село біля затоки Трейлі-Бей, що у графстві Керрі, на Великдень опівночі.

— Отже, вони не збираються чекати збройної німецької акції, — нарешті зміг промовити Роджер.

Він подумав про гекатомбу^[18], про річки крові, що забарвлять у червоний колір води Ліффея^[19].

— У посланні також даються інструкції для вас, сер Роджер, — додав Монтейт. — Ви повинні залишитися в Німеччині як посол нової Республіки Ірландія.

Роджер знову впав на ліжку, приголомшений. Товариші не інформували його про свої плани раніше, аніж німецький уряд. Крім того, вони наказали йому залишатися тут, тоді як вони дозволять убити себе в одній із зухвалих витівок, які так подобалися Патрикові Пірсу та Джозефові Планкету. Вони не довіряють йому? Ні, тут інше пояснення. Позаяк вони знають, що він виступає проти повстання, яке не збіжиться в часі з німецьким вторгненням, то думають, що там, в Ірландії, він буде лише перешкодою, і воліють, щоб він залишився тут, склавши руки й назвавши себе послом Республіки, яку це повстання й ця річка крові зроблять більш далекою й менш імовірною.

Монтейт мовчки чекав, що він скаже.

— Ми негайно вирушаємо до Берліна, капітане, — сказав Роджер, знову опанувавши себе. — Я вдягнуся, наготую валізу, й ми вирушимо першим поїздом.

Так вони й зробили. Роджер покvapно написав кілька рядків із подякою докторові фон Геслінові. Під час тривалого переїзду його голова тріщала без перепочинку з короткими інтервалами, потрібними для того, щоб обмінятися думками з капітаном Монтейтом. Коли вони приїхали в Берлін, він уже ясно опрацював лінію своєї поведінки. Його персональні проблеми відступили на другий план. Тепер його

пріоритетом стало обернути свою енергію й розум на те, щоб домогтися того, про що просили товариші: рушниць, набоїв і німецьких офіцерів, які могли б організувати воєнні дії в ефективний спосіб. По-друге, він сам мусить вирушити в Ірландію разом із вантажем зброї. Там він спробує переконати друзів, щоб вони зачекали: з плином часу європейська війна може створити ситуації, набагато сприятливіші для повстання. По-третє, він мусить не допустити, щоб п'ятдесят трьох бійців Ірландської бригади послали до Ірландії. Британський уряд накаже стратити їх негайно, як «зрадників», якщо вони будуть захоплені Королівським військово-морським флотом. Монтейт сам вирішить, що йому робити, він, Роджер, надасть йому цілковиту свободу. Знаючи його, він був певен, що капітан повернеться до Ірландії, аби померти з товаришами за справу, якій він присвятив життя.

У Берліні вони, як завжди, оселилися в «Еден-Готелі». Наступного ранку розпочали переговори з властями. Зустрічі відбувалися в напівзруйнованій і бридкій будівлі Адміралтейства. Капітан Надольни зустрів їх у дверях і провів до зали, в якій завжди перебували люди з Канцелярії та військові. Нові обличчя змішувалися з давніми знайомими. З першої хвилини в категоричній манері їм було повідомлено, що німецький уряд відмовляється посилати своїх офіцерів, які були б радниками революціонерів.

Натомість німці погодилися надіслати зброю та набої. Протягом годин і днів вони робили підрахунки та досліджували, як найбезпечніше доставити цей вантаж у вказаний час у призначене місце. Зрештою було вирішено, що зброю повантажать на «Ауд», англійський корабель, дещо перебудований і наново пофарбований, який тепер ходив під норвезьким прапором. Ані Роджер, ані Монтейт, ані будь-хто з бійців Бригади не подорожуватимуть на «Ауді». Це рішення спричинилося до дискусії, але німецький уряд не поступився: присутність ірландців на борту засвідчить, що корабель насправді не норвезький, і якщо цей обман буде викрито, то Рейх опиниться в незручній ситуації перед міжнародною опінією. Тоді Роджер і Монтейт зажадали, щоб їм надали можливість прибути в Ірландію, нехай і окремо від зброї, але водночас із нею. Протягом кількох годин вони обмінювалися пропозиціями та контрпропозиціями, й Роджер намагався переконати своїх співрозмовників, що, потрапивши до

Ірландії, він зможе переконати своїх друзів, щоб вони зачекали, поки війна більше схилиться на німецьку сторону, бо за таких обставин повстання можна було б поєднати з одночасним наступом німецького військово-морського флоту та сухопутних сил. Зрештою Адміралтейство погодилося, щоб Кейсмент і Монтейт вирушили до Ірландії. Вони поїдуть туди на субмарині й візьмуть із собою одного з бійців Бригади, що представлятиме своїх товаришів.

Рішення Роджера відмовитися від того, щоб Ірландська бригада подалася в Ірландію приєднатися до повстання, було справжнім шоком для німців. Але він не хотів, щоб бійці Бригади наразили себе на ризик бути страченими, навіть не здобувши можливості померти в бою. Такої відповідальності він не хотів брати на свої плечі.

7 квітня верховне командування повідомило Роджерові, що призначило субмарину, на якій вони подорожуватимуть. Капітан Монтейт обрав сержанта Деніела Джуліана Бейлі, щоб він презентував Бригаду. Йому надали фальшиві папери з ім'ям Джуліан Беверлі. Верховне командування повідомило Кейсмента, що хоч революціонери й просять доставити їм п'ятдесят тисяч рушниць, їм буде відправлено двадцять тисяч рушниць, десять кулеметів і п'ять мільйонів набоїв.

Цей вантаж буде доставлено на північне узбережжя острова Інністускерт, що в затоці Трейлі-Бей, у призначений день після десятої вечора. Корабель має чекати лоцман у човні або баркасі, що позначить свою присутність зеленим світлом.

Від сьомого числа й до дня від'їзду Роджер не склепив очей. Він написав короткий заповіт, просячи, якщо він помре, щоб усе його листування й усі папери передали Едмундові Д. Морелу, «чоловікові винятково справедливому й шляхетному», щоб за допомогою цих документів він написав «мемуари, які врятують мою репутацію, коли я помру».

Монтейт, хоч він, як і Роджер, передчував, що повстання буде придушене британським військом, поривався якомога скоріше вирушити в Ірландію. Вони мали розмову наодинці, близько двох годин, у той день, коли капітан Бем передав їм отруту, яку вони просили на той випадок, якщо їх захоплять у полон. Офіцер пояснив їм, що йдеться про амазонське кураре. Воно діє моментально. «Кураре — мій давній знайомий, — сказав йому Роджер, усміхаючись. — У Путумайо я бачив, як індіанці паралізували в повітрі птахів своїми

дротиками, які вмочали в цю отруту». Роджер і капітан пили пиво в найближчому шинку.

— Думаю, вам так само, як і мені, прикро від'їздити, не попрощавшись із бійцями Бригади й навіть не повідомивши їх про свій від'їзд, — сказав Роджер.

— Це завжди мучитиме мою совість, — погодився Монтейт. — Але інакше не можна. Повстання — надто серйозна річ, щоб ризикувати виказати себе.

— Як ви гадаєте, існує можливість його затримати?

Офіцер похитав головою.

— Не думаю, сер Роджер. Але вас там дуже шанують, і, можливо, ваші аргументи справлять на них якийсь вплив. Хай там як, а ви повинні зрозуміти, що тепер відбувається в Ірландії. Ми багато років готувалися до цього. Та що там років! Кілька століть, якщо бути точнішим. Скільки можна бути такою обережною нацією! Ми вже перебуваємо в двадцятому сторіччі. Тепер немає сумніву, що, з огляду на війну, настала та мить коли Англія слабкіша, ніж Ірландія.

— А ви не боїтеся смерті?

Монтейт стенив плечима.

— Я багато разів бачив її близько. У Південній Африці, під час війни з бурами, вона була зовсім поруч. Усі ми боїмося смерті, так я думаю. Але смерть буває різною, сер Роджер. Померти в битві за свою батьківщину — це така сама достойна смерть, як і померти за свою родину або за свою віру. Вам не здається?

— Так, ви маєте слушність, — погодився Кейсмент. — Сподіваюся, що коли нам випаде нагода померти, то ми помremo саме так, а не ковтаючи цю амазонську речовину, що, певно, не дуже добра на смак.

Напередодні від'їзду Роджер поїхав на кілька годин у Цоссен, щоб попрощатися з отцем Кротті. Він не ввійшов на територію табору. Попросив покликати домініканця, й вони здійснили тривалу прогулянку в лісі під кронами ялин і беріз, які вже зазеленіли. Отець Кротті вислухав довірчі зізнання Роджера мовчки, жодного разу не урвавши його. Коли він замовк, священник перехрестився. Запала тривала мовчанка.

— Їхати в Ірландію, думаючи, що повстання приречене на поразку, це форма самогубства, — нарешті озвався священнослужитель, наче міркуючи вголос.

— Я їду з надією зупинити його, отче. Поговорю з Томом Кларком, з Джозефом Планкетом, із Патриком Пірсом, з усіма керівниками. Спробую пояснити їм резони, чому ця жертва видається мені марною. Замість прискорити здобуття незалежності вона затримає його. І...

Він відчув, що горло йому стислося, й замовк.

— Що з вами, Роджере? Ми друзі, і я тут, щоб допомогти вам. Ви можете довіряти мені.

— Я бачу видіння, яке не можу викинути з голови, отче Кротті. Ці ідеалісти й патріоти, які йдуть на загибель, прирікаючи свої родини на життя в убогості, на жахливі репресії, принаймні знають, що вони роблять. Але ви знаєте, про кого я весь час думаю?

Він розповів йому, що в 1910 році виступив із промовою в Ермітажі, будинку у кварталі Ратфарнгам, на передмісті Дубліна, де була розташована двомовна школа Святого Енді Патрика Пірса. Поговоривши з учнями, він дав їм предмет, який зберігав після своєї подорожі до Амазонії, — духову рушницю вітото, — сказавши, що це буде призом за кращий твір гельською мовою для учнів останнього року навчання. Його глибоко вразив екстаз, із яким ті десятки юнаків говорили про Ірландію, вразила палка й войовнича любов, із якою вони згадували її історію, її героїв, її святих, її культуру, вразило, з яким релігійним натхненням вони співали стародавні кельтські пісні. І вразив його також глибоко католицький дух, який панував у школі разом із цим палким патріотизмом: Пірс домігся, щоб обидві речі злилися й були чимось одним для тих юнаків, як були вони чимось одним для нього та його брата й сестри, Віллі та Маргарет, які також учителювали у школі Святого Енді.

— Усі ті молоді люди підуть на смерть, перетворять себе на гарматне мясо, отче Кротті. Тримаючи в руках гвинтівки та револьвери, з яких вони навіть не вміють стріляти. Сотні, тисячі невинних, таких, як ці, битимуться проти гармат, проти кулеметів, проти офіцерів і солдатів наймогутнішої у світі армії. Щоб нічого не досягти. Хіба це не жах?

— Безперечно, це жах, Роджере, — погодився чернець. — Але водночас неправда, що вони не досягнуть нічого.

Він зробив тривалу паузу, а потім заговорив повільно, схвильовано й з болем у голосі:

— Ірландія — країна глибоко християнська, вам це відомо. Можливо, через своє особливе становище окупованої країни вона більше, аніж інші, сприйняла послання Христа. А може, тому, що ми мали таких місіонерів і апостолів, як святий Патрик, що володіли неймовірним даром переконувати, віра проникла там набагато глибше, аніж в інших частинах світу. Наша релігія — це релігія насамперед для тих, хто страждає. Для принижених, для голодних, для переможених. Ця віра не дозволила нам розпастися як країні, попри ту силу, що намагалася нас розчавити. У нашій релігії головна ідея — мучеництво. Принести себе в жертву, віддати своє життя. Хіба не так учинив Христос? Він утілювався в людину й витримав найжорстокіші катування. Зраду, тортури, смерть на хресті. Хіба він не досяг нічого, Роджере?

Роджер пригадав Пірса, Планкета, цих молодих людей, переконаних, що боротьба за свободу є містичною, а не лише громадянською.

— Я розумію, що ви хочете сказати, отче Кротті. Я знаю, що такі люди, як Пірс, Планкет і навіть Том Кларк, який має славу реаліста й практика, знають, що повстання — це пожертва. І переконані, що, пішовши на смерть, вони створять символ, який мобілізує всю енергію ірландців. Я розумію їхнє прагнення принести себе в жертву. Але чи мають вони право тягти за собою людей, позбавлених їхнього досвіду, їхнього ясного бачення, юнаків, які не знають, що йдуть на смерть лише для того, аби подати приклад?

— Я не захоплююся тим, що вони роблять, Роджере, я вже вам про це сказав, — прошепотів отець Кротті. — Мучеництво — це щось таке, з чим християнин мириться, а не та мета, до якої він прагне. Та можливо, Історія не привела б людство до такого прогресу, якби люди ніколи не йшли на жертви? Але тепер мене найбільше турбує ви. Якщо вас схоплять, ви не матимете нагоди померти в бою. Вас осудять за державну зраду.

— Я вплутався в ці події, отче Кротті, і мій обов'язок — піти до кінця. Я ніколи не зміг би віддячити вам за те, що ви для мене зробили. Ви дозволите мені попросити у вас благословення?

Він опустився навколішки, отець Кротті благословив його, й вони попрощалися, міцно обнявшись.

XV

Коли отці Кейрі та Мак-Керрол увійшли до його камери, Роджер уже одержав папір, перо та чорнило, які попросив, і твердою рукою, що не тремтіла, швидко написав два короткі послання. Одне своїй кузині Гертруді, а друге, колективне, — друзям. Обидва були дуже схожі. У посланні, адресованому Джі, після кількох зворушливих фраз про те, як він її любить і які спогади про неї зберігаються в його пам'яті, він написав: «Завтра, в день Святого Стефана, я помру смертю, якої шукав. Сподіваюся, Бог простить мої гріхи й прийме мої молитви». У листі друзям лунав той самий трагічний відгук: «У своєму останньому посланні до всіх я закликаю до найвищого „злету сердець“. Бажаю всього найкращого тим, хто хоче забрати в мене життя, й тим, хто намагався врятувати його. Усі ви тепер мої брати».

Містер Джон Елліс, кат, як завжди, в чорному одязі й у супроводі свого помічника, який відреккомендувався як Роберт Бахтер і який нервував і здавався наляканим, прийшов обміряти його тіло — зріст, вагу й розмір шиї, — щоб, як пояснив він із професійною незворушністю, визначити висоту шибениці й міцність мотузки. Поки він обміряв його метром і записував розміри до свого зошита, він розповів йому, що, крім цієї професії, він досі працює перукарем у Рочдейлі і що його клієнти нерідко намагаються випитати в нього таємниці його катівського ремесла, але він у цьому плані мовчазний, як сфінкс. Роджер був радий, коли вони пішли.

Трохи згодом охоронець приніс йому останню паку листів і телеграм, уже перевірених цензурою. Листи були від людей йому незнайомих. Вони бажали йому успіху або ображали його й називали зрадником. Він недбало переглянув їх, але велика телеграма привернула його увагу. Вона надійшла з Манауса від каучукопромисловця Хуліо С. Арани. Навіть Роджер міг виявити безліч помилок в її іспанському тексті. Вона закликала його «визнати перед людським трибуналом свої помилки, відомі лише божественному правосуддю, яких він натворив під час своєї діяльності в Путумайо». Він, мовляв, навігадував подій, яких не було, і вплинув на барбадосців, щоб вони підтвердили те, чого ніколи не відбувалося, з єдиною метою «здобути собі славу й багатство». Телеграма

закінчувалася такими словами: «Я прощаю вас, але треба, щоб ви були справедливим і оголосили з усією відвертістю правду про події, яких ніхто не знає краще, ніж ви». Роджер подумав: «Цієї телеграми його адвокати не редагували, отже, він надіслав її сам».

Він був спокійний. Страх, який у попередні дні й тижні не раз морозив йому спину, тепер розвіявся остаточно. Він був переконаний, що прийме смерть із тим самим спокоєм і тією самою твердістю, з якою прийняли її Патрик Пірс, Том Кларк, Джозеф Планкет, Джеймс Коннолі й усі ті хоробрі чоловіки, які принесли себе в жертву в Дубліні в той квітневий тиждень, щоб Ірландія стала вільною. Він відчував, що готовий забути про свої проблеми й тривоги й спробувати залагодити свої стосунки з Богом.

Отець Кейрі й отець Мак-Керрол прийшли дуже серйозні й співчутливо потиснули йому руку. Отця Мак-Керрола він бачив три або чотири рази, але розмовляв із ним мало. Він був шотландець, і в нього трохи смикався ніс, що надавало його обличчю комічного виразу. Натомість до отця Кейрі Роджер відчував глибоку довіру. Він віддав йому книжку «Наслідування Христа» Томаса де Кемпіса.

— Мені вона вже не потрібна, подаруйте її комусь. Це єдина книжка, яку мені дозволили читати в Пентонвілській в'язниці. Я не нарікаю. Вона була мені доброю компанією.

Якщо коли-небудь вам випаде зустрітися з отцем Кротті, скажіть йому, що він мав слухність. Томас де Кемпіс був, як він мені сказав, чоловік святий, розважливий і сповнений мудрості.

Падре Мак-Керрол сказав йому, що шериф зайнявся його цивільним одягом і скоро його принесе. На складі у в'язниці він пом'явся й забруднився, й містер Стейсі сам подбає, щоб його випрали й випрасували.

— Він добрий чоловік, — сказав Роджер. — Він утратив на війні свого єдиного сина й сам мало не помер від горя.

Після паузи він попросив, щоб тепер вони зосередилися на розмові про католицьку віру.

— Для вас це буде поверненням, а не наверненням, — ще раз нагадав йому отець Кейрі. — Ви завжди були католиком, Роджере, за рішенням вашої матері, яку ви так любили і з якою скоро зустрінетеся.

Вузька камера, здавалося, стала ще меншою тепер, коли в ній перебувало троє людей. Вони ледве знайшли простір, щоб опуститися

навколiшки. Протягом двадцяти чи тридцяти хвилин вони молилися, спочатку мовчки, а потiм стали проказувати вголос Отченаш та Аве Марiя, ченцi починали кожна молитву, а Роджер закинчував.

Потiм отець Мак-Керрол вiдiйшов, щоб дати змогу отцевi Кейрi вислухати сповiдь Роджера Кейсмента. Священик сiв на краєчок лiжка, а Роджер залишився стояти навколiшках, коли почав перелiчувати довгий, надзвичайно довгий список своїх реальних та уявних грiхів. Коли вiн уперше заплакав, попри всi зусилля, яких докладав, щоб стриматися, отець Кейрi посадив його поруч себе. Так тривала ця заключна церемонiя, протягом якої, поки говорив, пояснював, згадував, запитував, Роджер вiдчував, що й справдi вiн усе бiльше й бiльше наближається до своєї матерi. Були хвилини, коли його змaгало вiдчуття, що стрункий силует Анни Джефсон з'являвся i зникав на стiнi з червоної цегли в його камерi.

Вiн плакав багато разiв, як нiколи досi не плакав, уже не намагаючись стримувати сльози, бо вони допомагали йому позбутися напруги й гiркоти, i йому здавалося, що не тiльки його душа, а й тiло ставали значно легшими. Отець Кейрi дозволяв йому говорити, мовчазний i нерухомий. Инодi вiн ставив якесь запитання, робив якесь зауваження, промовляв якусь коротку заспокiйливу фразу. Перш нiж призначити йому покуту й дати вiдпущення, вiн обняв його i сказав: «Ласкаво просимо туди, де був завжди ваш дiм, Роджере».

Незабаром по тому вiдчинилися дверi камери, й знову увiйшов отець Мак-Керрол, а за ним шериф. Мiстер Стейсi тримав у руках його темний костюм i бiлу сорочку з комiром, його краватку й камiзельку, а отець Мак-Керрол — черевики й панчохи. Саме цей одяг був на Роджеровi, коли Центральний кримiнальний суд засудив його до страти через повiшення. Його одяг був бездоганно чистий i випрасуваний, а черевики намащенi кремом i начищенi до блиску.

— Я дуже дякую вам за цю послугу, шерифе.

Мiстер Стейсi кивнув головою. Його щокате обличчя було, як завжди, сумне. Але цього разу вiн уникав дивитися Роджеровi у вiчi.

— Ви дозволите менi прийняти душ, перш нiж убраться в цей чистий одяг, шерифе? Було б шкода, якби я забруднив його своїм липучим тiлом.

Мiстер Стейсi кивнув головою цього разу з ледь помітною змовницькою усмiшкою. Потiм вийшов iз камери.

Тепер усі троє примостилися на ліжку, хоч їм і було там тісно. Так вони й сиділи, іноді мовчали, іноді молилися, а іноді розмовляли. Роджер розповідав їм про своє дитинство, про свої перші роки в Дубліні, у Джерсі, про вакації, які проводив зі своїми братами та сестрою в дядьків по матері, в Шотландії. Отець Мак-Керрол зрадив, коли почув, що шотландські вакації здавалися малому Роджерові чимось подібним до перебування в раю, такими вони були чистими й наповненими щастям. Стишеним голосом він промугикав їм кілька дитячих пісеньок, яких навчали його мати й дядьки, й він також пригадав, як снилися йому подвиги легких драгунів в Індії, про які їм розповідав капітан Роджер Кейсмент, коли був у доброму гуморі.

Потім він надав слово їм, попросивши розповісти, як вони стали священиками. Чи вони вступили до семінарії за покликанням, чи під тиском обставин, тобто їх підштовхнули туди голод, убогість, бажання одержати освіту, як це властиво для багатьох ірландських ченців? Отець Мак-Керрол став сиротою ще до того, як навчився користуватися своїм розумом. Його взяли на виховання старі родичі, які віддали його навчатися до парафіяльної школи, де парох, який ставився до нього із симпатією, переконав його, що його покликання — церква.

— Що я міг зробити, як не повірити йому? — замислено сказав отець Мак-Керрол. — Правду кажучи, я пішов до семінарії без особливої переконаності. Бог покликав мене до себе згодом, в останні роки мого навчання. Мене дуже цікавила теологія. Я прагнув навчатися і навчати. Але ми вже знаємо, що людина наміряється, а Бог розпоряджається.

В отця Кейрі життя складалося зовсім інакше. Його батьки, заможні комерсанти з Лімеріка, були католиками більше на словах, ніж на ділі, тому середовище, в якому він виріс, не було релігійним. Попри це він відчув покликання уже в юності й навіть міг назвати подію, яка справила на нього вирішальний вплив. Євхаристичний конгрес, що відбувся, коли йому було тринадцять чи чотирнадцять років, на якому виступив отець-місіонер, падре Алойсус, і розповів про роботу, що її здійснювали в сільвах Мексики та Гватемали ченці та черниці, з якими він провів двадцять років життя.

— Він був такий добрий оратор, що приголомшив мене, — сказав отець Кейрі. — З його вини я став тим, ким я є тепер. Більше ніколи я

не бачив його й нічого про нього не чув. Але мені назавжди запам'яталися його голос, його палкий ентузіазм, його риторика, його довга борода. І його ім'я: отець Алойсус.

Коли знову відчинилися двері камери і йому принесли звичайну скромну вечерю — бульйон, салат і хліб, — Роджер зрозумів, що вони проговорили кілька годин. Вечір згасав, і починалася ніч, хоч кілька сонячних променів ще проникали крізь ґрати високого вікна. Він відмовився від вечері й залишився сам-один із пляшкою води.

І тоді йому пригадалося, як в одну зі своїх перших експедицій до Африки, в перший рік свого перебування на Чорному континенті, він переночував кілька ночей у невеличкому селі, в якому жило плем'я, чию назву він забув (можливо, бангві?). З допомогою перекладача він поговорив із кількома тамтешніми жителями. Так він довідався, що старі люди громади, коли відчували, що скоро помруть, зав'язували свої вбогі речі в невеличкий вузол і непомітно, ні з ким не прощаючись, намагаючись нікому не потрапляти на очі, ішли в джунглі. Знаходили спокійне місце, невеличкий пляж на березі озера або річки, затінок під розлогим деревом, майданчик на скелястому пагорбі. Там лягали й чекали смерті, не турбуючи нікого. Мудрий і гарний спосіб розлучитися з цим світом.

Отці Кейрі й Мак-Керрол хотіли залишитися з ним на ніч, але Роджер на це не погодився. Він запевнив їх, що почувається добре, спокійніше, аніж протягом трьох останніх місяців. Він хотів залишитися сам-один і відпочити. Це була правда. Ченці, побачивши, який тихомирний спокій його опанував, погодилися піти.

Коли вони вийшли з камери, Роджер довго дивився на одяг, принесений шерифом. З якоїсь дивної причини він був переконаний, що той принесе йому одяг, у якому його взяли в полон того сумного світанку 21 квітня біля круглої фортеці кельтів, що називається форт Мак-Кенна, вимуруваної з напівоблупленого каміння, покритої сухим листям, папороттю та вологою й оточеної деревами, в яких співали пташки. Відтоді минуло лише три місяці, але вони здавалися йому століттями. Що сталося з одягом, у якому він тоді був? Певно, здадуть до архіву, як і його справу? Одяг, який випрасував йому містер Стейсі і в якому він помре через кілька годин, купив йому адвокат Ґейвен Дафі, щоб він міг з'явитися в презентабельному вигляді перед Трибуналом, який його судив. Щоб не пом'яти його, він постелив його під

маленьким матрацом ліжка. І ліг, думаючи, що його чекає тривала ніч безсоння.

На свій превеликий подив, через кілька хвилин він заснув. І, певно, проспав багато годин, бо коли розплющив очі, стрепенувшись від несподіванки, то хоч у камері було поночі, він помітив через заготований квадрат вікна, що вже почало розвиднятися. Він пригадав, що йому снилася мати. У неї було засмучене обличчя, й він, малий хлопчик, утішав її, кажучи: «Не сумуй, скоро ми знову побачимося». Він почувався спокійним, без страху, бажаючи, щоб усе закінчилося якомога скоріше.

Незабаром по тому або, мабуть, незабаром, бо він не знав, скільки часу минуло, двері відчинилися і з порожньої пройми шериф — обличчя в нього було стомлене, а очі червоні, так ніби він їх жодного разу не склепив — сказав:

— Якщо хочете помитися, то це треба зробити тепер.

Роджер ствердно кивнув головою. Коли вони йшли до ванної по широкому коридору з почорнілими кам'яними стінами, містер Стейсі запитав у нього, чи зміг він бодай трохи відпочити. Коли Роджер сказав йому, що проспав кілька годин, шериф промурмотів: «Я радий за вас». Містер Стейсі розповів йому, що перед брамою в'язниці протягом усієї ночі ходили з розп'яттями, транспарантами проти смертної кари та з молитвами багато людей, серед них було й кілька священиків і пасторів. Роджер почував себе дуже дивно, так ніби це був уже не він, ніби його замінив хтось інший. Він довгий час стояв під струменями холодної води. Ретельно намилився, а потім витер тіло обома долонями. Коли повернувся до камери, то там уже знову були отець Кейрі й отець Мак-Керрол. Вони сказали йому, що кількість людей, які зібралися перед брамою Пентонвілської в'язниці, молячись та вимахуючи транспарантами, значно зросла з минулого вечора. Багато з них були парафіянами, яких привів сюди отець Едвард Мурно, з церкви Святої Трійці, яку відвідували ірландські родини кварталу. Але був там також гурт людей, які вітали страту «зрадника». Щодо Роджера, то ці новини залишили його байдужим. Ченці чекали за дверима камери, поки він одягнеться. Він був приголомшений тим, наскільки він схуд. Одяг і черевики теліпалися на ньому.

Супроводжуваний двома священиками, а також шерифом і озброєним охоронцем, він пішов до каплиці Пентонвілської в'язниці.

Він її раніше не бачив. Вона здавалася маленькою й темною, але було щось затишне й мирне в цьому обгородженому місці під овальним дахом. Отець Кейрі відслужив месу, а отець Мак-Керрол йому прислуговував. Роджер спостерігав церемонію, зворушений, але не знав, чи з огляду на обставини, чи тому, що готувався причаститися уперше й востаннє у своєму житті. «Це буде моїм першим причастям і моїм соборуванням», — подумав він. Причастившись, він хотів щось сказати отцям Кейрі та Мак-Керролу, але не знайшов слів і промовчав, намагаючись молитися.

Коли повернувся до камери, то побачив біля ліжка залишений йому сніданок, але їсти не став. Запитав, котра година, й цього разу йому сказали: восьма година сорок хвилин ранку. «Мені залишилося жити двадцять хвилин», — подумав він. Майже відразу до камери увійшли губернатор в'язниці разом із шерифом і кілька людей у цивільному одязі, один із них був, безперечно, лікарем, який констатує його смерть, якийсь чиновник Корони і кат зі своїм юним помічником. Містер Елліс, чоловік низький і кремезний, був також одягнений у чорне, як і інші, але мав засукані рукави піджака, щоб було зручніше працювати. Він приніс мотузку, яку обмотав навколо руки біля ліктя. Своїм інтелігентним, але хрипким голосом він попросив Роджера, щоб той склав руки за спиною, бо він має зв'язати їх. Коли він їх скручував, то поставив запитання, яке здалося абсурдним: «Я не зробив вам боляче?» Роджер заперечливо похитав головою.

Отець Кейрі й отець Мак-Керрол стали голосно читати літанії. Вони читали їх, поки проводжали його, кожен зі свого боку, досить довгим шляхом через різні сектори в'язниці, яких він не знав: по сходах, по коридорах, потім вивели в невеличке патію, де нікого не було. Роджер майже не помічав ті місця, які залишалися позаду. Він молився й відповідав на літанії й був задоволений, що його кроки тверді й що в нього не вихопилося жодне ридання й не скотилася жодна сльоза. Іноді він заплющував очі й просив Бога помилувати його, але обличчя, яке він бачив у своїй уяві, було обличчям Анни Джефсон.

Нарешті вони вийшли на відкрите місце, залите сонячним світлом. Там чекав їх рій озброєних охоронців. Вони оточували дерев'яну споруду квадратної форми з вісьмома чи десятьма сходишками. Губернатор зачитав кілька фраз, — то був, безперечно, вирок, — на які

Роджер не звернув уваги. Потім запитав у нього, чи хоче він щось сказати. Він заперечливо похитав головою, але крізь зуби промурмотів: «Ірландія». Він обернувся до священників, і обидва його обняли. Падре Кейрі поблагословив його.

Тоді до нього наблизився містер Елліс і попросив його нахилитися, щоб він міг зав'язати йому очі, бо Роджер був надто високий для нього. Він нахилився, й, поки кат накладав йому на очі пов'язку, яка занурила його в темряву, йому здалося, що пальці містера Елліса тепер були не такими твердими, не такими впевненими в собі, як тоді, коли він зв'язував цому руки. Кат узяв його за лікоть і повів угору по сходинах, до платформи, повільно, щоб він не спіткнувся.

Він чув якісь рухи, молитви священників, а потім голос містера Елліса, який пошепки попросив, щоб він опустив голову й трохи нахилився, please, sir. Він виконав його прохання й відчув, що той накинув йому на шию зашморг. І тоді востаннє почув шепіт містера Елліса: «Якщо ви стримаєте дихання, це відбудеться швидше, сер». Він зробив так, як той йому порадив.

ЕПІЛОГ

*Я думаю, Роджер Кейсмент
Зробив те, що зробити мав.
Життя йому вкоротив зашморг,
Та хіба тільки він таку смерть прийняв?*

В. Б. Їтс

Історія Роджера Кейсмента вимальовується, згасає й відроджується після його смерті, як ті вогні феєрверка, що, після того як вибухають у нічній темряві дощем гуркітливих іскор, гаснуть, замовкають, а через кілька миттєвостей відроджуються під симфонію сурм, яка заповнює небо спалахами пожеж.

Згідно зі словами лікаря, що був присутній при страті, доктора Персі Мендера, остання відбулася «без жодних перешкод», і смерть злочинця була моментальною. Перш ніж дати дозвіл на похорон, лікар, виконуючи наказ британської влади, яка хотіла здобути наукове підтвердження «порочних нахилів» страченого, заходився, надівши з цією метою пластикові рукавички, обстежувати його задній прохід і початок товстої кишки. Він переконався в тому, що анус був явно збільшений без потреби вимірювати його діаметр, те саме можна було сказати й про нижню частину товстої кишки «там, куди я міг дотягтися пальцями своєї руки». Лікар зробив висновок, що це обстеження підтвердило статеву практику порочного характеру, якій, схоже, віддавався страчений.

Після того як їх піддали цим маніпуляціям, останки Роджера Кейсмента були закопані без надгробка, без хреста й без ініціалів поруч із так само анонімною могилою доктора Кріплена, знаменитого вбивці, страченого вже досить давно. Нерівний горбочок, що став його могилою, був насипаний біля Римського шляху, по якому на початку першого сторіччя нашої ери прийшли римські легіони, щоб принести цивілізацію в цей глухий закуток Європи, який став згодом Англією.

Після цього історія Роджера Кейсмента, здавалося, відійшла в небуття. Прохання, з яким звернувся до британських властей адвокат Джордж Гейвен Дафі від імені братів Роджера, щоб його останки передали родичам для християнського поховання в Ірландії, було відхилене відразу по тому, як воно надійшло, й відхилялося ще

протягом половини століття щоразу, коли його родичі вдавалися до подібних спроб. Протягом тривалого часу, крім обмеженого кола осіб, — серед яких був і кат, містер Джон Елліс, що у своїй книзі спогадів, яку він написав незадовго перед тим, як наклав на себе руки, сказав: «Із тих людей, яких мені довелося стратити, найбільш мужньо поведився Роджер Кейсмент», — ніхто про нього не згадував. Громадська думка про нього забула — і в Англії, і в Ірландії.

Він довго не міг одержати дозволу увійти до пантеону героїв, які боролися за незалежність Ірландії. Підступна кампанія, яку організувала британська розвідка з метою його зганьбити, використовуючи фрагменти його таємних щоденників, мала успіх. Навіть сьогодні його неслава цілком не розвіялася: похмурий ореол гомосексуалізму й педофілії супроводжував його образ протягом усього двадцятого сторіччя. Його постать була незручною для його країни, бо Ірландія до зовсім недавніх років офіційно дотримувалася найсуворішої моралі, в рамках якої навіть підозра на «сексуальну збоченість» відкидала людину в болото ганьби й позбавляла її будь-якої пошани з боку публіки. Протягом більшої частини ХХ сторіччя ім'я, подвиги та зусилля Роджера Кейсмента були викинуті з політичних есеїв, газетних статей та біографій, що їх писали історики, переважно англійці.

Після революції у сфері звичаїв, а надто у ставленні до сексу, в Ірландії потроху, хоч і далі з певною стриманістю та манірністю, ім'я Кейсмента стало виходити із забуття, і його стали сприймати таким, яким він і був: як одного з великих борців проти колоніалізму й захисників людських прав та аборигенних культур його часу й жертвовного воєвника за незалежність Ірландії. Потроху його співвітчизники почали змирятися, що герой і мученик — це не обов'язково абстрактний прототип або зразок досконалостей, а людське створіння, виготовлене із суперечностей та контрастів, слабкості й величі, позаяк одна людина, як писав Хосе Енріке Родо, «це багато людей», а отже, янголи та демони змішуються в її особистості в нерозривний спосіб.

Ніколи не припинялася й, мабуть, ніколи не припиниться суперечка про так звані «Чорні щоденники». Чи вони справді існували й Роджер Кейсмент писав їх власною рукою з усіма тими бридкими й безсоромними фразами, чи вони були сфальсифіковані секретними

британськими службами, щоб стратити також морально й політично свого колишнього дипломата, щоб він дістав зразкове покарання, яке розохотить потенційних зрадників? Протягом десятків років англійський уряд відмовлявся дозволити незалежним історикам та графологам дослідити щоденники Роджера Кейсмента, оголосивши їх державною таємницею, що дало поживу підозрам і аргументам на користь фальсифікації. Коли кілька років тому завіса таємниці впала й історики змогли дослідити тексти й піддати їх науковому аналізу, суперечка не припинилася. Мабуть, вона триватиме ще довго. Що не так і погано. Непогано, що досі існує клімат непевності навколо Роджера Кейсмента, доводячи, що неможливо остаточно пізнати людське створіння, тотальність, яку годі зловити в будь-які теоретичні або раціональні сіті, хоч би як ми намагалися утримати її в них. Моє власне враження — враження романіста, звичайно ж, — полягає в тому, що Роджер Кейсмент написав знамениті щоденники, але він їх не пережив, принаймні не пережив цілком і повністю, бо є в них багато перебільшень і очевидних вигадок, що він написав ті рядки, бо хотів їх пережити, але не міг.

У 1965 році англійський уряд Гаролда Вілсона нарешті дозволив перевезти останки Кейсмента. Їх доставили до Ірландії у військовому літаку й виставили для виявів публічної пошани 23 лютого того року. Вони були виставлені протягом чотирьох днів у червоній каплиці гарнізонної церкви Спасеного Серця як останки героя. Кількасот тисяч людей прийшли віддати їм свою пошану. Військовий кортеж ескортував їх до Прокафедрального собору, і їм віддали військову честь перед історичною будівлею Головного поштамту, де був розташований генеральний штаб повстання 1916 року, перед тим як доставити труну з останками на цвинтар Гласневін, де її поховали дощового й сірого ранку. Щоб виголосити вітальну промову, дон Імон де Валера, перший президент Ірландії, визначний учасник повстання 1916 року й друг Роджера Кейсмента, піднявся зі свого ліжка вмирущого і промовив ті схвильовані слова, якими прощаються з великими людьми.

Ні в Конго, ні в Амазонії не залишилося сліду від чоловіка, який стільки зробив, щоб викрити великі злочини, які чинилися в тих краях у часи збирання каучуку. В Ірландії залишилися деякі спогади про нього, розкидані по всіх куточках острова. На висотах ґлену Гленшеск,

що спускається до невеличкої затоки Мерло, в Арнімі, недалеко від родинної оселі Магерінтемпл, товариство «Син Файн» поставило йому пам'ятник, який радикальні юніоністи з Північної Ірландії зруйнували. Там лежать його фрагменти, розкидані на землі. У Беллігейг, графство Керрі, на невеличкому майданчику, який дивиться на море, стоїть скульптура Роджера Кейсмента, вирізьблена ірландцем Ойзіном Келлі. У музеї графства Керрі, в Трейлі, експонується фотоапарат Роджера, який він узяв 1911 року в подорож по Амазонії, і якщо відвідувач музею попросить, то йому покажуть також пальто з грубої матерії, яке було на ньому, коли він плів у німецькому підводному човні У-19, що доставив його до берегів Ірландії. Приватний колекціонер містер Шин Квінлен має у своєму будиночку в Боллідафі, недалеко від впадіння річки Шеннон в Атлантичний океан, човна, в якому (він це стверджує з палкою впевненістю) висадилися на пляж Бенна-Стренд Роджер, капітан Монтейт і сержант Бейлі. У коледжі під назвою «Роджер Кейсмент», де навчають гельською мовою, у Трейлі, в кабінеті директора виставлено керамічну тарілку, з якої їв Роджер Кейсмент у публічному барі «Сім зірок» у ті дні, коли перебував в апеляційному суді Лондона, що розглядав його справу. На невеличкому монументі — колоні з чорного каменю — у фортеці «Мак-Кенна Форт» гельською, англійською та німецькою мовами написано, що тут він був заарештований Королівською ірландською поліцією 21 квітня 1916 року. А на пляжі Бенна-Стренд, там, де він висадився зі своїми двома супутниками, стоїть невеличкий обеліск, на якому можна побачити обличчя Роджера Кейсмента, а поруч із ним — обличчя капітана Роберта Монтейта. Коли сьогодні вранці я ходив подивитися на нього, весь обеліск був покритий білим послідом крикливих чайок, які літали навколо, й куди не кинь поглядом виднілися дикі фіалки, що так схвилювали Роджера в той ранок, коли він повернувся до Ірландії, щоб бути заарештованим, відданим під суд і повішеним.

Мадрид, 19 квітня 2010 року

ВИСЛОВИ ПОДЯКИ

Я не зміг би написати цей роман без усвідомленої або неусвідомленої співпраці багатьох людей, які допомагали мені під час моїх подорожей у Конго, в Амазонію, в Ірландію, у Сполучені Штати, в Бельгію, Перу, Німеччину та Іспанію, вони надсилали мені книжки, статті, полегшували мені доступ до архівів та бібліотек, надавали свідчення й давали поради, а головне, ставилися до мене з дружнім розумінням і підбадьорювали мене, коли я падав духом перед труднощами проекту, який сам перед собою поставив. Серед цих людей я хотів би виділити Вероніку Рамірес Муро за її неоціненну допомогу під час моїх мандрів по Ірландії й у підготовці рукопису. Лише я відповідаю за вади цієї книжки, але без цих людей були б неможливі її окремі досягнення й успіхи. Велика подяка всім, кого я назву.

У Конго: полковникові Гаспарові Баррабіно, Ібрагімові Колі, послу Феліксу Косталесу Артїеда, послу Мігелю Фернандесові Паласіосу, Рафаеллі Джентіліні, Асука Імаї, Чансе Каїжулка, Пласіду-Клемент Мананга, Пабло Марко, отцю Барумі Мінаві, Хав'єрові Санчо Мас, Карлові Штайнекеру, доктору Тарсису Синґа Нгунду де Мінова, Хуанові Карло Томасі, Ксиско Вільялонга, Емілю Золя та «Поетам Відродження» з Лвемба.

У Бельгії: Давидові ван Рейбруку.

В Амазонії: Альберто Чиріфу, отцю Хоакіну Гарсія Санчесу та Роджерові Рамбріллу.

В Ірландії: Кристоферу Брукові, Анні й Патрику Кейсментам, Пю Кейсменту, Томові Десмонду, Джефові Даджону, Шинові Сеосамгу, О'Кончубгеру, Чарі Керриган, Джітові Мінгу, Ангуові Мітчелу, Гриффіну Муррею, Гелен О'Керрол, Шимасові О'Сіочену, Донелові Дж. Саллівану, Шину Квінденові, Орлі Свіней і всьому персоналові Національної бібліотеки Ірландії й Національного фотографічного архіву.

У Перу: Росаріо де Бедоя, Ненсі Геррера, Габріелові Месету, Люсії Муньйос Нахар, Гуго Нейра, Хуанові Оссіо, Фернандо Карвальйо й персоналу Національної бібліотеки.

У Нью-Йорку: Бобові Дюмонту й персоналу Нью-Йоркської публічної бібліотеки.

У Лондоні: Джонові Геммінгу, Гю Томасові, Хорхе Орландо Мело й персоналові Британської бібліотеки.

В Іспанії: Фіорельї Баттістіні, Хав'єрові Реверте, Надіне Чамлессо, Пепе Вердесу, Антонові Єрегі й Мускіль де Санкада.

Гектарові Абад Фасйолінс, Овідіо Лагосу та Едмундо Муррею.

Примітки

1

Foreign Office — Міністерство закордонних справ Великої Британії.

2

Бартоломє де лас Касас (1484–1566) — іспанський історик і чернець-домініканець, відомий своєю боротьбою проти звірячого ставлення іспанських колонізаторів до завойованих ними індіанців Америки.

3

Квадра — міра довжини, дорівнює 463 метрам.

4

Charrera — стрімнина (річки) (*исп.*).

5

Окайни — індіанці в Перу.

6

Доброго вечора (*португ.*).

7

Католицький ірландський релігійний орден.

8

Буябес — рибна юшка з часником і прянощами, поширена на півдні Франції.

9

Ліберті-Хол — на той час найвищий будинок у Дубліні (59,4 м).

10

Кучупен — один із героїв ірландського фольклору.

11

Балімена — округа в Ірландії, у графстві Антрим.

12

Фіонн Мак-Кул — був найбільшим і наймогутнішим велетнем Ірландії.

13

Овен Роу — славетний ірландський воїн XVII сторіччя.

14

Вулф Тоун (1763–1798) — відомий ірландський революціонер, схоплений англійцями, наклав на себе руки, щоб не бути повішеним.

15

Роберт Еммет (1778–1803) — ірландський націоналіст і республіканець, страчений англійцями.

16

Квартал, де стоїть найбільший у Берліні замок.

17

Ґрюнвальд (зелений ліс) — місцевість на околиці Берліна.

18

Гекатомба — масова загибель людей (під час війн, епідемій, стихійних катастроф тощо).

19

Ліффей — річка, яка протікає через центр Дубліна.